

ISSN 2664-5696

ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ ХОРУҶ ба номи М. НАЗАРШОЕВ

ПАЁММИ
ДОНИШГОҶИ ХОРУҶ

ВЕСТНИК
ХОРОГСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KHOROG UNIVERSITY

№ 3 (27) 2023

**ПАЁМИ
ДОНИШГОҶИ ХОРУҶ**

**ВЕСТНИК
ХОРОГСКОГО УНИВЕРСИТЕТА**

**BULLETIN
OF THE KHOROG UNIVERSITY**

№ 3 (27) 2023

ХОРУҶ 2023

МУШОВИР:

Комилбек Амид Ёрбек – Ректор, доктори илмҳои сиёсӣ.
САРМУҲАДРИИ:
Ахмадзода Баҳромҷон Раҷаб – Муовини ректор оид ба илм ва инноватсия, доктори илмҳои техника, профессор.
ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:
М. Шахбозов – доктори илмҳои физика ва математика, профессор, Академики АМИТ.
М. Илолов – доктори илмҳои физика ва математика, профессор, Академики АМИТ.
А. Фелалиев – доктори илмҳои кишоварзӣ, профессор, Академики АИКТ.
К. Абдуламонов – доктори илмҳои кишоварзӣ.

С. Сафармамадов – доктори илмҳои кимиё, профессор.
А. Махмадризоҳонов – доктори илмҳои биология, профессор.
Д. Наврузшоев – доктори илмҳои биология, профессор.
Ш. Абдулофизов – номзади илмҳои физика ва математика, профессор.
С. Сабоев – доктори илмҳои биология, профессор.
К. Имомёрбеков – доктори илмҳои техника, профессор.
О. Ҳақназаров – доктори илмҳои биология, профессор.
С. М. Гоибназарзода – муовини якуми ректор оид ба таълим, доктори илмҳои иқтисодӣ, дотсент
Х. Қаландариён – доктори илмҳои филология, профессор
М. Аламшоев – доктори илмҳои филология, профессор
Ч. Булбулов – доктори илмҳои педагогӣ, профессор
Ш. Чонмамадов – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор
М. Мамадасламов – доктори илмҳои филология, профессор
А. Абдулназарзода – доктори илмҳои филология, профессор
Э. Ҳоҷибеков – доктори илмҳои таърих, профессор
К. Собирова – доктори илмҳои таърих, профессор
И. Самандаров – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор
Ш. Карамхудоёв – доктори илмҳои фалсафа, профессор
МУҲАДДИРОН:
Б. Мамадрайонова – омӯзгори забони англисӣ,
Л. Шакармамадова – омӯзгори забони русӣ.
КОТИБИ МАСЪЪУЛ:
Н. Офаридоев – доктори илмҳои филология, профессор.
САҲИФАБАНД:
Ф. Давлатбеков – номзади илмҳои физика ва математика.

СУРОҒА:
Чумхури Тоҷикистон, ВМКБ. ДДХ ба номи Моёншо Назаршоев 736000, шаҳри Хоруғ, кӯчаи Ш.Шоҳтемур 109. Тел./Факс (+992-8) 22779

СОМОНА:
донишгоҳ – <https://www.khogu.tj>
мачалла – <https://www.khogu.tj/payom> DDH
Мачалла 20.06.2018 ба рӯйхати мачалаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Чумхури Тоҷикистон ворид карда шудааст.

Мачалла аз тарафи Вазорати фарҳанги Чумхури Тоҷикистон (№263/МҶ- 97 аз 12.10.2022) ба қайд гирифта шудааст.

Мачалла дар Индекси Иқтисодоварии Илми Россия № 355-09/2019 сабти ном шудааст.

Масъулият ва дақиқии маводи chopшуда ба зиммаи муаллифон воғузор аст.

Суроғаи бонкӣ: “Амонатбанк” ВМКБ.
ИНН 700000710
С/х 202006810900001566000
КХ 22402972000002
МФО (БИК) 350101626
20402972316264

© «Паёми Донишгоҳи Хоруғ», 2023.

СОВЕТНИК:

Комилбек Амид Ёрбек – ректор, доктор политических наук.
ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
Ахмадзода Баҳромҷон Раҷаб – заместитель ректора по науке и инновациям, доктор технических наук, профессор.
РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:
М. Шахбозов – доктор физико-математических наук, профессор, академик АМИТ.

М. Илолов – доктор физико-математических наук, профессор, академик АМИТ.
А. Фелалиев – доктор сельскохозяйственных наук, профессор, академик АИКТ.
К. Абдуламонов – доктор сельскохозяйственных наук, профессор.
С. Сафармамадов – доктор химических наук, профессор.
А. Махмадризоҳонов – доктор биологических наук, профессор.
Д. Наврузшоев – доктор биологических наук, профессор.
Ш. Абдулофизов – кандидат физико-математических наук, профессор.
С. Сабоев – доктор биологических наук, профессор.
К. Имомёрбеков – доктор технических наук, профессор.
О. Ҳақназаров – доктор биологических наук, профессор.
С. М. Гоибназарзода – первый заместитель ректора по образованию, доктор экономических наук, доцент
Х. Қаландариён – доктор филологических наук, профессор
М. Аламшоев – доктор филологических наук, профессор
Дж. Булбулов – доктор педагогических наук, профессор.
Ш. Джонмамадов – доктор экономических наук, профессор
М. Мамадасламов – доктор филологических наук, профессор
А. Абдулназарзода – доктор филологических наук, профессор
Э. Ҳоҷибеков – доктор исторических наук, профессор
К. Собирова – доктор исторических наук, профессор
Я. Самандаров – доктор экономических наук, профессор
Ш. Карамхудоёв – доктор философских наук, профессор

РЕДАКТОРЫ:

Б. Мамадрайонова – преп. английского языка,
Л. Шакармамадова – преп. русского языка.
ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ:
Н. Офаридоев – доктор филологических наук, профессор.

ДИЗАЙНЕР:

Ф. Давлатбеков – кандидат физико-математических наук.

АДРЕС:

Республика Таджикистан, ВМКБ. ДДХ имени Мойишо Назаршоева, г. Хоруғ, улица Шахтемур, 109, 736000. Тел./Факс (+992-8) 22779

ВЕБ-САЙТ:

университет – <https://www.khogu.tj>
журнал – <https://www.khogu.tj/payom> DDH

20.06.2018 года журнал включен в список рецензируемых журналов Высшей аттестационной комиссии при Президенте Республики Таджикистан.

Журнал зарегистрирован Министерством культуры Республики Таджикистан (№263/МЖ-97 от 12.10.2022).

Журнал зарегистрирован в Индексе научного цитирования России № 355-09/2019.

Ответственность и достоверность публикуемого материала несут авторы.

Адрес банка: «Амонатбанк» ВМКБ.
ИНН 700000710
№ 202006810900001566000
КХ 22402972000002
МФО (БИК) 350101626
20402972316264

© «Вестник Хоругского университета», 2023.

ADVISOR:

Komilbek Amid Yorbeq - doctor of political sciences.
CHIEF EDITOR:
Ahmadzoda Bahromjon Rajab - Deputy Rector for Science and Innovation, Doctor of Technical Sciences, Professor.
EDITORIAL TEAM:
M. Shakhbozov - Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor, Academician of AMIT.
M. Iolov - Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor, Academician of AMIT.
A. Felaliyev - Doctor of Agricultural Sciences, Professor, Academician of AIKT.
K. Abdulamonov - Doctor of Agricultural Sciences.
S. Safarmamadov - Doctor of Chemical Sciences, Professor.
A. Mahmadrizokhanov - Doctor of Biological Sciences, Professor.
D. Navruzshoev - Doctor of Biological Sciences, Professor.
Sh. Abdulofizov - Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Professor.
S. Saboev - Doctor of Biological Sciences, Professor.
K. Imamerbekov - Doctor of Technical Sciences, Professor.
O. Khaknazarov - Doctor of Biological Sciences, Professor.
S. M. Goibnazarzoda - First Deputy Rector for Education, Doctor of Economics, Associate Professor
H. Kalandaryan - Doctor of Philology, Professor

M. Alamshoev - Doctor of Philology, Professor

J. Bulbulov - Doctor of Pedagogical Sciences, Professor.
Sh. Jonmamadov - Doctor of Economics, Professor
M. Mamadaslamov - Doctor of Philology, Professor
A. Abdunazarzoda - Doctor of Philology, Professor
E. Khodjibekov - Doctor of Historical Sciences, Professor
K. Sobirova - Doctor of Historical Sciences, Professor
Y. Samandarov - Doctor of Economics, Professor

Sh. Karamkhudoev - Doctor of Philosophy, Professor

EDITORS:

B. Mamadrayonova - teacher in English,
L. Shakarmamadova - teacher Russian language.
EXECUTIVE SECRETARY:
N. Ofaridaev - Doctor of Philology, Professor.

DESIGNER:

F. Davlatbekov - Candidate of Physical and Mathematical Sciences.

ADDRESS:

Republic of Tajikistan, VMKB. House of Artists named after Moyonsho Nazarshoev, Khorog city, Shakhtemur street, 109, 736000 Tel./Fax (+992-8) 22779

WEB SITE:

university – <https://www.khogu.tj>
magazine – <https://www.khogu.tj/payom> DDH

On June 20, 2018, the journal was included in the list of peer-reviewed journals of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Tajikistan.

The journal is registered by the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan (No. 263/МЖ-97 of 10/12/2022).

The journal is registered in the Science Citation Index of Russia No. 355-09/2019.

Responsibility and reliability of the published material are borne by the authors.

Bank address: “Amonatbank” VMKB.
TIN 700000710
No. 202006810900001566000
КХ 22402972000002
МФО (БИК) 350101626
20402972316264

© News of Khorug University, 2023.

УДК 37, ББК 74.268.1Т

**ИСТИФОДАИ УСУЛИ ИНТЕРАКТИВӢ ВА МАВОДИ
МУЛТИМЕДИЯВӢ ЗИМНИ ТАЪЛИМИ МАВЗӢИ “НУТҚИ
АЙНАН ВА МАЗМУНАН НАҚЛШУДА”**

(барои донишчӯёни ғайрифилологӢ)

Каримова Д.О.

Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Гафуров

Аз пурарзиштарин сарчашмаҳое, ки ҷомеа барои пешрафти моддиву маънавий дар ихтиёр дорад, таълим ба ҳисоб меравад. Дарвоқеъ, пазируфта шудааст, ки тадрис метавонад дар тараққиёти иқтисодӣ, рушди фарҳанги миллӣ ва таҷдиди ҳаёти ҷомеа нақши бориз гузорад. Дар шароити рушди илму техникаи замонавӣ, дигаргуниҳои сиёсату иҷтимоӣ, таърихию фарҳангӣ ва илмию адабӣ дар тамоми соҳаҳо тағйироти кулӣ ба вуқӯъ пайваста истодаанд. Аз ин лиҳоз, дар ҷабҳаи таълиму тадрис низ дигаргуниҳои сифатӣ, шаклӣ ва мазмунӣ ба миён омаданд, ки дар асоси онҳо тарзи таълими ин ё он фан низ аз нигоҳи имрӯз таҷдиди назар меҷоряд. Тараққиёти соҳаи техника ва илму маданияту фан тақозо менамояд, ки дар ҷодаи таълиму тадрис низ тозагиҳо, падидаҳои нав, ислоҳоту навигариҳо ворид гардад. Дар соҳаи Истиклолияти миллӣ дар қатори дигар соҳаҳои илму фарҳангу маданият дар ҷодаи таълим низ чунин навигариҳо паدید омадаанд.

Дар методикаи муосир дар перомуни таълими нутқи айнан ва мазмунан нақлшуда дар дарсҳои забони тоҷикӣ, маълумоти кофӣ нест, аммо омӯзиши ин мавзӯ барои донишчӯёни ғайрифилологӢ аҳамияти муҳим дорад.

Аввалан, дар Стандарт ва барномаи таълимии давлатӣ барои донишчӯёни ғайрифилологӢ доир ба мавзуи мавриди баррасӣ қарордошта соатҳои алоҳида ҷудо шудааст.

Дуюм, таълими нутқи айнан ва мазмунан нақлшуда мавзуи муҳим ва барои донишчӯёни ғайрифилологӢ душвор буда, баробари омӯзиши ин мавзӯ онҳо қоидаҳои табдил додани нутқи айнан нақлшуда ба мазмунан нақлшуда ва ё баръакс ва дар баробари ин қор қардан бо муколама ва монологро меомӯзанд, ки он дар навбати худ салоҳияти иртиботии донишчӯёнро ташаккул медиҳад.

Дар адабиётҳои методӣ салоҳияти коммуникативӣ ҳамчун сатҳи муайяни донишҷӯи забон, дониш, малака, маҳорати сухан, иҷтимоӣ ва фарҳанг муайян карда шудааст, ки ба донишчӯён имкон медиҳад, ки ҳусни баёнро вобаста ба омилҳои функционалии муоширати забони тоҷикӣ ташаккул диҳанд, ки заминаи коммуникативиро ба вуҷуд меоварад. (10, с.27)

Навгонии мақола дар он аст, ки дар таълими нутқи айнан ва мазмунан нақлшуда барои донишчӯёни ғайрифилологӢ бо истифода аз технологияи муосири мултимедӣ ва усулҳои интерактивӣ гузаштани дарс мебошад.

Бояд гуфт, ки нақши мултимедия ва усули интерактивӣ дар раванди таълими забони тоҷикӣ барои донишчӯёни ғайрифилологӢ хеле муҳим аст. Ф.Шарифзода қайд мекунад: “Муаллим маводи таълимиро тавре интихоб карда, ба нақша медарорад, ки донишчӯён тавассути шаклҳои гуногуни амалиёти таълимӣ ва ғайри фаъолият мақоми унсурҳои забон (овоз, ҳарф, калима, ибора, ҷумла ва имло, воситаҳои забонӣ ва ғайра)-ро ҳам назариявӣ ва ҳам амалӣ мушоҳида мекунанд, ба хотир мегиранд, таҳлил мекунанд, дар

амал истифода мебаранд”.(7. 188)

Очирова И.Н. менависад: «Барои ҷолибтару шавқовар, гуногунрангии раванди таълими забони русӣ истифодаи усулҳои интерактивии таълим дар баробари усулҳои фаъол ҳатмӣ мебошад, ки раванди таълимро такмил дода, ба стандартҳои имрӯзаи таълим ҷавобгӯ мегардад. Истифодаи усулҳои муосири интерактивии таълим дар баробари усулҳои фаъол шартӣ ҳатмӣ мебошад, ки раванди таълимро такмил медиҳад:«Системаи муосири маориф такмили усулҳои таълимро тақозо мекунад, зеро тамоюлҳои таълим тағйир ёфта, кушод, навоарона ва интерактивӣ мешаванд, ки ин амал дар рушди воситаҳои техникӣ пешравии бузург ба амал меорад».(3, 120)

Муаллифони китоби “Истифодаи бозиҳои дидактикӣ дар раванди таълим” чунин нигоштаанд: “Ҳангоми таълим бо методҳои ҳамкорӣ омӯзгор ба талабагон дониши тайёрро намедиҳанд, балки бо аҳли синф дар ёфтани роҳи беҳтарини ба даст овардани дониш, ташаккули малакаю маҳорат ва салоҳиятҳо, ки боиси инкишофи шахсият мегардад, ҳамкорӣ менамояд.”(1.4)

Моҳияти усули интерактивӣ дар он аст, ки раванди таълим дар шароити ҳамкории доимӣ, фаъолонаи донишҷӯён на танҳо бо омӯзгор, балки бо ҳамдигар сурат мегирад. Мавқеи омӯзгор дар дарсҳои интерактивӣ ба самти фаъолияти муҳассилин барои ноил шудан ба ҳадафҳои дарс ва фароҳам овардани шароити мусоиди таълим равона карда шудааст, ки дар он донишҷӯён муваффақияти худ, қобилияти зеҳнии худро эҳсос мекунанд, ки он раванди таълимро ҷоннок мегардонад. Ҳамаи гуфтаҳои боло имкон медиҳад, ки мақсадҳои зерини таълимиву тарбияви мавзуи омӯхташударо ба миён гузорем.

- ошномоии донишҷӯён бо мафҳуми нутқи айнан ва мазмунан нақлшуда;
- малакаи тафовути нутқи айнан ва мазмунан нақлшударо пайдо намояд;
- нутқи айнан нақлшударо баръакс ба мазмун нақлшуда табдил доданро омӯзанд;
- ҳангоми навиштани нутқи айнан нақлшуда аломатҳои китобатиро ба назар гиранд;
- коркарди тарзу усулҳои кор бо монолог ва муколамаро омӯзад;
- ташаккул додани салоҳияти коммуникатсионӣ амалӣ гардад;
- тарбияи шавқу ҳаваси маърифатӣ ба забони тоҷикӣ амалӣ гардад.

Барои ноил шудан ба мақсадҳо дар ҷараёни ин мавзуи грамматикӣ, ки ба якҷанд марҳилаҳо ҷудо шаванд, пешниҳод менамоем, ки муқаррар намудани маводи грамматикӣ, тафсири умумӣ аз ҷониби омӯзгор, малакаи забонӣ ва инкишофи нутқ амалӣ карда шавад. Сараввал, дар марҳилаи шиносӣ бо маводи грамматикӣ ба донишҷӯён муроҷиат менамоем, ки ба ҷадвали пешакӣ омодакардаи муаллим ба тахтаи электронӣ диққат диҳанд. Дар ин ҷадвал ду роҳи интиқоли нутқи каси дигар, ки дар забони тоҷикӣ вучуд доранд, равшан нишон дода шудааст. Муаллим мисолҳоро шарҳ дода, ба пайвандакҳо, калимаҳои пайваस्तкунада, ҳиссаҷа ишора мекунад, ки бо ёрии онҳо нутқи айнан нақлшуда сохта мешавад.

Нутқи айнан нақлшуда	Нутқи мазмунан нақлшуда
Археологҳо гуфтанд: «Дар Саразм ёдгориҳои гуногуни таърихӣ мавҷуд мебошанд».	Археологҳо гуфтанд, ки дар Саразм ёдгориҳои гуногуни таърихӣ мавҷуд мебошанд.
Яке аз археологҳо гуфт: «Дар қаторкӯҳҳои Тоҷикистон маснуоти косибону пешаварони Ҳахоманишиниён дарёфт карда шуд».	Яке аз археологҳо гуфт, ки дар қаторкӯҳҳои Тоҷикистон маснуоти косибону пешаварони Ҳахоманишиниён дарёфт карда шудааст.
ӯ пешниҳод кард: «Худи пагоҳ барои дарёфти маснуоти косибону пешаварон равед».	ӯ пешниҳод кард, ки худи пагоҳ барои дарёфти маснуоти косибону пешаварон раванд.

Марҳилаи навбатии дарс шарҳи умумӣ аз ҷониби муаллим мебошад. Нутқи, ки ба каси дигар тааллуқ дораду гуянда ё нависанда онро бе ягон тағйирот меорад, нутқи айнан нақлшуда номида мешавад. Дар нутқи айнан нақлшуда тамоми хусусиятҳои грамматикӣ

луғавӣ ва услубию оҳангнокии суҳанони гӯянда нигоҳ дошта мешавад.

Ду роҳи асосии интиқоли нутқи дигарон вучуд дорад: 1) дар шакли нутқи айнан нақлшуда; 2) дар шакли мазмунан нақлшуда. Суҳанронии мустақим ин як роҳи интиқоли суҳани шахси дигар ё ба таври дақиқ таҷдиди нутқи касе мебошад. Вай натавонад мазмуни нутқи каси дигар, балки шакли онро низ нигоҳ медорад, аз ин рӯ, дар нутқи айнан нақлшуда пасвандҳо, ҳиссаҷаҳо, ҷонишинҳои шахсии 1-ум ва 2-юм, феълҳо дар шакли шахс 1-ум ва 2-юм, дар шакли сиғаи амрӣ, ҷумлаҳои ноҷурра, муҳотаб ва ғ. истифода бурда метавонем.

Нутқи айнан нақлшуда аз ду қисм иборат аст: қисми якум нутқи айнан нақлшуда, қисми дигараш суҳани муаллиф мебошад.

Нутқи шахси дигар бо тағйироти ҷузъӣ ба мазмунан оварда мешавад, нутқи мазмунан нақлшуда номида мешавад. Нутқи мазмунан нақлшуда дар шакли ҷумлаи мураккаби тобеъ, ки ҷузъҳои он ба воситаи пайвандакҳо ва калимаҳои ёвар, ки вазифаи пайвандакҳоро иҷро мекунад, алоқаманд мегарданд. Қисми асосӣ ба суҳанони муаллиф тааллуқ дорад, қисми тобеъ нутқи мазмунан нақлшуда мебошад. Қоидаҳои ҳастанд, ки суҳани айнан нақлшударо ба суҳани мазмунан нақлшуда табдил медиҳанд. Барои осонтар намудани дарки он барои донишҷӯёни ғайрифилолог, қоидаҳои ивазкуниро низ метавон дар шакли ҷадвал дар тахтаи электронӣ намоиш дод.

Қоидаҳои иваз кардани нутқи айнан нақлшуда ба мазмунан нақлшуда

Агар нутқи айнан нақлшуда ҷумлаи ҳикоягӣ бошад, пас дар нутқи мазмунан нақлшуда пайвандаки ки истифода карда мешавад.	Илҳом даромада гуфт: «Мошин ба хизмат тайёр!» Илҳом даромада гуфт, ки мошин ба хизмат тайёр аст.
Агар нутқи айнан нақлшуда саволи бошад, он гоҳ ҷумлаи саволи дар нутқи мазмунан нақлшуда вазифаи пайвандакро адо мекунад.	Мошин дар кучост?- бо тааҷҷуб пурсид Илҳом. Илҳом бо тааҷҷуб пурсид, ки мошин дар кучост.
Агар нутқи айнан нақлшуда саволи бошад, пас дар нутқи мазмунан нақлшуда ҳиссаҷаи саволи истифода мешавад.	Ман аз як дӯстам пурсидам: «Шумо зуд-зуд ба кино меравед?» Ман аз дӯстам пурсидам, ки оё вай зуд-зуд ба кино меравад?
Агар нутқи айнан нақлшуда ҷумлаи водоркунанда бошад, дар нутқи бавосита пайвандаки ки истифода мешавад. Дар нутқи айнан нақлшуда феъли амрӣ дар нутқи мазмунан нақлшуда ба сиғаи хабарии замони гузашта табдил меёбад,	«Анварро ба шахр барои духтур фиристед», -гуфт ба муфаттиш муаллим. Муаллим ба муфаттиш гуфт, ки Анварро ба шахр барои духтур фириастад.
Ҳангоми табдил додани нутқи айнан нақлшуда ба мазмунан нақлшуда на танҳо шахси сараъзоҳо, балки аъзоҳои пайрав, ки бо ҷонишинҳои шахсӣ истифода шудаанд (ё дар таркибашон бандакҷонишинҳо доранд), тағйир меёбанд.	Меғӯянд: «Бе шумо қорамонро ӯҳда карда наметавонем» Меғӯянд, ки бе ман қорашонро ӯҳда карда наметавонистаанд.

Як хусусияти нутқи айнан нақлшуда дар он аст, ки дар ин гуна нутқ унсурҳои луғавии забони зинда, вожаҳои гӯйиши мардумӣ, воҳидҳои фразеологӣ, калимаҳои модалӣ, ҳиссаҷаҳои гуногун, нидоҳо ва зарбулмасалу мақолҳо ба таври фаровон қорбаст мешаванд. Дар марҳилаи ба низом даровардани маводи грамматикӣ муаллифро зарур аст, ки дар таълими нутқи айнан нақлшуда донишҷӯёнро бо аломатҳои китобат шинос намояд. Мо пешниҳод менамоем, ки онҳо дар шакли диаграммаҳои, ки дар слайдҳои омӯзишӣ тарҳрезӣ шудаанд, пешниҳод карда шаванд.

Аломатҳои китобатӣ дар нутқи айнан нақлшуда

Чойи нутқи айнан нақлшуда	Нақшаи чой нутқи айнан нақлшуда
Нутқи айнан нақлшуда пеш аз сухани муаллиф	«НА», - СМ. «НА?» - СМ. «НА!»- СМ.
Нутқи айнан нақлшуда пас аз сухани муаллиф	СМ: «НА». СМ: «НА?». СМ «НА!».
Нутқи айнан нақлшуда бо сухани муаллиф чудо карда мешавад	
Нутқи айнан нақлшуда як чумла	«НА,-см,-НА». «НА,-см,-НА?» «НА,-см,-НА!»
Нутқи айнан нақлшуда аз ду ва ё зиёда чумла Сухани муаллиф дар байни чумлаҳо мебошанд	«НА,-см,-НА». «НА,-см,-НА?» «НА,-см,-НА!»

Пас аз он марҳилаи ташаккули малакаи забон ва инкишофи нутқ мегузарад. Ҳангоми интихоби вазифаҳо мо кӯшиш намудем, ки муносибати интегралро риоя кунем, яъне ҳамаи чор намуди фаъолиятро омӯзонем: шунидан, хондану навиштан ва гуфтор. Ин имкон медиҳад, ки иқтидори лексикӣ ва грамматикӣ мавзуи мавриди омӯзиш дар ташаккулдиҳии малакаҳои шунавой-талаффузӣ, лексико-грамматикӣ қабулқунанда; механизмҳои шунавой, аз қабилӣ шунавоии нутқ, хотира, интизорӣ, механизми артикулятсияро инкишофдиҳанда; ташаккул додани малакаи шунидани матнҳои монологӣ ва муқоламавӣ мусоидат намояд.

Дар ин маврид Шербоев С. чунин нуктаро ибраз кардааст: Айнан ҳамин матро, ки пешакӣ дар магнитофон сабт карда шудааст, гӯш карда, сипас, матни дар дасташон бударо тақдидан ба оҳанги талаффузи он чумлаҳо, ки тавассути магнитофон баррасӣ шуда буд, қироат мекунанд. Ин лаҳза мумкин аст, ки муаллим барои санҷиш аз хонандагон сабаби бо ин ё он оҳанги талаффуз қироат карда шудани ҳар кадоме аз он чумлаҳоро пурсад, то ки ба дурустии ҷавобу фаҳмиши онҳо қаноат пайдо кунад (9. 94)

Дар ташаккулдиҳии малакаҳои шунавой-талаффузӣ ҳикоят аз «Бӯстон»-и Саъдии Шерозиро мегирем. Донишҷӯён бояд ҳикояро гӯш кунанд ва дар ду шакл такрор кунанд. Дар қаринаи нахуст, бояд тавре нақл кард, ки нутқи айнан нақлшударо дақиқ такрор кунанд. Дар қаринаи дуюм, сухани айнан нақлшуда бо сухани мазмунан нақлшуда иваз карда шавад. Чунин амал ба инкишофи нутқи шифоҳӣ мусоидат менамояд ва маводи грамматикӣ омӯхташударо мустаҳкам мекунанд. Дар раванди омодагӣ ба шунидан омӯзгор метавонад ба технологияҳои муосири чандрасонаӣ рӯ оварда, мустақилона бо истифода аз барномаи сабти садо файлҳои аудиоиро истифода барад, ки пас аз шунидани сабт дар синф донишҷӯён муқолама ташкил мекунанд, ин амал имкон медиҳад, ки донишҷӯёни ғайритахассус, мазмуни ҳикояи шунавадашонро дарк кунанд. Қаринаи сеюм ҳар як гурӯҳ бояд барои матн 10 саволи кушода омода кунад ё ба як гурӯҳ супориш дода мешавад, ки ин саволҳоро омода созанд, ба гурӯҳи дигар - аз ҳикоя калимаҳои калидӣ нависанд, синонимҳо ва антонимҳоро пайдо кунанд, ба гурӯҳи сеюм - тамоми феълҳоро аз матн нависанд ва яке аз онҳоро пурра таҳлили морфологӣ гузаронанд. Супоришҳо вобаста ба мавзӯ ва ҳадафи дарс метавонанд фарқ кунанд. Супоришҳои гуногун, ки барои кор дар машғулиятҳо пешниҳод карда мешаванд, аксар вақт дарсҳои амалиро самарабахш мегардонанд, вақтро сарфа намуда, натиҷаҳои хуб мебахшанд. Дар баробари ин, чун қоида, ҳамаи донишҷӯён ба қори гурӯҳҳои хурд ҷалб карда мешаванд. Ва хуб аст, ки дар ҳар гурӯҳ роҳбари донишҷӯён бошад, ки қори гурӯҳро ташкил карда, супориши

муаллимо аниқ ва сари вақт иҷро карда тавонад.

Амали дигар- мутолиа буда, дар ин маврид Балхина Т.М. менависад, ки мутолиа ҷузъи фаъолияти коммуникатсионӣ-иҷтимоии шахс мебошад, яке аз шаклҳои муошират нутқи хаттист: «Азбаски ҳадафи хондан гирифтани маълумот ва коркарди он аст, дар таълими забони тоҷикӣ ин мақсад ба қобилияти таносухи коркарди маҳорати гирифтани маълумот аз гуфтугӯ, ки бо рамзҳои графикӣ, яъне ҳарфҳои рамзгузорӣ мешавад. Омӯзиши ин мавзӯи грамматикӣ ба мақсад мувофиқ аст, ки хонишно бо гуфтор якҷоя – як навъи дигари сермаҳсули фаъолияти нутқ, ки мақсад аз он ба таври шифоҳӣ расонидани ахборот мебошад.(2.53)

Ба донишҷӯён чунин вазифаро метавон пешниҳод кард:

1. Бо истифода аз феълҳои пурсид, гуфт, ҷавоб дод муқолама тартиб диҳед, дар он нутқи айнан нақлшударо ба мазмунан нақлшуда ва баръакс иваз намоед.

2. Донишҷӯёнро водор намоед, ки ҷумлаҳои ҳар ду сутунро хонанд ва муқоиса кунанд. Гӯянд, ки чӣ фарқро пай бурданд?

Муқоиса кунед:

Муаллим таъкид кард, «пагоҳ маҳфили шеърҳои мешавад».	Муаллим пагоҳ маҳфили шеърҳои мешавад гуфта таъкид кард.
Рафикам аз ман пурсид: «Қадам китобҳои бадеиро хондӣ?»	Рафикам аз ман қадам китобҳои бадеиро хондӣ гуфта пурсид.

Агар нутқи айнан нақлшуда дар қолаби ҷумлаи мураккаби тобеъ бошад, ҳангоми баргарадонидани он ба нутқи мазмунан нақлшуда калимаи «гуфта» чун воситаи алоқабандии ҳиссаҳои ҷумла илова карда мешавад.

Ҳамин тарик, таълими нутқи айнан ва мазмунан нақлшуда марҳилаи муҳими раванди таълими забони тоҷикӣ барои донишҷӯёни ғайрифилологӣ мебошад, ки бо кор дар гуфтугӯи монологӣ ва муқолама дар ташаккули салоҳияти иртиботӣ алоқаманд аст. Дар мақола мо методи таълимиро бо истифодаи иқтидори инноватсионии воситаҳои муосири мултимедиявӣ (слайдҳои интерактивӣ, тахтаи электронӣ, сабти аудио) ва усулҳои интерактивии таълим (бозиҳои нақшӣ, қори гурӯҳӣ, қори лоиҳавӣ,) пешниҳод кардем.

Раванди таълими нутқи айнан ва мазмунан нақлшуда дар машғулият бо истифода аз имкониятҳои технологияи воситаҳои мултимедиявӣ ва усулҳои интерактивии таълим ба таври назаррас тағйироти зеринро ба амал меорад: дарк ва азхудкунии маълумоти грамматикӣ, ки барои донишҷӯёни ғайрифилолог душвор аст, мусоидат мекунад, самаранокӣ ва ҳавасмандии омӯзишӣ амалӣ мешавад. Машғулиятҳои барои донишҷӯёни ғайрифилолог гуногунранг ва ҷолиб мегардад, қобилияти тафаккур ва муошират, фаъолият ва эҷодкорӣ инкишоф меёбад. Ҳамин тарик, пурмаҳсулии раванди муосири таълим ба усули интерактив ва инноватсия асос ёфтааст, мушоҳида мешавад.

Воситаҳои аёни, ки дар мақола оварда шудаанд, диаграммаҳо, ҷадвалҳои истинод, системаи муфассали супориш ва машқҳои марбут ба намудҳои асосии фаъолияти нутқ (гӯш кардан, хондан, гуфтор ва навиштор) усулҳои ба донишҷӯёни ғайрифилолог дар дарк ва азхудкунии мавзӯи пешниҳодшуда кӯмак мекунад.

АДАБИЁТ

1. Азизов А.А., Сабуров Х.М., Азизов Ш.Ю., Раҷабов Т.Ю. Истифодаи бозиҳои дидактикӣ дар раванди таълим. Нури маърифат.-Хучанд 2019 с.244
2. Балхина Т.М. Методика преподавания русского языка неродного (нового) учебное пособие для преподавателей и студентов. Москва.2007. с.185
3. Очилова И.Н. Роль мультимедийных средств в преподавание русского языка как

- иностранный. Экология языка и коммуникативная практика. 2017 № 2. с. 150-155
4. Ҳақимова Ш. Оид ба усули интерактивии таълими забони тоҷикӣ. Тухфаи аҳбоб.- Хучанд:Ношир, 2012 с.345-348
  5. Ҳақимова Ш. Падидаҳои инноватсионии таълим дар системаи маорифи Тоҷикистон. Номаи донишгоҳ. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва ҷомеашиносӣ. 2015-№2 (43).с.245-249
  6. Шарифзода Ф. Педагогикаи ҳамгиро, - Душанбе: Ирфон, 2011. с. 512
  7. Шарифзода М. Бозиҳо дар дарсҳои забони тоҷикӣ. Шайдон, 2012, с. 39
  8. Шарифов М. Саҳна дарсҳо аз забони тоҷикӣ. Шайдон, 2012 с. 63
  9. Шербоев С. Методикаи таълими забони тоҷикӣ (барои донишҷӯёни факултети ҳоли филологии мактабҳои олии Тоҷикистон) Душанбе: Бухоро, 2014 с.460

ИСТИФОДАИ УСУЛИ ИНТЕРАКТИВИЙ ВА МАВОДИ МУЛТИМЕДИЯВӢ ЗИМНИ ТАЪЛИМИ МАВЗӢИ “НУТҚИ АЙНАН ВА МАЗМУНАН НАҚЛШУДА”

Омӯзиши нутқи айнан ва мазмунан нақлшуда дар факултети ҳоли гайрифилологӣ раванди мураккабест, ки барои таълими муоширати хаттӣ ва шифоҳӣ ва қор бо сухани монологӣ, муқоламавӣ зарур аст. Дар мақола марҳилаҳои таълими нутқи мустақим ва гайримустақими донишҷӯёни донишгоҳҳои гайрифилологӣ: муқаддимаи маводи грамматикӣ, шарҳи умумии омӯзгор, ба низом даровардани маводи грамматикӣ, ташаккули маҳорати забонӣ ва рушди маҳорати нутқ баррасӣ мешавад. Дар асоси таълими намудҳои фаъолияти нутқ: гӯш қардан, хондан, гуфторӣ, навиштан системаи вазифаҳо ва машқҳои лексикӣ грамматикӣ оид ба ин мавзӯ пешниҳод қарда шудааст. Таълими нутқи мустақим ва гайримустақим бо истифода аз технологияҳои муосири чандрасонаӣ ва усулҳои интерактивии таълим яке аз масъалаҳои муҳим мебошад.

Вожаҳои калидӣ: забони тоҷикӣ, таълими забони тоҷикӣ, усули интерактивӣ, маводи мултимедиявӣ, нутқи айнан ва мазмунан нақлшуда, салоҳияти коммуникативӣ, системаи машқҳо, донишҷӯёни гайрифилологӣ.

Маълумот дар бораи муаллиф: Каримова Дилором Отаҳоҷаевна-сармуаллими кафедраи МТЗАТ факултети филологияи тоҷики МДТ «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Гафуров». Тел: 927454616

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРАКТИВНОГО РЕЖИМА И МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ МАТЕРИАЛОВ ВО ВРЕМЯ ПРЕПОДАВАНИЯ ТЕМЫ «БУКВАЛЬНО И КОНТЕКСТНО»

Изучение прямой и косвенной речи в нефилологических вузах сложный процесс, необходимый для обучения письменному и устному общению и работы с монологической, диалогической речью. В статье рассматриваются этапы обучения прямой и косвенной речи студентов нефилологических вузов: введение грамматического материала, обобщающий комментарий преподавателя, систематизация грамматического материала, формирование языковых навыков и развитие речевых умений. Предложена система лексико-грамматических заданий и упражнений по данной теме, основанная на обучении видам речевой деятельности: аудированию, чтению, говорению, письму. Прослеживается связь обучения прямой и косвенной речи с использованием современных мультимедийных технологий и интерактивных методов обучения.

Ключевые слова: таджикский язык, обучение таджикскому языку, интерактивный метод, мультимедийные материалы, буквальная и контекстная речь, коммуникативная компетенция, система упражнений, студенты-нефилологи.

Сведения об авторе: Каримова Дилором Отаходжаевна – завуч кафедры МТЗАТ факультета таджикской филологии Худжандбинского государственного университета имени академика Бободжона Гафурова. Телефон: 927454616

**THE USE OF INTERACTIVE MODE AND MULTIMEDIA MATERIALS
DURING THE TEACHING OF THE TOPIC «LITERAL AND MEANINGFUL
SPEECH IS TOLD»**

The study of direct and indirect speech in non-philological universities is a complex process necessary for teaching written and oral communication and working with monologue, dialogic speech. The article discusses the stages of teaching direct and indirect speech of students of non-philological universities: the introduction of grammatical material, the generalizing commentary of the teacher, the systematization of grammatical material, the formation of language skills and the development of speech skills. A system of lexical and grammatical tasks and exercises on this topic is proposed, based on teaching the types of speech activity: listening, reading, speaking, writing. There is a connection between teaching direct and indirect speech using modern multimedia technologies and interactive teaching methods.

Key words: *Tajik language, Tajik language teaching, interactive method, multimedia materials, direct and indirect speech, communicative competence, exercise system, non-philologist students.*

Information about the author: Karimova Dilorom Otakhojyaevna - head teacher of the department of MTZAT, Faculty of Tajik Philology, Khujandba State University named after Academician Bobojon Gafurov. Phone: 927454616

ББК - 81.2 ТЯ УДК - 4Т (075)

**АРЗИШҲОИ МИЛЛӢ-АҲЛОҚӢ ВА МАСЪАЛАИ ТАРБИЯИ
ХОНАНДАГОН**

Пӯлодова Ш.

Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров

Шеърӣ баланд ва насри баргузида ба риояи қонунҳои арӯз, ораста будан бо воситаҳои тасвири бадеӣ ё санъатҳои лафзӣ маънаӣ аз ҷониби суханвар иртибот дорад. Ҳар як дарси адабиёт бояд дарси маърифати шеър бошад. Иҷрои маҷмуи супоришот: пурсиш бо усули саволу ҷавоби тестӣ аз рӯи маводи дарсӣ, баргардони матн аз ҳуруфи форсӣ ба кириллӣ, шарҳу тавзеҳи санъатҳои бадеӣ барои таҳлил ва идроки осори адабӣ мусоидат хоҳад кард. Санъатҳои бадеӣ ва мавқеи истифодаи онҳо дар осори адабӣ, аҳамияти қорбасти орояҳои адабӣ дар назм, сайри таърихӣ санъатҳои бадеӣ, масъалаҳои баҳси илми маонӣ: мусовот, эҷоз ва итноб, муносибати илми маонӣ ба илмҳои сарф ва наҳв, аҳамияти риояи меъёр ва қоидаҳои илми маонӣ барои баланд бардоштани салиқаи сухан ва тақмили маҳорати суханвариро аз худ менамояд. Дар ҷараёни таълими фанни адабиёти тоҷик сайри таҳаввули санъатҳои бадеӣ лафзӣ ва маънаӣ бо тақвияти таҳқиқоти адабиётшиносӣ ва бо назардошти амалияи адабии гузашта ва имрӯза аз худ менамояд. Мавридҳои қорбасти вожаҳоро ба маъноӣ асли ё худ маҷозӣ, мафҳумҳои устуравӣ, динӣ, қаҳрамонҳои таърихӣ, қиссаи ривоёт, масъалаҳои ҳикматҳои халқиро дар осори адабӣ метавонад тафсир кунад. Аз таърихи таълифи рисолаҳои шеършиносӣ: “Тарҷумон-ул-балоғат” аввалин рисола оид ба санъатҳои бадеӣ, хизматҳои бадеӣнигорони муосир ва арзишу аҳамияти асарҳои онҳо огоҳ мегардад. Маъноӣ луғавӣ ва истилоҳии калимаҳои “балоғат” ва “фасоҳат”, омилҳои фасеҳ гардонидани сухан, айбҳои фасоҳати калима ва калом, таъқиди маънаӣ ва сабабҳои бавучудоии он, анвои балоғати калом, роҳҳои балеғгардонии сухан, таносуб ва мутобиқати каломро идрок мекунад.

Ҳар як фанни таълимӣ қонунҳои ба худ хос дорад. Таълими адабиёт воситаи асосии тарбияи маънаӣ, зебоишиносӣ, шинохти ҳусни инсон ва аз ин мавқеъ маърифати он аст. Парвариши завқи солим ва ҳиссиёти пазироии зебоии зоҳирии ҷаҳон, назару андешаҳо, ҳислатҳои ҳамидаи инсонӣ, худшиносӣ ҳудогоҳӣ, ҳувияти миллӣ, ватандӯстиву сулҳпарварӣ ва монанди инҳо низ аз вазифаҳои адабиёт дар ҷараёни таълим маҳсуб

меёбад. Махсусан, ба масъалаи иттиҳоду ҳамдилӣ ва сулҳдӯстӣ бояд пайваста ручӯъ гардад, зеро ваҳдат ганҷи бебаҳо буда, ҳифз кардану пойдор нигоҳ доштани он вазифаи муҳиму муқаддаси ҳар як сокини диёр, махсусан ҷавонони баору номус ва бошараф ба шумор меравад. Ҷойи шубҳа нест, ки мардуми шарифи ҷумҳурӣ ҳамаи нерӯю кӯшиш, ақлу хиради худро барои устуворгар гардидани дӯстию рафоқат, ваҳдати миллӣ ва ба қуллаҳои баланди рушду нумуъ расидани Тоҷикистони азиз равона кардаанд. Ваҳдат беҳтарин неъмат, орзуву ормон, таҳкими давлат, наҷоти миллат, ҳастии инсон дар ҳар даври замон ба шумор меравад. Дарки сулҳпарварӣ ва дӯстии байни инсонҳо ҳангоми омӯзиши осори арзишманди шоирони барҷастаи форсу тоҷик судманд буда, роҷеъ ба ин масъала фикрҳои хеле пурқимати ҷолиб ба тарзи бадеъ изҳор гаштаанд. Дар навиштаи ҳозир кӯшиш шудааст, ки масоили ваҳдати инсонҳоро дар асоси эҷодиёти бузургон, ки метавон дар ҷараёни таълими адабиёти тоҷик дар муассисаҳои таълимӣ истифода намуд, баррасӣ намоем.

Яқаслии ҳамаи дину мазҳабҳоро Ҷалолуддини Румӣ дар дафтарҳои «Маснави маънавӣ» ба таври гуногун талқин кардааст. Масалан, дар қиссаи «Пеш рафтани Дақуқӣ ба имомати он қавм»-и дафтари севум омадааст:

З-он ки худ мамдӯх ҷуз як беш нест,
Кешҳо з-ин рӯй ҷуз як кеш нест [5, 3 / 2126].

Дар шарҳи ин байт бисёр ҷолиб омадааст: «Мамдӯхи ҳақиқӣ беш аз як мамдӯх нест ва соири мамдӯхон мазҳаре аз мазоҳири мамдӯхи ҳақиқӣ ба шумор мераванд. Ба ҳамин далел аст, ки ваҳдати адён вучуд дорад [3, 3, 3 / 551].

Аз ин нуқтаи назар асли ягонагии мазҳабҳои гуногун қариб дар эҷодиёти тамоми бузургони шеърӯ адаби форсу тоҷик таъкид шудааст. Ҳофиз бесабаб нагуфтааст:

Ҳама кас толиби ёранд чӣ хушёру чӣ маст,
Ҳама ҷо хонаи ишқ аст чӣ масҷид, чӣ қуништ.

Шарҳнигори маъруф Судии Буснавӣ дар шарҳи ин байти Хоҷа Ҳофиз чунин кашфе дорад: «Ҳар касе хостори ёр аст, чӣ хушёру чӣ маст ва ҳама ҷо хонаи ишқ аст, чи масҷид бошад ва чи калисо, яъне ҳар оқилу лояъқил толиби ёр аст. Хулоса, соlexу тоlex ҳамагӣ толиби ўянд ва ҳар гўшае аз масҷиду калисо хонаи ибодати ўст. Ҳосил ин ки дини ислом монанди соири адён нест, ки салавоту ибодат ба як маҳал махсус бошад ва дар ҷои дигар ҷоиз набошад, балки дар дини ислом ҳар ҷо ки тохир бошад, қобили ибодат аст, чӣ масҷид бошад ва чӣ майхона. Чунон ки шоир мефармояд:

Гаҳ муътақифи дайраму гаҳ сокини масҷид,
Яъне ки туро металабам хона ба хона [8, с. 174].

Албатта, дар талқини ғояи ягонагӣ ваҳдати ҳамаи одамони рӯйи Замин шеърӯи маъруфи Шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ мувофиқи мақсад аст:

Банӣ Одам аъзои якдигаранд,
Ки дар офариниш зи як гавҳаранд... [5, с. 66]

Чунин ба назар мерасад, ки дар адабиёти ҷаҳонӣ чунин шеър, ки дар он ғояи баланди инсондӯстӣ ва ваҳдату ягонагии мардум чунин барҷаста ва возеҳ ифода ёфта бошад, хеле кам аст. Беҳуда нест, ки чунин байти меросии адабиёти форсӣ-тоҷикӣ, чунин шоҳкориҳои боазамати Саъдӣ сақфи маҷлисгоҳи ЮНЕСКО-ро зебу зинат медиҳад. Саъдӣ аксар маврид мавқеи иҷтимоии мардумро сарфи назар карда, ба тақсимоти табақавӣ баробарии табиӣ умумии онҳоро муқобил гузошта, ба намояндагони табақҳои сарватманд муроҷиат карда мегӯяд:

Дар кам зи хештан ба ҳақорат нигоҳ макун,
Гар беҳтарӣ ба мол, ба гавҳар баробарӣ.

Ин байти воқеан устодонаи Саъдӣ, ки бо шеърӣ «Банӣ Одам аъзои якдигаранд»

ҳамоҳангии комил дорад, бар хилофи тафовути табақаи таассуби қавмии мардум, ки зодаи иҷтимоӣ давр буд, ғояи зотан баробар будани онҳоро пеш мегузошт. Ин нукта ва таъкиди «дар кам зи ҳештан ба ҳақорат нигоҳ накардан» яке аз унсурҳои асосии тарбияву ташаккули шуури таҳаммулпазирӣ мебошад. Ба афтодагон дасти ёрӣ дароз кардан, ба онҳо мадад расонидан, айбу эрод нагирифтаниро ҳанӯз сардафтари адабиёти классикии форсу тоҷик Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ талқин кардааст:

Гар бар сари нафси худ амирӣ, мардӣ,
Бар кӯру кар ар нукта нагирӣ, мардӣ.
Мардӣ набувад фитодаро пой задан,
Гар дасти фитодеа бигирӣ, мардӣ.

Идроки асли моҳияти иттиҳод, ҳамдиливу ҳамбастагӣ ва инсондӯстӣ, ки дар ҷавонмардию лутф, фазлу эҳсон ва ба даст овардани дил ифода меёбад, тавассути мутолиаи ҳифзи осори барҷастаи ниёгон ба даст меояд. Бино ба таъкиди Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Эмомалӣ Раҳмон: «Дар тӯли ҳазорсолаҳо моро мутафаккирони оламшумуламон ҳамеша ба озодандешиву истиқлолият, ҳудогоҳиву худшиносӣ, ваҳдату ҳамзистӣ, ҳамкориву ҳамбастагӣ ва созандагиву бунёдкорӣ раҳнамоӣ кардаанд. Аз ҷумла, Мавлоно Ҷалолуддини Ҳамчун як фарди озодандеш ва инсонпарвар ғояҳои абадзиндаи ваҳдату дӯстӣ ва ҳамдиливу ҳамгирии инсонҳоро шиори зиндагӣ ва маънии ҳаёт доништа, ба инсонии огоҳу бедордил, худшиносу ҳудогоҳ ва бофарҳангу некхоҳ арчи бузург гузоштааст» [5].

Баррасии андешаҳои ахлоқиву ирфонии Ҷалолуддини Румӣ тақозои давр буда, он дар қонеъ гардонидани ниёзҳои ахлоқию иҷтимоии ҷомеаи кунунии мо судманд хоҳад буд. Шоир дар ҳикояи «Қиссаи худхуд ва Сулаймон (а.)» – «дар баёни он ки чун қазо ояд, чашмҳои равшан баста шавад» дар «Маснавии маънавӣ» мегӯяд:

Эй басо ҳиндуву турки ҳамзабон,
Эй басо ду турк чун бегонагон.
Пас забони маҳрамӣ худ дигар аст,
Ҳамдилӣ аз ҳамзабонӣ беҳтар аст [5, 1 / 1214-1215].

Дар тавзеҳи ин байтҳо шарҳнигор Карими Замонӣ аз осори мансури Мавлоно намуна овардааст: «...асли қаробат ва маҳрамият аз ошноӣ ва ҳамбастагии дилҳо ҳосил меояд, чи бисёр авқот, ки ду нафар зоҳиран ҳамзабон нестанд, вале ҳамдилӣ доранд. Шоире тозизабон ба боргоҳи подшоҳе туркзабон меравад ва дар мадҳи ӯ ашъоре ба арабӣ мехонад ва он шоҳ низ бо шунидани ҳар байт ақсуламали муносиб аз худ нишон медиҳад. Ин масъала сабаби тааҷҷуби ҳузур мешавад ва аз худ мепурсанд: «Чӣ гуна мумкин аст, шоҳе, ки арабӣ намедонад, ба мавқеъ ақсуламали муносиб ва мутобиқ ба мазмуни ашъор аз худ нишон диҳад?». Пас, маълум шуд, ки мақсуд асл аст» [3, 1 / 403-404].

Худшиносиву ҳудогоҳӣ аз унсурҳои муҳими иттиҳоду ҳамбастагӣ маҳсуб ёфта, яке аз шартҳои муҳимтарини худшиносӣ дар феълҳои худ аз байн бурдани ҳислатҳои манфӣ аст. Румӣ мегӯяд:

Ин ҷаҳон кӯҳ асту феъли мо нидо,
Сӯи мо ояд нидоҳоро садо [5, 1 / 215].

Ин ҷаҳон монанди кӯҳ аст ва аъмоли мо монанди бонгу фарёдест, ки дар кӯҳ танин меафканад ва дубора ба сӯйи мо боз мегардад. Ҳар амале, ки анҷом медиҳем, албатта, натиҷаи онро мебинем. Лозим ба таъкид аст, ки ин маъноро Мавлоно дар чанд ҳикояи «Маснавий» ифода намудааст. Дар дафтари чорум омадааст:

Ҷумла донанд ин, агар ту награвӣ,
Ҳар чӣ мекориш, рӯзе бидравӣ [5, 3 / 4788].

Дар қиссаи «Назар кардани шер дар чоҳ ва дидани акси худро ва он харгӯшро» Румӣ

нуктаи мазкурро нисбатан муфассал баён мекунад:

Эй басо зулме, ки бинӣ дар касон,
Хӯйи ту бошад дар эшон, эй фалон... [5, 1, 1328-1332].

Румӣ ин чо ба хулосае мерасад, ки одамӣ бояд, қабл аз ҳама, феълӣ рафтори худро нарму мулоим созад, то аз дигаре муомилаю муносибати мувофиқро чашмдор гардад.

Гузаштагони мо ба нармсуханӣ ва ширингуфторӣ, ки ҷузъи ахлоқи ҳамида ва омили асосии афзудани меҳру муҳаббати байниҳамдигарист, диққати ҷиддӣ додаанд. Дар осори шоирони форсу тоҷик матлаби зиёде оид ба забон, ки ҳам сабаби озори касон ва ҳам боиси фараҳу шодии одамон шуда метавонад, зикр шудааст. Дар тарбияи таҳаммулпазирии шогирдон фаҳмонидани фазилатҳои нармсуханӣ аҳаммияти калон дорад. Румӣ низ ба тарбияи ин сифати инсонӣ аҳаммият додааст:

Эй забон ҳам ганҷи бепоён туй,
Эй забон ҳам ранҷи бедармон туй [5, 1/1712-1713].

Ҳамаи мутафаккирони бузургони тоҷик ба ташаккул ва тақмили ахлоқи ҳамида, ки дар муҳити иҷтимоӣ ва хонавода бо таъсири тарбият сураг мегирад, аҳаммияти ҷиддӣ додаанд. Роҷеъ ба таълимоти ахлоқии Саъдии Шерозӣ адабиётшиноси эронӣ Абдулҳусайни Заринқуб мегӯяд: «...дар ахлоқ он чи моёи нафрати Саъдист, чизест, ки инсонро аз он чи лозимаи одамият аст, дур мекунад ва ба зиштию пастӣ мекашад. Назди вай ахлоқ василаест, ки инсонро ба камол одамият мерасонад ва вучуди ӯро бо риштаи муҳаббат ба саросари коинот мепайвандад» [4, с. 242].

Ҳамин «ахлоқ» аст, ки инсонро ба камол одамият мерасонад ва аз муассиртарин воситаҳои ташаккулу тарбияи шуури ваҳдати ҳамдилӣ мебошад. Аз диди Саъдӣ фазилатҳои ахлоқӣ аз худ пайдо намешаванд, балки дар муҳити муайян, дар ҷараёни муносибатҳои одамӣ ва муҳайё будани шароити зарурӣ ба вучуд меоянд ва камол меёбанд. Мувофиқи ин андеша агар поксириштонро дар муҳити фосид ё, баръакс, муфсидонро дар муҳити солим парваранд, онҳо таҳти таъсири муҳити тарбият сирати худро тағйир медиҳанд. Ба ин маънӣ дар «Бӯстон» меҳонем:

Бо бадон ёр гашт ҳамсари Лут,
Хонадони нубувваташ гум гашт.
Саги асҳоби Қаҳф рӯзе чанд,
Пайи некон гирифтӣ мардум шуд [6, с. 62].

Саъдии Шерозӣ дар қатори дигар муаллимони ахлоқи илму адаби гузашта таъкид мекунад, ки одам некахлоқ ё бадахлоқ зода намешавад ва ӯ зотан некӯкор ё бадкирдор нахоҳад буд, балки, тадричан дар натиҷаи таъсири омилҳои муайяни ахлоқӣ хулқу атвори вежаеро мепазирад. Агар омилҳо мусбат бошанд, одам фазилатҳои ҳамидаи ахлоқиро пазируфта, хушахлоқ ба камол мерасад. Ва баръакс, агар одам дар муҳити бад ба воя расад, бадкирдору разил хоҳад шуд. Аз назари Бедили Деҳлавӣ танҳо дар сояи ваҳдат пешрафту оромиву осоиштагӣ имконпазир аст ва роҳи расидан ба саодати поянда аз ин неъматӣ бузург ба даст меояд:

Зулмати моро фурӯғи нури ваҳдат чозиб аст,
Соя аз худ меравад охир ба тарфи офтоб.

Ҳамин тариқ, дарси адабиёт дар радифи дигар фанҳои таълимӣ воситаи муҳимми тарбияи шогирдон ва ба камол расонидани ҷавонони соҳибфарҳанг, меҳнатдӯст, хушахлоқ, солим ва аз ҳар ҷиҳат пешрафта мебошад. Адабиёти бадеӣ ҷаҳонбинии шогирдонро ташаккул дода, дар онҳо ҳислатҳои хуби инсондӯстӣ, таҳаммулпазирӣ, ахлоқи ҳамида, муҳаббат ба марзу бум ва монанди инҳоро мепарварад. Тавассути омӯзиши адабиёти бадеӣ тафаккури хонандагон инкишоф меёбад, ҷаҳонбинияшон ғанитар ва нутқашон бурро мегардад. Дар замони муосир, ки аз як тараф, ба тӯфайли раванди ҷаҳонишавӣ ба ҳам

наздиқ гардидани кишварҳою халқҳо, аз тарафи дигар, ба сабабҳои маълум муҳоҷирати анбуҳи бузурги одамон аз як қитъа ба қитъаи дигар ба вуқӯъ мепайвандад ва бархӯрди тамаддунҳои мухталиф ба амал меояд, масъалаи тавҳиду ягонагӣ ва ташаккули он дар шуури наврасону ҷавонон аҳамияти махсус касб мекунад. Ташаккули ҳисси иттиҳоду ҳамдигарфаҳмӣ аз мутолиаи осори бузургони илму адаб ва ҳосили донишу маърифат имкон дорад.

АДАБИЁТ

1. Амри Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи баргузор кардани озмуни ҷумҳуриявии «Фурӯғи субҳи доноӣ китоб аст» дар соли 2022
2. Ваҳдат ва раванди гуфтугӯи тамаддунҳо.-Душанбе:Адиб, 2015.-464 саҳ.
3. Замоӣ, Карим. Шарҳи ҷомеи «Маснавии маънавӣ». Дар 7 ҷилд. –Техрон: Иттилоот, 1392
4. Заринқӯб Абдулхусайн. Бо қорвони ҳулла. – Техрон, 1965. – С. 242.
5. Румӣ, Ҷалолуддин. Маснавии маънавӣ. Бар асоси матни Р. Николсон ва муқобила бо нусхаҳои дигар. – Техрон: Нашри замон, 2001. – 730 с.
6. Саъдии Шерозӣ. Гулистон / Тасҳеҳ ва тавзеҳи Ғуломхусайни Юсуфӣ. – Техрон: Хоразмӣ, 1374.
7. Судӣ, Муҳаммад Афандии Буснавӣ. Шарҳи Судӣ бар Ҳофиз/ Тарҷумаи доктор Исмаи Сатторзода. ҷ.1. - Техрон, 1372. – 636 с.

АРЗИШҲОИ МИЛЛӢ-АҲЛОҚӢ ВА МАСЪАЛАИ ТАРБИЯИ ХОНАНДАГОН

Дар мақола масъалаи ташаккули дониш ва тарбияи ватандӯсти хонандагон дар ҷараёни таълими фанни адабиёти тоҷик дар муассисаҳои таҳсилоти миёна таҳлил шудааст. Вазифаҳои асосии омӯзгор барои тарбияи насли соҳибфарҳангу меҳандӯст ва аз ҳар ҷиҳат пешрафта тавассути шиносӣ бо панду ҳикматҳои бузургони адабиёт чун Ҷалолуддини Румӣ, Саъдии Шерозӣ ва дигарон мусбат арзёбӣ гардида, дар ҷаҳони муосир раван намудани тавачҷуҳи зарурӣ ба масъалаи ваҳдати миллӣ ва тавҳиду ягонагиро тавассути мутолиаи осори бадеӣ имконпазир донистааст. Муаллиф худшиносиву худоҷӯӣ, нармсуханӣ ва ширингуфториро ҷузъи ахлоқи ҳамида ва омилҳои асосии афзудани меҳру муҳаббати байниҳамдигарии инсонҳо шуморида, доир ба ин сифатҳои неки шасх намунаҳои ҷолиби диққатро барои баррасӣ дар ҷараёни дарс пешниҳод кардааст.

Важҳҳои калидӣ: тарбияи муҳассилин, сулҳу ваҳдат, таълими адабиёти тоҷик, Ҷалолуддини Румӣ, эҷодиёти Саъдии Шерозӣ, худшиносӣ

Маълумот дар бораи муаллифон: Пӯлодова Шоира Солиҷонова, номзади илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи методикаи таълими забон ва адабиёти тоҷики Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Ғ.Ғафуров (Ҷумҳурии Тоҷикистон ш.Хучанд), email. uchzaphgu@mail.ru

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ПРАВСТВЕННЫЕ ЦЕННОСТИ И ПРОБЛЕМА ВОСПИТАНИЯ ШКОЛЬНИКОВ

В статье анализируется вопрос формирования знаний и воспитания учащихся патриотизма в процессе преподавания предмета таджикской литературы в общеобразовательных учреждениях. Положительно оценены основные задачи учителя воспитать культурное и человеколюбивое поколение и продвигаться во всех отношениях путем знакомства с учением и мудростью таких литературных деятелей, как Джалалуддин Руми, Саади Ширази и других, а в современном мире - обратить необходимое внимание на вопрос национального единства и единства через чтение литературных произведений считал возможным. Самосознание и благочестие, мягкоречие и сладкоречие автор считает частью человеческой нравственности и главным фактором умножения любви и взаимной любви между людьми и представил шесть интересных примеров этих хороших качеств для обсуждения во время урока.

Ключевые слова: воспитание учителей, мир и единство, воспитание таджикской литературы, Джалалуддин Руми, творчество Саади Ширози, самопознание.

Информация об авторах: Пулодова Шоира Солиджоновна, кандидат филологических наук, доцент кафедры методики преподавания таджикского языка и литературы Худжанского государственного университета имени академика Б.Г.Гафурова (Республика Таджикистан), email. uchzaphgu@mail.ru

NATIONAL MORAL VALUES AND THE PROBLEM OF EDUCATING SCHOOLCHILDREN

The article analyzes the issue of knowledge formation and education of patriotism among students in the process of teaching the subject of Tajik literature in educational institutions. The main tasks of the teacher to educate a cultured and philanthropic generation and advance in all respects by getting acquainted with the teachings and wisdom of such literary figures as Jalaluddin Rumi, Saadi Shirazi and others were positively assessed, and in the modern world - to pay the necessary attention to the issue of national unity and unity through reading literary works, considered possible. The author considers self-awareness and piety, gentle speech and sweet speech to be part of human morality and the main factor in multiplying love and mutual love between people and presented six interesting examples of these good qualities for discussion during the lesson.

Key words: education of teachers, peace and unity, education of Tajik literature, Jalaluddin Rumi, creativity of Saadi Shirozi, self-knowledge.

Information about the author. Pulodova Shoira Solijonovna, candidate of Philological, Associate Professor the Department of Tajik Language and Literature, Khujand State University named after academician B.G.Gafurov (Republic of Tajikistan, Khujand), email. uchzaphgu@mail.ru

ТДУ 37, DOI: 10.518

МУАРРИФИИ ЧЕҲРАҲОИ ЗАНОНИ СУХАНВАР ДАР ЧАРАЁНИ ТАЪЛИМ

Раҳимова М.

Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Гафуров

Дар саҳифаҳои адабиёти беш аз ҳазорсолаи классикии форсу тоҷик осори зумрае аз занони суҳанвар - шоирони соҳибқалам сабт ёфтааст, ки бо назокати калом ва нақши мондагори тасвирҳои занона дар арсаи суҳан манзалати ҷашмрасро соҳиб шудаанд. «Бо ҳама аҷзу фақр, ки занон аз давраи падаршохӣ то имрӯз доранд ва қолабҳои қафасҳои асливу маҷозӣ, ки эшонро мунҳасир кардаанд, боз ҳам як-як афроде аз миёни бонувон сару садо баланд намуда, бо ғазилатҳои хосаи худ шамъе дар маҳфили аҳли суҳан афрӯхтаанд» (8, 5). Дар ин радиф чанд тан аз маъруфттарини онҳо – Робеа, Маҳастӣ, Зебуннисо, Нодираро ном гирифтаанд, ки осорашон фаротар аз марзи зодбумашон рафта, вале, мутаассифона, омӯхтани осори онҳо дар барномаҳои таълими муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ҷой дода нашудааст. То соли 2007-ум ягона шоири зан, ки эҷодиёташ дар дарсҳои адабиёт омӯхта мешуд, Зебуннисо буд. Мавзӯи мазкур дар доираи се соат дар синфи 9 таълим дода мешуд (2, 43), аммо ба ҷӣ тақсир ин мавзӯ дар барномаи ҳозираи адабиёт (3) мавқеъ наёфт, огоҳ нестем.

Мо чунин меҳисобем, ки барои муаррифӣ намудани ному осори бонувони суҳанвари классик ғанни забони тоҷикӣ низ минбари мувофиқ аст. Дар фурсатҳои мусоид баррасии намунаҳои беҳтарин аз мероси адабии онҳо ва шарҳу тавзеҳи лингвистиву маъноии он мӯҷиби ошноӣ ва пардабардорӣ аз чеҳраҳои адабии ноошно (барои хонандагони муассисаҳои таълимӣ) аст. Ин хостаи мо ба он маънӣ бояд роҳандозӣ карда шавад, ки шогирдон дар доираи мавзӯҳои ғанни адабиёт маҳдуд нагашта, аз вусъату паҳнои

адабиёти миллӣ, суҳанвару суҳантироз будани аҷдодони гузашта, аз ҷумла занон, огоҳ бошанд ва бардоштҳо кунанд.

Дар ҳамбастагӣ ва алоқамандӣ таълим додани фанҳо аз талаботи умдаи дарси муосир маҳсуб меёбад. Бахусус, ин алоқамандӣ бояд ҳамеша дар байни дарсҳои забону адабиёти тоҷик риоя шавад, зеро «ҷоиз нест миёни дарсҳои забону адабиёт сарҳад гузорем ва марзбонҳо гуморем, ки марзро вайрон накунам, чаро ки ҳадафи ниҳии ин ду тарбияи инсонест фарҳеҷтаю варзида, таъдиби инсонест зиндадори машғали маърифат ва маданият, нафосат ва насафат» (1, 175).

Ошно сохтани шоғирдон бо осори бонувони суҳанвари классик ба чанд далел вочиб аст: аввал ин ки дар майдони суҳан бо бузургоне чун Рӯдакиву Ҳофизу Хайём панҷа ба панҷа шудани ин бонувони соҳибқалам ва то ба замони мо расида омадани ашъори эшон гувоҳи қимати адабиву ҳунарии ҷакидаҳои хомаи маънипардозии онҳост. Ҳар ҷаҳор шоири зикргашта ба пояҳои баланд расида, асарҳои эҷод кардаанд, ки ҷи аз ҷиҳати мазмуну маънипардозӣ ва ҷи аз ҷиҳати санъати суҳан бағоят ҷолиби диққатанд. Мутолиаи ашъори онон дар баланд бардоштани завқи зебоишиносӣ, инсондӯстиву озодиҳоӣ, худшиносиву худоғоӣ, таҳаммулпазирӣ ва некбинии наслҳои ҷавон хидмати шоиста менамояд.

Дигар он ки ба шарофати истиқлоли давлатӣ баланд бардоштани мақому манзалати зан дар ҷомеа, ҷалби бонувону духтарони боистеъдод ба корҳои роҳбариву давлатӣ ва тасмимҳои дигари беназири ҳукумати кишвар – ин эътимод ба нерӯи созандаву офарандаи бонувон аст, ки робияҳову маҳастихо, зебуннисоҳову нодираҳо ҳама умр орзуи чунин саодату бахт, озодиву баробариро кардаанд ва осорашон бозгӯи он аст. Сарфи назар аз он ки эшон дар айёми тираву тори нобаробарии иҷтимоӣ зиндагӣ кардаанд, дар офаридаҳоишон ормонҳои башардӯстӣ, муҳаббату садоқатро васф намуда, бо эътимоду боварӣ ба ояндаи нек орзу ва умедҳои дили бузурги худро дар асарҳои барҷастаи бадеӣ ифшо намудаанд. Ин барои насли ҷавон, хусусан, ҷавондухтароне, ки дар замони соҳибистиқлолӣ, сулҳу субот ва озодиву ободӣ зиндагӣ намуда, бар асари ноҷӯриҳои андаки зиндагӣ аз ҳаёт дилмонда мешаванд, сабақ аст. Занону духтарони моро боистӣ, бо шукргузорӣ аз ин неъматҳо, баҳри вусъати нерӯи ақлониву зеҳнӣ ва ҳунарии ҳеш кӯшида, ба худ ва Ватани худ хидмат гузоранд.

Яке аз шоирони соҳибзавқ Робеаи Балхист, ки аз ҳамзамонони Рӯдакӣ маҳсуб ёфта, бо забонҳои тоҷикӣ ва арабӣ шеър гуфтааст. Аз осори ӯ хеле кам боқӣ мондааст, вале ҳамин ҳам кифоя аст, ки дар набарди арсаи суҳан дастболо будани як нафар аз ҷинси латифро дар замони беҳукукукии занон исбот кунад. Бо назардошти арзиши таълимиву тарбиявии ниғоштаҳои Робеа омӯзгори хушзавқро мебояд, ки ғурсату мавқеи созгорро ҷиҳати баҳрабардорӣ қарор додани осори ӯ дарёб намуда, аз будани чунин зеваре дар ганҷхонаи адабиёти классикии тоҷик хабар расонад. Ба андешаи мо, ин лаҳзаи мусоид дар моҳи март, оғози баҳор, ки ҳар рӯз суҳан аз бузургии зан меғӯему ўро тимсоли баҳор медонем, мувофиқ аст.

Аз Стандарт ва барномаи таълими фанни забони тоҷикӣ (12) бармеояд, ки дар ҳафтаҳои аввали моҳи март дар синфи VIII таълими ҷумлаҳои ҷидаъзо ва муҳотаб, дар синфи IX таълими хелҳои ҷумлаи пайрави ҳол рост меоянд. Ба ин хотир, дар ин рӯзҳо ҳам аз ному осори занони қаламфарсо ва ашъори дар васфи баҳор эҷодкардаи онҳо истифода бурдан хеле рамзист ва тақрибан чунин сураат мегирад:

- Хонандағони азиз, имрӯз ман ба шумо тӯҳфаи баҳорӣ овардам. Меҳоҳам шуморо бо симои як зан - шоираи хушқалам Робеаи Балхӣ ошно созам, ки ашъораш лабрезии муҳаббати зиндагӣ ва зебогиҳои ҳаёт аст. Ў аз зумраи занони қавииродаест, ки алайҳи рӯзгори нобасомон ва тангиҳои он бо эҷоди шеърҳои озодиҳоҳонааш баромад намуда, идеяи ҳукук ба зиндагии беҳушунат ва озад доштани занонро тараннум кардааст.

Ҳамчунин ашъори ӯ димоғи моро аз накҳати атри гулҳои баҳорӣ муаттар месозад, дӯст доштани зиндагиرو бо ҳама шебу фарозаш меомӯзад.

Омӯзгор метавонад бо чунин муқаддима тӯҳфаи баҳорӣ - пора аз қасидаи Робеаро бо лаҳни форами садои гӯшнавоз пешкаши хонандагон намояд:

Фишонд аз савсану гул симу зар бод,
Зиҳӣ боде, ки раҳмат бод бар бод.
Бидод аз накҳи Озар сад нишон об,
Намуд аз сеҳри Монӣ сад асар бод.
Мисоли чашми одам шуд магар абр?
Далели лутфи Исо шуд магар бод?
Ки дур(р) борид ҳар дам дар чаман абр,
Ки чон афзуд хуш-хуш дар шачар бод.
Агар девона абр омад, чаро пас
Кунад арза сабӯҳӣ чоми зар бод?!
Гули хушбӯӣ, тарсам, оварад ранг
Аз ин ғаммози субҳи пардадар бод.
Барои чашми ҳар ноаҳл гӯӣ,
Арӯси боғро шуд чилвагар бод.
Аҷаб чун субҳ хуштар мебарад хоб,
Чаро афканд гулро дар сахар бод? (5, 27)

Омӯзгор сухани худро идома дода, меафзояд:

-Ана ин мисраъҳои дилангез аз нӯги қалами Робеаи Балхӣ шоридааст ва имкон медиҳад, ки зебоҳои баҳорро боз хубтару рӯшантар бо чашми дилу чашми сар бубинем. Бо инъикоси ин ҳама сеҳрофариниву нафосатангезии боди баҳорӣ шоир тозақорихои ин фасли эҳёгарро чилвагар намуда, дар қалби инсонҳо ҳаваси зистану сабзиданро бедор месозад.

Баробари қироати ифоданоки намунаҳо ва ё намоиши он тариқи проектор ба таври кӯтоҳ муҳассаноти ғазал - равониву ширинии лафзи шоир (симу зар фишондан аз савсану гул, дар чаман дур(р) боридани абр, хуш-хуш чон афзудани бод дар шачар, ғаммозии субҳи пардадар...), коргирӣ аз вожаҳои ноб (шачар, ғаммоз...), санъатҳои бадеӣ (тавсиф, ташбеҳ, талмеҳ, таҷнис...) - ро баён карда, ҳамзамон ҷанбаи забонии он мансуб ба мавзӯи омӯхташавандаи дарс таъкид карда мешавад, яъне ғазали мазкурро барои таълими ҷумлаҳои чидааъзо (байти аввал) барои синфи VIII ва ҷумлаҳои пайрави ҳоли натиҷа (байтҳои сеюму чорум) барои синфи IX ҳамчун намуна овардан ҷои аст. Чунончи:

Мисоли чашми одам шуд магар абр?
Далели лутфи Исо шуд магар бод?
Ки дур(р) борид ҳар дам дар чаман абр,
Ки чон афзуд хуш-хуш дар шачар бод.

Ҷолибии намунаи мазкур дар он аст, ки ҷумлаҳои пайрав аз канори сарҷумла дур афтода, дарку фаҳми он аз хонанда зиракиву андешаронии мантиқӣ ва аз омӯзгор маҳорату истеъдоди хоса талаб мекунад, то ки шогирдонро дар ин ҷода балад бошад. Барои ин хонандагонро ба гурӯҳҳо ҷудо намуда, чунин саволу супоришҳо пешниҳод карда мешавад:

Гурӯҳи 1: Ҷумлаҳои содаи таркиби байти мазкурро муайян кунед.

Гурӯҳи 2: Ба саволҳои ҷумлаҳои содаи якуму дуюм кадом ҷумлаҳо ҷавоб шуда метавонанд?

Гурӯҳи 3: Пайвандаки тобеъкунандаи «ки» дар ҷумлаҳои содаи сеюму чорум чӣ вазифаро адо карда истодаанд?

Гурӯҳи 4: Порчаи манзумро ба наср баргардонед.

Ҳар як гурӯҳ ҷавобҳои худро пешниҳод менамояд. Дурустии иҷрои супоришот санҷида мешавад.

Хулоса, дастчамъона аҳли синф бояд ба натиҷаи зерин муваффақ шаванд: Ин намуна аз чор ҷумлаи сода иборат аст. Ба саволи ҷумлаи якум (Мисоли чашми одам шуд магар абр?) ҷумлаи сеюм (Ки дур(р) борид ҳар дам дар чаман абр), ба саволи ҷумлаи дуюм (Далели лутфи Исо шуд магар бод?) ҷумлаи чорум (Ки ҷон афзуд хуш-хуш дар шачар бод) ҷавоб мегӯяд. Пайвандаки «ки», ки ҳамроҳи ҷумлаҳои пайрав омадааст, онҳоро бо сарҷумла пайваст намудааст. Мо метавонем аз хонандагон хоҳиш намоем, ки супоришро бо усули «Барои ҷӣ» иҷро намоянд:

Ва ниҳоят байтҳои ба наср баргардонидани гурӯҳи чорумро аз назар мегузаронем: Магар абр мисоли чашми одам шуд, ки ҳар дам дар чаман абр дур(р) борид? Магар бод далели лутфи Исо шуд, ки бод дар шачар хуш-хуш ҷон афзуд? Дар ҳамин шакл ҷумларо таҳлили синтаксисӣ кардан қулайтар мегардад. Баробари ин, маънии вожаҳои тоза (шачар - дарахт)-ро шарҳ дода, ба ҳунари шоирӣ ва корбурди санъатҳои бадеӣ ишора намудан (абрро ба чашми одам, боронро ба дур(р), бодро ба дами Исо ташбеҳ додан, коргири аз санъати талмех) вазифаи муҳими омӯзгор маҳсуб меёбад. Мутмаинем, ки он аз ҷониби хонандагон хуш пазиروي мегардад, зеро ба қавли адабиётшиноси маъруф Холиқ Мирзозода аз ин мисраъҳо «бӯйи табиати зинда омада меистад» (10, 229)

Дигар аз шоирони хушзавқу хушқаламе, ки дар гулбоғи адабиёти тоҷик парвариш ёфта, нақҳати осораш то ба димоғи мо расидааст, Маҳастии Ҳуҷандист. Ӯ низ завқи баланду қалами бурро дошта, таровишҳои килки гуҳарбораш дорои муҳассаноти бесобиқа аст. «Дар миёни занони суҳанвари форсизабон Маҳастӣ бо тавоноии табъ ва завқи саршори худ мақоми шоиста ва сазоворе пайдо кардааст. Намунаҳои ашъори асили ӯ дасти қавии ин суҳансарои озодандешро дар таълифи ҷаҳорпораҳои суннатӣ собит мекунад ва имкон медиҳанд ӯро дар радифи бехтарин шуарои рубоисарои ҷаҳон ҷо бидиҳем» (9, 5), фармудааст пажӯҳандаи рӯзгору осори занони суҳанвари форсизабон, профессор Матлубаи Мирзоюнус. Ба ин далел, шинохти садои симои ин «суҳанвари озодандеш» - ро барои насли наврас боиси ифтихори милливу саҳми осори ӯро дар тарбияи завқи бадеӣ, забонамӯзӣ ва парвариши ҳислатҳои ҳамидаи инсонӣ шоиста медонем. Чун ин имкон дар дарсҳои адабиёти тоҷик дастрас нест, ба хотири далел бар шарҳи қавоиди сарфиву наҳвӣ муштеро аз хирвор намуна меорем:

Чун хоки замин агар инонкаш бошӣ
В-аз ёди ҷафои даҳр нох(в)аш бошӣ,
Зинҳор, зи дасти нокасон оби ҳаёт
Бар лаб мачакон в-арчи дар оташ бошӣ (9, 287)

Рубоии мазкурро барои таълими ҷумлаи мураккаби сертаркиб истифода бурдан мумкин аст, яъне рубоии мазкур аз се ҷумлаи сода ташаккул ёфта, сарҷумлаи «Зинҳор, зи дасти нокасон оби ҳаёт бар лаб мачакон» ҷумлаҳои пайрави ҳоли шарт – «Чун хоки замин агар инонкаш ва аз ёди ҷафои даҳр нох(в)аш бошӣ» ва ҷумлаи пайрави ҳоли хилоф «арчи дар оташ бошӣ» - ро тобеъ кардааст. Ба ҳамин шакл пешниҳоди хонандагон гардонидани ҷумлаҳо, ки дарки мазмуну муҳтавои он дар қолаби назм на ба ҳамаи хонандагон муяссар мешавад, барои ба умқи маънии осори классикон ва ба қолаби наҳвии порчаҳои манзум сарфаҳм рафтани онҳо мусоидат мекунад. Дар баробари он ҷанбаи тарбиявии дарс: талқини вобастаи хони кас набудан, бо зӯри дасти худ нон хӯрдан низ таъмин мешавад.

«Ин ҷо қобили зикр аст, ки Маҳастӣ дар шакли шаҳрошӯб низ рубоиёте манзум намудааст. Ў аз аввалин шоирони шаҳрошӯбсаро буд, ки баъд аз Масъуди Саъди Салмон хунари худро дар ин навъ санҷид ва муваффақ шуд (4,51). Намунаҳоро аз «Шаҳрошӯб»-и Маҳастӣ низ барои таълими мавзӯҳои фавқуззикр оварда, аз хунари шаҳрошӯбофарии ин бонуи суҳанвар ёд кардан қимати дарсро меафзояд:

Дар васфи муаззинписар:

Муаззинписаре тозатар аз лолаи Марв,
Ранги рухаш об бурда аз хуни тазарв.
Овозаи қомату рухаш чун бархост,
Дарҳол ба боғ дар намоз омад сарв (8, 58)

Дар васфи шоҳмотбоз:

Чун асп ба майдони тараб метозӣ,
Аз таъби латиф сеҳрҳо месозӣ.
Фарзину шаҳу пиёда, филу руху асп
Хубу сараву турфаву хуш мебозӣ. (8, 60)

Қимату арзиши рубоиёти мазкур на танҳо дар таълими мазӯҳои забонӣ мисол шудан, балки дар мавзӯи тарбиявии он (тарғиби хунару хунаромӯзӣ), дар намуна будан барои ифодаи зебои фикр ва истифодаи моҳиронаи санъатҳои суҳан баланд аст. Аз ин лиҳоз, аснои баррасии мавзӯи ҷумлаи содаи хулласи дутаркиба (байти аввали рубоии аввал), ҷумлаи пайрави ҳоли замон (байти дуҷумлаи рубоии аввал), ҷумлаи мураккаби пайвасти бепайвандак (байти аввали рубоии дуҷумла), ҷумлаи чидааъзо (байти дуҷумлаи рубоии дуҷумла) аз ин намунаҳо истифода бурда, муҳассаноти онро низ бояд баён сохт.

Масалан, барои таълими ҷумлаи пайрави замон рубоии аввалро мисол оварда, омӯзгор мефаҳмонад, ки мисраи сеюм ҷумлаи пайрави замон буда, ба сарҷумла, ки дар мисраи чорум омадааст, тобеъ шудааст. Ҷумлаҳои сода тавассути пайвандаки тобеъкунандаи чун, ки ишора ба замон дорад, алоқаманд гардидаанд. Агар омӯзгор байти мазкурро бо байти аввали рубоии дуҷумла муқоиса намуда, мавқеи истифодаи оморфемаи «чун» - ро вобаста ба муҳтавои байт шарҳ диҳад, ҷанбаи илмии дарс қавӣ мегардад. Баробари донишҷӯ фарқи онҳо (чун – вақте ки, чун – мисли) ва диққат додан ба мазмуни рубоӣ хонандагон бояд ба хулоса оянд, ки байти аввал:

Чун асп ба майдони тараб метозӣ,
Аз таъби латиф сеҳрҳо месозӣ.

ҷумлаи мураккаб нест, балки ҷумлаи содаи чидааъзост.

Чун дар боло ёдовар шудем, ному осори Зебуннисо дар хотироти насли шӯравӣ ва хонандагони то соли 2007 таҳсилдида ошноост. Бинобар шавқангезу омӯзанда ва дилпазир

будани маҳсули таъби равонаш бояд имкон ёбем, то аз ҳастии суханполои ӯ насли имрӯзу фардо огоҳ бошанд. Миллате, ки дар домонаш хеле бузургони арсаи адабу суханро парваридааст, ҳақ дорад ифтихормандиву сарафрозӣ намояд ва аз бӯстони суханони ноби ин шоираи соҳибзавқ низ гулҳо бичинад.

Духтари шоҳ будану масти давлат ва зару зевар нашудан ва аз сухан зевар ороستاني Зебуннисо мояи ибрати насли ҷавон буда, онҳоро ба андеша водор ва пайи андӯхтану пайгирӣ кардан равон месозад. Дар мавриди интихоби намуна аз миёни осори Зебуннисо интихоби мо бар ғазали машҳури ӯ, ки сарояндагони соҳибхунари тоҷик бар он оҳанг бастаанд - ғазали «То боди саборо ба гулистон гузаре ҳаст» афтод. Ғазали мазкур бо равониву дилнишинӣ, содагиву хушоҳангӣ қабули хотири ҳамагон гардида, ҳамчунин панди зиндагӣ медиҳад, ки инсон бояд ҳамеша чароғи умедро дар қалбаш фурӯзон дорад, ҳаргиз ноумед набошад, зеро то он даме ки боди сабо аз гулистон гузар мекунад, мурғони чаман ба умеди дидори гул ба боғ назар доранд. Инсон ҳам бояд аз ин сабақи ҳаёт гираду донад, ки аз паси ҳар шомӣ тор субҳи босафое ҳаст:

То боди саборо ба гулистон гузаре ҳаст,
Мурғони чаманро ба раҳи гул назаре ҳаст.
Навмед набояд шудан аз гардиши айём,
Ҳар шом, ки ояд, зи пайи он саҳаре ҳаст.
Биншин нафасе, булбули шӯрида, ки имрӯз
Бо нолаи зори дили ман ҳам асаре ҳаст.
Гар шарбати васлат ба лаби ташна надоданд,
Бемори ғами ишқи туро чашми таре ҳаст.
Чашмам ба раҳи қофилаи бӯйи висолат,
Дар кӯи ту аз боди сабо то хабаре ҳаст.
Бедод макун ин ҳамаро бар дили Махфӣ,
Андеша намо, ғайри ту ҳам додгаре ҳаст. (8, 34)

Омӯзгор метавонад ғазали мазкурро бо оҳангаш (дар иҷрои овозхони машҳур Муқаддас Набиева) тариқи воситаҳои техникаи дастрас шунавонида, ёде аз сарояндаву муаллифи ғазал намояд. Дикқати хонандаҳоро ба санъати суханвариву ҳунари овозхонӣ ҷалб намояд, то ки завқи бадеиву зебоипарастӣ дар онҳо бедор шавад. Пас аз ин омӯзгор ба сари мақсади таълимӣ омада, байтҳои якуму дуюм ва чорумро интихоб мекунад ва зимни омӯзиши мавзӯи «Чумлаи пайрави замон», «Чумлаи пайрави ҳоли сабаб» ва «Чумлаи пайрави хилоф» (мувофиқи нақшаи тақвимӣ) таҳлили сарфӣ мекунад. Ҳамчунин ғазали мазкур дар синфи VIII барои таълими мавзӯи «Мухотаб» (байти сеюм – «булбули шӯрида») мисол шуда метавонад.

Шоираи зуллисонайн Нодира осори тоҷикиашро бо таҳаллуси Макнуна эҷод кардааст. Ҳар як ғазали ӯ нишондиҳандаи таъби равон, завқи баланд ва дили пурҳарорати шоир мебошад ва арзандаи омӯзонидану омӯхтан аст. «Ин шоираи боистеъдод эҷодиёти худро ба ду забон иншо карда, дар истехкоми дӯстӣ ва бародарии халқҳои тоҷик ва узбек саҳм гузоштааст ва дар рушди равобити иҷтимоӣ, сиёсӣ ва маданияти онҳо ғаёлона иштирок кардааст. (7, 5). Ручӯъ ба осори Нодира дунболагирӣ аз ин қазия, яъне таҳкими дӯстии байни ин ду миллат аст.

Агарчанд садои оху фиғон аз беадолативу nobасомониҳои давр, аз урфу одатҳои хурофотии буғиқунандаи азму ирода ва соҳибихтиёрии инсон дар ғазалҳои Нодира баланд аст, вале ӯ бо умеди фардои нек зидди ин падидаҳо қалам меронд ва фикрҳои ҳаётдӯстонаи худро ибраз мекард:

Афғону ғаму оху ҷафову ситаму доғ—
Ин аст ба даврони ту сомони муҳаббат.

Хоҳӣ ситаму зулм намо, хоҳӣ иноят,
Макнуна бувад бандаи фармони муҳаббат (11, 106).

Муаллиф новобаста аз ҷабру ситам аз меҳру муҳаббат тигӣ насохтани хонаи дилро талқин мекунад.

Бо назардошти синну соли хонандагон ин ғазалро аснои таълими мавзӯи «Ҷумлаҳои ҷидааззо» дар синфи 8 пешниҳод намудан шоиста аст. Байти зерин низ барои таълими мавзӯи мазкур мувофиқ аст:

Даврон - забуну ёр - ситамгору бахт - дун,
Дигар кучо расад ҳаваси фикри хоми мо? (11, 26)

Дар байти мазкур баъзе азҳои ҷидаи ҷумла вожаҳое (забун, дун) ҳастанд, ки шарҳи тобишҳои маъноии онҳо низ судманд аст. Ҳамин гуна мисолҳо, ки на танҳо барои шарҳи қоидаҳои грамматикӣ, балки паҳлуҳои муҳимми дигари дарс (инкишофи нутқ ва таъмини ҷанбаи тарбиявӣ) муфиданд, дар саҳифаҳои девони Нодира фаровонанд.

Ҳамин тавр, барои шарҳу тафсири як қатор мавзӯҳои грамматикӣ ба ҳайси санад истифода бурдан аз ашъори диловези бонувони суханвари классик машғулиятҳои забони модариро шавқовар мегардонад, доираи тасаввуроти хонандагонро вусъат мебахшад, онҳоро бо суханони асил ошно месозад ва сухандон мегардонад. Мусаллам аст, ки дар як вақт ҷанбаи тарбиявӣ дарс низ қавӣ мегардад, ин гуна дарсҳо ба рафтору кирдор ва гуфтори хонандагон таъсири мусбат мерасонад.

АДАБИЁТ

1. Ардамехр. Уқёнус ё уқёнусшиносӣ//Дарси хештаншиносӣ. (дафтари дуюм): Душанбе, 1991, 400 с.
2. Барномаи адабиёти тоҷик барои синфҳои 5-11. // мураттиб Тӯйҷӣ Мирзод. – Душанбе: Матбуот, 2002. – 67 с.
3. Барномаи таълими адабиёти тоҷик дар синфҳои 5-11. – Душанбе, 2007 – 72 с.
4. Ваҳҳобзода Д. Анвои осори ғиной дар ашъори занони суханвар//Номаи донишгоҳ, 1(14), 2007, 157 с.
5. Гулшани адаб. Намунаҳои назми форсу тоҷик. Асрҳои 9-13. ҷ. 1. Душанбе: Ирфон, 1975. - 432 с.
6. Зебуннисо. Маҷмӯаи шеърҳо. Сталинобод: Комбинати полиграфӣи Вазорати маданияти РСС Тоҷикистон, 1958.-255 с.
7. Қодирова М. Овози хомӯшнашаванда // Нодира. Девон. Душанбе, 1967, 361 с.
8. Меҳситии Хучандӣ. Ашъори мунтахаб. Душанбе: Ирфон, 1992, 94 с.
9. Матлубаи Мирзоюнус Шамъи тироз// Хубони порсигӯ.-Хучанд: Ношир, 2001.- 324 с.
10. Мирзозода Х. Таърихи адабиёти тоҷик (китоби 1(1)). Душанбе:, Маориф, 1987, 487 с.
11. Нодира. Девон. Душанбе, 1967, 361 с.
12. Стандарт ва барномаи таълими забони тоҷикӣ барои синфҳои 5-8. Душанбе, 2018

МУАРРИФИИ ЧЕҲРАҲОИ ЗАНОНИ СУХАНВАР ДАР ҶАРАЁНИ ТАЪЛИМ

Мақола ба истифода ва муаррифии осори занони суханвари классикии форсу тоҷик дар дарсҳои забони тоҷикӣ бахшида шудааст. Қайд мешавад, ки барои таълими як қатор мавзӯҳои грамматика истифодаи ашъори шоираҳои классикии форсу тоҷик ҳамчун маводи фактологӣ машғулиятҳои забони модариро шавқовар гардониди, доираи тасаввуроти хонандагонро вусъат мебахшад, онҳоро бо сухани асил ошно месозад ва сухандон мегардонад. Нишон дода мешавад, ки бо иҷрои ин кор дар як вақт робитаи фанҳо таъмин гардида, ҷанбаи тарбиявӣ дарс низ қавӣ мешавад, ин гуна дарсҳо ба рафтору кирдор ва гуфтори хонандагон таъсири мусбат мерасонад.

Вожаҳои калидӣ: шоираҳои классикии форсу тоҷик, грамматика, таълим, забони тоҷикӣ, робитаи фанҳо

Маълумот дар бораи муаллифон: Раҳимова Манзура Аҳмадовна унвонҷӯи кафедраи методикаи таълими забон ва адабиёти тоҷики Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Ғ.Гафуров (Ҷумҳурии Тоҷикистон ш.Хучанд), email: Rahimova.-m@mail.tj

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ И ПРЕДСТАВЛЕНИЕ СТИХОВ ПОЭТЕСС В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ

Статья посвящена использованию и представлению произведений классиков персидско-таджикских поэтесс на уроках таджикского языка. Отмечается, что для преподавания ряда грамматических тем использование в качестве фактического материала стихотворений классиков персидско-таджикских поэтесс делает уроки родного языка интересными, расширяет диапазон воображения учащихся, знакомит их с оригинальной речью. Показано, что при одновременном выполнении этой работы обеспечивается связь предметов, а также усиливается воспитательный аспект урока, такие уроки положительно сказываются на поведении и речи учащихся.

Ключевые слова: классические персидско-таджикские поэтессы, грамматика, обучение, таджикский язык, связь предметов

Информация об авторах: Раҳимова Манзура Аҳмадовна, оискатель кафедраи методика преподаваниитаджикскогоязыкаи литературыХуджанского государственногоуниверситета имени академика Б.Ғ.Гафурова (Республика Таджикистан), email: Rahimova.-m@mail.tj

USE AND PRESENTATION OF POETS' POEMS IN THE COURSE OF EDUCATION

The article is devoted to the use and presentation of the works of the classics of the Persian-Tajik poetesses in the lessons of the Tajik language. It is noted that for teaching a number of grammatical topics, the use of the poems of the classics of the Persian-Tajik poetesses as factual material makes the lessons of the native language interesting, expands the range of students' imagination, introduces them to the original speech. It is shown that with the simultaneous implementation of this work, the connection of objects is ensured, and the educational aspect of the lesson is enhanced, such lessons have a positive effect on the behavior and speech of students.

Key words: classical Persian-Tajik poets, grammar, teaching, Tajik language, connection of objects

Information about the author. Rahimova Manzura Ahmadovna, a Researcher the Department of Tajik Language and Literature, Khujand State University named after academician B.G.Gafurov (Republic of Tajikistan, Khujand), email. Rahimova.-m@mail.tj

УДК: 81.373.423

БАЪЗЕ ХУСУСИЯТҲОИ ОМОНИМҲОИ ЗАБОНИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Раҷабова Н.

Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев

Ковишҳои муқоисавӣ-типологии омонимҳои забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ва хусусиятҳои онҳо то ҳол яке аз мавзӯҳои нотаҳқиқи забоншиносӣ ба шумор меравад. Бояд қайд намуд, ки яке аз хусусиятҳои асосии онҳо ба таври зеботару хушобуранг ва ифоданок таълиф намудани осори бадеӣ, матбуот ва ҳар гуна маҳсули адабӣ мебошад. Аз ин ҷиҳат барои ҳар забоншинос лозим аст, ки ҳар ҷиҳати забонро дақиқ аз худ намояд ва омонимҳо низ яке аз қисматҳои бисёр муҳими забон ба шумо мераванд. Омонимҳо дар бисёр соҳаҳои гуногун истифода бурда мешаванд ва фаҳмиши онҳо зарурӣ аст. Аломати

муҳими калима хусусияти маъноифодакунӣ доштани он мебошад. Бештари калимаҳои забон ба хосияти сермаъноӣ ва зидмаъноӣ молик буда, ҳамчунин қобилият доранд, ки як мафҳумро дар шаклҳои гуногун ифода намоянд.

Ин хусусиятҳо ба ташаккул ва нумӯи қабатҳои луғавию семантикии забон: сермаъноӣ, омонимия, синонимия ва антонимия мусоидат кардааст.

Омонимҳо дар забонҳои муқоисашаванда бо роҳҳои гуногун пайдо мешаванд. Омонимҳо ҳам дар забони англисӣ ва ҳам тоҷикӣ асосан бо роҳи иқтибос аз дигар забон, дар натиҷаи бадалшавии калима ва баъзан аз калимаҳои полисемӣ ба амал меоянд. Аммо баъзан омонимҳои ин ду забон аз ҳамдигар фарқ ҳам мекунанд. Фарқияти омонимҳои забони англисӣ аз тоҷикӣ дар он аст, ки дар забони англисӣ истилоҳот вучуд дорад, ки дар омонимҳои забони тоҷикӣ нест.

Дар забони англисӣ омоним ба ғайр аз омофон, омограф, полисемия, боз ба ҳетероним ва капитоним тақсим мешавад. Ҳетероним(номҳои гуногун) яке аз қисмҳои омограф мебошад, ки аз ҷиҳати талаффуз ва ифодаи маъно фарқ мекунанд. Мисол, desert (тарк кардан), desert (биёбон), tear (пора кардан), tear (ашк). Ҳетеронимҳоро баъзан ҳетерофонҳо (овозҳои гуногун) низ меноманд.

Капитоним калимаҳое мебошанд, ки тарзи навишти якхела, аммо ҳангоми капитализатсия шудан маъноҳои гуногунро ифода мекунанд. Ба ин намуд чунин намуд калмимаҳо дохил мешаванд: polish (шаффоф, тоза кардан), Polish (аз калимаи Лаҳистон, Полша), turkey (парранда), Turkey (малмлакат), china (як намуди ширеш) ва China (давлат), march (қадам задан) ва March (номи моҳ), mobile phone (телефони мобилӣ) ва Mobile (шаҳр дар Алабама), mercury (метал) ва Mercury (номи сайёра - уторид)

Ин истилоҳи омонимҳо бо маъноҳои асли ва маҷозӣ шахсан аз омоним, омофонҳо омографҳо иборат аст. Ин ҳам як фарқияти омонимҳои забони тоҷикӣ истилоҳи вучуд надорад, вале дар омонимҳои забони англисӣ вучуд дорад. Боз фарқияти омонимҳои забони англисӣ аз забони тоҷикӣ дар он аст, ки дар забони англисӣ парадигматҳои нопурраи омоним вучуд дорад. Мисол:

Bow (bau) таъзим. He made a low bow to her (Вай ба ӯ таъзим кард).

Bow (bou) камон. A violin bow (камонҳои ғижак).

Парадигматҳои нопурраи омонимҳо, to lie- дурӯғ маъноҳои дигар (lie, lies, lying) I can not say lies (Ман дурӯғро намебардорам). He lies to me. (Вай ба ман дурӯғ гуфт) ва калимаи «to lie» хобидан тӯл кашидан маънои дигар (lay, lain, laing). He was lying on the grass (Вай дар болои алаф хобида буд). Most of the town lies on the right bank of the river (Қисми зиёдатари шаҳр дар тарафи ростии дарё ҷойгир шудааст). The dog lay down and went to sleep (Сар дароз кашида хоб рафт). Парадигматҳои нопурраи омонимҳо ҳама вақт айнан грамматикӣ мешаванд. Парадигматҳои нопурраи омонимҳо ба як қатор калимаҳои яктаркиба дохил мешаванд. Мисол: калимаҳои дигар, (tear, torn, tearing) tear қатра (ашк) (калимаи дигар - tears). He tore the plants up by the roots (Вай растаниҳоро аз реша канд). To wear crocodile tears (Ашки тимсоҳ рехтан (рӯякӣ)).

Муайян намудани маънои калима, обу ранги бадеии калима аҳамияти назариявӣ дорад. Ҳангоми таҳлили забон мо метавонем аз таълили (фонетикӣ (овозӣ) морфологӣ (сарфӣ) синтаксисӣ (наҳвӣ) истифода барем. Ва боз метавонем вожаомӯзиро ҳам ба қор барем ин категорияҳои луғавии калимаҳо (ҳамшакл) синонимҳо (муродифҳо), антонимҳо қаноат мекунанд. Калимаи «ман»- ро ҳангоми таҳлил онро ҳамчун омоними ҷонишини ман овардан зарур аст. Дар таҳлили лексикӣ вожаҳо аз рӯи чунин хусусиятҳо таҳлил карда мешаванд. Ин гуна мисолҳоро дар забони англисӣ дида мебароем. Калимаҳо ва ибораҳо don't run away—нагурезад. The runaway was caught (фирориро қабиданд). It was on the front page (ин саҳифаи аввал буд)-It may be a first newspaper (Ин шояд аввалин

рӯзнама бошад). Мисоли дигари калимаҳо дар забони тоҷикӣ вожаи «об» ин моеъи шаффофи беранг, ки ҳолати софи аз омӯзиши химиявии водород ва оксиген иборат аст. Об хусусияти сермаъноӣ дорад «об гирифтани»-(амал) об гирифтани (сабзидани) об додани (ба касе, чизро об додани) об гарм кардани (хӯроки ночиз пухтани) ба даст об рехтани шустан ва ғайра. Омониҳои калимаи об- номи дарёи Об аст. Об шудани-мафтун шудани. Об ба даҳон гирифтани (хомӯш истодани). Калимаҳои, ки аз ҷиҳати таркиби овозӣ ба ҳамдигар пурра шабоҳат бо як ё ду овози таркибиашон аз ҳамдигар фарқ мекунанд.

Фарқиати омониҳои забони англисӣ аз тоҷикӣ боз дар он аст, ки дар забони англисӣ истилоҳот вучуд дорад, ки дар омониҳои забони тоҷикӣ нест. The term “homonyms” in its broad meaning includes “homonyms”, homophones, and homographs. In more specific spelling and pronunciation but different in meaning. Homophones have the same pronunciation but are different in spelling and meaning, homographs, are spelled the same but differ in meaning and pronunciation. Homophones present the most difficulty for learners of English.

It includes common homonyms and is frequently used homonyms, with examples illustrating their use. For example. The same pronunciation, different meaning. Air- Heir (ҳаво— мерос)—Fresh air - (ҳавои тоза, to air, to the room—дар хона, heir to the throne. Мерос барои салтанати (подшоҳии) Bark—Bark (пушти дарахт-аккоси (car)). Don't scrape the Bark on the tree. Пушти дарахтро нақанд. We heard a dogs bark, Мо аккоси сагро шунидем.

Bank—Bank (соҳил (баҳр) - бонк). On the south bank of the river—Вай дар банк кор мекунад.He works in a bank.

Дар забонҳои муқоисасазаванда омониҳои калимаҳои мебошанд, ки тарзи навишти якхела, талаффузи якхела дошта, аз ҷиҳати ифодаи маъно аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Мисол:

Well- well- (хуб -чоҳ).Very well (Хело хуб,). He brought some water from the well (Вай аз чоҳ обовард).

Toast- Toast (Нони сурхшуда – нӯшбод (қадах)

Two slices of toast (Ду бурда нони сурхшуда)

He proposed a toast for her health (Вай ба саломатии хонум қадах пеш кард).

Trunk - Trunk (Танаи дарахт - сангпӯш) They sawed the trunk of the tree into boards (онҳо тамоми дарахтҳоро бурида тахта карданд)

He put his things into his trunk (Вай чизу чораашро ба сандуқ гузошт).

- Type- Type- (Навъ (қисм) –чоп кардани) -1) I don't like that type of man (Ман ин гунна одамро дуст намедорам).

2) She types quickly (Вай тез чоп мекунад).

- Desert- Desert- (биёбон- тарк кардани) 1) They-had to cross a vast desert- (Онҳоро лозим буд, ки аз биёбони васеъ гузаранд). 2) He was deserted by his friends (Дустон вайро тарк карданд).

- Lead- Lead- (сӯрб- роҳбарӣ) 1). He tied a piece of lead to the fishing line. (Вай пораи сӯрбро ба ресмони шаст баст). 2) This road leads to town (Ин роҳ ба шаҳр мебарад.)

- Lean –Lean (Лоғар- хамшуда) 1) A lean man (Марди лоғар). He leaned over the table (Вай болои миз хам шуд).

- Tear- Tear (Сӯроҳӣ- ашк) 1) There is a tear in his shirt(Куртаи ӯ сӯроҳ шудааст).

2) Tears come to her eyes (Дар чашмонаш ашк ҳувайдо шуд).

Омониҳои забони англисиро чи мегӯянд? Калимаи омони аз калимаи «ҳомос» яъне «якхела» ва «онима»- ном гирифта шудааст. «Омониҳои» дар забони англисӣ калимаҳои мебошанд, ки аз ҷиҳати шакл якхела, аммо маъноҳои гуногунро ифода мекунанд. Омониҳои забони англисӣ ба гурӯҳҳои паронимиҳо ва омониҳои - яъне аз ҳодисаҳои забонӣ буда, ба сермаъноӣ вобаста мебошанд.

Мисол:

Can-Can - 1)тавонистан 2) зарфи консервӣ,

1) I can do this work (Ман ин корро карда метавонам.)

2) We have a lot of cans (Мо бисёр зарфҳои консервӣ дорем.)

Bored-Bored-1) барма кардан 2) зикшудан

Ground-Ground-1) Замин 2)нарм кардан

Gum-Gum-1) Милки дандон 2) Ширеш.

Nail- Nail-1) Жола боридан 2) дуруд гуфтан ба касе.

Омонимҳои забони англисӣ боз ба чунин гурӯҳҳо чудо мешаванд:

Омонимҳои луғавӣ –мувофиқати овозии воҳидҳои лингвистии дорои маъноҳои гуногун, ки ба як ҳиссаи нутқ таалуқ доранд: light-сабук, light-равшан,дурахшон. Modern video cameras are light and easy to carry.(Камераҳои видеоии ҳозира сабук ҳастанд ва барои бо худ гирифтани бурдан хеле осон ҳастанд). It was a light spacious apartment at the top of the building. (Ин хонаи калони равшан дар баландии бино буд.)

Омонимҳои грамматикӣ-калимаҳое, ки аз ҷиҳати овозӣ ва тарзи навишт ба ҳам монанд буда, ба ҳиссаҳои гуногуни нутқ таалуқ доранд : ring-ангуштарин, ring-занг задан. I will give you a ring tomorrow (Ман пагоҳ шуморо занг мезанам). He bought me a golden ring (Вай ба ман ангуштарини тилло харид.)

Омонимҳои синтаксисӣ - мувофиқ омадани овозҳо дар сохторҳои гуногуни синтаксисӣ.

Омонимҳои фонетикӣ-мувофиқати садоии воҳидҳои лингвистии гуногун, ки аз ҷиҳати навишташон аз ҳамдигар фарқ мекунанд: die-мурдан, dye-ранг кардан. Her father died in car accident (Падараш дар натиҷаи садамаи нақлиётӣ вафот кард). She dyed her hair green (Вай мӯяшро ранги сабз кард).

Омонимҳои графикӣ –мувофиқати графикаии воҳидҳои забони ки аз ҷиҳати тарзи талаффузашон аз ҳамдигар фарқ мекунанд.

Пайдоиши омонимҳо дар баъзе мавридҳо ба сермаъноии калимаҳо вобаста дорад. Баъзан маъноҳои ин гуна калимаҳо васеъ гардида аз ҳам дур мешаванд, ки робита байни маъноҳои ифода кардашон аз байн меравад ва ба омоним табдил меёбад.

АДАБИЁТ

1. Усули таҳлили луғавӣ ва фразеологӣи вожаҳо, Душанбе 2006
2. Лексикаи забони адабии тоҷик, Душанбе 1997
3. Воидҳои фразеологӣи омонимӣ, Душанбе 1990
4. English Versification 1570-1980
5. Baltimore Johns Hopkins University Press 1981-Е 344
6. Каушанская В. Л. А Grammar of the English language. Москва, 1967
7. Забони адабии ҳозираи тоҷик: Лексикология, фонетика ва морфология. Душанбе. Ирфон, 1982. 1.
8. Калонтаров Я. И., Капранов В. А Луғати мухтасари русӣ - тоҷикӣ ва тоҷикӣ - русӣ терминҳои забоншиносӣ. Душанбе, 1974.

БАЪЗЕ ХУСУСИЯТҲОИ ОМОНИМҲОИ ЗАБОНИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Таҳлили маводҳо нишон доданд, ки як қатор омонимҳои забони англисӣ аз ҷиҳати маъноии лексикӣ-семантикӣ аз омонимҳои забони тоҷикӣ фарқият дорад. Ин фарқият беиштар дар доира ва мавқеи истифодаи онҳо дида мешавад. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки фарқияти омонимҳои забони англисӣ ва тоҷикӣ ба вазъияти иҷтимоии ин миллатҳо вобастагӣ дорад.

Калидвожаҳо: омоним, омофон, омограф, сермаъногӣ, омоформ, иқтибос, фонетикӣ, морфологӣ, лексика...

Маълумот оид ба муаллиф. Раҷабова Нигина муаллими калони кафедраи филологияи англиси Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи м. Назаршоев. тел: (992) 935133040

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ОМОНИМОВ ТАДЖИКСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ

Анализ материалов показал, что ряд омонимов английского языка отличаются от омонимов таджикского языка по лексико-семантическому значению. Эта разница в основном видна в сфере и позиции их использования. Анализ показывает, что различие между английскими и таджикскими омонимами зависит от социального положения этих народов.

Ключевые слова: омоним, омофон, омограф, полисемия, омоформа, цитата, фонетика, морфология, лексика...

Сведения об авторе. Раҷабова Нигина – старший преподаватель кафедры английской филологии Хорогского государственного университета им. Назаршоев. Телефон: (992) 935133040.

OF HOMONYMS OF TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES

The analysis of the materials showed that a number of homonyms of the English language differ from the homonyms of the Tajik language in terms of lexical and semantic meaning. This difference is mainly visible in the scope and position of their use. The analysis shows that the difference between English and Tajik homonyms depends on the social status of these peoples.

Key words: homonym, homophone, homograph, polysemy, homofom, quotation, phonetics, morphology, vocabulary...

Information about of author. Nigina Radjabova – senior lecturer at the Department of English Philology, Khorog State University. Nazarshoev. Phone: (992) 935133040.

УДК821.222.8

МУҚОИСАИ БАЪЗЕ ЛАЗАҲОИ ДОСТОНИ “ЛАЙЛӢ ВА МАЧНУН”-И МАКТАБИИ ШЕРОЗӢ БО АСАРИ ҲАМНОМИ АБДУРАҲМОНИ ҶОМӢ

Шофақирова Р., Лутфишоева Ш.

Донишгоҳи давлатии Хоруғ бо номи М.Назаршоев

Дар таърихи адабиёти чандинҳазорсолаи форсу тоҷик достони “Лайлӣ ва Мачнун”-и Мактабии Шерозӣ аз қабиле ҷолибтарин ривоятҳои афсонаҳои маҳсуби ғазалӣ, дар шумори бехтарин асарҳои ишқӣ-романтикӣ қарор мегирад. Дар асоси маълумоти сарчашмаҳои адабӣ ва маъхазҳои таърихӣ пайдоиши ин қисса ба асри 7 тааллуқ дошта, тарзи ҳаёти мардумонро дар худ таҷассум намуда, тавассути эҷодиёти даҳонии халқ аз даҳон ба даҳон ва аз адабиёти араб ба фолклору адабиёти форсу тоҷик роҳи ғазалӣ, зиёда аз ҳазор сол боз дар ҳаёти маънавии мардуми мо мавқеи муайянро ишғол карда меоянд.

Аз ин рӯ, бебабаб нест, ки дар адабиёти форсу тоҷик дар ин замина доир ба қиссаи мазкур достонҳои пурҳашамате низ суруда шудаанд, ки асарҳои ҳамноми мутафаккирон намунае аз он шоҳкориҳои ҳамаҷун. Сарчашмаи асосии пайдоиши қисса ба адабиёти араб рафта мерасад ва дар ин замина роҷеъ ба таърихи пайдоиш ва инкишофи ривоятҳои, ки дар адабиёти араб ба саргузашти Лайлӣ ва Мачнун вобастаанд, муҳаққиқон ва шоирони зиёде дар ин хусус асарҳои ҳамном офаридаанд. Инкишофи сюжети қиссаи “Лайлӣ ва Мачнун” дар адабиёти араб таърихи муайяне дошта, ба падидаҳои иҷтимоӣ вобаста аст.

Мактабии Шерозӣ дар осмони паҳновари илму адаби форсу тоҷик аз ситораҳои дурахшонтарин буда, бо андешаҳои олии, нерӯи халлоқонаи сухан, дониши доманадор ва ҷамъияти фавкуллода дар фарҳангу адабиёт аз радифи суханварони барҷаста,

донишмандони бузург ба макоми арчманде сазовор аст, ки ўро дар шарку ғарб баъзеҳо хотимашуаро, чамъе дар назм Фирдавсию Анварию Саъдӣ ва гурӯҳе чамъбасткунандагони тамоми муваффақияти даврони классикии адабиёти форсу тоҷик медонанд ва эҷодиёти ўро барҳақ тирамоҳи заррини пурҳосили ин адабиёти гаронқадри оламшумул мешуморанд.

То ба имрӯз оид ба рӯзгори ин мутаффақир муҳаққиқони зиёде ақидаҳои ҷолибро иброз доштаанд. Тадқиқотҳои олимони чун Соммирози Сафавӣ, Муҳаммад Али Табрезӣ, Абдулҳусайни Навоӣ ва дигар муҳаққиқон дар бораи зиндагӣ ва осори Мактабӣ намунаи гуфтаҳои болоянд.

Он чи мусаллам аст, ки Мактабии Шерозӣ яке аз чехраҳои дурахшони самои фарҳангу адаби тоҷик буда, номи пурраи шоир маълум нест. Дар тамоми сарчашмаҳо ўро бо таҳаллуси адабии “Мактабӣ” ёдоварӣ менамоянд. Ў дар шаҳри Шерози адабхез ба дунё омада, дар радифи сухансароёни маъруф қарор гирифтааст.

Бояд гуфт, ки достони “Лайлӣ ва Мачнун”-и Мактабӣ дар ҳамон қиссаи ишқӣ навишта шудааст, ки онро Низомӣ оғоз бахшида баъд аз он бисёр шоирони форсу тоҷик ва халқҳои дигари Шарқ ба назм дароварданд.

Азбаски ҳадафи аслии мо аз навиштани мақолаи мазкур инъикоси муқоисаи баъзе лаҳзаҳои достони мазкур бо асари ҳамноми Абдурахмони Ҷомӣ мебошад, аз шарҳу тафсили қисматҳои дигари осори вай худдорӣ менамоем. Ягона асаре, ки дар шакли комил аз Мавлоно Мактабии Шерозӣ боқӣ мондааст, достони “Лайлӣ ва Мачнун” аст, яъне асаре, ки номи шоирро дар қатори дигар устодони калом бадеъ машҳур гардондааст ва ин ҳам бошад манзумаи ишқӣ “Лайлӣ ва Мачнун” буда, Мактабии Шерозӣ ҳамчун ҳунарвари донову тавоно дар осори худ тамоми зиддиятҳои даври замонро тавассути ҷаҳолияти қаҳрамонҳо устокорона инъикос намудааст.

Достони “Лайлӣ ва Мачнун” дар баробари дигар дostonҳои ишқӣ-романтикӣ дар таърихи адабиёти тоҷик қиммати ҷаҳолидороро дорост. Дар байни дostonҳои ҳамноми Мактабии Шерозӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ, сарфи назар аз мустақил будани ҳар як монандӣ ва умумият ҳаст, ки он ҳам дар шакл, ҳам дар мавзӯ ва ҳам дар тартиби баёни воқеаҳо зоҳир мегардад.

Чун ҳадафи аслии мо нишон додани баъзе лаҳзаҳои фарқкунандаи ду достони ҳамном аз ҳамдигар мебошад, аз шарҳи қисматҳои дигари осори муаллиф худдорӣ менамоем. Чунончи:

1. Дар мавриди соли таълифи асари Мактабӣ андешаҳои зиёде мавҷуданд. Чунонки тибқи нигоштаҳо Алиасғари Ҳикмат менигорад, ки Мактабӣ достони худро баъди 20 соли таълиф ёфтани достони “Лайлӣ ва Мачнун”и Абдурахмони Ҷомӣ, яъне соли 909 ҳиҷрӣ (1503-1504) мелодӣ навиштааст. Чунин иштибоҳ дар феҳристи Ибни Юсуфи Шерозӣ низ роҳ ёфтааст. Ў соли таълифи асарро 886 ҳиҷрӣ (1481 мелодӣ) нишон медиҳад. Алиакбари Деҳхудо дар “Луғатнома” ақидаи нодурусти Ибни Юсуфи Шерозиро пайравӣ мекунад. Агар мо ишораи зерини ҳуди шоирро ба назар гирем, масалъаи ранги дигар мегардад.

Чун Мактабӣ ин китоб бикшуд.

Таърихи “Китоби Мактабӣ”буд. (7, 24)

Ибораи “Китоби Мактабӣ” бо ҳисоби абҷад ба соли 895 ҳиҷрӣ мутобиқ ба 1490 мелодӣ рост меояд. Соли таълифи асари Абдурахмони Ҷомӣ бошад, 889 ҳиҷрӣ (1484 мелодӣ) мебошад.

2. Миқдори байтҳои достони Мактабӣ 2160 байт буда, теъдоди байтҳои асари ҳамноми Абдурахмони Ҷомӣ аз 3860 байт иборат буда, 319 байт бобҳои анъанвӣ, 3550 байт бевосита матни дostonро ташкил медиҳад.

3. Асари Мактабӣ дар вазни ҳазачи мусаддаси аҳраби маҳбуси маҳзуф (мафоҳул, мафоилун, фаулун) навишта шуда бошад, достони Ҷомӣ дар вазни ҳазачи мусаддаси

ахраби мақбузу маҳфуз, ки арконаш ба мафъулу мафоилун фаъулун баробар мебошад.

4. Достони Мактабӣ аз 46 фасл иборат буда, дар “Хитаи Форс” ба риштаи назм кашида шудааст.

Абёт ки дар ҳисоб пайваст,
Омад ду ҳазору яксаду шаст
Ин ганчи гуҳар ки гашт пайдо
Аз хиттаи Форс шуд хувайдо. (7, 24)

Илова бар ин, сюжети асар аз боби 10 шуруъ мешавад. Дар достони Абдурахмони Қомӣ бошад омадааст, ки он аз 58 боб иборат аст ва 7 боби аввал ва 3 боби охир ба сюжети дoston тааллуқ надоранд ва дар мавриди макони таълифи асар низ ишора нашудааст.

Достони “Лайлӣ ва Мачнун”-и Мактабии Шерозӣ достони алоҳида буда, асари ҳамноми Қомӣ бошад, дар таркиби “Ҳамса” асари чаҳорум мебошад.

Дар достони Мактабӣ омадааст, ки дар диёри Араб шоҳе зиндагӣ мекард, ки молу сарвати зиёде дошт, вале фарзанд надошт. Шоҳ чуду эҳсон ва хайру саҳо мекард, то ки дидааш аз фарзанд равшан гардад.

Бар ҳашри гузаштагон суҳансоз,
Аз сури қалам барорад овоз,
К-аз бирри араб ба фарруҳ чоҳе.
Будаст бузургвор шоҳе.
Шоҳе зада борғаҳ ба кайвон,
Бисёр қабилаш ба фармон.
Зеру забари замин зи ранҷаш,
Мамлу шуда аз сипоҳи ганҷаш.
Гуфтӣ ба ҳам уштураш гурӯҳон
Дигар заминест пур зи кӯҳон.
З-афрот гирифта гӯсфандон,
Гетӣ ба намад замин ба дандон.
Аз ҳар чи қарам кунад худованд.
Будаш ҳама чиз ғайри фарзанд,
Сад ойина пеши рӯй будаш,
Як ойина рӯй наменамудаш.
Додӣ зи қарам ба ҳар гадое,
Мушти дираме ба ҳар дуое.
Як лаҳза чудо накардаш аз хеш,
Чу зар, ки фитад ба дасти дарвеш...(7, 96)

Дар асари Қомӣ бошад, воқеаи барои фарзандҳои назру ниёз қардани падари Мачнун, тақдирӣ Кайсро пешгӯӣ қардани мунаҷҷимон вучуд надорад. Инчунин Кайс фарзанди ягона набуда, писари даҳумини сардори қабилаи бинни омирӣ мебошад. Чунончи

Таърихнависи ишқбозон,
Ширин рақами суҳантарозон.
Аз сарвари ошиқон чу дам зад,
Бар лавҳи баён чунин рақам зад
К-аз омириён баландқадре,
Бар садри шараф хучаста бадре
Мақбули араб ба корсозӣ,
Маҳбуби аҷам ба дилнавозӣ....
Аз чоҳ ҳазор зебу фарр дошт,
В-он аз ҳама беҳ, ки даҳ писар дошт

Лекин зи ҳама кехина фарзанд
Медошт дилаш ба меҳри худ банд. (1,18)

Достони “Лайлӣ ва Мачнун”-и Абдурахмони Ҷомӣ, ки бо кайдҳои зерин гуё дар муддати 4 моҳ суруда шудааст. Дар достони Мактабӣ шоҳ бо майли худ писарашро Қайс ном мегузорад.

...Чун вақт расид зи эҳтиромаш,
Қайси ҳунари ниҳод номаш. (7,96)

Аммо дар достони Ҷомӣ бошад оид ба ин чизе гуфта нашудааст.

Дар достони Мактабӣ вохурии нахустини ошиқон дар мактаб дар синни 10 солагии рух додааст.

Чун сол ба даҳ расидаш аз ҳафт,
Хуни чигараш бар осмон рафт.
Буд аз дили сузноки бирён,
Бевосита моҳу сол гирён.
Карданд ҳам охир аз паи панд,
Дар ҳалқаи мактабаш побанд...
Чун дидаи Қайс дид рӯяш,
Шуд ошиқи сурати нақӯяш
Рафт оташи дил ба ҳар рағи вай
Чун оташи сузнок дар най. (7, 98)

Дар достони Ҷомӣ бошад, ишқи Мачнун ба Лайлӣ аз рӯи хабару овозаи мардум, яъне дар синни 14 солагии дар саҳро ба вуқӯъ омадааст, вале давраи таҳсили Лайлӣ ва Мачнун низ тасвир карда намешавад. Чунонч

Чамъе ба диёри вай расиданд,
В-он майлу шараф зи вай бидидан
Гуфтанд, ки дар фалон қабила,
Моҳест чу ҳури ин ҷамила.
Лайлӣ омад ба ному хайле,
Хар сӯ ба ҳавош карда майле.
Ҳусни руҳаш аз сифат бурун аст,
Ҳам худ бираву бубин ки чун аст.
Аз гуш мачф Фуй кори дида,
Фарқ аст зи дида то шунида.
Ин қисса шуниду Қайс бархост.
Худро ба либоси беҳтар орошт.
Аз шавқи дарун фиғон баровард,
В-он ноқа ба зери рон даровард.
Меронд дар орзӯи Лайлӣ,
То сар бар зад ба кӯи Лайлӣ. (1,26).

Дар асари Мактабӣ аз ишқи ошиқии дилбохтагон аввал муаллим оғаҳӣ пайдо намуда, аз тарси он, ки овоза аз мактаб берун наравад, он дуру муқобили ҳам мешинонад.

Аз гуш ба гуш рафтани роз.
Дар гуши муаллим омад овоз.
Тарсид муаллими муаддаб,
К-овоза бурун равад зи мактаб.
Наншонд ду маҳ муқобили ҳам,
Бошад, ки раванд аз дили ҳам....

Бо вучуди ин модари Лайлӣ аз роз огоҳ шуда, дари мактабро ба рӯи Лайлӣ мебандад.

Лайлии ошуфтахотир дар оташи ишк сухта, модар сабаби ранчуриву нотобии ўро дониста ба насихати ў мепардозад. Чунончи:

Азбаски шуд ин чаррас пуровоз,
Шуд модари Лайлӣ огаҳ аз роз.
Бастанд зи адаб сарои фарзанд,
Гул чид зи пеши булбуле чанд...
Модар чу бидид ҳоли зораш,
Донист, ки мушкил аст кораш.
Бусидаву кард дидааш пок,
Медод ба захрхурда тарёк.
Афрухта дошт ҳар замонаш,
Чун шамъ ба чарбии забонаш. (7,101)

Дар достони Абдурахмони Ҷомӣ бошад, аз ошиқии дилдодагон аввал падари Маҷнун огаҳӣ меёбад. Чунончи:

Мискин падараш хабар чуз он ёфт,
Чун бод ба сӯи ў инон тофт.
Меҳри падарӣ зи дил задаш чӯш
В-аз меҳр кашидаш андар оғӯш.
К-эй чони падар чӣ ҳол дорӣ,
Рӯ баҳри чӣ дар вубол дорӣ.
Имрӯз шунидаам, ки чое,
Додӣ дили худ ба дилрабое.
Дар хитгаи ин хати маҷозӣ,
Некӯ ҳунарест ишқбозӣ.
Лекин ҳама кас ба он сазо нест,
Ҳар манзараи хуб дилқушо нест. (1,52)

Лаҳзаи дигари ачибе, ки дар достони Мактабӣ ба назар мерасад, ин тарзи огаҳӣ ёфтани падари Лайлӣ аз ошиқии духтараш мебошад. Чун қиссаи ишқи он ду номурод ба бозор мерасад, рӯзе падари Лайлӣ савора аз миёни бозор мегузашт. Ногоҳ аз сарое нолаи дилхароши най аз савти ҷонгудози ҳофизе ба гӯшаш мерасад, ки “аз Лайливу дарди ишқи Маҷнун” ғазалҳои мавзун меҳонд. Ў аз ин калимот ба ғзаб омада мепурсад, “ки Лайлӣ кию аз қучост Маҷнун?” Марди ғариб ўро нашинохта достони ишқи Қайсро бо Лайлӣ ҳикоят мекунад. Малик аз тарси фош шудани ин роз ва беобрӯӣ шахси хунхореро ба қатли Маҷнун маъмур месозад. Шахси хунхор баъди дидани ҳоли Маҷнун раҳмаш меояд ва аз нияташ бармегардад. Баъди бозгашт Маликро хушдор месозад, ки вайро дар ягон ҷо пайдо насохт. Падар баъди ин амал Лайлиро дар паси парда маҳбус месозад. Чунончи:

Чун қиссаи ишқи он ду ғамхор,
Афтод зи кучаҳо ба бозор.
Ҳар савти ғазал, ки дар ҷаҳон буд,
Маҷнунею Лайлие дар он буд.
Рӯзе ба равораи фалаквор,
Мешуд падараш миёни бозор.
Заррин чу малик бар он осмоне,
Дар тавқи рикоби ў ҷаҳоне
Ногоҳ шунид, к-аз сарое,
Бо нолаи най ғазалсарое.
Меҳонд қасидаҳои мавзун.
Аз Лайливу дарди ишқи Маҷнун. (7,115)

Баъди шунидани ин суханон вучуди падарро ҳолати ногуворе фаро мегирад ва боз пурсон мешавад.

Гуфт: "Ин ғазал аз кучо шунуфтӣ?
В-ин шеър зи гуфтаи кӣ гуфтӣ?
Лайлӣ кию аз кучост Мачнун?
Ин ишқ чӣ гуна будаву чун?"
Чун марди ғариб шоҳ нашнохт,
Он пардаи розро барандохт.
Гуфт: "Ин ғазал аст шеъри Мачнун,
Он обилаҷону оташи хун.
Девонаи духтари чамил аст
Он духтари шоҳи ин қабил аст" (7,116)

Дар асари Ҷомӣ бошад, волидайнӣ Лайлӣ аз ошиқшавии духтарашон тавассути хабару овозаҳои дар байни мардум пахншуда дарак меёбанд. Чунончи:

Он воқеа фош шуд дар афвоҳ,
Гаштанд касони Лайлӣ огоҳ.
Дар гуфтани ин фасонаи роз,
Наммом забон кашиду ғаммоз,
Машруҳ шуд ин ҳадиси дарҳам
Бо модари Лайливу падар ҳам.
Як шаб зи камоли меҳрубонӣ,
Дар гӯшаи хилвате, ки донӣ.
Фарзанди хучастаро нишонданд,
Бар вай зи сухан гуҳар фишонданд. (1,73)

Дар достони Мактабӣ падари Мачнун бо маслиҳати дӯстонаш ўро ба Каъба мебарад, то ки Лайлиро фаромӯш кунад. Чун бар дари Каъба мерасанд, баъди хайру эҳсон падар Мачнун мефармояд, ки ҳалқаи дари Каъбаро ба даст гирад ва бигӯяд:

Чун гунбади чортоқи гардун,
Пур шуд зи садои ишқи Мачнун.
Даврон қадам аз пай қалам сохт,
В-ин пардаи розро алам сохт.
Мискин падараш зи чора монда,
Мадхуш чу нақши хора монда.
Чандон, ки кушод бар дуо даст,
Чархаш нагирифт аз он бало даст.
Гар ҳалқаи Каъба аст тадбир,
Он шефтаро кунанд занҷир.
Ў чони ман аст, агар шавад паст
Рафтем ҳам ўву ҳам ман аз даст (7,113)

Дар достони Ҷомӣ бошад рафтани Мачнун ба ҳаҷ баъд аз иҷозат хоستان аз Лайлӣ сурат мегирад.

Шарт аст вафо ба аҳд кардан.
Дар поси уҳуд ҷаҳд кардан,
Суфре, ки аз ин баланд маҳд аст,
Як нуқта аз он вафо ба аҳд аст.
Он аст ҳамеша мардро ҷаҳд,
К-ояд берун зи ўҳдаи аҳд.
Мачнун ки вафо ба аҳд мекард.

Дар рафтани каъба чаҳд мекард,
Аз манзили дӯст бе сару пой,
Шуд бодиягарду роҳпайм
Аз гармии реғу сахтии санг,
Кард обила пойи саъйи ӯ ланг. (1,68).

Дар достони Мактаб Қайс тарки мактабу китоб намуд ва рӯ ба харобазор мениҳад
ва аз ин ҷиҳат ба тадрич “Мачнун” лақаб мегирад. Падараш ба табобати писараш чораҳо
меандешад, вале дармоне намеёбад. Дар охир аз модараш мепурсад.

Чун қор зи ҳад гузашту гоят,
Пурсид зи модараш хикоят,
К-он мардуми дидаро чӣ ҳол аст?
К-ошуфтадилу шикастабол аст.
Дерест, ки дуриаш кашидам,
Дар хонаву мактабаш надидам.
Кардем табибаш он чи фармуд,
Бемории ӯ наёфт беҳбуд.
Ин дард на аз бадан зи қон аст,
К-аш чора бурун аз ин чаҳон аст. (7,105)

Лаҳзаи зерин дар достони Абдураҳмони Ҷомӣ бошад ранги дигар гирифта, Мачнун
аз ғаму ғуссаи зиёд ба гирдбод рӯ меоварад ва ҳамагон аз ӯ чун қунун ёдоварӣ менамоянд.

Райҳоншикани ҳарими ин боғ,
Ин бӯ диҳад аз насими ин боғ.
К-он лолаи доғдори ҳар дашт,
Аз Навфалу навфалӣ чу баргашт..
Ногоҳ зи гарди раҳ саводе,
Бинмуд чи дид гирдбодде,
З-он хоки диёр бор баста,
Парда ба руҳ аз ғубор баста.
Афтод ба сачда бар заминаш,
Бикшод забон ба офаринаш,
К-эй суфии гирдгарди раққос,
Бе заҳмати по ба раҳравӣ хос. (1,111)

Дар достони Мактабии Шерозӣ Лайлиро ба Ибни Салом ба шавҳар медиҳанд. Лайлӣ
баъди тӯю тамошо Ибни Саломро ба худ наздик ҳам намоинад ва мегӯяд.

Чун Ибни Салом худ хабардор.
З-он муштариёни гармбозор,
Омад зи паи арусҳоҳӣ,
Овард хазонаҳо шоҳӣ.
Чун ақди никоҳ гашта баста,
Шуд иқди нишастагон гусаста.
Рафт Ибни Салом пеши Лайлӣ,
Бо ӯ ба мурод қард майле.
Лайлиш қунон ба сина зад даст
К-он орзӯяш ба сина бишқаст.
В-он гоҳ чу сурхгуле ба ғунча,
Зад бар руҳи хештан таппонча.
Гуфто: “Ба адаб нишину барҳез,
Чун хор ба гулбунам маёме.” (7,141)

Инчунин дар асар қосид номаи фиристодаи Лайлиро ба Маҷнун месупорад. Маҷнун ба хондани нома шурӯъ мекунад, ки дар он Лайли аз ғами бекиёси худ менолад ва “Хоҳам, ки ба сар ба поят оям” мегӯяд, лекин ихтиёрам дар дастам нест. Маҷнун номаро хонда, дар пушти варақ ҷавоб менависад. Маҷнун низ ба ҳамон мазмун мактуб навишта ба Лайли хитоб намуда мегӯяд, ки зинҳор бо Ибни Салом рӯи хуш надихӣ ва ҳатто. Чунончи:

Рӯзе, ки ғамат кунад ҳалокам,
Бо ӯ нақунӣ гузар ба хокам. (7,35.)

Дар достони Ҷомӣ бошад, образи Ибни Салом тамоман вучуд надорад ва аз дарду кулфатҳои беш Маҷнун ба ваҳшиён мепайвандад.

Шӯре, дигараш ба ҷон даромад,
В-аз бому дараш фиғон баромад.
Мебаст зи тори ашк рӯде,
Мезад зи хароши дил суруде...
Лекин доғе фузун зи ҳар доғ,
Ошuft зи ишқ доғ бар доғ,
Во қард зи унси ноқасон хӯй.
В-овард ба сӯи ваҳшиён рӯй. (2,160)

Ҷамҷунин вобаста ба ин лаҳза дар достони маҷкур розигии Лайлиро пурсида бошанд ҳам, лекин ҷавоби онро ноғирифта ӯро ба ҷавоне аз қаблаи бани сақиф ба шавҳар медиҳанд.

Лайли, ки дар ин ҳадиси ҷонқоҳ,
Мебурд ба сар ба гиряву оҳ.
Нақшода он ба ҷорақушӣ,
Гуфтанд: “Ризост, ин ҳамушӣ”
Доданд ба хостгор пайгом,
То дар паи ин ғараз зананд гом.
Дилдода ҷу ин пайём бишнид,
Қори ду ҷаҳон ба қоми худ дид...
Ҷар як ба мақоми худ нишастанд,
Маҳро ба ситора ақд бастанд. (1,151)

Дар асари Мактабӣ омадааст, ки Ибни Салом ночор роҳи ҳалоқи Маҷнунро пеш мегирад, ки бо ҳамдастии даври гардун ӯро бар сари камару болои кӯҳ ба даст оварда аз пой дарорад. Ӯ ба сари Маҷнун афтада теғ баланд қарда меҷаҳад бар фарқи ӯ зананд, вале даррандагон ӯро пора-пора мекунанд. Ёрони Ибни Салом ӯро ба хок месупоранд ва аҳли қабиларо аз ин воқеа огоҳ менамоянд.

Хандид ба марғи он қигархун,
Бигрист дар орзӯи Маҷнун.
Рӯзе дуғсе баҳри ёр дар ғам.
Бо мардуми шуй дошт мотам.
Вон-ғаҳ ба баҳонаи зиёрат,
Дар бодия омад аз иморат.
Биншаст ба хоқи турбати шуй,
Маҷнунталабон ба ҳар тараф руй. (7,171)

Дар асари ҳамном ин гуфторҳо ба назар нарасиданд.

Дар достони Мактабӣ омадааст, ки Маҷнун аз ишқи Лайли ва рад қардани падари Лайли хоҳиши Маҷнунро рӯй ба биёбон мениҳад.

Чун Қайс гули ҳазонрасида,
Аз гулбуни ноз шуд бурида.

Чун мурғ париданаш ҳавас буд,
В- аз чӯби муаллимаш қафас буд.
Дил қўфта аз китоб гашта,
Бар оташи дил кабоб гашта. (7,101)

Дар достони Абдурахмони Ҷомӣ ин лаҳза то андозае оварда шуда бошад ҳам, вале бо андак фарқиятҳо.

Бояд ибронз намоем, ки бо вучуди мавҷудияти фарқиятҳо баъзе аз лаҳзаҳо аз қабиле Мачнун ба хостгории Лайлӣ падарашро равона мекунад ва аз рад кардани хостгориашон рӯй ба биебон меорад, даҳолати Навфал, робитаи мактубии ошиқу маъшук, хонадор шудани яке аз дилбохтагон ва марги онҳо ва монандии ҳамин воқеаҳои асосӣ ва ба бонги зоғ фол гирифтани, санги кӯи Лайлиро навозиш кардани Мачнун барин лаҳзаҳо мушатараканд.

Чун бози сафеддум дар ин боғ,
Биншаст бар ошӯни зоғ.
Зоғони сияҳ зи саҳми он боз,
Карданд зи ошӯна парвоз.
Шуд Қайс чу зоғи субҳдамхез,
Микрози ду по ба раҳбурӣ тез....(2, 64)

Дар асоси қиссаи асари Мактабӣ Лайлӣ маҳбубаи нахустини Мачнун буда, дар асари ҳамноми Ҷомӣ бошад, лаҳзаи вохурии Қайс бо Карима ном духтарак, ки қабл аз гирифтори Лайлӣ шуданаш бо ӯ мулоқот карда буд, оварда шудааст. Мачнун гуё аввал ба Карима ном духтар дил мебандад, вале баъди шунидани овозаи Лайлӣ аз ӯ рӯ метобад. Чунончи:

Ногашта ҳанӯз асири Лайлӣ,
Медошт ба ҳар ҷамила майле
Як нокаи раҳгузор будаш,
К-оранда ба ҳар диёр будаш.
Гуфтанд: “Карима ном дорад,
Аслу насаб аз киром дорад”
Рӯзе ба ҳамин тариқа мегашт,
Ногаҳ ба яке қабила бигзашт.
Дастури чу ба сӯи ӯ ронд,
Дар соати ӯ шутур бихобонд.
Зонуи шутур бубасту биншаст,
Бинҳод ба зонуи адаб даст
Дуздида ба сӯи ӯ назар кард,
Дар ҷони вай он назар асар кард. (1,22)

Дар достони Мактабии Шерозӣ омадааст, дар он диёр шохе буд, “чун чарх кавидилу кавибахт” ки Навфал ном дошт. Ӯ аз ишқи Лайлӣ ва Мачнун ва мочарон Ибни Салом огоҳ гашта қасам ёд мекунад:

К-ин ҳарду шикастаро раҳонам,
Яъне, ки ба васлашон расонам.(7, 32)

Пас бо сипоҳи бекарон аз паи муроди Мачнун мешавад. Навфал дар талаби Мачнуни рамида ба дашту ҳомун мебарояд ва ӯро чун мурғи нимбисмил афтада меёбад. Ӯ аз асп пиёда шуда, худро ба пой Мачнун меафканад ва мегӯяд:

Хоҳам, ду ҷаҳон кунам фидоят,
Лайлӣ биситонам аз бароят.

Лекин ба либоси ақл чо кун,
Ин хун дарандагӣ раҳо кун.
Бар одам аз одамист майле,
Ваҳшӣ, ту кучо расӣ ба Лайлӣ?(7,128)

Мачнун шартӣ мондаи Навфалро қабул фармуда, муддати се чаҳор моҳ аз рӯи гуфтаи
ӯ амал мекунад ва чунуниаш мегузарад. Рӯзе Навфал базми калоне меорояд, ки Мачнун
низ дар он ҳузур дошт. Навфал бо дасти гулрухе кадаҳи шаробе ба Мачнун дароз мекунад.
Мачнун радди шароб намуда, бо назари таъна ба Навфал мегӯяд:

Эй ташна ба об бурда зорам,
В-аз об фиканда бар канорам.
Аз баҳри ғамам кашида дар бар,
Афканда ба нима роҳ лангар.(7, 41)

Нафвал медонад, ки ҳақ ба ҷониби Мачнун аст, лашкари анбуҳе ороста ба ҷониби
қabilaи Лайлӣ равона мегардад. Қосиде ба қabilaи Лайлӣ фиристода мегӯяд:

Лайлӣ ба ман овар аз иродат,
Биншин ба саломату саодат. (7, 41)

Вагарна:

Дар боғи ту оташе фурузам,
Гул чинаму хору ҳас бисӯзам. (7, 41)

Падари Лайлӣ аз фармони Навфал сар мепечад. Навфал дарҳол худро мусаллаҳ
намуда ба майдон ҷанг мебарояд. Дар байни қabilaи Лайлӣ ва сипоҳи Навфал ҷанги
азиме рӯй медиҳад. Мачнун, ки тоқати дидани он манзара надошт, бо дили пурхун миёни
ду лашкар мегашт ва онҳоро аз ҷанг бозмедошт. Мачнун асири қabilaи Лайлӣ мегардад
ва онҳоро аз куштани ӯ таҳдид мекунад. Аз тарси он, ки Мачнун кушта нашавад, Навфал
филҳол миёнчиё мефиристад:

То сулҳ шавад зи резиши хун,
Лайлӣ, на вале диҳан Мачнун. (7,183)

Мачнун, ки маргро аз зиндагии бе ёр авлотар медонист, аз миёни қabilaи Лайлӣ
берун меравад ва аз Навфал нолон шуда мегӯяд:

Чун ёр ба ман намерасондӣ,
Баҳри чи зи куштанам раҳондӣ? (7,134)

Дар достони Ҷомӣ бошад, қиссаи Навфал ва хостгории ӯ оварда шуда бошад ҳам,
бо андак фарқият ба назар мерасад. Чунончи Навфал дар биёбон Мачнунро дар ҳоле
дармеёбад, ки ӯ бо ангуштони пур аз хун дар болои рег номи Лайлиро менавишт. Ин
лаҳзаро шоир чунин қаламдод намудааст:

Як рӯз бараҳнатан чу хома,
Аз сафҳаи рег карда нома.
З-ангушт бар он қалам ҳаме зад,
“Лайли Лайли” рақам ҳаме зад.
Мерехт зи хуни дил таҳи пош.
Қатра зи мижа чу нуктаи ёш....(1,100)

Дар достони Мактабии Шерозӣ Ибни Салом ҷӯпоне дар худ дошт, ки ҳар рӯз раммаи
гусфандонро ба чарогоҳи Мачнун бурда мечаронд. Ҷӯпон Мачнунро дар намози шом дар
пӯсти гӯсфанд ҷой намуда дар миёни рамма ба хонаи Ибни Салом меоварад. Лайлӣ номи
писарчаеро аз мулозимонаш, ки бо ёди Мачнун ниҳода буд ба забон мегирад. Мачнун аз
даруни пуст “лаббай” гуфта беҳуш мешавад. Қассоб ӯро гӯсфанд пиндошта ба куштанаш
омода мегардад, вале ҷӯпон пешдастӣ карда, Мачнунро аз марг наҷот медиҳад.

Як шом танаш кашид дар пуст,
То саргала шуд ба галлаи дӯст.
Ӯ нолақунон зи дарду тимор,
Чун дар галла гусфанди бемор....
Маҷнун чу садои ёр бишнид,
Номи худ аз он ниғор бишнид...
Чун зоири каъба гирди он фард,
“Лаббай” занон тавоф мекард.
В-он гоҳ ба нолаи шаабнок,
Афтода ҳаме тапид бар хок.
Қассоб давиду теғи сотур,
Сухон зада то сараш кунад дур.
Ҳоли, ки шубон шунид биштофт,
Бузғолаи гурғбурда дарёфт
Гуфто”шуда гусфанд бемор,
Ман чора шиносамаш на тимор” (7,144)

Бояд иброз намуд, ки ин қисмат дар асари мазкур нав буда, дар достони ҳамноми Ҷомӣ он тамоман ба назар намерасад.

Инчунин дар достони Ҷомӣ он чиз ёдрас шудааст, ки ба хотири мушарраф гаштан ба дидори Лайлӣ дар ҳамсоияи ӯ бевазана мезистааст ва Маҷнун ба хотири дидорбинӣ ҳар бор ба он хона мерафтааст. Чун падари Лайлӣ аз ин ҳадафи ниҳони Маҷнун хабардор мегардад, рафтуои Лайлиро бо он бевазан қатъиян манъ месозад. Чунончи:

Ҳамсоияи Лайлӣ он ҷамила,
Мебуд зане, на з-он қабила.
Маҷнун чу зи ганчи насл маҳрум,
Кардӣ чу чуғз майли он бум....(2, 83)

Тибқи нигоштаҳои қисса дар достони Мактабӣ аввал Лайлӣ вафот намуда,

Лайлӣ зи хазони боғ бе ёр,
Чун боғи хазон расида бемор.
Бемории ғам, ки бурдаш аз ҷой,
Чун барги хазон фиғандаш аз пой.
Бигрифт зи рағ инони ҷонаш,
Бирбуд аҷал зи каф инонаш.
Он гулбуни навшукуфта шуд зард,
В-он чашмаи офтоб шуд сард.
Лайлӣ бигузашт аз ин гузаргоҳ
Сад қофила ҷони ҳалк ҳамроҳ.
Бигузашт чу офтоби гардун,
Ҷон бар лабу лаб ба ёди Маҷнун. (7,176)

Пас аз шунидани хабари шум бо сузу гудози беандоза ғаму андӯҳашро паси сар кардан мехоҳад. Вале ба он тоб наоварда ӯ низ оламо падруд мегуяд. Чунончи:

Эй толиби шуҳрати риёӣ,
Гумгаштагиат ба худнамоӣ.
Лайлии ту даргузашт ногоҳ,
Ҷонат шудаву найи ту огоҳ...
Шодам, ки ба васлат эй дилафруз,
Наздиктарам кунун зи ҳар рӯз.

З-ин роҳ ту шудию вопасам ман,
То чашм ба ҳам задан расам ман.
Гуфт ину чанозапӯш бикшод,
Рӯ бар қадамаш ниҳоду чон дод.
Он чонварони кӯху хомун,
Мурданд ба хоки пои Мачнун.(7,178)

Дар достони Ҷомӣ бошад фарҷоми қисса чунин оварда шудааст, ки Мачнунро зиёд ҷустуҷӯ намуда, оқибат ӯро дар ҳоле дар меёбанд, ки вай ғизолеро дар оғӯш гирифта ҳар ду чон додаанд.

Мачнун, ки ба хок дар ниҳон шуд,
Ганҷи қарами ҳама ҷаҳон шуд...(1,223)

Лайлӣ бошад низ баъди шунидани хабари вафоти Мачнун ба ин тоб наоварда васият менамояд, ки ӯро баъди ғавт дар зерӣ пои Мачнун ба хок супоранд.

Лайлӣ чу зи доғи марғи Мачнун,
Чун лола нишаст ғарқа дар хун.
Шуд арсаи даҳр ба дилаш танг,
Зад соғари айши хеш бар санг.
Ман зинда ба буи Қайс будам,
То қиссаи марғи ӯ шунидам.
Ӯ ронд ба васли дӯст маҳмил,
Модар зи фироқ санг бар дил.
Бурдандаш аз он қабила берун,
Як сар ба ҳаирагоҳи Мачнун.
Хокаш ба ҷавори дӯст канданд,
Дар хок чу гавҳараш ғиганданд.
Паҳлӯи ҳам он ду гавҳари пок,
Хуфтанд фарози бистари хок (7,236)

Умуман, достони «Лайлӣ ва Мачнун»-и Мактабии Шерозӣ дар катори асарҳои беҳтарини адабиёти оламшумули форсу тоҷик қарор дошта, бо вучуди дар адабиёт мавҷуд будани беш аз 20 асар тахти ин унвоншоир тавонист, ки асари беҳамторо рӯи қоғаз оварад. Тавре мушоҳида намудем аз асари ҳамноми Ҷомӣ бо овардани баъзе лаҳзаҳо фарқи кулӣ дошта бошад ҳам ба ҳеч ваҷҳ наметавонем шоиронро муқаллиди ҳамдигар номем ва ин асари Мактабӣ дар инкишофи минбаъдаи ин мавзӯ дар адабиёти халқҳои Шарқ таъсири муайяне гузоштааст.

АДАБИЁТ

1. Абдурахмони Ҷомӣ. Осор. Ҷилди панҷум. -Душанбе:Адиб, 1988.
2. Абдурахмони Ҷомӣ «Куллийёт».- Душанбе: Ирфон, 1964.
3. Аълоҳон Афсаҳзод. Рӯзгор ва осори Абдурахмони Ҷомӣ. -Душанбе: Дониш,1980.
4. Аълоҳон Афсаҳзод. Суннатҳои устувор ва навардозии эҷодкор.- Душанбе: Дониш, 1989.
5. Мирзозода Х. Таърихи адабиёти тоҷик, қисми 2. -Душанбе: Маориф, 1989. Москва, 1906.
6. Сайфиев Н. Адабиёти тоҷик дар асрҳои XVI, XVII, XVIII ва нимаи аввали асри XIX». Душанбе: Ҳумо. 2004.
7. Чурабек Назриев. Мактабии Шерозӣ ва достони «Лайлӣ ва Мачнун».-Душанбе: Дониш, 1983.

**ИЛМҲОИ ЧАМБИЯТӢ, ПЕДАГОГӢ, ИҚТИСОДӢ
МУЛОҲИЗАҲО ОИД БА МУҚОИСАИ БАЪЗЕ ЛАҲЗАҲОИ ДОСТОНИ
«ЛАЙЛӢ ВА МАЧНУН»-И МАКТАБИИ ШЕРОЗӢ БО АСАРИ ҲАМНОМИ
АБДУРАҲМОНИ ЧОМӢ**

Дар мақолаи мазкур дар хусуси муҳимтарин хусусиятҳои фарқкунандаи ду асари ҳамном "Лайлӣ ва Мачнун"-и Мактаби Шерози ва достони Абдурахмони Чомӣ бо овардани пораҳои шеър маълумот дода шудааст.

Калимаҳои калидӣ: қабिलाҳои араб, ресмони уштур, Мачнун, Лайлӣ, иморати баланд, диёри Араб.

Маълумот дар бораи муаллиф: Шофақирова Рушонгул Мирсаидовна – номзади илмҳои филология, дотсенти Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев. E-mail: rushona_76@mail.ru, (+992)935882324. Лутфишоева Шамсия Муминшоевна-магистранти курси дуюми факултети филологияи Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев. Телефон (+992 93 8166644).

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ НЕКОТОРЫХ ОТРЫВКОВ ПОЭМЫ «ЛАЙЛИ И МЕДЖНУН» МАКТАБИ ШЕРОЗИ С ОДНОИМЁННОЙ ПОЭМОЙ АБДУРАХМАНА ДЖАМИ

В данной статье приведены некоторые основные различительные черты одноименных произведений «Лейли и Меджнун» Мактаби Шерози и Абдурахмана Джамии.

Ключевые слова: Арабские племена, верблюжья нить, Меджнун, Лейла, высокий статус, Арабское государство, Хадж.

Сведения об авторе: Шофақирова Рушонгул Мирсаидовна – кандидат филологических наук, доцент, Хорогского государственного университета имени М. Назаршоева. E-mail: rushona_76@mail.ru, (+992)935882324. Лутфишоева Шамсия Муминшоевна -магистр 2-го курса филологического факультета Хорогского государственного университета им. М. Назаршоева. Телефон:(+992 93 8166644).

THE MAKTABI SHEROZI'S POEM "LAILY AND MAJNUN" COMPARATIVE ANALYSIS OF SOME FRAGMENTS WITH THE SAME NAME POEM BY ABDURAKHMAN JAMI

This article is about the most important different features of the two homonymy poems "Layli and Majnun" by Maktabi Sherozi and Abdurakhman Jami.

Key words: Arabian tribes, camel rope, Majnun, Layli, high building, Arabian state, Haj

About autor: Shofakirova Rushongul Mirsaidovna – associate professor the department of philology of Khorog State University named after M. Nazarshoev. E-mail: rushona_76@mail.ru?(+992)935882324. Lutfishoeva Shamsiya Muminshoevna-Second course, Master Degree of Tajik philology faculty, Khorog State University named after M. Nazarshoev. Tel: (+992 93 8166644).

ТАЪРИХ, ФАЛСАФА, СИЁСАТШИНОСӢ

УДК 930

**РАҲНАВАРДИ РОҲИ ИЛМУ ДОНИШ ЧЕҲРАИ ИЛМИИ
АКАДЕМИК Б. ИСКАНДАРОВ**

Алимшоев М.М., Сафаркулова Г. Ю.

Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев

Боиси ифтихор аст, ки дар се даҳсолаи даврони соҳибистиклолии Тоҷикистон муаррифӣ ва кадршиносӣ аз шахсиятҳои илмиву фарҳангӣ ва таърихӣ як чӯзӣ таркибии

сиёсати маорифпарваронаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон гардидааст. Ташаккули давлатдорӣ навини тоҷикон бо ҳаёту фаъолияти шахсиятҳои таърихӣ, ходимони давлатию сиёсӣ, илмию фарҳангӣ алоқаманд буда, он ба худшиносии миллӣ, ватандустӣ ва барқарор кардани хотираи таърихӣ миллати мо имконияти фароҳам меоварад. Дар таҳқиқу омӯзиши таърихи халқи тоҷик муҳаққикони зиёди ватанию хоричӣ нақши амиқи худро гузоштаанд. Яке аз чунин шахсиятҳо, олим, таърихшинос, шарқшинос, ки гузаштаи моро тавассути асарҳои пурарзишаш ба ҳозира ва оянда бипайваст, ин фарзанди фарзонаи халқи тоҷик академик Баҳодур Искандаров мебошад, ки фаъолияти таърихшиносии ӯ мавридди таҳқиқоти алоҳидаи таърихшиносӣ қарор гирифтааст^[6]. Пешвои миллат, Асосгузори сулҳу ваҳдат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар мулоқот ба сокинони Бадахшон ҳангоми кушодашавии варзишгоҳи марказии шаҳри Хоруғ 19 –июли соли 2008 кайд намуданд, ки зодагони Бадахшон..., аз ҷумла, Баҳодур Искандаров бо қору фаъолияти ватанхоҳона ва асарҳои пурмазмуну баландғояшон чандин наслхоро бо роҳи рост ҳидоят намудаанд..., бо қалам ва ҳам бо обилаи қафи дастонашон барои ободии Ватан ва ояндаи дурахшони кишвари азизамон ҳисса гузоштанд¹.

Олим бо истифода аз сарчашмаҳо ва маъхазҳои боэътимоди таърихӣ асарҳои мукаммали пурарзишии офарид, ки барои таърихнависону таърихшинорон, дар омӯзиши таърих ва тамаддуни кишвар, таърихи мамлакатҳои ҳамҷавори он мақоми пурарзише доранд. Таҳқиқотҳои академик Б.Искандаров зиёда аз 200 мақолаю рисолаҳои илмӣ иборат буда, ҷабҳаҳои гуногуни таърихи халқи тоҷикро дар бар мегиранд. Аз ин рӯ мо кӯшиш намуд, ки дар мақолаи мазкур баъзе аз асарҳои монографии олим, ки ҳаёти иқтисодӣ ва иҷтимоии Бухорои Шарқӣ ва Помир бахшида шудаанд, мавриди баррасӣ қарор диҳем. Олим, муаррихи шинохтаи тоҷик, Узви вобастаи АМИТ, доктори илмҳои таърих, профессор, устод Ҳайдаршо Пирумшоев аз хизматҳои академик Б.Искандаров ҳамчун кашшофи таърихи Бухорои Шарқӣ ва Помир ёдовар шуда, чунин кайд мекунад «... он маълумоти ниҳоят зиёди берабту пароканда, агар аз баъзе таълифоти шарқшиносони рус И. Минаев, В.В. Бартолд, В.Ф. Ошанин, А.А.Бобринской, М.С. Андреев ва дигарон сарфи назар намоем, бештар аҳамияти маъхазӣ дошт. То давраи ба майдони таърих ворид гардидани Баҳодур Искандаров, ин мавод таҳлилий амиқе наёфтаву таҳқиқоти нисбатан ҷиддие доир ба таърихи Бухорои Шарқӣ ва Помир мавҷуд набуд»².

Аввалин асари калонҳаҷми академик Б. Искандаров монография «Аз таърихи Аморати Бухоро: (Бухорои Шарқӣ ва Помири Ғарбӣ дар охири асри XIX)»³ (1958) буд. Дар рисола муаллиф сохтори сиёсӣ-маъмурӣ, системаи андозгундорӣ ва вазъи иҷтимоӣ-иқтисодии оммаи халқро дар қаламрави аморати Бухоро мавриди омӯзиш қарор додааст. Б. Искандаров бо истифода аз далелҳои таърихӣ барояш дастрас сабабҳои сар задани зиддиятҳои иҷтимоӣ, ки бештари онҳо ба ҷунбишу шӯришҳои халқӣ анҷом меёфтанд нишон дода, андозҳои гарон, маҷбуриятҳои иҷтимоӣ, беҳукуқии оммаи мардум ва зиндагии сангини ниҳоят кашоқонаро, яке аз омилҳои сарзадани ин нооромииҳо дар тамоми мулкҳои аморат нишон додааст. Олим дар асар аз шиддат гирифтани муносибатҳои ду давлати абарқудрат Русияю Англия дар «масъалаи Помир», оқибатҳои забткоронаи Афғонистон ва таъсири он ба ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии аҳолии мулкҳои Помири Ғарбӣ ёдовар мешавад. Ба ақидаи муаллиф баъди ҳамрошавии Помир ба Руссия ва пайдо шудани муносибатҳои капиталистӣ баъзе дигагуниҳо дар ҳаёти сокинони он ба вучуд

1 Бадахшон бо Эмомалӣ Раҳмон (Суханрониҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ- Пешвои миллат, Эмомалӣ Раҳмон дар ВМКБ дар замони Истиқлол). –Душанбе.2020.- саҳ. 146.

2 Пирумшоев Ҳ. Таърихи халқи тоҷик дар тарозуи таърихшиносӣ.- Хучанд .2014.-саҳ.205.

3 Искандаров Б.И. Из истории Бухарского эмирата: (Восточная Бухара и Западный Памир в конце XIX в.- М.: Вост. литературы, 1958.-131с.)

омаданд.

Хусусиятҳои сохтори иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва вазъияти дохилии Бухорои Шарқӣ (ноҳияҳои ҷанубу шарқии Тоҷикистони ҳозира) ва Помир дар давраи то ба Руссия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна дар рисолаи «Бухорои Шарқӣ ва Помир дар давраи ҳамроҳшавии Осиёи Миёна ба Руссия»⁴ (1960), таҳлили худро ёфта буд. Муҳаққик дар таълифи ин рисола аз сарчашмаҳои ҳагтӣ, маводҳои бойгонӣ, маълумотҳои алоҳида доир ба таъриху иқтисодиёти Бухорои Шарқӣ ва Помир, ки аз тарафи олимон, сайёҳатчиён ва афсарони рус доир ба таъриху иқтисодиёт, география, этнография, забон доир ба аҳолии аморати Бухоро ба нашр мерасиданд, истифода шудаанд. Муаллиф дар сарсухани асар қайд намудааст, ки «Барои навиштани ин китоб ҳуҷҷатҳои алоҳида ба монади санадҳо (васиқа - А.М.), ки муносибатҳои заминдориро дар асриҳои XVIII ва нимҷаи аввали асри XIX дар Помир ва Бухорои Шарқӣ танзим менамуданд, аҳамияти калони илмӣ доштанд. Дар асоси ин маводҳои таърихӣ тавонистем хусусиятҳои сохти иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва сиёсии ин давраи таърихӣ Бухорои Шарқӣ ва Помирро мавриди омӯзиш қарор диҳем».⁵

Ҳудуд, ҷойгиршавӣ аҳоли, таркиби иҷтимоӣ, таърихи муҳтасар ҳаёти сиёсӣ, иқтисодию иҷтимоӣ, муборизаҳои байниҳамдигарии амалдорони маҳаллӣ, оғози тадқиқотҳои таъриху фарҳанг, забон ва урфу одати аҳолии маҳаллӣ аз тарафи олимону сайёҳони рус дар давраи ҳамроҳшавии Бухорои Шарқӣ ва Помир ба Руссия, ҳамроҳшавии ноҳияҳои Шимолии Тоҷикистон ба ҳайати хонигарии Бухоро масъалаҳои калидии ин тадқиқот мебошанд. Муаллиф ҳаёти этникӣ ва ҷойгиршавии аҳолии минтақаро мавриди омӯзиш қарор дода, қайд намудааст, ки «... Дар ҷанубу шарқии бо Дарвоз Рушону Шугнон ҳамсарҳад мебошанд, ки аҳолии онҳо нафақат бо сокинони Дарвоз, балки бо аҳолии Қаротегину қисматҳои ҷанубу шарқии Тоҷикистон пайванди хешу таборӣ доранд. ... Шумораи зиёди аҳолиро сокинони водии Вахон, Шохдара, Ғунд, Мурғоб, Бартангу Язгулом ташкил медиҳанд, ки ҳаёти этникашон тоҷикон мебошанд. Шугли асосии хоҷагидорӣ онҳоро кишоварзӣ ташкил медиҳад»⁶

Хулосаи тадқиқоти ин асари таърихро олим бо оқибатҳои ҳамроҳшавии Бухорои Шарқӣ бо аморати Бухоро ҷамъбаст намуда, натиҷаи онро як омили дигаргунсозии кулӣ дар ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии аҳолии ин қисмати Тоҷикистони имрӯзаро ҳисоб мекунад. Дар тадқиқоти илмӣ «Бухорои Шарқӣ ва Помир дар нимаи дуҷаи асри XIX»⁷, (1962-1963), (2012) олим масъалаҳои муҳталифи таърихи пеш аз инқилобии ин кишварҳоро мавриди омӯзиш қарор додааст.

Қисми аввали асар ба вазъияти иҷтимоӣ-иқтисодӣ, муборизаи озодхоҳонаи аҳолии маҳаллӣ бар зидди ҳокимони Бухоро то ҳамроҳшавӣ ба Руссия бахшида шудааст. Ба зер тассаруфи ҳукумати амирӣ кашидани мулкҳои Бухорои Шарқӣ ва Помир аҳволи мардуми ин диёрро беҳтар накард. Баръакс дар ин сарзамини нав забтгардида аз рӯзиҳои аввал бедодгарӣ ва зулму истибдод авҷ гирифт. Андозҳои гарон аҳолии маҳалиро ба душвории зиёд рӯ ба рӯ, намуд. Сар задани низоъҳои иҷтимоӣ дар баъзе аз манотиқи ин кишвар қариб, ки ҳосияти доимиро касб намоянд.

Дар ин китоб ба таври муфассал доир ба ихтилофот ва мувофиқати Россияю Англияро барои Осиёи Миёна пурра таҳлил шудааст. Маълум аст, ки дар миёнаи асри XIX мулкҳои Помир низ пароканда ва то андозае мустақил буданд. Вале ба ҳаёти аҳолии таҳҷой аз як тараф зулми амири Афғонистон аз тарафи дигар амири Бухоро таҳдид мекарданд. Соли

4 Искандаров Б.И. Восточная Бухара и Памир в период присоединения Средней Азии к Россия.- Сталинабад: Таджик Гиз, 1960.- 213с.

5 Искандаров Б.И. Восточная Бухара и Памир в период присоединения Средней Азии к Россия. с. 4.

6 Искандаров Б.И. Восточная Бухара и Памир в период присоединения Средней Азии к Россия. с. 21.

7 Искандаров Б.И. Восточная Бухара и Памир во второй половине XIXв.(Издание второе) –Душанбе, «Дониш», 2012, 730.с.

1883 Абдурахмонхон, ки амири Афғонистон таъин гардида буд, мулкҳои Вахон, Шугнон ва Рушонро забт намуд. Дар як вақт Хитой низ кушиши онро дошт, ки мавқеи худро дар Помири Шарқӣ мустақкам намояд. Бо ҳамин сабабҳо муҳоҷилаи мусаллаҳона дар ин минтақа тақрибан даҳ сол (1883-1893) давом карда, аҳолии маҳаллӣ ба ин зулму ситам тоб наоварда, баъзеҳо ҷойи зисташонро тарк намуданд ва ба ҷойҳои дигар куч бастанд. Дар таърихи мардуми Помир ин муҳоҷирати иҷборӣ бо номи «кучрон» (А.М) боқӣ мондааст. Алоҳида амалдорон, шахсон ва рӯҳониёни пешқадами Помири Ғарбӣ дар ин вазъият зарур шуморидан, ки ба генерал- губернатори Туркистон бо мактубҳо муроҷиат намоянд, то ки онҳоро аз зулми афғон озод намуда, ихтиёран ба ҳайати Руссия ҳамроҳ намоянд.

Дар китоби дуҷум дикқати асосӣ ба масъалаҳои сохтори маъмурию сиёсии Бухорои Шарқӣ ва Помирро баъди ҳамроҳшавӣ ба аморати Бухоро равона шудааст. Муаллиф дар китобаш қайд мекунад, ки ҳуқуқронии бухороӣ дар муносибатҳои истеҳсолии Бухорои Шарқӣ ва Помири Ғарбӣ дигаргуниҳои куллиро ворид насохт. Аҳолии мисли пештара беҳрамона истисмор карда мешуд, ки он ба сар задани норозигии оммавии мардум нисбати идоракунии ҳокимони аморати Бухоро оварда расонд. Академик Б. Искандаров вазъи иқтисодӣ-иҷтимоии Бухорои Шарқӣ ва Помирро мавриди таҳқиқ қарор дода, сабабҳои саршавии шӯриши оммавии деҳқонон бо роҳбарии Восеъ нишон додааст. Инчунин дар ин қисмат доир ба муносибатҳои Бухорою Афғонистон, идоракунии маъмурии мулкҳои Помири Ғарбиро аз тарафи Руссия подшоҳӣ равшанӣ андохта шудааст. Дар боби чоруми ин асари бунёдӣ муаллиф дар асоси санадҳои истифодашуда дар бораи тавлиди муносибатҳои капиталистӣ дар иқтисодиёти аморат, таъсиси аввалин корхонаҳои коркарди тилло ба монанди Журавко-Покорский, сохтмони роҳи оҳан, воридоти сармояи Руссия, мубодилаи савдо бо Руссия, ки ба инкишофи муносибатҳои молия-пулӣ дар аморат суръат бахшиданд, дикқати асосиро равона намудааст. Дар зери таъсири Руссия инқилобӣ, ки он аз ҷиҳати иқтисоди пешрафта буд ба минбаъд наздикшавии ин халқҳо оварда расонд. Маълумотномаҳои таҳлилие, ки дар он ҳолати муносибатҳои пулию-молии кишвари Туркистонро дар бар мегирад, омадааст: «Агар солҳои 1835-1839 мубодилаи савдо байни хонигарҳои Осӣи Миёна 3 500 000 рубл дар як сол ташкил меод, солҳои 1858-1862 он ба 6 400 000 рубл расид. Бо сохтмон ва ба истифода додани роҳи оҳани Закаспий ин маблағ ба 65 000 000 ё 10 маротиба афзоиш ёфт».⁸

Доираи таҳқиқоти муҳаққиқ натавонанд пажӯҳиши мавзӯи таърихи Бухорои Шарқӣ ва Помирро дар бар мегирад, балки рӯшанӣ андохтан ба палухҳои норавшани таърихи кишварҳои ҳамҷавор дар алоқамандии бо таърихи халқи тоҷик низ яке аз ҳадафҳои омӯзиши ин олами машҳур маҳсуб мешавад. Мақолаи рисолаҳои ин муаррихи шинохтаи тоҷик тадқиқотҳои бунёдӣ мебошад, ки тамоми паҳлӯҳои ҳаёти халқи тоҷикро дар бар гирифта, барои таърихшиносони имрӯза ҳамчун як сарчашмаи пунарзиши таърихӣ дар омӯзиши ин минтақаи асрорангез хизмат мекунад.

АДАБИЁТ

1. Бадахшон бо Эмомалӣ Раҳмон (Суханронии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Эмомалӣ Раҳмон дар ВМКБ дар замони Истиқлол). – Душанбе, 2020, 608 с.
2. Пирумшоев Ҳ. Таърихи халқи тоҷик дар тарозуи таърихнигорӣ.- Хучанд, 2014, 371 с.
3. Искандаров Б.И. Из истории Бухарского эмирата: Восточная Бухара и Западный Памир в конце XIX в.- М.: Вост. литература, 1958, 131с.

⁸ Искандаров Б.И. Восточная Бухара и Памир во второй половине XIXв. (Издание второе) – Душанбе, «Дониш», 2012, с.597.

4. Искандаров Б.И. Восточная Бухара и Памир в период присоединения Средней Азии к России.- Сталинабад: Таджик ГИЗ, 1960, 213с.
5. Искандаров Б.И. Восточная Бухара и Памир во второй половине XIXв.(Издание второе) –Душанбе:Дониш,, 2012, 732с.
6. Карамалишоев К. Вклад академика Б.Искандарова в изучении социально-экономической и общественно – политической жизни таджикского народа в XIX и в начале XX вв. Автореф. канд. исторических наук. – Душанбе, 2019, 25 с.

**РАҲНАВАРДИ РОҶИ ИЛМУ ДОНИШ ЧЕҲРАИ ИЛМИИ АКАДЕМИК
Б.ИСКАНДАРОВ**

Дар мақолаи мазкур фаъолияти академик Б.Искандаров дар таҳқиқи таърих ва ҳаёти иҷтимоӣ - иқтисодии ин минтақа мавриди омӯзиши қарор дода шудааст. Асарҳои академик Б.Искандаров дар марҳилаи ҳозираи инкишофи илми таърихи Ҷумҳурии Тоҷикистон аҳамияти калон доранд. Дар монографияҳо ва мақолаҳои сершумори олим самтҳои гуногуни таърихи халқи тоҷик, вазъи иҷтимоӣ-иқтисодии онро дар давраи таҳвувоти шадиди иҷтимоӣ дар давраҳои гуногуни таърихи инъикос мекунад.

Маълумот дар бораи муаллифон: Алимшоев Мамадризо Мамадасанович н.и.т., дотсенти кафедраи таърих ва диншиносии Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М.Назаршоев. Суроға: 734 000, ш. Хоруғ, кучаи Валдош Гулмамад, 42/6, хонаи 8. E-mail: alimshoev@list.ru Телефон: +9929359845 96. Сафаркулова Гулмоҳ Юсуфшоевна мудири кафедраи таърих ва диншиносии факултети таърих ва ҳуқуқи Донишгоҳи давлатии шаҳри Хоруғ ба номи М.Назаршоев. Суроға: ноҳияи Шугнон. gulliaa0111@inbox.ru Теле: +992 935994145

ПОРТЕРЕТ УЧЕНОГО АКАДАМИКА Б.ИСКАНДАРОВА

Среди необычайно широкого круга исторических проблем, привлекающих внимание выдающегося таджикского историка, ученого, педагога, воина, академика А.Н.Таджикистона Б.И.Искандарова определенное место занимает история таджиков, населявших с глубокой древности районы Восточной Бухара и Памира. В данной статье рассматривается вопрос освещения истории и социально-экономического положения населения данного региона. Работы академика Б.И.Искандарова имеют огромную ценность и на современном этапе развития исторической науки Республики Таджикистана. В монографиях, многочисленных статьях ученого отражены различные направления истории таджикского народа, его социально – экономическое состояние в период бурных социальных потрясений в разные исторические эпохи.

Ключевые слова: Восточная Бухара, Памир, Россия, административное управление, налоги, история, исследование, присоединение

Сведение об авторе: Алимшоев М.М.-к.и.н. доцент кафедры истории и религиоведения Хоругского Государственного Университета им. Назаршоева. 736000, г.Хоруг, улица Ш.Шотемура 109. Тел: (+992) 935984596. E-mail: alimshoev@list.ru. Сафаркулова Гулмоҳ Юсуфшоевна.- к.и.н. заведующая кафедрой истории и религии факультета истории и право Хоругского государственного университета им М.Назаршоев, Тел: (+992 935994145)

A GUIDE TO SCIENCE AND KNOWLEDGE

Among the huge range of historical problems that attracts the attention of Tajik historian, scientist, pedagogue, warrior of A.N.Tajikistan B.I.Iskandarov which plays a significant role of Tajik history that settled from ancient regions of Eastern Bukhara and Pamir. This article discusses the issue of highlighting the history and socio-economic situation of the population of the region. The work of academician B.I.Iskandarov have a great value at the modern period of are of development of the historical science in Tajik Republic The monographs and numerous articles of B.I.Iskandarov different directions of the history of Tajik people and socio-economic state during the violent social upheavals in different historical eras.

Key words: Pamir, Eastern Bukhara, Russia, administration, taxes, history, research, accession.

About the author: Alimshoev Mamadrizo Mamadasanovch candidate of Historical science? Kho-

УДК 63.3 (9)

ҚАЙДҲОИ ЭТНОГРАФИИ ТОМАС ЭДВАРД ГОРДОН ОИД БА ВАХОН

Дилдоров Г. А.

Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М.Назаршоев

Дар омӯзиши таъриху этнографияи Вахон дар баробари дигар сайёҳону олимони хоричӣ, сайёҳӣ маъруфи шотландӣ Томас Эдвард Гордон (12. 01. 1832 – 13 . 02 1914) саҳми назаррас гузошта буд. Т.Э.Гордон афсари артиши Британия дар Ҳиндустон ва баъдтар ба ҳайси дипломат дар Техрон хидмат кардааст.

Соли 1873 бо роҳбарии Томас Дуглас Форсайт бо мақсади омӯхтани вазъияти сиёсӣ, ҳайати этникӣ, иқтисодӣ ҳарбӣ, истехкому қалъаҳо, роҳҳо, гузаргоҳҳо, ҷуғрофияи минтақаҳои хонигарии Қошғар ва Қўқанд бахусус ба водиҳои Вахон, Шуғнон, Рӯшон ва Дарвоз, ки дар саргаи дарёи Панҷ (Ому) ҷойгир буданд, экспедитсияи илмӣ - тадқиқотӣ ташкил карда шуд. Дар ҳайати экспедитсияи Т.Д.Форсайт олимони машҳур, аз қабили полковник Т.Э. Гордон, капитан Биддалф, Белю (духтури ҳарбӣ ва таърихчӣ), капитан Чапман, геолог Сталичка, инженерии ҳарбӣ Генри Троттер, Файзбахш ва Иброҳимхон Абдул Сӯхбон бо лақаби “Муншӣ” ва боз чанд нафари дигар аз пундитҳои ҳиндӣ низ дохил буданд. Аммо дар самти Вахон экспедитсияро худӣ Т.Э. Гордон роҳбарӣ кардааст.

Натиҷаи ин экспедитсия баъдтар бо забони англисӣ “Т. Е. Gordon, The Roof of the World” соли 1876 дар Эдинбург - рӯи чоп омаданд, вале мутаассифона ба забони тоҷикӣ, то ҳоло ҳам ин асар тарҷума карда нашудааст ва аз ин сабаб на ҳама ба маълумотҳои Т.Э. Гордон дастрасӣ доранд.

Як зумра олимони И.П. Минаев [10,с.147-160 3], М. И. Венюкова. [8, с.39], Т. Г. Абаева [1,с. 90], М.А. Бубнова [7,с.15], Б.И. Искандаров [9,с.62], Н. Акрамов [2,с.38], А.Д Бобоев [6,с.20 -23], М. Одинамамад [11,с.64], Ф.Н. Шоинбеков [16,с.105 - 106], И. Абдулмамад [4,с.12 - 13], Ф. Блисс [17,с.86 - 87], ва дигарон аксарияти маълумотҳои таърихиву этнографияи Т.Э.Гордонро дар асару мақолаҳои илмиашон иқтибос кардаанд. Вале бояд қайд кард, ки қайдҳои этнографияи Т.Э.Гордонро, доир ба водии Вахон то кунун ба таври алоҳида, ягон олим махсус мавриди омӯзиш қарор намодааст. Аз ин сабаб мо дар ин гузориш тасмим гирифтём, ки аз китоби “Т. Е. Gordon, The Roof of the World”, ки соли 1876 дар Эдинбург бо забони англисӣ навишта шудааст, маълумотҳои этнографияи ӯро оид ба Вахон алоҳида дар шакли як мақола пешкаши хонандагон намоем.

Зарурияти баррасӣ кардани маълумотҳои этнографияи Т.Э.Гордон дар он аст, ки онҳо нахустин маълумотҳои нисбатан пурраю амиқи этнографӣ оид ба тоҷикони Вахон мебошанд. Барои Т. Э. Гордон ва дигар олимони Аврупо он давра Вахону Ишкошим як сарзамини нокашфшудаю номаълум ва ақибмонда, вале аз ҷиҳати этнографӣ, бойю ҷолиб маҳсуб меёфт. Аз ин хотир вақте, ки Т.Э.Гордон ба сарзамини бостонии Вахон ташриф овардааст ба ҳар як ҷузъиёти этнографияи он диққати хоса додааст. Бинобар ин барои хонандагони тоҷик дастрас кардани ин маълумотҳоро муҳим мешуморем. Бояд таъкид дод, ки дар баробари маводи пурқимати этнографӣ, якчанд аксу суратҳо, расмҳои кашадаи худӣ Т.Э.Гордонро ба хонанда чун намунаҳои муҳими этнографӣ пешниҳод мекунем.

Мақсади дигари барраси кардани қайдҳои этнографии Т.Э.Гордон оиди Вахон дар он аст, ки дар чоряки сеюми асри XIX дар ҳаёти мардуми Бадахшон дигаргунии сиёсӣ ба вучуд омад. Мустамликадорони Англия ва Руссия бо мақсади мустаҳкам намудани мавқеи геополитикии худ барои забти кишварҳои Осӣи Миёна бо якдигар рақобат доштанд. Англисҳо аз самти ҷануб (Покистони имрӯза) мулкҳои Бадахшонро ҳадафи сиёсати мустамликадорӣ худ қарор дода, кӯшиш мекарданд, ки мавқеи худро дар водиҳои болооби дарёи Панҷ Вахон, Шугнон, Рушон ва Дарвоз мустаҳкам намоянд. Аммо ба ин нигоҳ накарда, сафарҳои сайёҳон олимони соҳаҳои гуногун ба ин сарзаминҳо аз дигар кишварҳо идома доштанд. Аз он ҷумла яке аз онҳо сайёҳон ва тадқиқотчиҳои шотландӣ Т.Э. Гордон буд, ки бо роҳбарии Т.Д. Форсайт ба Помир экспедитсияи илмию тадқиқотиро, дар соли 1874 ба водии Вахон ташкил карданд [12,с.101]. Доир ба оғози ин экспедитсияи худ Т.Э.Гордон чунин менависад: «Сафари мо аз рӯзи 21 - уми марти соли 1874 аз Янгиҳисор оғоз гардид. Роҳи экспедитсия ба водии Вахон аз Сарикул оғоз ёфт. Ҳайати экспедитсияи моро, Ҷон Биддулф, Енри, Уолтер Белю, Енри Троттер ва Р.А. Чемпмен ташкил намуд. Дар ҳайати экспидитсияи мо 48 нафар барои интиқол додани лавозимоти зарурии экспидитсия бо 72 аспӣ боркаш буданд[18,с.103].

Ба минтақаи Вахон сафар карданаширо Т. Э. Гордон чунин қайд кардааст: “Аз Сарикул⁹ ба Вахон ва баръақс дар бозгашт аз Вахон ба Сарикул аъзоёни экспидитсияи моро Рустам Юзбошӣ роҳбаладӣ намуданд. Аа Сарикул Муҳаммад Афзалхон ба мири Вахон Фатҳалишо нома фиристода аз сафари мо ба Вахон хабар дод. Дар деҳаи Сарҳад экспидитсияи моро писари калонии мири Вахон Алимардоншоҳ пешвоз гирифт, ки бо фармони падараш аъзоёни экспедитсияро то қалъаи Панҷа маркази ҳамон давраи Вахон ҳамроҳӣ кард. Бо ҳамроҳии мирзода Алимардоншоҳ шумораи зиёди дарбориён бо сағҳои шикорӣ ба пешвози мо омаданд. Вақте, ки ба қалъаи Панҷа наздик шудем Фатҳалишоҳ бо ҳузури «оқсоқолон» “*тирон*”-и зиёде ба истиқболи мо баромад, ва моро ба қароргоҳаш бурд. Хизматгорони мир барои мо зиёфат доданд. Мо мушоҳида намудем, ки онҳо чи гуна хангоми салом додан дасти ҳамдигарро мебӯсиданд. Дасти мирро хангоми омадану рафтани чи гуна мебӯсиданд. Мир пирамарди қадбаланду ситорагарм буд вале мӯйсафед шудааст”[18, с.129 - 131].

Т.Э. Гордон дар рафти сафараш дар минтақаи Вахон оид ба вазъи иқтисодӣ, иҷтимоӣ, таркиб ва шумораи аҳоли, забон, меҳмоннавозию инсондӯстӣ, типҳои антропология, сохти хонаи урфӣ, либос, кишоварзӣ, чорводорӣ, шикор, урфу одати сокинони Вахон маълумотҳои фаровону пурарзиши этнографӣ додааст. Аз ҷумла ӯ қайд мекунад, ки аз деҳаи Сарҳад то қалъаи Панҷа қад - қадӣ роҳ дарахтони тӯс, бед ва арчаҳои фаровон дида мешаванд. Сокинони Вахон дарахтони ҷангалиро барои сохтмон ва ҳезум истифода мебаранд. Дар мавзеи Сарҳад манзилҳои алоҳидаи сокинон ба мушоҳида расиданд. Аз ҳамин ҷо ба тарафи поён маҳаллҳои аҳолинишин оғоз мёбанд. Дар байни деҳаҳо ҷангалзори бед ва дар баъзе ҷойҳо чарогоҳҳои васеъ ҷойгир шудаанд(Д.Г).

Ба сабаби хунук будани обу ҳаво аъзоёни экспедитсия дар хонаҳои истиқомати сокинони деҳаҳои Лангар ва Зонги Вахон маскан гирифтанд ва дар он ҷо ҳаёти рӯзмарраи мардуми маҳаллиро мушоҳида намуданд. Т.Э. Гордон қайд мекунад, ки хонаҳо ё хучраҳо дар Вахон боми росткунҷа дошта, аз масолеҳи бинокорӣ маҳаллӣ сангу лой девор шудаанд. Хонаи мири Вахон Фатҳалишоҳ ба мисли хонаҳои дигар аз тахти поёнӣ ва болоӣ иборат буд ва дар он курпачаҳо болишт барои меҳмонон дар шакли чоркунҷа гузошта шудаанд[18, с.131-132].

9 Номи аслии ин минтақаи кӯҳӣ Сари кӯҳ аст.

Бояд тазакурр дод, ки .Э. Гордон оид ба хонаи урфии сокинони Вахон на он қадар маълумоти муфассал додааст аз ин рӯ лозим шумурдем, ки доир ба ин масъала каме равшани андозем. Одатан барои пӯшонидани боми хонаҳо аз дарахти сафедор “вах. ризабарг” ва аз навдаҳои зарбеду қамиш ва алафи ширинбия, ки онро бо забони вахонӣ “вах. малтк” ва қамиш ки онро бо забони вахонӣ “вах.лос” – меноманд низ истифода мекарданд. Барои дар хона равшанӣ ворид шудан аз тарафи боми хона сӯроҳи чоркунҷае гузошта мешуд, ки онро бо забони тоҷикӣ равзана ва бо вахони “вах.риҷн” меноманд. Раवзана инчунин дигар, барои аз оташдони хӯрокпазӣ баромадани дуд хизмат мекунад. Дар мавсими сардӣ равзанро бо даричаи тахтагин маҳкам мекунад, ки дар ин ҳолат хона торик мегардад. Бештари хонаҳо тиреза надоштанд. Чун дар хона тиреза набуд, лозим меомад, ки бо пӯшондани равзан чароғ¹⁰ афрӯзанд. Дохили биноҳои истиқоматӣ бо он фарқ мекунад, ки қариб чоряки масоҳати ҳуҷраи истиқоматиро суфаҳои хокиву гилӣ ташкил медиҳад. Баландии суфаҳо тақрибан ба 30 / 40 см, мерасад ва одатан суфаи заминии васеъ сохта мешавад, ки онро бо забони вахони “вах. раж” мегӯянд. Аъзоёни оила дар он хоб мераванд, хӯрок мехӯранд, боз дар дохили хона барои тайёр кардани хӯрок ва нон дегдон вах. “вах.ғыф”, суфаи, ки аз дигар суфаҳои хона 50 см баландтар аст, бо забони вахонӣ “вах.чкишт” ном дорад. Дар он ҷо зарфҳо хӯрокпазиро хӯрокхурӣ мегузоранд. Зинаи поёнӣ хонаи урфи “вах. ёрҷ” ва даромадгоҳ “вах.барқынҷ” иборат мешавад (Д.Г).

Дар баробари ҳамин ҳар як хона ҳавлии иловагӣ дорад. Як қисми хона барои занону кӯдакон ҷудо карда шудааст.

Барои гарм кардани хона, аз сабаби набудани оташдон дар назди пойга суфаи дигар, ки бо забони вахонӣ онро “вах.чалыксар” меноманд, ки оташдон бо забони вахонӣ “вах. чалык” ном дорад, ки барои гарм кардани хона хизмат мекунад. Дар хонаҳои бойҳои маҳаллӣ ба ғайр аз ҳуҷраҳои умумии истиқоматӣ боз ҳуҷраҳои алоҳида барои хоб ва барои меҳмонҳо мавҷуданд. Биноҳои дигари хоҷагӣ, чун саисхона, “вах.оғил” барои чорво, ва ғайра паҳлуӣ ҳам сохта мешаванд. Дар болои “бом” одатан, хасу хор ва бандҷаи алафҳои хушк ва ҳезуми болои ҳам тал чидашуда дида мешаванд (Д.Г).

Тибқи қайдҳои Т.Э. Гордон дар водии Вахон дар вақтҳои охир 1000 оила зиндагӣ доштааст. Соли 1874 дар Вахон Т.Э. Гордон шумораи онҳоро 500 оила бо тедодии умумии 3 ҳазор нафар аҳолии нишон додааст. Ӯ қайд мекунад, ки шумораи зиёди вахонӣ дар Санҷу дар наздикии Ёрканд маскан гирифтанд. Қариб 50 оила дар давраи Фатҳалишоҳ ба водии Сарикул кӯчиданд[18, с.134].

Муҳаққиқи Олмонӣ Ҳ. Кройтсман сабаби кӯчидани аҳолии аз водии гуногуни Бадахшон бахусус аз водии Вахон ба ғуломӣ гирифтани сокинони Вахон медонад, ки ин боиси камшавии аҳолии гардидааст. Ӯ қайд мекунад, ки “аз сабаби бад будани вазъи сиёсӣ, тохтутози феодалони афғон аҳолии Вахон, маҷбур шуданд, ки барои эмин нигоҳ доштани фарзандонашон аз ғуломфурӯшӣ ба Санҷу Ёрканд, Сарикул ва Хунзо роҳи муҳоҷиратро пеш гиранд[19, с.205–293].

Аҷнабиёни афғон сокинони Вахонро рӯзу шаб ғорат мекарданд. Сокинони Бадахшон бахусус вахонӣ маҷбур мешуданд, ки барои муҳфизати фарзандонашон аз аҷнабиёни афғон, аксар вақт онҳоро дар оғилпинҳон мекарданд, сару абрӯйашонро метарошиданд, то ки диққати ғуломфурӯшон ба онҳо чалб нашавад(Д.Г).

Ба гуфти Т.Э. Гордон ғуломфурӯшон мардон ва занони тақрибан 10 - 15 соларо мефурӯхтанд . Як нафар ғуломро ба ивази 8 қутос ё барои 2 милтиқи қирғизӣ нарх мемуанданд[18,с.147].

¹⁰ Чароғ асбобе, ки пилтаи он бо равшани растанӣ месӯзад. (Д.Г).

Мардумшиноси рус А.А. Бобринской дар бораи нархи ғуломон, ки дар бозорҳои Бадахшон фурӯхта мешуданд, аз ҷумла чунин қайд кардааст: “Як бача (бача-мард) 50 рубл; духтари зебо - 100 рубл; муйсафедро ҳатто ба 5 сум ҳам фурӯхтан мумкин буд” [5, с.62].

Мувофиқи маълумотҳои профессор Э. Ҳочибеков дар водии Ғорони ноҳияи Ишкошими ВМКБ то кунун тохтутозҳои ўзбекҳои Қаттағану Қундуз ба Ғорон ва давраи зулми афғон аз хотираҳои мардум фаромӯш нашудаанд. Аҳолии Ғорон аз тохтутозҳои феодалҳои Қундуз чунон зарар дид ва мардуми он ба ғуломӣ фурӯхта шуд, ки мавзӯҳои Ғорон қариб, ки бе одам монда буданд [14, с.45 - 59].

Ғайр аз мушоҳидаҳои умумӣ Т. Э. Гордон оиди сохти чехраи рӯй, намуди антропологӣ (зохирии) мардуми Вахон қайдҳои махсус дорад. Масалан, вай менависад: “Вахониҳо мардуми зебојанд ва аксарияти онҳо чехраҳои зебо доранд. Одамони чашм кабуд, дар ин минтақа бисёр дида мешавад. Ба ғайр аз ин, онҳо мӯйҳои ғайриоддӣ зебо доранд, ки бо он бисёр ифтихор мекунанд” [18, с.136].

Т. Э. Гордон қайд намудааст, ки ҳайати этникии сокинони Помир омехта аст. Аҷдодони онҳо аслан аз минтақаҳои гуногун аз қабилҳои Бадахшон, Ҳиндустон ва Канҷут баромадаанд. Мирон ва сокинони Вахон худро аз авлоди Искандари Мақдунӣ мансуб медонанд. Мир Фатҳалишоҳ гуфт, ки аҳолии, Читрол, Шугнон ва дигар давлатҳои ҳамсој низ худро аз авлоди Искандари бузург мешуморанд (Оиди ин масъла муфассал ниг: А. Снесарев [13, с.67] , С.Н. Абашин [3, с.190 - 204].

Тибқи қайдҳои Т. Э. Гордон мардуми Вахон ба мазҳаби шиъа тааллуқ доранд ва Оғохонии Бомбайиро роҳбари руҳонии худ меноманд. Ҳар сол онҳо аз даҳ як ҳиссаи моли даромад аз чорводорӣ ва зироаткорӣ ба дарбори роҳбари руҳонии худ Оғохон мефиристанд. Ин даҳякро инчунин мардуми минтақаҳои ҳамсојии Шугнон, Рӯшон, Чатрол, Мунҷон ва Сарикул низ адо мекунанд [134].

Э. Ҳочибеков роҷеъ ба зақоти исмоилиён Бадахшон навиштааст, ки исмоилиён зақотро ба Имоми замон мефиристониданду он ирсоли дарбори Имомони исмоилӣ мешуд. Зақот он маъноро дорад, ки ҳар мусулмон бояд аз даҳ як ҳиссаи даромади ҳаллоли худро ба имоми даври худ супорад. Зақотро дар як сол як бор ё дубор вобаста ба хоҳиши, ҳар як мурдидони тарикати исмоилии дод мешавад. **Пирони тарикати исмоилии Вахону Шугнон ҳар се сол зақотро аз муридони хеш чамъ намуда** аз Бадахшон гирифта, онро ба дарбори **Имомони давр Ҳиндустон месупоранд**. Имом зақотро қабул мекард ва барои муридони дуо баракат ва ягон чизи табаррукот медахад [15, с.140 - 149].

Мувофиқи қайдҳои Т. Э. Гордон “сокинони Вахон бо забони тоҷикӣ (форсӣ) низ ҳарф мезананд, гарчанде, ки забони худашон дигар аст. Дар рафти сӯҳбат бо сокинони Вахон аз гуфтаҳои онҳо фаҳмидем, ки забони онҳо аз дигар сокинони водии Бадахшон (Помир) фарқ мекунад” [18, с.135].

Бояд тазаккур дод, ки дар Бадахшон забонҳои гурӯҳи қадимаи шарқиероӣ маҳфуз мондаанд. Дар қисмати Помири Ғарбӣ дарвозиҳо, ванҷиҳо, шуғнониён, рӯшонӣён хуфиён, бачувиён, язғуломиҳо, вахониён, ғорониён, ишкошимиён ҳаёт ба сар мебаранд, ки аз нигоҳи шеваи зиндагӣ, маишат ва забонҳои худ аз ҳам тафовут доранд. Дар Помири Шарқӣ асосан қирғизон умр ба сар мебаранд, ки ба забони қирғизӣ гуфтугӯ мекунанд. Сарфи назар аз бисёрзабонии минтақа забони муоширати миёни сокинони Бадахшон забони тоҷикӣ аст ва фарҳанги диниву мазабии Бадахшонӣён, адабиёти хаттӣ ва бештари адабиёти даҳонии онҳо ба забони тоҷикӣ аст.

Тибқи қайдҳои Т. Э. Гордон сару либоси мардумони ин сарзамин аз матоъҳои

истехсолнамудаи худи, ки бо меҳнати дастӣ тайёр карда мешуданд иборат буд. Т. Э. Гордон перомуни ин чунин навиштааст: “Либоси мардуми Вахон ба либоси сокинони Сарикул монанд аст. Мардон ҷомаи дароз аз матоъҳои пашмӣ, ки аз пӯстӣ гӯсфанд дастӣ истеҳсол шудаанд, мепӯшиданд. Чакмани мохутӣ ва пӯстии пашмӣ либосҳои зимистонаи аҳоли ба ҳисоб мерафтанд. **Либоси болоиро, ки «вах.чкмын» меномиданд дар Вахон аз матои «вах. рағза» тайёр мекарданд. Аз таги либоси болоӣ мардон куртаи тунукро мепӯшиданд, ки он аз матоъҳои пахтагии ёрканди дӯхта мешуданд.** Кулохро аз матоъ, мӯйина ва чарм тайёр карда истифода мебуданд. Салла аз матоъҳои сафед ва кабудӣ афғонӣ тайёр карда мешуданд. Аммо ба ҳар ҳол, дар муқоиса бо аҳолии водихои дигар сокинони Вахон салларо камтар истифода мебуданд. Дар Вахон салларо танҳо дар сари баъзе аз пиронсолон дидан мумкин будо халос. Занон рӯймолҳоро гирди сар мепечонанд, ки онро низ аз матоъи тунуки сафед тайёр мекарданд. Дар ин минтақа занон парда ва фаранҷӣ надоштанд, аммо дар пеши мардон сари худро бо рӯймол мепӯшиданд. Аз ин лиҳоз гуфтан зарур аст, ки либос ва сарпӯши занон дар фарҳанги мардуми кӯхистониён нақши намоёнро ишғол мекард” [18, с.135].

Дар қайдҳои Т. Э. Гордон маълумотҳои ҷолиб, оид ба мақоми зан, шуғли онҳо ва тақсмоти меҳнат дида мешаванд, чунончи: “Занон дар баробари мардон меҳнат мекунад. Онҳо нисбат ба занони дигар минтақаҳои Шарқ нақши баландтарро доранд. Айнан ҳамин аҳволро мо дар қирғизҳо низ мушоҳида намудем. Ҳангоме, ки мо барои иҷораи хона ягон молро пешниҳод мекардем, мард одатан занро даъват мекард, то ки моро қабул намояд. Мардони вахонӣ бо қори саҳро машғул мешаванд ва занон бошанд бо қорҳои хона шуғл доранд” [18, с.136].

Т. Э. Гордон иқлими қисмати Вахонро ҳамчун мавзеи хунук ва сербод тасвир мекунад. Рӯзи 25 апрел Т. Э. Гордон нигоштааст, ки “дар Вахон ҳаво аз хунукӣ ба гармӣ гузашта истодааст ва нишонаҳои оғози баҳор мушоҳида мешавад. Аксари вақт дар ин ҷо боди сард мевазид. Аммо ба чунин иқлим нигоҳ накарда, дар қатори зироатҳои ғалладона аз чумла нахӯд ва лубиёгӣ пахтаро¹¹ низ кишт мекарданд. Дар Зонг бошад, харбуза ва зардолу парвариш мешавад”. Шудгори заминҳои гирду атрофи қалъаи Панҷ дар даврае сар шуд, ки мо дар он ҷо будем навшитааст Т. Гордон. Барзаговҳоро ҷуфт баста юғу испор ба гарданашон андохта заминро шудгор мекунад [18, с.133 - 134].

Дар Вахон пеш аз шурӯъ намудани шудгори замин онро обёрӣ мекунад. Сабаби обёрӣ қардани заминҳо пеш аз шудгор, аз он иборат аст, ки дар Вахон ҳавои боднок ба намнокии замин зарар расонда, ҳоки заминро хушк мекунад. Ба ин хотир деҳқонон таҷрибадор, барои омода қардани замин барои шудгор, як рӯз пеш ба замини об сар дода, онро намнок мекунад ва бад ба шудгори замин шурӯъ мекунад (Д.Г).

Обҳои ин минтақа аз қуллаҳои барфпӯши Ҳиндукуш сарчашма мегиранд ва бо иқлими саҳти аксарияти фаслҳои сол имконияти гирифтани ҳосили хуб барои сокинони камдаромади ин сарзамин таъмин мешавад [18, .129].

Дар мавсими тобистон аксарияти сокинони деҳаҳои Вахон бо чорвои худ ба чарогоҳҳо, ки дар теппаҳо ва кӯҳҳои гирду атрофи ҳар як деҳаи Вахон ҷойгир гардидаанд мекӯчанд. Дар ҳар як деҳа чанд нафар боқӣ монда, кишти зироатро назорат мекунад ва сари вақт заминҳоро обёрӣ мекунад. Давраи ҳосилғундорӣ бошад, баъди баргаштани сокинон аз чарогоҳҳои тобистона оғоз мешавад. Чорвои онҳо аз гӯсфандон, қутосҳо, бузҳо ва говҳо иборат мебошад. Аспҳои онҳо бошанд, хеле боқувват буда, нисбати дигар зотҳо қадимтар доранд [18, с.136].

¹¹ Ба фикри мо кишти пахта дар ин минтақа ғайриимкон аст ва шояд ин хаттогии муаллиф ё мурағибони китоб бошад ва ба ҳар ҳол ин маълумот таҳлили дақиқро талаб мекунад.

Т. Э. **Гордон** ҳамчунин оиди муносибати тичоратии сокинони Вахон бо давлатҳои ҳамсоя [18, с.136], шуғли шикори мирон ва сокинони Вахон [18, с.130], истихроҷи кони ёқути Горон [18, с.141], муносибати байни мирони Вахон ва Шугнон [18 с.139], супоридани бочу хироч мири Вахон ба амири Афғонистон [18,с.133 - 134], аз нигоҳи таърихию этнографӣ маълумотҳои пуарарзиш додааст.

Тадқиқотҳои Т. Э. **Гордонро** доир ба этнографии Вахон дида баромада, ҳаминро қайд кардан зарур аст, ки Т. Э. **Гордон** ба ихтисоси ҳарбии худ нигоҳ накарда, хеле хуб дақиқан тарзи ҳаёти мардуми ин минтақаро таҳлил намудааст.

Хуллас, азбаски Т. Э. **Гордон** нахустин бор маълумотҳои дақиқ, гирд овардааст, қайдҳои вай барои тадқиқотчиёни оянда, ҳамчун сарчашмаҳои мӯътамад хизмат кардаанд. Ҳайати бисёрсоҳавии экспидитсияи Т. Э. **Гордон** имкон дод, ки на танҳо маълумотҳои этнографӣ, балки қайдҳои онҳо оид ба табиат, вазъияти иҷтимоӣ ва иқтисодии мардуми маҳаллӣ низ арзиши баланди илмӣ доранд.

АДАБИЁТ

1. Абаева Т. Г. Очерки истории Бадахшана / Т. Г. Абаева. – Ташкент: 1964. – 164 с.
2. Акрамов, Н.М. Вопросы истории, археологии и этнографии народов Памира и Припамирья в трудах Б.Л. Громбчевского / Н.М. Акрамов. – Душанбе: Дониш, 1975. – 238 с.
3. Абашин С. Н. Культ двурогого Искандара у горцев Центральной Азии / С. Н. Абашин // Среднеазиатский этнографический сборник. - 2006.- № 5. - С.190 - 204.
4. Абдулмамад И. Княжество Вахан в XIX веке: распад и разделение / И.Абдулмамад // Отдел по культурному наследию и гуманитарным наукам УЦА, Научный доклад. - 2021, № . - 12 . - С.13 – 14.
5. Бобринсой А. А. Горцы верховьев Пянджа (ваханцы и ишкашимцы).— Очерки быта по путевым заметкам / А. А. Бобринской. - М.: Изд-во 1908. - 150 с.
6. Бобоев А.Д. Крепости древнего Вахана / А.Д. Бобоев. – Душанбе: Дониш,1973. – 163 с.
7. Бубнова М.А. Археологическая карта Таджикистана Горно Бадахшанская автономная область Западный Памир (памятники II тыс до н .э – XIX) / М. А Бубнова. - Душанбе : Дониш,1997. - 279 с.
8. Гордон Т. Путешествие на Памир, Гордона. Перевод М. И. Венюкова / Т. Гордон Приложения // Известия Императорского Русского географического общества. – Т. XII. – С.Петербург.: 1877. – 39 с.
9. Искандаров Б.И. Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX в часть / Б.И.Искандаров . Душанбе : 1962. - 352 с.
10. Минаев И.П. Сведения о странах по верховьям Аму – Дарьи / И.П. Минаев. - СПб.: Питер, 1879. – 281 с.
11. Одинамамади М. Вахон (пажӯҳиши илмӣ, таърихӣ ва этнографӣ) / М. Одинамамад. - Душанбе: Ирфон,2010. – 157с.
12. Постников А.В. Схватка на” Крыше Мира”: политики, разведчики и географии в борьбе за Памир в XIX веке, (монография в документа общая редакция и предисловие академика В. С. Мясников) / А.В . Постников. «Памятник исторической» М.: 2001.- 461 с.
13. Снесарев А. Е Афганистан / А. Е Снесарев. М.:1923.- 244 с.
14. Ҳочибеков Э. Очеркҳо оиди этнологияи Бадахшон (маҷмӯаи мақолаҳо) / Э. Ҳочибеков. - Душанбе: 2016. - қисми 2. - 186 с.
15. Ходжибеков Э. Исмоилитский духовные наставники (пиры) и их роль в общественно – политической и культурной жизни Шугнана (вторая половина

- XIX – 30 – е годы XX вв.). / Э. Ходжибеков.- Душанбе: Бухоро, 2015.- 282 с.
16. Шоинбеков Ф.Н. Омузиши археологии Помири Гарби / Ф.Н. Шоинбеков // Мероси ниёгон. - 2014.- № (16). - С.105 - 1106.
  17. Frank Bliss. Social and economic change in the Pamirs: (Gorno-
  18. Badakhshan, Tajikistan) / В. Frank. - Routledge, 2006. - 378 p.
  19. Gordon T. E. The Roof of the World / T. E. Gordon.- Edinburgh: 1876. – 172 p .
  20. Kreutzmann. H. Pamirian Crossroads: Kirghiz and Wakhi of High Asia / H. Kreutzmann. - Wiesbaden: Harrassowitz. 2015. – 559 p.

ҚАЙДҲОИ ЭТНОГРАФИИ ТОМАС ЭДВАРД ГОРДОН ОИД БА ВАХОН

Дар мақолаи мазкур саҳми яке аз тадқиқотчиёни намоёни шотландӣ Томас Эдвард Гордон, ки дар соли 1874 ба Вахон экспедитсияи илмро таъкил намуда буд, баррасӣ гардидааст. Зарурияти баррасӣ кардани маълумотҳои этнографии Т.Э.Гордон дар он аст, ки нахустин маълумотҳои нисбатан пурраю амиқи этнографӣ оид ба тоҷикони Вахон мебошанд; қайдҳои этнографии Т.Э.Гордон то кунун ба таври алоҳида ягон олим махсус мавриди омӯзиши қарор надодаст. Мо тасмим гирифтём, мазмун ва мундариҷаи мухтасари онро аз забони англисӣ дастраси хонандагони тоҷик гардонем.

Калидвожаҳо: *Помир, Вахон, Горон, мир, гулом куртаи мардона, кулҳо, пойафзол, паши, шикор.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Дилдоров Гулшер-унвонҷӯи кафедраи таърих ва диншиносӣ факултети таърих ва ҳуқуқи Донишгоҳи давлатии ш. Хоруғи ба номи М. Назаршоеви Ҷумҳурии Тоҷикистон. Нишони: 736116 ВАБК, ш. Хоруғ, хиёбони Исмоили Сомонӣ, 33. Тел.501028009. E – mail: dildorov-1988@mail.ru

ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ЗАМЕТКИ ТОМАСА ЭДВАРДА ГОРДОНА О ВАХАНЕ

В данной статье рассматривается вклад одного из видных шотландских исследователей Томаса Эдварда Гордона, организовавшего научную экспедицию в Вахан в 1874 г. Необходимость рассмотрения вопроса об этнографических данных Т. Э. Гордона такова: они являются первыми, относительно, полными и глубокими этнографическими данными о таджиках Вахана. Этнографические заметки Т. Э. Гордона отдельно до сих пор никем из ученых не изучались. Мы решили сделать доступными информацию, содержащейся в этих заметках, для таджикских читателей в переводе с английского языка.

Ключевые слова: *Памир, Вахан, Горон, Мир, раб, мужской костюм, головной убор, обувь, шерсть, охта.*

Сведения об авторах: Дилдоров Гулшер- соискатель кафедры истории религиоведени факультета истории и права Хорогского государственного университета им. М. Назаршоева Республика Таджикистан. Адрес: 736116 ГБАО, г. Хорог, проспект Исмаил Саманӣ, 33. Тел.501028009. E – mail :dildorov-1988@mail.ru

ETHNOGRAPHIC NOTES OF THOMAS EDWARD GORDON ABOUT WAKHAN

In this article is discussed the contribution one of the wellknown Scottish explorers, Thomas Edward Gordon who organized a scientific expedition in 1874 to Wakhan valley. The need to review Gordons ethnographic data is that they are the first relatively complete and in-depth ethnographic data about the Tajiks of Wakhan valley. Gordons ethnographic notes have not been studied separately by any scientific. We decided to access the brief meaning and content from English for Tajik students.

Key words: *Pamir, Wakhan, Ghoron, mir, serf, throll male costume, headgear, footwear, wool, hunt*

Information about the author: Dildorov Gulsher assistant of history and religious studies History and law faculty, Khorog State University. Phone: 501028009. E – mail :dildorov-1988@mail.ru

ВКЛАД ШОХЗОДАМУХАММАДА В РАЗВИТИЕ НАРОДНОЙ МЕДИЦИНЫ ТАДЖИКОВ ПАМИРА

Сайнаков С.П., Занджирбекова Г.И.

ТГПУ имени С. Айни, Душанбе, Таджикистан,

Хорогский государственный Университет имени М. Назаршоева

Один из самых известных врачей-врачевателей, чье имя известно каждому жителю Памира Шохзодаммухаммад ибни Саидфаррухшо родился в 1869 в селе Сарай Бахар, Поршеневского района в семье учёного Саидфарухшаха Шахпартова[3, 215]. Его отец был видным учёным, который 7 лет учился в Бомбейском медресе. Около 12 поколений назад его предок Шо Маланг из Хорасана поселился в этой местности. Большинство его предков были из среды учёных и поэтов[2,4-5]. Мирсаид Миршакар в своём книге «Моя юность» писал следующее: «Саидфаррухшо хотя был склонен к религии и был духовным лицом в Шугнани, но своих сыновей заставил изучать науку. Его третий сын Шохзодаммухаммад стал табибом и изучал медицину, астрономию, философию. Начальное образование он получил у некоего охон- учителя Одина, который был один из образованных и грамотных личностей[12,666].

В юном возрасте Шохзодаммухаммад увлекался каллиграфией и искусно оформлял многие рукописные книги. Это искусство он усвоил от своего дяди Шахнияза[3,215]. Вскоре он не только оформил книги, но и серьёзно занялся чтением этих книг и изучением науки. В число книг которых он читал и оформлял для читателей были произведения таких известных личностей и научных деятелей как Абуали Ибн Сина, Джалолиддини Балхи, Носира Хисрава, Хафиза Шерози. Часть приписанных им рукописей попало в европейское книгохранилище. Благодаря Шохзодаммухаммаду в 1924 году в Берлине издаётся книга «Ваджхи дин» Носири Хусрава. Около десятки книг переписанной его рукой, хранятся в Восточном фонде рукописей АН РФ в городе Санкт-Петербурге. По просьбе русских востоковедов А.А.Семёнова, А.В.Станишевского Шохзодаммухаммад переписывал для них такие редчайшие книги по догматике исмаилизма как «Ваджхи дин», «Уммул-китоб», «Сахифатун-низорин» и другие.[13,367] У него в доме была большая библиотека из редких книг[11].

Шохзаммухаммад считал, что великий лекарь Востока Абу али Сина является физическим табибом и лекарем, а духовным лекарем он считал хакима Насира Хусрава. Он всегда находился в центре обсуждения. Недаром его дом стал местом, где собрались многие учёные и где бурно проходили научные и литературные дискуссии и присутствовали такие поэты как Абдулгиясон, Давлатшахи Шугнони, Мулла Назарбек, Мирзо Каландар и другие. Огромные достижения народного лекаря и учёного Шохзодаммухаммада было его достижение в области медицины и астрономии. Он был народным лекарем и большую часть своего времени тратил на изучение народной медицины. Об этом таджикский поэт Мирсаид Миршакар написал следующее: «Шохзодаммухаммад в своём дворе выращивал множество полевых и горных растений, из которых потом готовил лекарства по рецепту Авиценны и давал эти лекарства тем, кто верили ему и только после выздоровления больных он мог взять вознаграждения»[7,19]

Все свои исследования и знания в области народной медицины, методы предотвращения многих болезней он собирал в своём написанном книге с названием «Тибби Шохзодаммухаммад» т.е. «Медицина Шохзодаммухаммада». На основе его книги лежали такие известные труды того времени, как «Махзан-ул-улум», «Тибби Юсуфи»,

«Уммул-ул-илодж», «Мизон-ут-тиб» «Тибби Акбари» и медицинские трактаты Абуали Ибн Сина[12,666]. О пристрастия Шохзодамухаммада к лекарственным растениям в своих воспоминаниях академик Б. Искандаров приводит такую информацию: «Я помню этого мудрого старика, который уходил в горы каждую весну и собирал там лекарственные травы. К нему за помощью обращались жители не только Шугнана, но жители левобережья реки Пяндж, т.е. афганского Шугнана. Дом Шохзодамухаммада всегда был полон людей. Многие состоятельные соседи отдавали ему своих детей на обучение. Он был весьма образованным человеком для своего времени»[5,14]. В дом Шохзодамухаммада приходили люди за знаниями, чтобы повысить свой образовательный и культурный уровень. Так его ученики М.Раджабеков, А.Зиннатшоев, Ш.Мамадшоев стали знатными людьми в республике[13, 366]

Табиб Шохзодамухаммад как Авиценна перед лечением больного сначала проверял пульс и язык больного и брал для анализа мочу и кал. Для лечения учитывал время, сутки, недели и время « зимнего и летнего солнцестояния». Он приводит информацию о целительном воздействии свыше чем 100 лекарственных растений, 80 из которых он сам тщательно изучал и на основе которых, он готовил лекарственные средства[8]. Этот мудрый табиб владел арабским, персидским и языком жителей северной Индии и поэтому и не мудрено, что он так искусственно и правильно лечил. Ведь он так много читал и изучал и в тоже время большинства книг того времени были на арабском и персидском языках.

О том, что он владел такими языками, свидетельствуют приведённые информации профессора Н.Н.Кампанцева и этнографа Н.Н.Ершова, которым лично довелось повстречаться и побеседовать с ним на разные медицинские темы и в основном на тему определение «натуры» болезни. В то время большинства табибов, основываясь на медицинских учениях Авиценны для лечения ссылались на определения «темперамента» или «натура» болезней соответственно соотношения четырёх элементов: 1) савдо-желчь(чёрный цвет, стихия земля, обладает холодным свойством); 2) балғам-мокрота(белый цвет, стихия вода, обладает холодным свойством); 3) сафро-желчь(жёлтый цвет, стихия огонь и обладал горячительным свойством) 4) хун-кровь(воздух и обладает горячительным свойством).

Именно один из способов определения «натуры» болезни рассказал им табиб Шохзодамухаммад, который заимствовал этот метод из медицинских книг индийской школы. Итак, для этого на пульс кладут три пальца- указательный, средний и безымянный. Если под первым пальцем бьётся, значить преобладает «сафро» и биение пульса подобно скачкам лягушки, вороны и журавля. Если бьётся под средним пальце- преобладает балғам, биение пульса подобны походки павлина и голубя ,если резко бьётся-одолеват голод, если быстро бьётся, то наступает жар, если оживлённо бьётся-есть излишек крови, если замедлено бьётся-желудок отягощён, а если некоторое время бьётся, а потом делается неслышным,-больной едва ли выздороветь[6,353]

Таджикский учёный профессор Юсуф Нуралиев, которому принадлежать множества статей по истории медицины отметил следующее: «Медицина эпохи Саманидов после 10 века превратилась в восточное передовое врачевания и стала прочнейшей основой и путеводителем для западной медицине. Начиная с Саид Исмаила Джурджани и доходя до Шохзодамухаммада Бадахшани, были написаны интересные трактаты в этой сфере». Выше приведённая информация говорит о том, что научно - историческое значения медицинских трудов Шохзодамухаммада занимает особое место не только на Памире, но по всей Средней Азии. Шохзодамухаммад ещё до Октябрьской революции был также знаком с видными русскими и иностранными учёными и востоковедами таких как

А.А.Семёнов, М.А.Андреев, И.И. Зарубин, Н.Н. Ершовым. Среди учёных также были первые русские врачи, с которым ему довелось поработать и сотрудничать. Это были А.М. Дьяков, Мельбург, У. Белов, С. Хмелевский и другие. Благодаря этому знакомству и общения он также получил известность в Иране, Афганистане, Англии и Германии. Особенно он тесно дружил и общался со Степаном Хмелевским, который был известен среди местного населения как «духтурбуц». Они часами беседовали на разные научные медицинские темы и помогали в работе друг другу. Хмелевский помогал в собрание книге «Гиёхнома» Шохзодамухаммаду с переводом многих растений. Этому свидетельствует наличие русских название некоторым растениям в книге табиба [9]. В свою очередь С. Хмелевский много времени проводил в библиотеке Шохзодамухаммада и брал книги для чтения.

В своей книге «Медицина Шохзодамухаммада», которая состоит из 5 глав, табиб описывает все тонкости, которые определяют и выявляют болезнь, открывают её симптомы и в конце лечения он по отдельности даёт чёткие информации о разных средствах растительного производства, также животного и минерального производства. Также табиб приводит наименование и описания болезней и средства для борьбы против них. В этой книге можно найти много вариантов лечения многих болезней на основе практик и опыта самого лекаря, также дополнение и приложение из других трактатов известных табибов, таких как Авиценна, Джалинус, Лукмани Хахим и других арабских и персидских авторов. Нужно также подчеркнуть, что Шохзодамухаммад в своей книге, для описания недуга и его лечения приводит сведения из древних легенд и сказаний, которые были известны духовным наставникам. Например, в книге «Медицина Шохзодамухаммада» автор приводит историю о том, как как-то мужчина приходит к имаму Джафари Саддик и жалуется на то, что его ухо гноится и из него идёт кровь. Тот приказал: взять немножко старого сыра, «кина дунба» размолот его и смешать с женским молоком, затем немножко подогреть, использовать и тогда боль уйдёт[11,67].

В книге «Медицина Шохзодамухаммада» также говорится о том, что пророк Мухаммад(с) велел есть соль ни много ни мало, а в меру. Табиб пишет, что красная соль(булур) укрепляет корни слабого зуба и устраняет гной. Также жжёная соль устраняет зубной налёт и грязь. Далее табиб приводит информацию о том, что если вдыхать носом воду, где положили взбитую белую соль на поражённое место с противоположной стороны головы при болезни «нимсар» мигрень болезнь может отойти[11,52].

За свою жизнь этот великий лекарь пережил много эпидемий, и он как опытный табиб вместе с другими врачами помогали жителям Памира преодолеть эти страшные недуги в эти нелёгкие времена. Так, в начале 1900 по 1905 года на Памире свирепствовал эпидемия и местные жители называли её по разному. Одни называли её «офат», в других долинах её называли «вабо». В то время Памирским отрядом руководил Михаил Бадрицкий, и он беседую с ишаном Саид Юсуфалишо братом Шохзодамухаммадом Саидфарухшоем пришли к выводу, что это болезнь «холера». Тогда табиб Шохзодамухаммад для предотвращения этой болезни назначал такое средства: «принимать определённое количества чёрного перца, уксуса, чеснока, лука, мяты смешав с мёдом и наботом, чтобы лечит такие инфекционные заболевания как грипп, холера и тд. Эти ингредиенты были полезны для таких болезней»[9].

Шохзодамухаммад был поистине мудрым табибом. В основном он лечил терапевтические болезни, ожоги и психические болезни, но в случаи инфекционных и хирургических вмешательств, рекомендовал идти к докторам. Он тесно общался с некоторыми медицинскими работниками, докторами и в некоторых случаях медики сами отправили больного к ним, так как его методы были древнейшими[10,10].

Мирсаид Миршакар общаясь с Шохзодамухаммадом, был изумлён тем, что табиб Шохзодамухаммад очень верил в волшебную силу природы, где можно было бы найти всё, для исцеления и поэтому поводу он писал: «Этот мудрый табиб говорил, что для исцеления болезни не надо ходит к мулле, нужно просто обращаться к матушке природе»[3,215]. Местный известный доктор Давлатмамадов Ширинбек, который также занимался изучением народной медицине, также увлёкся изучением творчества Шохзодамухаммада, в своём книге он приводит такие слова табиба об исцеляющей силе мёда: « Если смотреть на текущую воду, на луноликую и кушать мёд то можно забить про всякую болезнь»[4].

Нужно отметить, что помимо медицины, он также изучал астрономию. Его знание в области астрономии помогли ему в процессе лечения. В своём трактате Шохзодамухаммад указывает на то, что для благополучного исхода лечения нужно также учитывать движение небесных и земных тел, так как здоровье людей связано с движением небесных сил. В области астрономии и счёта времени также были известны многие представители его рода[1,131]. Он учился астрономии у Абдулгиясхан ибн Юсуфалихана и дополнил книгу «Нуджум» Гиясиддина Исфакхани[13,366]

В своём книге “Медицина Шохзодамухаммада», он даёт информацию о 47 видов растений. Например, переохладение можно лечить, если принимать смешенное масло шафрана и лисичье масло. Если грипп был следствием переохладения, то нужно завернуть в зелёный материал растение шафран «zafaron» и подышат им[11,115]. Табиб считает, что чеснок является одним из лучших лекарственных средств. В этой книги автор говорится про то, что если часто употреблять чеснок, то можно избежать 70 видов болезней[11,110].

Название лекарственных средств даётся на персидском, индийском, арабском и местных языках. Также автор указывает на свойства лечебных средств животного и на 5 лечебных средств минерального производства. Например, про использования железа в лечебных целях табиб говорит: «Если пить воду, в которое был вставлен раскалённое железо, т.е. окись железа, то оно устраняет язва желудка[11,45]. Табиб приводит сведения о том, что как лечебное средство животного производства баранья желчь использовали для лечения глаз. Если смешать баранью желчь с мёдом и капать в глаза, такое средство устраняет слезоточивость глаз и бельмо [11,25]. На страницах полях трактата он даёт пояснение трудным словам и понятиям. В конце следует отметить, что вклад Шохзодамухаммада в народную медицину таджиков Памира неопределимо и ещё раз подтверждает тот факт, что таджикский народ как один из древнейших народов внёс определённый вклад в общечеловеческое культурное достояние, что было показано в этой статье, на примере Шохзодамухаммада и его творчество в развитие народной медицины.

ЛИТЕРАТУРА

1. Андреев. М.С. Таджики долины Хуф (верховья Амударья). Выпуск 2. Сталинабад,1958.-522 с.
2. Бобринской. А. А. Секта исмаилья в русских и бухарских пределах Средней Азии. Москва,1902, - 18 с.
3. Давлатбеков Л «Тибби Шозодамухаммад ва арзиши фархангӣ- адабии у»// Вестники Донишгоҳи омузгорӣ ба номи С.Айнӣ. Душанбе,2015.-№ 6.-С. 214-218.
4. Давлатмамадов. Ш Табобат бо асал ва дигар маводҳои занбурпарварӣ, Душанбе, 2014.
5. Искандаров. Б.И. Трудный путь к знанию. Изд-во Московского ун-та,1999.-С.14
6. Ершов. Н. Н. Народная медицина Каратегина и Дарваза//История, археология и этнография Средней Азии. М., 1968. С.349-355.

7. Миршакар.М. Айёми чавони, Душанбе, 1972.-110 с.
8. Нуралиев Ю.Алхазар аз хайёху. Агигатори Тоҷикистон.1989.№5
9. Нуралиев. Мамадшоев М. Табиби номии Бадахшон. «Маориф ва маданият», 22 октябри 1974.
10. Нуралиев. Ю.Н. Табиб, табибтарош, дуохон. Душанбе, 1979.-23 с.
11. Шохзодамухаммад. У. Тибби Шохзодамухаммад, Хоруг, 1993.-170 с.
12. Шугнон. Мухарир Т. Некадамов.- Душанбе: «Ирфон» 2014,-704 с
13. Ҳоджибеков. Э. Исмаилитские духовные наставники (пиры) и их роль в общественно политической и культурной жизни Шугнана (вторая половина XIX -30-е годы XX вв.). Душанбе, 2011.-404 с.

ВКЛАД ШОХЗОДАМУХАММАДА В РАЗВИТИЕ НАРОДНОЙ МЕДИЦИНЫ ТАДЖИКОВ ПАМИРА

Данная статья рассматривает жизнь и творчество видного учёного, известного врача Памира Шохзодамухаммада, который внёс бесценный вклад в развитие народной медицины таджиков Памира. В статье на основе устных сведений и исторических источников показаны заслуги учёного в развитии науки медицины и, также показано неоценимый вклад в создание его книги о медицине, которое имеет культурно-этнографическое значение.

Ключевые слова: учёный, Шохзодамухаммад, народная медицина, каллиграфия, лечения, вклад, лекарственные растения, астрономия.

Сведения об авторе: Сайнаков Сайнак Парпишоевич - кандидат исторических наук, доцент, заведующий кафедрой истории таджикского народа, ТГПУ имени С. Айни. тел: 992934162099. Занҷирбекова Гулноз старший преподаватель кафедры истории таджикского народа, факультета истории и право Хорогского Государственного Университета им. М. Назаршоева.

SHOHZODAMUHAMAD'S CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF FOLK MEDICINE OF TAJIKS PAMIR.

This article consider the life and work of a famous scientist Shokhzodammuhmad, who made contribution in the developing of folk medicine of the Pamiry Tajiks. According to the studied of historical source and oral information the article shows the merits of the scientist in the development of medicine science and his contribution to the scientific, medicine and for crating his legendary books, which has cultural and ethnographical value.

Key words: scientist, Shohzodamuhamad, folk medicine, calligraphy, treatment, contribution, medial plants, astronomy.

Information about the author: Zanjirbekova Gulnoz Islombekovna- senior lecturer of the history of Tajik people department of Khorog State University named after M. Nazarshoev. Phone: 992939551188. email: mdikh@mail.ru

САҲМИ ШОҲЗОДАМУҲАММАД ДАР РУШИ ТИББИ МАРДУМИИ ТОҶИКОНИ ПОМИР

Мақолаи мазкур сархати ҳаёт ва фаъолияти табиб ва олим Шохзодамухаммад Саидфаруши мебошад, ки дар руши тибби мардумии тоҷикони Помир саҳми арзанда гузоштааст. Дар асоси сарчашмаҳои таърихӣ ва шифой мақола ҳиссаи ин олимро дар илми тибб ва муруттаб сохтани китоби хеш, ки аҳамияти фарҳангии адабӣ дорад, нишон додааст.

Вожаҳои калидӣ: Олим, Шохзодамухаммад, каллиграфия, табобат кардан, саҳм, растаниҳои табобатӣ, нучум.

Маълумот дар бораи муаллиф: Сайнаков Сайнак Парпишоевич - номзоди илмҳои таърих, дотсент, мудири кафедраи таърих ва ҳуқуқи ДДОТ ба номи С. Айни. Тел: 992934162099. Занҷирбекова Гулноз – омӯзгори кафедраи таърихи халқи тоҷики Донишгоҳи давлатии шаҳри Хоруғ ба номи М. Назаршоев.

КАСАЛИҲОИ КӮДАКОНА ВА ТАРЗИ ТАБОБАТИ ОНҲО БО УСУЛҲОИ ТИББИ МАРДУМӢ ДАР БАДАХШОН

Карамшоева Г.Қ.

Донишгоҳи давлатии Хоруғ бо номи М. Назаршоев

Дар Бадахшон аз давраҳои қадим бемориҳои гуногунро табибони халқӣ табобат мекарданд. Табибони аввалини халқӣ муллоҳо, эшонҳо ва одамони босаводе буданд, ки оиди тибби ниёгон, тибби Чину Тибет [11, 76], Ҳиндустон ва Шарқу Юнон бохабар буданд. Табибони халқӣ намудҳои касалиҳои гуногунро асосан бо усулҳои гиёҳдармонӣ, равшанҳои ҳайвонот, хунгузаронӣ, чарроҳҳои хурд, доғмонӣ, беморонро табобат мекарданд. Бисёр касалиҳо кӯдаконро бо тумору таштоб ва хондани дуоҳо аз китобҳои муқаддас наҷот додани мешуданд. Табобат бо дуо усули маъмулӣ буд ва хусусияти шифобахширо дар он мегарданд. Усулҳои таботати динӣ асосан аз ҷониби муллоҳон, ки саводи динӣ доштанд анҷом дода мешуд.

Оид ба усулҳои таботати мардумӣ ё худ анъанавии касалиҳои кӯдакона ва инчунин дар минтақаҳои кӯҳистони Бадахшони Тоҷикистон то ин замон китобу мақолаҳои зиёди илмӣ таълиф шудаанд. Ҳанӯз аз охири асри XIX сайёҳону низомиён ва олимони рус ба ин сарзамин роҳ ёфта, дар рӯзномаву асарҳои илмӣ худ роҷеъ ба муолиҷаи касалиҳои кӯдакона дар Бадахшон қайдҳо кардаанд. Чунончи, М. С. Андреев [72 - 78], И. И. Зарубин [5, 373 - 376], Н. Н. Ершов [4, 27], Н. А. Кисляков [6, 74 - 76], А. Л. Троицкая [10, 135], О. А. Сухарева [9, 97], ва чанде дигарон дар бораи усулҳои таботати анъанавии бемории кӯдакон дар Бадахшон маълумоти ҷолиб додаанд. Дар раванди навиштани мақола муаллиф низ аз матнҳои асарҳои фолклоршиносон ва лингвистони ватанӣ истифода кардааст. Ҳамчунин дар таҳқиқи П. Абдулхамидова [2, 16-19; 3, 62-72.], Г.А. Раҳматуллоева [8, 101- 110] ва Н. Қурбонхонова [7, 146], расму оинҳо марбут ба муолиҷаҳои кӯдакон дар Бадахшон баррасӣ шудаанд.

Мо дар таълифи мақолаи худ аз манобеи зикршуда истифода бурда, ба таври кулӣ дар бораи касалиҳои кӯдаконаи сокинони Бадахшон сухан меронем. Мақола бештар хусусияти этнографӣ дошта, фақат баъзе нуктаҳо таҳлилу баррасӣ мегарданд.

Аз даврони қадим низ дар Бадахшон табибони машҳури мардумӣ хеле зиёд буданд, ки касалиҳои гуногуни кӯдаконро бо усулҳои гуногуни тибби қадим табобат мекарданд. Дар байни онҳо табибони авлодии таҷрибадор ва корозмуда буданд, ки аз авлодони пешини худ табобатро омӯхта, мардумро табобат менамуданд. Дар байни ин табибон касоне буданд, ки махсусан ба таботати кӯдакон машғул мешуданд. Онҳо бемориҳои махсуси кӯдаконро дар иртибот ба он занонро табобат мекарданд. Дар бораи табобат нақлу ривоятҳои ҷолибе медонистанд. Кӯдаконро бо усулҳои гуногуни тибби қадим табобат мекарданд. Касалиҳои кӯдакона ба монанди касалиҳои «кӯдакон», «кабудсулфа», «сурхакон» гулӯзиндонак, чил (рахит), сурхча, бодчай сурх, мурдазамин, шикамдард, оспа (спреғак) касалии кому ноф, «ширдон» (шикамдард), «фаълак» (хуни ифлоси чамъшуда), хеле васеъ паҳн гардиданд. Ин бемориҳоро аз давраи дар шиками модар будани кӯдак то таваллуд ва баъдан то 5 - 9 солагӣ дучор шудан мумкин аст. Ҳар як дард доруи алоҳида дошт ва ба шакли ба худ хос табобат карда мешуд.

Бемории кабудсулфа. Нишонаҳои он сулфаи барзиёд ва дар вақти сулфа монанди хӯрӯс садо кардани гулӯи кӯдак мебошад. Барои муолиҷаи ин беморӣ дар Шӯғнон хӯрӯси сурхро оварда, онро мекушанд. Баъд аз хуни вай се бор ба нияти сиҳатии кабудсулфа баргард мегӯянд. Дар деҳаҳои Бадахшон ба ғайр аз ин намуди табобат боз хуни ҳайвони

қурбоншударо ба кӯдак се рӯзи чумъа ба нияти шифо медиҳанд. Дар натиҷа кӯдак рӯз аз рӯз сихат мешавад.

Табобати бемории кӯдакон. Агар кӯдак гирифтори беморӣ «кӯдакон» гардад, табибони мардумӣ чунин тарзи табобатро истифода мекарданд. Аввал пушт ва гирди нофаширо «колак» бо теғ мезананд, то хуни вайрон аз баданаш берун шавад. Баъд аз рафтани микдори хун ҷои теғхӯрдари рағани растанӣ мемоланд, ин амал боиси ба баданаш начаспидани либос мегардад. Пас аз гирифтани «пиле» комашро сӯзан мезананд. Коми кӯдакро бо пахтаи мулоим тоза карда, ба ӯ маска мехӯронанд. Агар кӯдак чунин касалӣ дошта бошад модараш беҳабар монад, фавтидани кӯдак аз эҳтимол дур нест. Дар ин маврид сӯзанзанӣ ё гирифтани коми кӯдак рӯзи махсуси иҷроиш дорад. Чунин тарзи табобат одатан дар рӯзи чаҳоршанбе аз тарафи зане, ки ин усули табобатро хуб медонад, ҳамин амалро иҷро мекунад. Бемории «кӯдакон» бемориест, ки гирдогирди чашмони кӯдак лабу даҳон, кабудӣ пайдо мешавад ва ӯ зиёд гиря мекунад. Ҳангоми гирифтани кӯдак тамоми бадани ӯ сип - сиёҳ мешавад. Дар баъзе кӯдакон дард бештар дар даҳон, махсусан дар комаш аст. Қисми дигари кӯдакон бошанд, гирдогирди нофашон сип - сиёҳ шуда, онҳо худро дуқат мекунанд. Дар баъзе кӯдакон дард дар пушт сар мезанад.

Бемории «чил». Яке аз бемориҳои кӯдакона аз ҷумла бемории «чил» (шуғнонӣ) мебошад, ки ин беморӣ ҳам дар батни модар ва ҳам баъди таваллуд ба вучуд меомадааст. Агар тифл дар шиками модар гирифтори «мурдъаасиб» гардад, баъди таваллуд вай ниҳоят харобу лоғар, пусти баданаш пурожанг ва рангаш зард мешавад. Асосан дар рӯзҳои дами марг баъди бемории дарозмуддат, дар ҷисми одами калонсол нишонаҳои ин беморӣ пайдо мешаванд. Ба гуфти сокини шаҳри Хоруғ Саркорова Б агар кӯдак ба касалии «чил» ё «мурдъаасиб» гирифтор бошад, нишонаҳои вай чунинанд: «Мӯи ками сари кӯдак хеста ва парешон мегардад. Вай хӯроки зиёд мехӯрад, лекин лоғар ва бемадор, рӯяш зардчатоб, дарунаш меравад. Ин бемориро дар тифлакон ба ин тарз табобат мекарданд. Аз аҳли хонаводаи бемор, ба ғайр аз волидон як кас рӯзи панҷшанбе аз лонаи «кхъепц» акка хокро бо дасти чап гирифта, зери пошнаи пой чапи худ дар дохили ҷӯроб гузошта меоварад. Саҳарии барвақти рӯзи чумъа модар ё зани калонсоли ин хонавода аз ҳама пеш аз ҷойгаҳ хеста, гап назада (агар ягон кори зарурӣ ҳам пайдо шавад), хокро дар оби ширгарм омехта, кӯдакро луч мекунад ва бо дасти рост ӯро дошта, бо дасти чап он хокбро ба тамоми баданаш, аз сар то по, атрофи даҳон, сӯроҳии бинӣ ва гӯшҳояш мемоланд. Ин тарзи табобат дар зарфи се ҳафтаи ҳар рӯзи чумъа идома меёбад. Тифле, ки дар хурдсолӣ ин хокро истеъмол кардааст, гӯё дар калонсолӣ «бекусур» бедард мемонад. Агар мӯҳлати касалӣ аз ҳад гузашта бошад ва ин тарзи табобат таъсир набахшад, он гоҳ аз қабри кӯҳна устухони мурдаро меоранд. Баъд онро майда - майда намуда, дар оби гарм омехта мекунанд. Се ҳафта ҳар рӯзи чумъа кӯдакро дар он об шустушӯ карда ба нияти шифо ёфтаниш се бор дуои «ба нияти мурдъаасиб вижафс» ба нияти мӯдаосиб рафъ шав мегӯянд ва кӯдак сихат мегардад. Дар Шуғнон барои табобати «чил» се рӯзи чумъа кӯдакро аз оташдон мегузаронанд. Ду зан аз тарафи хешони падари кӯдак, саҳарии барвақт, кӯдакро луп - луч карда, яке ӯро аз даҳони оташдон ба нияти рафъ шудани «чил» ба дарун гузошта, дигарӣ бошад, бо ҳамин сухан ӯро гирифта боз ба ҳамон зани аввала медиҳад. Ё ки бо дастмоли мурда, ӯро мешӯянд. Инчунин ҳар ҳафтаи рӯзи чумъа куртаашро тар карда, бар хоки қабри писараш молида ба ӯ мепӯшонанд. «Кӯдаки нав таваллудшударо дар дасту пояш риштаҳои ҳафтранг мебанданд, то ки дучори «чил» нагардад. «Чил» бидуни таъсири шахси марҳум бо таъсири ҳодисаи дигар низ шуданиш мумкин будааст. Нишонаи касалии «чил» бемадорӣ, камхӯрии шири модар аст. Барои табобати ин касалӣ субҳи рӯзи чумъа, пинҳонӣ аз чашми дигарон аз дарё об оварда, болои кӯдаки биструза 1-қошук обро 2 - то ҳисоб карда, ба тарафи рост мерезанд. Кӯдак

чихилрӯза бошад 1 - қошук обро чор қошук ҳисоб карда, ба тарафи чапи сару тани кӯдак бо дуо мерезанд ва ин амалро зани кордон ва доно ичро мекунад.

Ин беморӣ дар ҷойҳои дигари Тоҷикистон бо номҳои гуногун вучуд дорад. Ба таври муқоисавӣ дар Қаротегину Дарвоз ин дардро «мурдачил», «хушчил», «чили мурдазадагӣ», «чиллагӣ» меноманд. ниг.: Кисляков 1945, с. 74 - 76].

Бемории «фаълак». Ин беморӣ одатан дар кӯдак аз ҳисоби зиёд шудани хуни ифлос ба амал меояд. Нишонаҳои асосии дарди «фаълак» нооромии кӯдак, хоб нарафтани ӯ, аз ҳад зиёд гиристану худро дар ҷойгаҳ соидан аст. Вақти гирия кардани кӯдак, хун ба тамоми баданаш ҳаракат карда ӯ сип - сиёҳ мешавад. Маркази асосии дард ин пушти кӯдак мебошад.

Ин дардро низ зани табиби корозмуда бо роҳҳои гуногун даво мебахшад. Табибони тачрибадор дарди «фаълак» кӯдакро бо роҳҳои гуногун табобат мекард. Орди чавро хамир карда онро тунук карда, дар пушти кӯдак мегузоранд. Баъд ӯро дар ҷойгаҳ мехобонанд. Ҳамин хаамири орди чавин сӯзиши дарди «фаълак» - ро кашида мегирад ба мисли он ки равғани думбаро болои ҳаргуна чароҳат гузоранду дарди чароҳат бартараф мешавад. Баъди ба ҷо овардани ин усули табобат кӯдак аз касалии «фаълак» раҳо меёбад». Усули дигари табобати ин касалӣ чанд ҷои кӯдакро бо теғ хун кардан аст, ки хуни сиёҳи аз ҳад зиёд чамъшуда мебарояд ва ӯ сиҳат мешавад.

Пешгирии бемории эпидемияи «сурхакон». Бемории дигар «сурхакон» аст, ки бештар хурдсолон гирифтори он мешаванд. Сабабҳои асосии пайдоиши он тарсидани кӯдак мебошад. Нишонаи ин дард дар танаи кӯдак пайдо шудани обилаҳои сурх - сурх ва таби баланд аст. Барои муолиҷаи он, пеш аз ҳама, дар дари хона латтаи сурхро мебанданд, то ки шаҳси бегона ба хона надарояд. Агар шаҳси бегона вориди хона гардад, аз паи қадами ӯ сурхакон дарун зада, кӯдакро мекушад. Дар вақти ин беморӣ кӯдакро аз хӯрдани тухм, гӯшт, равған парҳез мекунанд. Ба ӯ танҳо шири гов медиҳанд. Чунин дард на танҳо дар кӯдакон, балки дар калонсолон низ пайдо мешавад. Бемории дигар «хурусак» ном дорад, ки бештар кӯдакон аз он сироят ёфта, онҳоро то дами марг мерасонад. Барои муолиҷа намудани ин беморӣ, ба кӯдак «қурбони хун» (шуғнонӣ), яъне хуни ҳайвони қурбонишударо се рӯзи чумба ба нияти шифо, медиҳанд. Дар Барушон бошад барои табобати ин дард рӯзи чумба саҳарии барвақт хурӯсеро оварда, онро кушта, баъд хуни онро ба даҳони кӯдак мерезанд ва кӯдак сиҳат мешавад.

Бемории «гарнофак». Бемории дигар «гарнофак» аст, ки нишонаҳои он беист гиристании кӯдак, пойҳоро ба шикам ҷафс кардан аст ва дар Шуғнон ин бемориро «дарунсузахъ», сӯзиши даруни кӯдак мегӯянд. Усули табобати ин беморӣ чунин аст. Кӯдакро ба шикам гузошта, пушташро бо ду даст молида, пӯсти пушташро бо ангуштон қапида, бо шаст боло мекашанд ва аз он садо мебарояд, то наздикии гардан ин амалро давом медиҳанд. Аз кашиши пӯст садо баромада, бадар шудани дардро нишон медиҳад. Баъд ба пушти кӯдак «туф - туф» карда, се бор ба пушташ зада, боз ба паҳлӯи кӯдак ба замин зада ба нияти «гарнофак вижафс» (шуғнонӣ) ба нияти рафъи дард, мегӯянд. Усули дигари табобати ин беморӣ сир (чеснок) - ро дар оби гарм майда карда, бо қошук онро ба кӯдак медиҳанд. Дар деҳаи Вамд барои муолиҷаи ин беморӣ, кӯдакро ба пушт гузошта, ангушти калонро даруни нофаш монда, ба ягон тараф бо шаст ба нияти рафъ шудани дард, тоб медиҳанд. Ё ки дар даруни нофи кӯдак, тамокуро нам карда, мегузоранд ва он сӯзиши дардро мегирад.

Аз тарафи табибони халқӣ касалиҳои гуногуни пӯст низ табобат карда мешуданд. Бисёр касалиҳои пӯст ба монанди бодҳои гуногун, чипқон (фурункула), пучак (карбункул), хоришак, носур ва ғайраҳо табобат карда мешуданд.

Барои табобати ин гуна касалиҳо табибони халқӣ аз гиёҳҳои гуногун ба монанди орди гандум бо зардии тухм ва равғани гов омехта мекарданд ва бар захм мегузоштанд, суми

говро месӯзонданд ва ба захм мегузошанд, беҳи ришқаро истифода мекарданд, думбаи чорворо истифода мекарданд, гашниз, гули райҳон, гули хайрӣ, тухми турби дар арақ омезиш ёфта, барги сус, чукрӣ, чигари буз ва ғайраҳо истифода мекарданд. Барои табобати тарбод асосан аз гули нилуфар, тухми райҳон, равғани гов, лонаи занбӯр, қаламфури сурх, алафи чорӯб тухми беданчир, равғани бодом ва пудинаро истифода мекарданд.

Мувофиқи ривоятҳо дар мардуми Бадахшон чашми бадро низ яке аз сабабҳои асосии беморӣ ҳисоб мекарданд. Дар байни халқ чунин зарбулмасал вучуд дорад, ки «Чашми бад сангро мекафонад». Барои бартараф намудани чашми бад дар дастони кӯдак мӯҳраҳои гуногунро мебастанд. Инчунин, мардум бовар доранд, ки агар чанголҳои уқоб ё дандони гургро дар либоси кӯдак дӯхта монанд ё овезон кунанд, ба он кӯдак чашми бад намерасад. Баъзеҳо дар куртаи кӯдак хори хокистарангро мегузошанд. Бо мақсади аз чину ачина, париҳои нопок нигоҳ доштани кудакон ба тағи болишти онҳо кордро мегузошанд.

Бо гузашти айём беҳтар шудани ҳаёти иҷтимоии мардуми Кӯҳистони Бадахшон ва дар солҳои 20-юми асри XX, муассисаҳои табобатӣ кушода шуданд. Хизматрасонии тибби дар ҳама ноҳияҳои минтақа фаъолият доранд. Кӯдакони дар давраи ҳозира ба ҳар гуна бемориҳо нисбатан кам гирифта мешавад. Вале табобат бо эътиқоди динӣ то имрӯз дар байни мардуми Бадахшон идома дорад.

АДАБИЁТ

1. Андреев М.С. Таджики долины Хуф. – Сталинабад, – Вып. 1. 1953. – 252 с.
2. Абдулхамидова, П. Этнолингвистический анализ обрядовой лексики шугнанского языка, связанный с детскими болезнями // Вестник Хорогского Университета, 2001., Серия 2. – №2. – С. 16 – 19.
3. Абдулхамидова, П. О лексике некоторых лечебных обрядов шугнанцев // Вестник Хорогского Университета, 2002., Серия 2. – №4. – С. 62 – 72.
4. Ершов, Н. Н. Кампананцев Н. Н. О табибской медицине на Памире // Бюллетень Узбекского института экспериментальной медицины. – вып.2. – Ташкент, 1939. – 27 с.
5. Зарубин И. И. Рождение шугнанского ребёнка и его первые шаги. – В кн: Сборник В. В. Бартольду. Ташкент, 1927. – 373 - 376.
6. Кисляков, Н. А. История Каратегина Дарвоза и Бадахшана // Материалы по истории таджиков и Таджикистана. Сталинабад: 1945. – С 74 – 76.
7. Қурбонхонова Н. Устураи чонварон дар фолклори Бадахшон. – Душанбе: Дониш, 2011. – 146 с.
8. Раҳматуллобекова Г.А. Муносибатҳои гендерӣ дар фолклори занҳои Бадахшон// Барои дарёфти номзади илмҳои филологӣ ., Хучанд – 2019. - 189
9. Сухарева, О. А. Мать и ребёнок у таджиков. Иран, Л.: Изд – во АН СССР, 1929. – 154 с.
10. Троицкая А. Л. Рождение и первые годы жизни ребёнка у таджиков долины Зеравшана. – Ташкент. Советская этнография 1935. – 135 с.
11. Юра П. Ван. М. К изучению древней китайской медицины. // Истории науки и техники в страна Востока», вып. III. С.б 1963. – 79 с.

КАСАЛИҲОИ КӢДАКОНА ВА ТАРЗИ ТАБОБАТИ ОНҲО БО УСУЛҲОИ ТИББИ МАРДУМӢ ДАР БАДАХШОН

Дар ин мақола муаллиф кӯшиш намудааст, ки он расму оинҳо марбут ба касалиҳои кӯдакони бо усулҳои тибби мардумӣ, ки дар водии Тоҷикистон, аз он ҷумла дар Бадахшон, ки нурра омӯхта нашудаанд, ба риштаи таҳқиқ қарор диҳад.

Муаллиф қайд намудааст, ки аз давраҳои қадим дар Бадахшони Тоҷикистон касалиҳои

гуногуни кӯдаконро бо усулҳои гуногуни тибби мардумӣ ва ба воситаи эътиқодҳои динӣ то ба имрӯз таъбабат мекарданд.

Бояд тазакур дод, ки бисёр касалиҳои кӯдакона ба монанди кабудсулфа, гулӯзиндонак, чил (рахит), сурхча, оспа (спрегак), ширдон (шикамдард), касалии ком дар Бадахшон хеле паҳн гардида буданд ва онҳоро бо усулҳои тибби мардумӣ таъбабат мекарданд.

Калидвожаҳо: *тибби мардумӣ, эътиқодҳои динӣ, касалиҳои кӯдакона, таъбабат, расму оини қадима.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Карамшоева Гулчеҳра омӯзгори калони кафедраи таърихи умумии факултети таърих ва ҳукуки Донишгоҳи давлатии шаҳри Хоруғ ба номи М.Назаршоев. Тел: 93-503- 24 -74

ДЕТСКИЕ БОЛЕЗНИ И СПОСОБЫ ИХ ЛЕЧЕНИЕ НАРОДНОЙ МЕДИЦИНЫ В БАДАХШАНЕ

В этой статье автор излагает факты о лечении детских болезней в долинах Таджикистана, в частности в Бадakhшане, различными способами, как традиционной, так и нетрадиционной медицины.

Автор отмечает, что с древних времён в Бадakhшане детские болезни лечили разными способами народной медицины и религиозной верой. Можно сказать, что многие детские болезни, как дифтерия, коклюш, рахит, корь, оспа, болезни полости рта и кишечные инфекции в Бадakhшане были очень распространены и их лечили средствами традиционной народной медицины.

Ключевые слова: *народная медицина, религиозные верования, детские болезни, лечение, древние традиции и обычам.*

Информация об авторе Карамшоева Гулчеҳра старший преподаватель кафедры всеобщей истории факультета История и право Государственный Университет Хорога им.М.Назаршоева. Тел: 93-503- 24 -74

CHILDREN'S DISEASES AND METHODS OF THEIR TREATMENT BY FOLK MEDICINE IN BADAKHSHAN.

In this article, the author tried to explore those rituals associated with childhood illnesses using traditional medicine in the regions of Tajikistan, including Badakhshan, with have not been fully studied.

The author notes that since ancient times in Badakhshan, Tajikistan, various childhood diseases have been treated with various methods traditional medicine and with the help of religious beliefs until today.

It should be noted. That many childhood diseases such as whooping cough, rickets, measles, clalics that were widespread in Badakhshan, and they were treated with folk medicine.

Key words *folk medicine, religious beliefs, childhood diseases, treatment, ancient traditions and customs.*

Information about author Karamshoeva Gulchehra senior lecturer of General History faculty of History and low Khorog State University. Tel: 93-503- 24- 74

УДК 063 (6)

АЗ ТАЪРИХИ СОХТМОНИ ШОҶРОҶИ МУРҶОБ-КУЛМА-ҚАРОҚУРУМ

Наврузбекова Ҳ.Д.

Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев

Соҳаи нақлиёт ва коммуникатсия, дар сиёсати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз ҳадафҳои стратегии ба ҳисоб рафта, дар баробари дигар минтақаҳои ҷумҳурӣ, роҳҳои аҳамияти байналмилалӣ ва ҷумҳуривию маҳаллии ВМКБ аз нав сохта ба истифода дода

шуданд.

Дар вилоят барои рушди соҳаи роҳдорӣ роҳсозӣ корҳои назаррас ба сомон расонида шуд, ки ин боиси таъмини эҳтиёҷоти шаҳрвандон ба хизматрасониҳои нақлиётӣ ва дастрасии ҳамаҷонибаи онҳо ба ин хизматрасониҳо гардид. Бехтар шудани хизматрасониҳо ба таъмини шароити беҳатар, интиқол додани бори мусофирон, ҳифзи ҳаёт ва саломатии шаҳрвандон, инчунин ҳимояи ҳуқуқ ва манфиатҳои истифодабарандагони хизматрасониҳои нақлиётӣ заминаи мусоид фароҳам овард.

Аз ин хотир Асосгузори сулҳу Ваҳдати миллӣ- Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон хануз дар солҳои аввали истиқлолият барои баромадан аз бунбасти коммуникатсионӣ масъалаи сохтмони роҳи Мурғоб- Қулма – Қароқурум ба миён гузошт. Дар ин бора суҳбати Президентии Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар маҷлиси фаъолони ВМКБ дар ш.Хоруғ аз 13-июни соли 1993 шаҳодат медиҳад: “Ба авҷ гирифтани туризм ва тичорати байналхалқӣ, махсусан кушода шудани роҳи автомобилгард то роҳи байналхалқии Қароқурум мусоидат карда метавонад. Ин роҳ Тоҷикистонро бевосита бо Ҷумҳурии Халқии Хитой ва Покистон пайваста, имконият медиҳад, ки ҷумҳурии мо ба бандаргоҳи уқёнуси Ҳинд барояд. Аз тарафи дигар, роҳ барои инкишофи робитаҳои тичоратӣ ва иқтисодӣ бо Хитой имконияти васеъ медиҳад. Ин роҳро, бешубҳа, роҳи дӯстии халқҳои Хитойю Тоҷикистон хоҳад шуд” [1,19].

Ходими давлатию ҷамъиятии Ҷумҳурии Халқии Чин Тезян Теземин дар ин бора ёдовар шуда қайд намуданд, ки «Чин ва Тоҷикистон мамлакатҳои дӯст ва ҳамсояҳанд, ки тавассути кӯҳҳои баланд ва дарёҳои бузург ба ҳам пайваस्ताанд. Дӯстии халқҳои ҳар ду мамлакат таърихи қадимӣ доранд» [5, 3].

Аз ибтидои сохтмони ин роҳ масъалаҳои зиёде пайдо шуданд, ки боиси ба таъхир андохтани он гардиданд. Бо ин мақсад Сардори давлат Эмомалӣ Раҳмон чандин маротиба бо роҳбарияти Ҳукумати Чин дар шаҳрҳои Пекин ва Душанбе мулоқот намуданд, ки ин имконият доданд, ки масъалаҳои зиёде ҳалли худро ёбанд. Раиси он давраи Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон А. Ниёзмамадов соли 1996 ба вилояти Синтсияни Чин сафар карда, оиди сохтмони ин шоҳроҳ бо роҳбарияти ин вилоят шартнома имзо намуд.

Албатта барои сохтмон ва ба стандарти ҷаҳонӣ мутобиқ кардани ин шоҳроҳ корҳои зиёдеро ба анҷом расондан зарур буд. Пеш аз ҳама мумфаршқунии роҳ, қад-қад он иншооти коммуникатсионии шаҳракҳо ва маҳаллаҳои аҳолинишин, марказҳои савдо ва хизматрасонии маишӣ бунёд кардан зарур буд. Шаҳру ноҳияҳо, ки роҳ аз байни онҳо мегузарад ободу зебо мешаванд. Масофаи ин шоҳроҳ аз Душанбе то сарҳади Хитой 1010 км ва то Давлати Исломии Покистон 1110 км –ро ташкил медиҳад» [6,93].

Соли 1997 бо супориши Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Вазорати нақлиёт ва коммуникатсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон марҳилаи якуми сохтмони роҳи автомобилгарди Мурғоб-Қулма оғоз гардид. Дар он Иттиҳодияи Истеҳсолии “ Бадахшонроҳ” ва муассисаҳои зертобеъи он ИСР-8, (идораи сохтмони роҳ) ИСР-34, ИТСР-29 ноҳияи Шуғнон (идораи таъмири сохтмони роҳ), ИТСР-26 ноҳияи Мурғоб, ИТСР-21 ноҳияи Ванҷ фаъолон иштирок намуданд, моҳи декабри соли 1998 бо маблағи зиёда аз 700 ҳазор сомонӣ корҳои сохтмонӣ ба охир расида, ҳаракати воситаҳои нақлиёт то ағбаи Қулма таъмин карда шуд [4,189]. 3 ноябри соли 1998 роҳи автомобилгарди Мурғоб – Қулма расман кушода шуд. Дар он Асосгузори сулҳу Ваҳдати Миллӣ- Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон иштирок дошта, чунин гуфта буд: “Боиси хушнудист, ки имрӯз мо шоҳиди боз як воқеаи муҳим – кушодашавии роҳи мошингарди Мурғоб-Қулма мегардем, ки натиҷаҳои кӯшишҳои пайгириҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва меҳнати суботкоронаи сохтмончиён аст. Албатта

дар амал татбиқ намудани барномаи пурвусъат меҳнати аҳлона, вақт ва маблағи калонро тақозо мекунад. Вале бо дарназардошти он, ки мамлакати мо дорои нерӯи бузург аст, мутахассисон, олимон, коркунони соҳибтаҷриба кам нестанд ва аз ҳама муҳимаш, созандагии халқият ҳислати азалии мардуми тоҷик аст. Ман боварӣ дорам, ки мо ҳама мушкilotи мавҷударо паси сар мекунем, ба ҳамаи саҳтиҳо тоб меорем ва ба муроди ҳеш мерасем» [2,446].

Сохтмони роҳи мошингарди Мурғоб- Қулма (Сарҳади Ҷумҳурии Мардуми Чин) яке аз аввалин лоиҳаҳои вилоят буд, ки сохтмони онро соли 1999 оғоз намуданду соли 2002 он бо харчи 14 млн доллари амрикоӣ ба анҷом расонданд [1,498].

Мувофиқи маълумоти Муассисаи давлатии идораи хоҷагии роҳҳои автомобилгарди Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон минбаъд ба мақсади ба меъёрҳои ҷаҳонӣ мутобиқ намудани роҳҳои аҳамияти байналмилалӣ вилоят таваҷҷӯҳи бештар равона гардид. Ба ин мақсад солҳои 2000-2019 барои сохтмони роҳи мавзеи Мурғоб- Қулма ба масофаи 32,6 км аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Бонки Исломии Русд 13980 ҳазор доллари амрикоӣ равона ва истифода гардид [3,5].

Барои амалисозии лоиҳаи сохтмони роҳи автомобилгарди Мурғоб ағбаи Қулма дар солҳои 2000-2003 14 млн 813.0 ҳазор доллари ИМА масраф гардид. Лозим ва ёдоварист, ки дар он давраи душвор роҳи Мурғоб-Қулма-Қароқурум ба таври замонавӣ сохта шуд. Намояндагии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти роҳбарии сарвазири мамлакат Оқил Оқилов чандин маротиба аз ин шоҳроҳ дидан намуданд.

Дар сурати бахшидани сохтмони шоҳроҳи Мурғоб Қулма –Қароқурум инчунин созмонҳои байналмилалӣ аз қабилӣ барномаи умумиҷаҳонӣ озукаи СММ, МСДСП-и Хазиная Оғохон дар ин кор ҳамсоли инҳо низ дар ҳамкорӣ бо ҳукумати кишварамон ҳиссагузор буданд. Аз ҷониби Хазиная Оғохон 115 ҳазор доллари амрикоӣ барои сохтмони ин роҳ ҷудо карда шуда, ин имкон дод, техникаи роҳсозӣ дар доманаҳои Қулма беист ва мунтазам кор кунанд [7,15].

25 майи соли 2004 баъди ба анҷом расондани марҳилаи дуҷуми сохтмон, шоҳроҳи Мурғоб-Қулма кушода шуд. Ин роҳ барои тараққиёти минбаъдаи вилоят аҳамияти махсусе дорад. Бадахшон дорои захираҳои бойи фойданок мебошад ва ин имконият медиҳад, ки бо Ҷумҳурии Халқии Чин ва дигар давлатҳо корхонаҳои муштарақ дар соҳаи саноати маъданҳои кӯҳӣ бунёд кунанд. Бо фароҳам омадани шароити мусоид садҳо ҷойи нави корӣ кушода мешаванд [6,93].

Ҳамаи ин пешравиҳо аз нерӯю баракати истиқлолият буд, ки Бадахшон бори нахуст дар таърих аз изолятсияи ҷуғрофӣ берун гашт. Муроди истиқлолият танҳо бунёдкорист. Нерӯи истиқлолиятро ягон ҳаводис тағйир дода наметавонад.

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба саволҳои хабарнигорони воситаи ахбори Ҷумҳурии Халқии Чин 22 майи соли 2006, оид ба аҳамияти бузурги ин роҳи мошингарди байналмилалӣ барои Ҷумҳурии Тоҷикистон посух гуфта, зикр кард: «Сохтмони роҳи Душанбе-Хоруғ-Қошқар тавассути ағбаи Қулма ба ифтиҳои гузаргоҳи марзӣ дар июли соли 2004 анъанаи «Роҳи Абрешим»-ро эҳё менамояд, Шарқу Ғарбро мепайвандад ва аҳамияти на фақат иқтисодӣ, балки сиёсӣ хоҳад дошт. Орзуи деринаи халқи тоҷик дӯстӣ ва ҳамкорӣ бо ҳамсоияи бузурги худ амалӣ гардид. Фаъолияти роҳи автомобилӣ ба инкишофи минтақавӣ мусоидат намуд. Тоҷикистон ва ҳамсоиягон имконияти амалӣ пайдо намуданд, ки на фақат ба бозорҳои Хитой, балки Покистон, Ҳинд, Осиёи Ҷанубӣ-Шарқӣ ва бандарҳои уқёнуси ҷаҳон роҳ ёбанд» [6,94].

Ҳоло дар гузаргоҳи назди сарҳади Қулмаи Чин савдои сарҳадӣ раванқу ривоч ёфтааст. Тавассути шоҳроҳи Мурғоб-Қулма-Қароқурум ҳар рӯз садҳо мошин ҳаракат намуда, дар як шабонарӯз ҳазорҳо тонна бори мавриди ниёзи мардумро мекашонанд.

Танҳо дар соли 2007 аз гузаргоҳи сарҳадии Қулма 12,5 ҳазор мусофир гузашта, муомилоти мол 250 млн доллари ИМА-ро ташкил додаст.

Соҳибкорони тоҷик бе ягон мушкили вориди манотиқи Чин гардида ба тичорат машғул мешаванд ва баракси ин тоҷирони чинӣ низ ба Бадахшон рафтуомад доранд. Садҳо нафар аҳолии Бадахшон соҳиби мошинҳои мусофиркаш гардида ба халқаш хизмат мекунанд.

«Шоҳроҳи Мурғоб –Қулма-Қароқурум ин роҳи ҳаёт аст, ин роҳи ояндаи ободию инкишофу тараққиёти давлати тоҷикон аст. Мо барои набераю абера, ояндаи миллатамон ин роҳро сохта истодаем. Он на танҳо барои мардуми Тоҷикистон ва Осиёи Марказӣ, балки барои пешрафти тамоми Осиё ва Аврупо хизмат хоҳад кард. Роҳ шавад, ободӣ мешавад, зиндагӣ мешавад. Ман ҳазор маротиба ташаккур мегӯям ба тамоми сохтмончиён, ба вазорату идораҳои ҷумҳурӣ, вилоятӣ ва ноҳиявӣ, ки дар сохтмони ин шоҳроҳ саҳмгузори намуданд» [7,6]. Ҳамин тариқ замони соҳибистиклолии кишвар Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади ба стандартҳои ҷаҳонӣ мутобиқ намудани шоҳроҳи кишвар чорабиниҳои зиёдеро анҷом дода истодааст, ки он кишвари моро бо мамлакатҳои дуру наздик пайваст менамоянд.

АДАБИЁТ

1. Бадахшон бо Эмомали Раҳмон (суханронии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомали Раҳмон дар ВМКБ дар замони истиқлол)- Душанбе Сифат – Офсет, 2020.- 608с.
2. Эмомали Раҳмон. Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат. - Душанбе: «Ирфон», 2002.-512с.
3. Авзалшоев, Ш. Роҳҳо мутобиқ ба талаботи меъёрҳо мегарданд // Бадахшон. №36 (10822) 7.сентябр 2020. -С. 5
4. Раҳим М., Ҳайдаршо П. Файзи истиқлол “дар боми ҷаҳон”.-Душанбе:«Дониш », 2011. – 412 с.
5. Ҳамдам А., Чигрин Л. Шоҳроҳи бузургӣ Абрешим. -Душанбе: «Эъҷод», 2006.- 693с.
6. Шергозиев, М. Бадахшон чатри симини замин. -Душанбе: “Шарқи озод”, 2007- 128 с.
7. Ширин Бунёд . Шоҳроҳи Ваҳдат .- Душанбе, 1999- 93 с.

АЗ ТАЪРИХИ СОХТМОНИ ШОҲРОҲИ МУРҒОБ-ҚУЛМА-ҚАРОҚУРУМ.

Дар мақола дар бораи сохтмони роҳи автомобилгарди Мурғоб-ағбаи Қулма дар солҳои аввали истиқлолият Ҷумҳурии Тоҷикистон суҳан меравад. Муаллиф дар мақолаи худ кӯшишҳои пайгириро ба Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Вазорати нақлиёт ва коммуниқатсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, меҳнати суботкоронаи сохтмончиён роҳи Мурғоб-ағбаи Қулмаро таҳлил кардааст. Барои тезтар ба итмом расидани роҳи Мурғоб-Қулма-Қароқурум Асосгузори сулҳу Ваҳдати Миллӣ- Пешвои Миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба душвориҳои солҳои аввали истиқлолият нигоҳ на карда, бо мақсади мутобиқ намудани ин роҳ ба стандарти умумӣ ҷаҳонӣ ба ташиқлотҳои молиявӣ байналмиллалӣ гуфту шунид намуд.

Муаллиф қайд менамоянд, ки роҳи автомобилгарди Мурғоб-ағбаи Қулма ба пешрафти ҳамаи соҳаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсири мусбӣ расонида, барои рушду нумӯи вазъи иқтисодиву иҷтимоии ин минтақа шароити мусоид фароҳам овард.

Калидвожа: *Сохтмон, Қулма, Хитой, Бадахшонроҳ, рушд, аҳамият, МСДСП.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Наврузбекова Х.Д. - муаллимаи калони кафедраи таърих ва диншиносӣ Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев, тел : (+992) 501835810, navruzbekovahusnoro@mail.ru

ИЗ ИСТОРИИ СТРОИТЕЛЬСТВО АВТОМАГИСТРАЛЬ МУРГАБ- КУЛМА-КАРАКОРУМ.

В статье рассматривается вопрос о строительстве дороги Мургаб- Агбан- Кулма в первые годы независимости Республики Таджикистан.

В своей статье автор проанализировал последовательные усилия Правительства Республики Таджикистан, Министерства транспорта и коммуникаций и упорный труд строителей дороги Мургаб- Кулма- Карокорум. Основоположник национального мира и единства, Лидер нации, Президент Республики Таджикистан уважаемый Эмомали Рахмон не смотря на трудности первых лет независимости, вёл переговоры с международным , финансовым организациям по поводу адаптивования этой дороги к мировому стандарту.

Автор отмечает , что автомобильная дорога Мургаб –Кулма оказала положительное влияние на развитие всех отраслей республики Таджикистан и создала благоприятные условия для развития и улучшения экономического и социального положения этого региона.

Ключевое слово: *строительство, Кулма, Китай, Бадакшанрох, развитие, актуальность, МСДСП.*

Сведения об авторе: Наврузбекова Х.Д. - старший преподаватель кафедры истории и религиоведения Хорогский государственный университет им.М. Назаршоев, тел: (+992) 501835810, navruzbekovahusnoro@mail.ru

FROM THE CONSTRUCTION HISTORY OF THE ROAD MURGAB- KULMA-KAROKURUM.

The article talks about the construction of the Murgab-Kulma highway in the first years of independence of the Republic of Tajikistan. In the article, the author analyzed the consistent efforts of the Government of the Republic of Tajikistan and the Ministry of Transport and Communications of the Republic of Tajikistan, the hard work of builders on the way of the Murgab-Kulma-Karakurum. For a faster completion of the Murgab-Kulma-Karakurum road, the Founder of Peace and National Unity, the Leader of the Nation, the President of the Republic of Tajikistan, dear Emomali Rahmon, without looking back at the difficulties of the first years of independence, had a condemnation in order to bring this road to the world standard.

The author notes that the Murgab-Kulma-Karakurum highway has had a positive impact on the development of all spheres of the Republic of Tajikistan and has created favorable conditions for the development of the socio-economic situation of this region.

Keyword: *construction, Kulma, China, Badakhshanrokh, development, relevance, MSDSP.*

Information about the author: Navruzbekova H.D. - Senior lecturer of the Department of History and Religious Studies M. Nazarshoev Khorog State University, tel: (+992) 501835810, navruz-bekovahusnoro@mail.ru

УКД: 7.03

СТАНОВЛЕНИЕ ПАМИРСКОГО МУЗЫКАЛЬНОГО АНСАМБЛЯ И ЕЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В ПЕРИОД 40-50-Х ГОДОВ XX ВЕКА

Саидасанов Ю., Наврузова З.

Донишгоҳи давлатии шаҳри Хоруғ ба номи М.Назаршоев

Театральное искусство как одна из форм художественной самодеятельности занимает важное место в истории культуры таджикского народа. Основным жанром в котором развивалось творчество народных театров была пантомима. В этом жанре артисты в основном представляли зрителю абстрактные образы различных животных, от названия которых получали своё определение эти танцы. Некоторые из этих танцев театра

пантомимы, такие, как «аспакбози», «уштурбакатор», «морбози», до сих пор пользуются популярностью среди населения в горных регионах Таджикистана. Так, в Вахане широко бытовала (и бытует ныне) «Монголка», которая более нигде не встречается. В Ишкашине часто разыгрывали спектакль «Девона-бози» (буквально 'Игра в сумасшедшего'). [7,138] В Ванджском районе помимо танцевальных спектаклей, до революции разыгрывали и комические пьесы, сходные по тематике, сюжету и манере исполнения с народным театром соседних районов края – Дарвазом и Каратегиним. На свадьбах, празднествах члены трупп народных театров разыгрывали чисто драматические пьесы «Оббандак» («Кража воды»), «Хирсбози» («Игра в медведя»), «Чархреси» («Пряха»), «Пирак» («Старик»). Один из самых популярных спектаклей такого рода – «Бобо Пирак», или «Пирак» («Старик»). [7,138] Эти постановки по своему характеру отличались от спектакли, которые ставились в других районах Памира.

После установления Советской власти искусства, в том числе и театр, стали составной частью государственной идеологии. Если раньше в своём репертуаре артисты выступали с подражанием образам животных, то теперь в конце 30-х годов XX века, на смену театру пантомимы и народным масхарабозам пришёл новый профессиональный театр, в котором, наряду с местными артистами, работали актёры и режиссеры из других республик СССР, что привело к тому, что национальное искусство таджиков обогащалось под влиянием элементов искусства других народов СССР. Конец 30-х годов был периодом быстрого развития таджикского театра. Была открыта Таджикская филармония, в 1939 году был открыт театр оперы и балета, в 1939 году театр Лахути присвоено звание академический. [8,223] К началу Великой Отечественной войны в республике действовали пять республиканских, шесть областных и восемнадцать районных театров. [3,177] 18 августа 1936 года по решению СНК Таджикистана в Хороге был открыт Областной музыкально- драматический театр. С момента открытия театра, одновременно начался набор в Памирский этнографический ансамбль песни и танца под руководством Г.Гуломалиева, который руководил этим коллективом до конца 50-х годов XX века. В состав ансамбля входили как взрослые артисты, так и дети. В некоторых источниках группа называется Памирский ансамбль, но вместе с этим указывается название «Памир». В частности детская часть ансамбля всегда упоминается как детский ансамбль «Памир». В первом же году (1936) коллектив музыкантов из Бадахшана под руководством Курбоншо Ноёбшоева занял первое место в Республиканской Олимпиаде по художественной самодеятельности. Особенно ярко, выразился талант композитора К. Ноёбшоева в песне «Бархез» («Вставай») на слова А. Лохути, которую блестяще исполнила артистка театра Савсан Бандишоева. В 1941 году, Памирский ансамбль участвовал в декаде искусства Таджикистана в городе Москве. После окончания декады, 12 апреля 1941 года, лучшие артисты и творческие деятели Таджикистана были награждены орденами и медалями. В том числе Савсан Бандишоева после выступления на сцене большого театра была награждена орденом «Знак Почета» и ей было присвоено звание Заслуженной артистки СССР.

Как и весь советский народ, деятели искусств после нападения Германии на СССР направили всю свою работу на вклад в дело победы над фашистской Германией с его союзников. Работники театра особенно усердно работали в период весенней посевной кампании и выезжали в отдалённые районы на гастроли. Эти поездки были сопряжены с большими трудностями, артисты всюду пробирались пешком, неся театральные багаж на плечах. Участники Памирского ансамбля выступали на призывных пунктах и участвовали в специальных спектаклях и концертах, сборы от которых поступали в фонд Обороны и в фонд помощи эвакуированным детям и семьям фронтовиков. Солисты ансамбля Савсан

Бандишоева, Гулбахор Азимхонова, Бахтулджамол Карамхудоев, Мамадназар Отамов, Алиназар Ходжаев, Мамадназар Исломов, Мехрубон Назаров и другие молодые таланты из числа местного населения активно работали над программами Хорогского театра. В игре этих актёров прослеживались традиции сценического искусства местного населения, но вместе с тем она выражало идеи общества, настроение всех масс и конкретно – исторические события того времени. [1,34]

В 1944 году коллектив театра совместно с детским ансамблем «Памир» проводили огромную работу по оказанию помощи фронту. В течение всего лета коллектив пешком исходил более 200 км расстояния, давая концерты в фонд помощи фронту. Вот как рассказывает об этом один из участников детского ансамбля «Памир» М. Мамадазизов: «Летом 1944 года мы, дети из этнографического ансамбля «Памир», вместе с коллективом театра пешком отправились из Хорога в сторону Рушана и Ванджа и проделали путь в 200 км. По дороге мы выступили во многих кишлаках и вырученные деньги перечислили в фонд Обороны, за что мы получили благодарность от товарище Сталина». [11,1]

В 1945-1949 годы из числа молодежи вышли талантливые деятели искусства, в частности режисеры М.Назаров, Б.Карамхудоев, М.Мамадазизов, композитор Н. Курбонасейнов, артисты М. Отамов, С.Бандишоев, артистки С. Шоисмоилова и Маликова, которые создали новый жанр искусства с элементами национального колорита. [10,3] Начиная, с этого периода, местные режиссёры постепенно начали самостоятельно ставить театральные постановки в 1945 году Б. Карамхудоев самостоятельно ставит пьесу «Сестра» по повести С. Саидмуродова. [4,2]

В конце 40-х годов XX века, были поставлены фольклорные концерты, в которых активно участвовали артисты ансамбля, Бибиджон Шоджонова, Савсан Бандишоева, Б. Алифбекова, Н. Гулмамадов, М. Гуленов, Музофиршо Маликов, Мазаршо Суробшоев, Гарибсултон Худоербекова и другие. [5,92]

В начале 50-х годов XX века на базе лучших кружков художественной самодеятельности области был создан новый танцевальный ансамбль «Памир», в состав которого вошли и участники первой декады Таджикского искусства и литературы в Москве. Это – балетмейстер М. Атьмов, танцовщицы М. Иламов и К. Гарибшоева, певцы М. Мамадьюсупов и Н. Одинаев, музыканты Х. Курбонбеков и Х. Бандишоев. Всего в 1955 году в ансамбле насчитывалось 40 участников. Это способствовало объединению разрозненных самодеятельных певцов, музыкантов и танцоров, в опытный профессиональный коллектив настоящих артистов с большими творческими возможностями. В репертуар ансамбля входили многие хоровые произведения с полифоническим построением. В частности такие хоровые песни как «Бадеха» «Ва махбуба» Г. Гуломалиева, «Эй, ватан» А. Лахути, старинные памирские песни «Эй пари» и другие постановки ансамбля пользовались большой популярностью среди зрителей. Наряду с таджикскими песнями и миниатюрами в репертуаре ансамбля входили русские, узбекские, азербайджанские, армянские, польские, албанские, афганские и иранские музыкальные произведения, а также цейлонские и индийские танцы. Но особое место занимало развитие памирского танцевального искусства, который отражал в танцевальной форме труд, храбрость, любовь и шуточные пантомимы. В частности такие постановки как «Калтак бози» (танец с палками), плавный «Селох», который обычно танцуют девушки, танец «Шамшер бози» (танец с мечами, шуточный танец «Аспак бози» (танец с лошадками), пантомима «Орлы» в исполнении У. Матрабова, Х. Хушвахтова, Р. Кудратбекова, Х. Курбонбекова показывали высокий уровень народного танцевального искусства. Также получило развитие песенный репертуар, когда впервые были созданы композиции памирских Г. Гуломалиева, К. Ноёбшоева, Н. Курбонасейнова, М. Атамова, Х. Бандишоева, Х. Курбонбекова, М. Сафармамадова, Г. Саодатова и других

молодых композиторов. [2,3] Стоит отметить, что именно в рамках детского ансамбля «Памир» выросло много талантливых солистов. В частности молодой певец Орифшо Орипов обладающий превосходным голосом и его сестра Бахтибегим Орипова впервые в 50-е годы XX века начали свою музыкальную карьеру в составе детского ансамбля. Также в репертуар артистов театра и ансамбля «Памир» входили «лапар» и дуэты с танцами. «Лапар» в большинстве случаев отражало тематику любви, но были также песни отражающие успехи тружеников колхозных полей, стремление советского народа к миру, свободную и прекрасную жизнь в советском обществе. Лучшими певцами этого стиля считались пара Х. Майбалиев - У. Мамадамбарова, Ф.Окимбеков - С. Золишоева и Н. Амонбеков - Р. Боварова, которые мастерски исполняли такие оригинальные лапары как «Орзуи джавони», «Фасли бахор», «Лабшакари», «Вохурем» и другие. В этих песнях всегда присутствовало дух народа Памира и суровая красота природы горного Бадахшана. [4,2]

Стоит отметить, что Памирский ансамбль народной песни и танца в 50-е годы XX века, работала на базе Таджикской государственной филармонии и часто приезжала в Хорог с гастроями. В своем интервью газете «Красный Бадахшан» в ходе одного из гастролей, Орифшо Орипов рассказывает следующее: «Почти каждый вечер в нашем доме собирались певцы и музыканты, шли горячие споры о музыке, о путях развития памирских песен. Вместе с другими, иногда пел и я. И тогда гости говорили отцу: - Орифшо должен стать певцом – у него редкий голос. Вероятно, любовь к пеням, к музыке сделали меня страстным радиослушателем. Я часто вечерами просиживал у приемника слушал выступления артистов – профессионалов. В 1954 году я впервые пел на сцене, это было на областном смотре сельской художественной самодеятельности. А затем я поступил в Сталинабадское музыкальное училище, на отделение вокал. Моя мечта – после окончания училища поступить в Московскую Консерватория стать профессиональным певцом».[10,3]

Музыкант Памирского ансамбля Г. Саодатов, который был жителем Шугнанского района рассказывал: «Вместе с отцом я ходил на свадьбы, слушал песни и музыку, которые очень волновали меня. Уже в пять лет я свободно пел припев памирских свадебных песен, а потом научился играть на рубобе. Три года назад (1955 год) после областного смотра художественной самодеятельности, мне посчастливилось попасть в Сталинабад на республиканский смотр. И вот я – музыкант памирского ансамбля». [6,2] Особой популярностью у зрителей в 50-е годы пользовались песни в исполнении участницы Памирского ансамбля Улфатмо Мамадумбаровой, которая также как и многие другие дети, попали в этот ансамбль из кружка художественной самодеятельности. Как она отмечала «стать артисткой была моя сокровенная мечта. Вместе с танцорами и певцами ансамбля я побывала во многих городах и селах нашей необъятной Родины. Сейчас со своим партнером Х. Майбалиевым мы насчитываем в своем репертуаре около 20 лапаров и сольных номеров».[6,2]

По рассказу одной из участниц ансамбля, О.Пироновой, члены ансамбля были участниками VI Всемирного фестиваля молодежи студентов, который проходил в Москве в 1957 году. В течение периода 50-х годов XX века, артисты ансамбля гастролировали в городах России, Грузии, США, Азербайджана и Туркменистана. Из богатого и разнообразного фольклора Советского Бадахшана в ансамбле использовали лучшие песенные и танцевальные образцы на основе которых были созданы музыкально танцевальные сцены и сюиты «Песни и любовь», «Весенний Памир», «Салом», «Девушка таджичка» и «Хорошо в Таджикистане». В числе музыкальных инструментов ансамбля входили рубоб, сетор, гижак, тамбур, баландмаком, даф и другие инструменты народного

музыкального творчества. Реконструкция народных инструментов помогла значительно усилить их звучание, диапазон, тембровую окраску и их внешний вид. Оркестром ансамбля состоявшийся из 10 музыкантов руководил молодой мелодист У. Бандишоев. Большую работу в организации ансамбля проделал его художественный руководитель, народный артист СССР – Г. Гуломалиев. Почти все участники ансамбля начиная от режиссёра до рядового исполнителя выросли в коллективе под его непосредственным руководством. В ходе третьей декады Таджикской литературы и искусство в городе Москве в 1957 году, Г. Гуломалиев был удостоен почётного звания народного артиста СССР. По словам режиссёра ансамбля А. Рамонкулова, в конце 50-х годов артисты Памирского ансамбля выступили на стадионе Лужники и концертном зале имени Чайковского от имени общей делегации артистов Средней Азии на форуме хлопкоробов в городе Москве. [4,2]

Таким образом нужно отметить, что несмотря на партийность культуры советской эпохи, оно способствовало развитию духовной культуры народа. Совокупность ценностей этого общества, нашло своё отражение на творческую деятельность деятелей культуры. [9,21] В целом деятельность работников искусства отражало настроения народа, общества и господствующей идеи. Но, несмотря на разнообразие факторов влияния, были сохранены национальные истоки и традиции жанра, пополненные новыми направлениями духовной культуры общества. Хотелось бы в конце обратить внимание на заботу государства о развитие детского ансамбля, на базе которого были подготовлены сотни талантливых деятелей театрального и музыкального искусства, которые стояли у истоков образования театрального искусства Памира и подняли на новый уровень национальную культуру таджиков.

ЛИТЕРАТУРА

1. Каландаров И. Идеологическая работа КПТ .- Душанбе 1989.- 180 с.
2. Нурджанов Н. Традиционный театр таджиков / Н.Нурджанов - Душанбе, - 2002. – 356 с.
3. Пирумшоев Х.П. , Б.Гафуров и развитие таджикской историографии.- Душанбе 2009.- 230 с.
4. Рамонкулов А. Наш ансамбль / А. Рамонкулов // Красный Бадахшан 13 июля 1958 год №137.-С.3
5. Саидасанов Ю. ГБАО в годы Великой отечественной войны 1941-1945 гг./ Ю.Саидасанов – Душанбе, - 2011.- 156 с.
6. Саодатов Г. Пусть бодрей звучат песни Памира! / Г.Содатов // Красный Бадахшан, 13 июля 1958 год №137.-С.4
7. Сафаралиев, Б. С. Из истории духовной культуры таджикского народа: моногр. / Б. С. Сафаралиев. – Челябинск, 2011. – 179 с.
8. Султанов Ш. Материалы по истории КПТ .-Душанбе 1971.- 280 с.
9. Турсунов Х. Воплощение ленинских идей культурной революции / Х.Турсунов – Душанбе, - 1980.- 278 с.
10. Орифшо Орипов Я буду профессиональным певцом / Орифшо Орипов // «Красный Бадахшан» 13 июля 1958 год №137.- С.3
11. Из личной беседы автора с Мирзоазизом Мамадазизовым, 20 марта 2011 года. Хорог ул. Дьякова 66.

THE FORMATION OF THE MUSICAL ENSEMBLE AND ITS ACTIVITIES IN THE PERIOD OF THE 40-50 OF THE TWENTIETH CENTURY

The article is devoted to the history of development of Pamirian song, dance and theater tradition

history during of 1935-1959 years. In Influence of the traditions of Russian theatre, began the activity of Pamirian theater in Khorog. Author dwell upon the fact that the development of Pamirian theater during of mentioned period indissolubly linked with collective of Pamirian folk song and dance company and group. Most of all the development of culture depend of Soviet cultural policy and Russian specialists that came to Khorog from central cities. Author discovered that very of Influence of the traditions of Russian theatre, began the activity of Pamirian theater and song and group in Khorog.

Keywords: history, development, Pamir, theater, tradition, Influence, Khorog, culture.

Information about the author. Yusuf Saidasanov is an associate professor of the Department of the History of Tajik People at Khorog State University, a researcher at the Institution of Humanities of the National Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan . Address. RT. GBAO, Khorog, H.Atobek, tel. +992501910867. yusuf.saidasa.72@bk.ru. Navruzova Zainura – assistant of the Tajik People at Khorog State University, address 32 Aini street , tel. 934425728. Mail. zainush@mail.ru

СТАНОВЛЕНИЕ ПАМИРСКОГО МУЗЫКАЛЬНОГО АНСАМБЛЯ И ЕЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В ПЕРИОД 40-50-Х ГОДОВ XX ВЕКА

Данная статья освещает ход развития театрального жанра и творчество Памирского ансамбля песни и танца периода 1935 -1959 годов. Автор отмечает, что истоки установления театрального искусства уходят в прошлое народа, но в современной форме театральный жанр на Памире начал своё развитие в период советской власти. В статье выявлено, что именно благодаря русским специалистам, которые приезжали на Памир из центральных городов, получило своё развитие местное театральное искусство. Особое внимание автор уделяет творчеству Памирского ансамбля песни и танца.

Ключевые слова: история, развития, театр, Памир, традиция, влияние, Хорог, искусства.

Информация об авторах: Саидасанов Юсуф - доцент кафедры Истории таджикского народа Хорогского Государственного Университета, научный сотрудник Института гуманитарных наук Национальной Академии Республики Таджикистана. Адрес: РТ, ГБАО, г.Хорог, ул. Н.Атобек 23, кв.8, тел.+992 - 50-191-08-67 (viber, imo), yusuf.saidasan.72@bk.ru; Наврузова Зайнура - ассистент кафедр истории таджикского народа Хорогского государственного университета имени М.Назаршоева, адрес улица Айни 32, тел: 93-422 -57-28, mail: zainush@mail.ru

ТАШАККУЛИ АНСАМБЛИ МУСИҚӢ ВА ФАЪОЛИЯТИ ОН ДАР ДАВРАИ СОЛҲОИ 40-50-УМИ АСРИ XX

Дар мақолаи мазкур муаллиф раванди инкишофи фарҳанги маънавии мардуми Помирро дар давраи солҳои 1935-1959 дида мебарояд. Муаллиф қайд мекунад, ки дар ин давра маркази фаъолияти фарҳангии мардум дар театри вилоятӣ ва дастаҳои хунарии мардумӣ инъикос гардидааст. Ҳамчун фарҳанги қадимаи миллӣ, санъати театрӣ, рақс ва созу мусиқӣ, аз хунари мардумӣ сарчашма мегирад. Муаллиф ба хизматҳои мутахассисони рус ва системаи таъри қардани мутахассисони маҳаллӣ низ диққат дода, муҳимияти рушди фаъолияти гуруҳҳои эҷодкорӣ Помирро ҳамчун манбаи асосии истеъдодҳои фарҳанги Помир ёдрас мешавад.

Калимаҳои калидӣ: таърих, рушд, театр, Помир, анъана, таъсир, Хоруг, санъат.

Маълумот дар бораи муаллиф: Саидасанов Юсуф – дотсенти кафедраи Таърихи халқи тоҷик, Донишгоҳи Давлатии Хоруғ, ходими илмии Институти илмҳои гуманитарии Академияи Миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон, адрес: кӯчаи Н.Атобек 23 ,х.8, тел. 50-191-08-67, yusuf.saidasan.72@bk.ru; Наврузова Зайнура - ассистенти кафедраи таърихи халқи тоҷик дар Донишгоҳи Давлатии Хоруғ ба номи М.Назаршоев, кӯчаи Айни 32, тел: 93-422 -57-28, mail: zainush@mail.ru

МАРОСИМИ БОРИ АВВАЛ ТАРОШИДАНИ МЎЙИ САРИ КЎДАКРОНИ ХУРДСОЛ ДАР ШУҒНОНУ РЎШОН, ВАХОН ВА ДЕҲАИ РИНИ ИШКОШИМИ ТОЧИКИСТОН

Ҳочибеков Э.

Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М.Назаршоев

Дар Бадахшон тибқи одати қадима дар Шуғнон, Рӯшон, Вахон ва маркази Ишкошим баъди ба синни 1-2 ва ё 3 солағӣ расидан маросими бори аввал тарошидани мӯи сари кӯдакро иҷро мекарданд. Вақти бори аввал тарошидани мӯи сари кӯдак маросими махсусе дар Шуғнону Рӯшон бо забони шуғнонӣ “калтехт,” дар Вахон бо забони вахонӣ “саррингак” ва дар д.Рин бо забони Ишкошимӣ бо номи “саркалӣ” иҷро карда мешуд.

Оиди ин маросим бори нахуст Андреев М.С. мушоҳидаҳои худро дар д.Хуфи н.Рӯшон ин тавр ба қалам дода буд: “Дар синни 2 ва баъзан 3 солағӣ бори нахуст мӯи кӯдакро метарошанд. Ин амал ҳам нисбати бачаҳо ва ҳам нисбати духтарбачаҳо бори нахуст иҷро карда мешавад. Одатан ин маросимро дар рӯзи ҷумъа доир мекунанд.” [1, 90].

Падари кӯдак вақти иҷрои ин маросим ягон нафар аз ҳамдеҳагони худро барои бори нахуст тарошидани мӯи сари фарзандаш даъват мекунад. Ҳамсояҳои наздикро низ ба ин маросим ҳатман хабар мекунад. (Занон худашон) ва меҳмонон бошанд баъди тулӯи офтоб бо даъвати махсус ба маросим ҷамъ мешуданд. Ғизои асосӣ дар ин маврид нону шӯрбо буд ва он ба занони дар суфаи баланди назди оташдони хона алоҳида аз мардон ҷудо нишаста ва барои мардон бошад дар ду суфаи хонаҳои урфӣ тақсим карда меоданд. Ҷун мардум ғизоро хӯрданд ва дуои махсуси хатми таъомро халифа ва ё мулло хонданд, ана он гоҳ ба маросими тарошидани мӯи сари кӯдак сар мекарданд.

Модар пеш аз оғози ин маросим бо кӯдаки дар дастонашон дошта, то ин дам дар як канори суфаи хонаи назди оташдони хона меистод. Сартарош бошад дар суфаи гилини хона бо номи “силон” андаке дуртар аз модару кӯдак менишаст. Дар оғози маросим марди ҷавони сартарош бо қайчӣ андаке муйҳои кӯдакро бурида, сипас он кас қайчиро ба дасти мӯйсафеди аз ҳама соҳиббэхтироми ба маросими мазкур даъватшуда меод. Он мӯйсафед дар навбати худ чанд қабза мӯи сари кӯдакро бурида, боз он қайчиро ба дасти шахси дигар меод. Ҳамин тавр дар тарошидани мӯи сари он кӯдак аз 10-15 нафар аз одамони мӯйсафеди ба ин маросим ҷамъ омада саҳм мегузоштанд [1,90].

Баъди иҷрои ин маросим аз тарафи мӯйсафедон он навҷавони сартарош қайчиро аз сари нав ба даст гирифта, акнун мӯи сари он кӯдакро бутун метарошид. Сабаби дар вақти тарошидани мӯи сари он кӯдак ҷамъ шудани ин қадар одами зиёд ҳамроҳи сартарош он буд, ки соҳибони хона умед доштанд, ки бо иҷрои ин амал аз баракати дасти ҳамаи ин мӯйсафедон он кӯдак умри дароз ёфта, Худо кунад, ки мисли ҳамаи он мӯйсафедон ба камоли пирӣ бирасад. Тибқи одат барои тарошидани мӯи сари кӯдак ба сифати сартарош марде дар деҳа интихоб мешуд, ки падару модарашон бояд дар қайди ҳаёт бошанд. Бо ҳамин волидонии он кӯдаки хурдсол умед мекарданд, ки ин кӯдаки хурдсоли онҳо низ дар оянда як одами калон ва соҳиби фарзандон шавад. Маросими бори аввал тарошидани мӯи сари кӯдак баъзан як рӯзи дароз дар алоҳида деҳаҳои Бадахшон давом мекард. Суруду рақс “гучтижд” (бузкашӣ), гуштингирӣ дар ин маросим дар гузашта доир карда мешуд. Ба ғолибони бозиҳо мукофот аз ҷониби соҳиби хона дода мешуд [1,91].

Тарзи иҷрои ин маросим дар Поршневи Шуғнон ба гуфти модари пири муаллифи ин сатрҳо-собиқ муаллимаи мактаби миёна Шакархотун Соқибекова (соли тав.1930)

ва Мирҳасанова Руқиямоҳ, собиқ колхозчӣ, (ёдашон ба хайр) дар ин деҳа мӯи сари кӯдаконро тибқи одати маъмул дар вақти расидани вай ба синни яксолагиашон бо қайчӣ метарошиданд. Одатан вақти иҷрои маросим ду адад кулчаро занон пухта, ин маросимро дар Поршневи Шуғнон тибқи одати қадима дар рӯзи чумъа, ки дар Кӯҳистони Бадахшон рӯзи муқаддас¹² ҳисоб мешуд доир мекарданд. Ҳаракат мекарданд то ягон тори мӯи сари он қудак ба замин нарезад ва аз ҷама муҳимаш зеро по нашавад. Аз ин сабаб дар гардани кӯдак рӯймоли дар сари модараш бударо вақти иҷрои ин маросим мебастанд. Кӯдакро вақти иҷрои ин маросим дар “”зингак””¹³ ё “чалак””¹⁴-и хонаи урфӣ шинонида, аввал як кулчаро сӯроҳ карда, андаке аз мӯйҳои сари он кӯдакро аз даруни сӯроҳии он кулча гузаронида, сипас бо қайчӣ он мӯйҳоро мебуриданд. Ба гуфти ҳамсӯҳбатони мо бо иҷрои ин амал Кӯҳистониён умед мекарданд, ки ин кӯдак ягон бор дар умри худ ягон бор гуруснагиро набинад ва доим дар хонашон сернонӣ бошад. Дар охири маросим мӯйҳои тарошидаи он кӯдакро дар он рӯймол ҷамъ мекарданд.

Баъди анҷоми тарошидани мӯи сари кӯдак торҳои мӯи он кӯдакро аз рӯймол ва каме дар “чалак” рехтаро бо эҳтиёт ҷамъ карда, дар даруни ягон латта печонида, сипас он мӯйҳои тарошидаи кӯдакро ба шохи дарахтони мевадор (себ, нок, зардолу) мебастанд. Тибқи боварӣ он дарахтон гӯё бо иҷрои ин амал серҳосилтар мешуданд. Волидайн умед доштанд, ки он дарахтҳои ба шохашон мӯи сари тарошидаи кӯдак баста, мисли он кӯдак бигузур шабу рӯз ҳар чӣ бештар қад кашанд. Инчунин иҷрои ин амал ҳодисаи зеро по шудани мӯйҳои он кӯдакро низ аз байн мебардаст. Аз ин сабаб дар Шуғнон дар баъзе аз боғҳои ин мардум латтаҳои дар дохилашон мӯи нав тарошидаи кӯдак ба шохи дарахтони мевадор бастаро зиёд дидан мумкин аст.

Илова бар ин ба гуфти модари пирам агар занро паи ҳам баъди чанд сол писар таваллуд шуда, вале онҳо баъди чанд вақт мемуриданд, пас дар сурати бори сеюм таваллуд кардани писари навбатӣ, ҳатман мӯи сари ин кӯдаки навзодро падару модарашон то расидани вай ба синни 7 солагӣ ягон бор ҳам наметарошиданд. Онҳо мӯи сари ӯро аз пушти сарашон (яъне аз қафо мисли мӯи духтаракони хурдсол яккабоф карда) ба пушташон мепартофтанд.

Сабаби иҷрои ин амал он будааст, ки то агар мири аҷал – ҳ.Изроил ба қабзи ҷони он писарбача ояд, пас ӯро духтар гумон карда, ҷонашро аз ин сабаб қабз накарда мерафтааст. Акнун тибқи боварии мардуми Шуғнон кӯдак ба камол мерасид ва ҳатман соҳиби зану фарзандон ҳам мешудааст [7].

Хуб ёд дорам, ки дар даври кӯдакиам тифле бо номи Ғуломҳайдар дар деҳаи Буведи Поршневи Шуғнон, ки аз мо андаке хурдсолтар буд ба назди мо кӯдакони аз вай андаке калонсолтар ҳар рӯз ба бозӣ меомад. Аммо баъзе аз ҳамсолони мо вақти бозӣ чун бо Ғуломҳайдар гапашон мегурехт ва байнашон ягон хархаша ба амал меомад, ҳатман “кокули дароз”-и ба кокули духтарон монанди Ғуломайдарро саҳт мекашиданд ва ӯро бо ин амал зиёд ғам медоданд. Аммо баъди расидани вай ба синни 7-солагӣ сари ӯро низ падарашон Муҳаммадлоӣ бо поку тоза тарошид ва минбаъд дигар кокули ӯро касе кашида гирифтанд наметавонист.¹⁵

Дар Ваҳон ин маросим байни мардум бо номи “сарингак” машҳур аст. Вақти иҷрои маросими бори аввал тарошидани мӯи сари кӯдак - “саррингак” дар Ваҳон тибқи маълумоти ҳамсӯҳбати мо халифа Боймаҳмадов Хайруллобек (ёдашон ба хайр) бо қайчӣ хондани дуои махсуси ин маросим аз ҷониби марди дарозумри пири деҳа ба он кӯдак:

12 Дар ин рӯз ҳазрати Алӣ (а) ба дунё омада буданд. (Шарҳи мусоҳибони мо.-Э.Ҳ.)

13 Суфаи назди оташдони хонаи урфӣ.

14 Суфаҷаест дар хонаи урфии шуғнонӣ, ки поёнтар аз зингак ҷойгир аст.

15 Ҳозир Ғуломҳайдар соҳиби зан ва чанд фарзандон буда, дар деҳаи Поршнев то ҳоло зиндагии хушбахтонае дорад. (-Э.Ҳ.)

“Умри дарози ман ба шумо расад, тани сихат дошта бошӣ!” расм шуда буд. Аммо чун навбат ба халифаи деҳа мерасид вай вақти ба даст гирифтани қайчӣ ва тарошидани қабзае аз мӯйи сари он кӯдак ҳатман чунин дуоро мехонданд:

Маро иршод ҳам Рабби чалил аст,
Ки пири сартарошон Ҷабраил аст.
Кашам ман бар сараш хатти муқаддас,
Ки бисмиллоҳи-р-рахмонир-рахим аст [2].

Ба гуфти муаллим Муллоев Ёдгор аз деҳаи Лангари Вахон “Саррингак боз иборат аз пухтани се нони маҳсуси тунуки сӯроҳдор иборат буда, вақти оғози маросим аввал андаке аз мӯйҳои он кӯдак аз он суроҳиҳо гузаронида мешуд ва баъд аз ҷониби касе он мӯйҳо қайчӣ карда мешуданд. Сабаби иҷрои ин амал дар маросими мазкур аз он иборат буд, ки то ризку рӯзии ин кӯдак ҳамеша фаровон ва ҳаёти минбаъдашон пайваста бо сер нонӣ гузарад. Баъди иҷрои ин амал пурра тарошидани мӯйи сари кӯдак аз ҷониби бобо ё момои куҳансолар бо қайчӣ анҷом дода мешуд. Сипас он нонҳо бурида шуда, аз онҳо як ҳиссагӣ нон ба ҳар як иштирокчии ин протсес кам-кам чун нони маросимӣ тақсим карда дода мешуд [4].

Дар деҳаи Рини Ишкошим ба гуфти ҳамсӯҳбати мо Пайшамбиев Қурбонбек тарошидани мӯйи сари кӯдак бо забони Рини бо номи “Саркалӣ” байни ин мардум машҳур будааст. Дар ин маросим ҳатто бахшидани дарахтони мевадор: себ, зардолу ва ҳатто асп ба он кӯдаки соҳибҷашн дар ин маврид аз ҷониби ҳешу табор расми қадима будааст [5].

Маросими бори аввал тарошидани мӯйи сари кӯдакони тоҷики Бадахшонӣ бо иҷрои маросими номбурда аз тарафи мардуми Рус хеле шабоҳат дорад. Дар Россия одати тарошидани мӯйи сар ба давраи хеле қадим - пеш аз пайдоиши дини христанӣ дар Руси қадим рост меояд. Он вақт дар Руси қадим одати бори аввал тарошидани мӯйи сари кӯдакони вақти пур кардани яксолагӣ чун маросими маҳсус волидайнашон қайд мекарданд.

Тибқи боварии русҳо сабаб он будааст, ки кӯдак то синни яксолагӣ дар тарбияи модарашон буданд, аммо баъди гузаштани як сол акнун ба тарбияи писар падар ва ё амакашон машғул мешуданд. Аз ин сабаб тибқи одати мазкур аввал аз мӯйи сари кӯдак халос шудан даркор будааст. Тибқи боварии мардуми Рус мӯйи сари кӯдак чун нишонаи алоқамандии кӯдак байни модару кӯдак ҳисоб мешуд. Аз ин сабаб дар давраи муайян ин алоқаро буридан даркор будааст. Ин одат мисли ноғқунии кӯдаки навзод як чизи муқаррарӣ буд. Русҳо мӯйҳои тарошидаи кӯдаки хурдсолро тамоми умр дар ҳалтачаи хеле хурдакак (холщовом мешочке) дар сари синаи кӯдак ниғаҳдорӣ мекарданд. Тибқи боварии аҷдодии русҳо иҷрои ин амал гӯё кӯдакро аз бадбахтӣ ва дигар офатҳо нигоҳ медоштаст.

Дар Итиҳоди Шӯравӣ (собик СССР) тарошидани мӯйи сар нишондиҳандаи характерноки ҳар як кӯдаки яксола буд. Сабаб он буд ки бештари сокинони СССР хурофотӣ буданд. Дар ин кишвар ҳама бо пурра тарошидан мӯйи сари кӯдак боварӣ доштанд, ки баъди иҷрои ин амал мӯйи сари кӯдак боз ҳам зичтару дарозтар назар бар пештара мешудааст. Дар бештари маврид ин амал бори аввал дар ҳаёти кӯдак доир карда мешуд. Дар солҳои ҷанги Бузурги Ватанӣ кӯдакони барои иҷрои талаботи гигиенӣ-санитарӣ яъне пурра мӯйи сарашонро метарошиданд. Ин ба шароити душвори зиндагии солҳои ҷанг вобаста буд. Зеро дар он солҳо касалиҳои зиёд, ки ба забони русӣ бо номи педикулез ва лишай номида мешуданд байни аҳолии васеъ паҳн буданд. Аммо баъди хатми ҷанг аз соли 1945 пурра тарошидани мӯйи сари мардон ба мод (мода) дар тамоми СССР табдил ёфта буд.

Пас суоле дар зеҳни кас матраҳ мешавад, ки оё зарур аст, ки то мӯи сари кӯдакро дар яксолағӣ пурра тарошанд?

Тибқи тасдиқи духтурони собиқ Шӯравӣ дар СССР дар яксолағӣ тарошидани мӯи сари кӯдакон на фақат мумкин, балки ҳатто зарур ҳам будаст. Сабаб он будааст, ки аз зиёд будани мӯи сари кӯдак сари кӯдак арақ мекунад ва ин амал на танҳо боиси таъсир ба худи пӯсти сар, балки ҳатто ба решаҳои мӯи сари кӯдак ҳам зарар мерасонидааст. Духтурони шӯравӣ бар он ақида ҳам буданд, ки дар синни яксолағӣ дар ҳақиқат сабзидани мӯйҳои нав дар сари кӯдакон ба амал меояд ва аз ин сабаб тарошидани мӯи сар ба сабзиши мӯйҳои нави кӯдак хуб мусоидат мекунад. Аз ин сабаб дастур буд то мӯи сари ҳамаи кӯдаконро бояд дар тамоми СССР дар синни яксолагиашон пурра (пок) битарошанд [3]. Ниг ба расми зер.

Для чего грудничкам брили голову в Советском Союзе? ¹⁶ (Чаро мӯи сари кӯдаконро дар СССР метарошиданд?).

Аммо оиди тарошидани мӯи сари кӯдак дар давраи ҳозира дар байни духтурони муосир ақидае тамоман нава пайдо шудааст. Духтуроне, ки ин амалро меомӯзанд (трихологҳо) дар он ақида ҳастанд, ки иҷрои ин амал-яъне тарошидани мӯи сари кӯдакон дар вақти яксолағӣ ба кӯдак на ягон зарар мерасонаду на ягон аҳамияти махсусе барояшон дорад. Зеро хусусияти мӯи сар (зичӣ ва ё камии мӯи кӯдак) дар хосияти генетикии худи мӯйҳои авлодии кӯдак буда, имкони дигар намудани сабзиши онҳо тавассути тарошидани мӯи сар дар оянда дигар ҳеч вучуд нашофтаст.

Маросими бори нахуст тарошидани мӯи сари кӯдак на танҳо дар байни тоҷикони Кӯхистони Бадахшон, балки дар байни тамоми тоҷикони водӣ ҳам вучуд дорад. Аз ин сабаб дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими анъана ва ҷашну маросимҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» бо мақсади пешгирии қардани харочоти зиёд дар ин маросим омадааст, ки маросими мӯйсаргирии тифл танҳо дар доираи оила баргузор карда мешавад [6].

Тавре аз мазмун ва ҷамъбасти ин мақола дида мешавад вақти бори аввал тарошидани мӯи сари кӯдак маросими махсусе дар Шуғнону Рӯшон бо номи “калтехт” ва дар Вахон бо номи “саррингак” дар д.Рини Ишкошим маросими “саркалӣ” иҷро карда мешуд. Дар Поршневи Шуғнон ва мардуми Руси Федератсияи Россия ин маросим дар вақти 1 солағӣ, вале дар Хуфи Рӯшон дар 2-3 солагии кӯдак ин маросим иҷро карда мешуд. Дар гузашта дар ин маросим гӯштингириву бузқашӣ ва мукофот вучуд дошт. Вале ҳозир тибқи Қонуни ҶТ бо мақсади пешгирии харочоти беҳуда ва исрофкорӣ маросими мазкур

¹⁶ Дар ин бора муф. ниг. Для чего грудничкам брили голову в Советском Союзе? -// <https://news-fancy.com/2490-dlya-chego-grudnichkam-brili-golovu-v-sovetskom-soyuze-full.html>

танҳо дар доираи оила барпо мегардад, ки ба назари банда на танҳо айни муддао, балки тақозои замон дар шароити нави иқтисоди бозорӣ ҳаст.

АДАБИЁТ

1. Андреев М.С. Таджики долины Хуф. (Верховья Аму-дары) вып. I под ред. А.К.Писарчик. Изд-во АН РТ, Сталинабад, 1953. - С.90.
2. Боймаҳмадов Хайруллобек, 52 сола, халифаи д.Шитхарв, Таърихи сабт 12 сентябри соли 2002, аудиокасетаи Вахон-Горон-Ишкошим, № 6/9. Сабти Э.Ҳочибеков.
3. Для чего грудничкам брили голову в Советском Союзе? -// <https://news-fancy.com/2490-dlya-chego-grudnichkam-brili-golovu-v-sovetskom-soyuze-full.html>
4. Муллоев Ёдгор, муаллими мактаби миёна, 42 сола, 11 сент. 2002, халифаи д.Лангар. аудиокасетаҳои Вахон-Горон-Ишкошим, №, 1/9. Сабти Э.Ҳочибеков
5. Пайшамбиев Курбонбек, 78-сола, д.Рини Ишкошим, 12 сент. соли 2002, Вахон-Горон-Ишкошим, аудиокасетаи № 6/9, 7/9. Сабти Ҳочибеков Эльбон,
6. Қонуни ҚТ «Дар бораи танзими анъана ва чашну маросимҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон»-// <http://majmilli.tj>
7. Ҳочибеков Э.Маросимҳо, идҳо ва суннати мардуми Шугнон (таваллуди кӯдак) солҳои 1999-2002.-/Архиви Бахши Тадқиқоти ш.Хоруғ. Идҳо, суннатҳо, маросимҳо.- С.2.

МАРОСИМИ БОРИ АВВАЛ ТАРОШИДАНИ МӢИ САРИ КӢДАКОНИ ХУРДСОЛ ДАР ШУҒНОНУ РӢШОН, ВАХОН ВА ДЕҲАИ РИНИ ИШКОШИМИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола тарзи иҷрои ритуалии маросими бори нахуст тарошидани мӢи сари кӢдакони хурдсол дар Шугнону Рӯшон, Вахон ва деҳаи Рини Ишкошим тасвир шудааст. Муаллиф нишон додааст, ки чи тавр ин маросими қадимӣ дар мавзеҳои номбурдаи Бадахшон иҷро шуда, инчунин бо ҳам монандӣ дошта, илова бар ин боз алоҳида хусусиятҳои хурди фарқкунанда аз ҳамдигар доштааст. Инчунин муаллиф монандии ин маросими тоҷикони кӯҳистони Бадахшонро бо мардуми Руси қадими Федератсияи Россия муқоиса, таҳлил ва инчунин тамоми мавзӯро аз назари илмӣ хулосабарорӣ кардааст.

Калидвожаҳо: Шугнон, Рӯшон, Вахон, деҳаи Рини Ишкошим, маросими бори нахуст тарошидани мӢи сари кӢдак, монандии ин маросими тоҷикони Помир бо мардуми Руси қадим.

Маълумот дар бораи муаллиф: Ҳочибеков Элбон- профессор, доктори илмҳои таърих, омӯзгори калони кафедраи таърих ва дини Донишгоҳи давлатии шаҳри Хоруғ ба номи М.Назаршоев.

ПЕРВАЯ РИТУАЛЬНАЯ СТРИЖКА ВОЛОС ДЕТЕЙ В ШУГНАНО-РУШАНСКОЙ И ВАХАНСКОЙ ДОЛИНАХ И КИШЛАКЕ РЫН ИШКАШИМСКОГО РАЙОНА ТАДЖИКИСТАНА

Статья посвящена первой ритуальной стрижке волос у детей в Шугнано, Рушане, Вахане, а также в к. Рын Ишкашимского района Таджикистана Автор показывает, как этот древний обряд в отдельных местах Бадахшана имеет не только сходство, но и отдельные различия. Кроме того, автор сравнивает этот древний обычай народов Памира с народами древней Руси РФ, определяет их сходство, а также анализирует проблему и в конце делает научные выводы.

Ключевые слова: Шугнан, Рушан, Вахан, к.Рын Ишкашима, первая ритуальная стрижка волос детей, сходство этого ритуала народов Памира с народами древней Руси РФ.

Сведения об авторе: Ходжибеков Эльбон, доктор исторических наук, профессор, преподаватель кафедры истории и религиоведения ХГУ им. академика М.Назаршоева. Телефон: 93-501-19-55.

THE FIRST RITUAL OF CHILDRENS HAIRCUT IN THE SHUGNAN-RUSHAN, WAKHAN AND IN DISTRICT ISHKASHIM VILAGE RYN TAJIRISTAN

The article is devoted to the first ritual haircut of children in Shugnan, Rushan, Wakhan, as well as in the village of Ryn Iskashim in Tajikistan. The author shows how this ancient ritual in certain places of Badakshan has not only similarities, but also certain differences. In addition, the author compares this ancient costume of the people of ancient of the Russian Federation, determines their similarities, and also analyzes the problem and at the end ollo scientific conclusions.

Keywords: *Shugnan, Rushan, Wakhan, Run Iskashim, the first ritual haircut of children, the similarity of this ritual of the people of Pamirs with the peoples on ancient of the Russian Federation.*

About the autor: *Khodjibekov Elbon, Doctor of Historical Sciences, professor, lectures in Department of History and Religious studies of Khorog State University named after M. Nazarshoev*

УДК 063 (6)

**БАЛАНД БАРДОШТАНИ ҚАДРУ МАНЗАЛАТИ ОМУЌЗГОР
ДАР ДАВРАИ СОҲИБИСТИҚЛОЛИИ ҚУМҲУРИИ
ТОҶИКИСТОН (СОЛҲОИ 1991-2022)**

Худобердиев Р.Б.

Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М.Назаршоев

С.Шерозӣ “ҷаври устодро беҳ аз меҳри падар” ва К. Биноӣ “устодро аз падар пеш” гузоштаанд. Тибқи ривоят аз Искандари Мақдунӣ пурсидаанд: “Чаро ту муаллимат Арастуро аз падарат, ки шоҳи Мақдун аст, баландтар мегузорӣ?” Посух додааст: “Падарам маро аз осмони нестӣ ба замини ҳастӣ овард ва вучудамро бузург кард, аммо муаллими ман, тарбиягари ман Арасту рӯҳи маро тарбия кард ва номамро аз замин то осмон баровард ва аз ин ҷост, ки ман ҳамеша дар назди муаллими худ сари таъзим фуруд меоварам.” [11,151]

Доир ба касби пурифтихори муаллимӣ, педагоги машҳур Ян Амос Коменский (1592-1670) навишта буд: “Ба муаллимон вазифаи беҳтарине супорида шудааст, ки болотар аз он дар зери хуршед чизе буда наметавонад.” [3,250]

Мақтабу маориф дар ҳамаи давраҳои таърихӣ яке аз омилҳои муҳимми пешбарандаи ҷомеаи инсонӣ, яке аз пояҳои муҳимми давлатдорӣ ва ҳастии миллат ҳисоб меёфтанд. Дар замони собиқ Шӯравӣ ҳам кадрӣ қиммати омӯзгорон дар ҳар як панҷсолаи навбатӣ махсус қадрдонӣ карда мешуд.

Аммо чун Иттиҳоди Шӯравӣ дар соли 1991 аз байн рафт он барои Тоҷикистони тозаистиклол як давраи хеле душвор чи аз ҷиҳати иқтисодӣ ва чи аз ҷиҳати иҷтимоӣ ба вучуд омад. Дар баробари ин душвориҳо заминаи моддӣ-таълимии мактабҳо низ хароб гардид. Омӯзгорон дар солҳои 90-уми асри ХХ муддати зиёд ҳатто то як сол маошашонро ҳам намегирифтанд. Илова бар ин дар солҳои 1992-1994 музди меҳнати омӯзгорон хеле кам буд ва он ҳам на ҳама вақт пардохт карда мешуд.

Вазъи зиндагию таъмини маишии омӯзгорон ҳам вазнин буд. Дар ин бора Қ.Ширинбек дар соли 1993 навишта буданд, ки муаллимон барои кори заҳматталабашон он қадар музди ночизеро мегиранд, ки он барои пешбурди зиндагиашон камӣ мекунад. Муаллимон наметавонанд бо чунин нархҳои дандоншикан сару либос ва ё ашӯҳои хониш барояшон дастрас намоянд. [12]

Ноҳияи Роштқалъаи ВМКБ яке аз ноҳияҳои дурдастарин минтақа ба ҳисоб рафта, аз рӯи ҳисоботи оморӣ танҳо дар соли хониши 1992-1993 омӯзгорони ин ноҳия ба маблағи 400-ҳазор рубл маошашонро нагирифта буданд. Корманди собиқи маорифи ноҳияи

номбурда, собикадор Х.Давруқов дар ин бора ба муаллифи ин сатрҳо чунин маълумот дода буданд: “Аз соли 1992 бо ташкил шудани ноҳияи Рошқалъа, маорифи ин ноҳия низ аз ноҳияи Шугнон ҷудо шуда, акнун фаъолияти мустақилонаи ҳешро оғоз намуд. То соли 1993 дар Ҷумҳурии Тоҷикистон пули давраи Иттиҳоди Шӯравӣ ва аз соли 1994 пули нақди Федератсияи Руссия дар муомилот қорӣ шуда буд. Маоши кормандони тамоми соҳаҳо бо ин пул пардохт карда мешуд. Мо кормандони маориф он замон маошро, ки мегирифтем, агар онро имрӯз агар бо пули милии сомониамон ҳисоб кунем, пас то соли 1995 мо ҳамагӣ 1,75 ё 2 сомонӣ маоши як моҳа мегирифтем.” [13]

Аммо баъди бар сари қудрат омадани сарвари нави давлати тоҷикон мӯхтарам Эмомалӣ Раҳмон тадриҷан музди меҳнати омӯзгорон ҳам ба шарофати фаро расидани сулҳу салоҳ ва пайдо гардидани имкониятҳои иловагии буҷаи давлатӣ давра ба давра баланд шудан гирифт. Аз соли 1995 сар карда, пардохти маоши омӯзгорон ба низоми муайян даромадан гирифт ва танҳо соли 1997 қарздорӣ буҷа оид ба пардохти музди меҳнати омӯзгорон пурра барҳам дода шуд.

Новобаста аз мураккабии вазъи сиёсӣ ҳукумати ҷумҳурӣ Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мӯхтарам Эмомалӣ Раҳмон аз рӯзҳои аввали соҳибистиклолӣ, соҳаи маорифро соҳаи муҳимтарину афзалиятноки давлат эълон намуд ва дар яке аз Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон низ чунин иброз намудааст, ки «Маориф омили асосии таҳкими давлат ва начоти миллат аст».

Агар музди меҳнати омӯзгорон соли 1993 ҳамагӣ 2 сомонӣ ташкил дода бошад, пас дар соли 2000-ум он аллақай ба 9 сомонӣ ва дар Паёми сарвари давлат мӯхтарам Эмомалӣ Раҳмон дар соли 2005-ум бошад оиди баланд бардоштани маоши кормандони соҳаи маориф аз қониби Президенти кишвар чунин нишондиҳанда махсус қайд карда шуд: “70 фоиз афзун гардидани маоши омӯзгорони мактабҳои таҳсилоти умумӣ бояд таъмин карда шавад.” [10]

Дар соли 2010 бошад барои муаллими маълумоти олимдор маоши як моҳа то 168 сомонӣ, барои муаллими маълумоти олимдор ва дараҷаи олий дошта бошад он 201 сомони ро ташкил дода буд. [4]

Сиёсати давлатӣ дар соҳаи маорифи кишвар пеш ҳама оиди тарбияи насли наврас дар рӯҳияи ҳудогоҳии миллӣ, худшиносии таърихӣ, эҳтиромгузорӣ ба бехтарин арзишҳои фарҳангии ахлоқии аҷдодӣ ва истифодаи онҳо баҳри ташаккули миллат равона карда шудааст.

Асосгузори сулҳу ваҳдати Миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мӯхтарам Эмомалӣ Раҳмон зимни ироаи Паёми нави навбатии худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон таъкид намуданд, ки “Мо мактабро ба ҳайси боргоҳи илму дониш, саводу маърифат ва омӯзгорро чун шахси мафкурасозу тарбиятгари насли наврас эътироф карда, ба онҳо арҷу эҳтиром гузоштанро аз ҷумлаи масъалаҳои муҳимтарин медонем.” [8,5]

Муаллим касби пурифтихор аст ва корнамоиҳои ӯ дар ҳар давру замон аён аст. Мақому манзалати ӯ дар ҷомеаи имрӯза ба пояи баланд расида истода, иззату эҳтироми вай боз ҳам афзуда истодааст.

Муаллим будан на танҳо шарафи бузург, балки масъулияти азимест, зеро ӯ ҳамеша ва дар ҳама ҷо на танҳо вакили илми пешқадами мо дар мактаб аст, балки ӯ инчунин тарғибгари идеяҳои ҷомеаи кунунӣ, муборизаи матин ва муътақиди ба ҳаёт қорӣ намудани идеяҳои гуманизм дар ҷомеа мебошад. [2,3]

Сарвари давлат дар Паёми навбатии худ ба Маҷлиси Олий дар ин бора таъкид намудаанд: “... агар мактаб ва омӯзгор набошанд, сатҳи маърифатнокии мардум паст

мегардад, миллат бесавод мемонад, чомеа ба ҷаҳолат гирифта мешавад ва дар натиҷа оромиву сулҳу субот, амнияти оқибат ва муҳимтар аз ҳама, рушди давлат саҳт ҳалалдор мегардад.” [8,5]

Бо тақия ба гуфтаҳои болоии Пешвои Миллат метавон гуфт, ки мактаб макону илму маърифат аст ва муаллим бошад меҳвари асосии тарбиятдиҳандаи насли наврас аст. Дар ҳар даври замон муаллим дар тарбияи наслу наврас нақши хеле муҳим мебозид. Инсониятро маҳз маориф соҳиби хираду дониш менамояд.

Асосгузори сулҳу ваҳдати милли-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон дар паёми имсолаи худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи мақому манзалати омӯзгор, кадрӣ қимати омӯзгор, беҳтар намудани шароити таълиму тарбия барои наслу наврас боз чунин таъкид намудааст: “Маҳз ба ҳамин хотир, мо дар сиёсати иҷтимоии давлату Ҳукумат рушди бонизоми соҳаи маориф, мақому манзалати омӯзгор ва фароҳам овардани шароити мусоиду беҳтарро барои наврасону ҷавонон яке аз самтҳои афзалиятнок дониста, барои рушди ин соҳаи муҳими низоми иҷтимоӣ ҳамаи ҷораҳои зарурӣ роҳандозӣ карда истодаем.” [8,5]

Бо ин мақсад баланд бардоштани кадрӣ манзалати омӯзгор, шароити таҳсил, беҳтар намудани сифати таълим ғамхории Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, бахусус, Асосгузори сулҳу ваҳдати милли-Пешвои миллат ба соҳаи маориф ҳар сол мо дида истодаем, ки ин ғамхориҳо дар ҷи зухур меёбанд. Пешвои Миллат дар Паёми ҳарсолаи худ таъкид намудааст, ки музди маоши кормандони соҳаи маориф аз ҳисоби буҷети давлат давра ба давра зиёд карда мешавад.

Масалан, дар соли 2015 дар Паёми сарвари давлат оиди боз ҳам баланд бардоштани музди кормандони соҳаи маориф низ чунин нишондиҳандаҳо ба назар мерасанд: “Муассисаҳои маориф, аз ҷумла муассисаҳои таҳсилоти томактабӣ, миёнаи умумӣ ва олий ва дигар муассисаҳои соҳаи маориф ва илм 20% зиёд карда мешавад” [6] ва соли 2019 боз 15%-и [7] дигар музди меҳнати кормандони муассисаҳои соҳаи маориф ва илм зиёд карда шуд.

Соли 2022 аз ҳисоби буҷети давлатӣ ба соҳаи маориф 6 миллиарду 304 миллион сомонӣ ҷудо гардидааст, ки нисбат ба соли 2021-ум 707 миллион сомонӣ ё худ 12,6 Ҷоиз зиёд буда, қариб 19 Ҷоизи ҳаҷми умумии хароҷоти буҷетро ташкил медиҳад. Ва аз 1-уми июли соли 2023 музди меҳнати кормандони муассисаҳои маориф, 20 Ҷоиз зиёд карда шаванд.

Баъди солҳои 90-уми асри гузашта як қатор дигаргуниҳо ва дастовардҳои хеле зиёд дар соҳаи маориф ба назар мерасиданд. Дар паёми ҳар солаи Пешвои миллат ба маҷлиси Олий пай ҳам агар мо таҳлил кунем тавачҷӯҳи сарвари давлат ба соҳаи маориф хеле зиёд аст.

Аз таҳлили гуфтаҳои болоӣ дида мешавад, ки агар музди маоши кормандони соҳаи маориф қариб ҳар сол аз 10%, 15% ва 20% зиёд карда шуда, ин нишондиҳандаҳо аз маоши солҳои 90-ум қариб 200 маротиба фарқ мекунад.

Илова бар ин соҳтмони мактабҳои нав низ сол аз сол афзуда истодааст. Масалан дар давраи зикршуда аз ҳисоби ҳамаи сарчашмаҳои маблағгузори 842 биноӣ муассисаи таълимӣ барои 382 ҳазор хонанда, аз ҷумла дар соли 2022-юм 190 биноӣ таълимӣ барои 87 ҳазор хонанда сохта, ба истифода дода шудааст. Имрӯз дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии кишвар 2 миллиону 300 ҳазор нафар хонандагон ба таҳсил фаро гирифта шудаанд. Соли 1991 ин нишондиҳанда ҳамагӣ 1 миллиону 325 ҳазор нафарро ташкил медод». [9] Аз ин нишондиҳанда соли 1991 дар ВМКБ 46 ҳазору 700 нафар хонанда ва дар н.Рошқалъа 4 ҳазору 600 [5,391-395] нафарро ташкил медод.

Ин ҳама нишондиҳандаҳо, пешравиҳо ва дастовардҳои, ки дар тӯли 30 соли

истиклолият соҳаи маориф ба даст овард боиси ифтихор аст ва кормандони соҳаи маориф дар рушду инкишофи ин соҳаи муҳими ҷамъият пеш аз ҳама бояд устувор ва сахми худро гузоранд. Сидқан ва сарбаландона иҷро намудани ин вазифа албатта қадру манзалати омӯзгор то Қаҳқашон хоҳад расид. Собиқ раиси Вилояти Мухтори Куҳистони Бадахшон Ёдгор Файзов дар яке аз баромадҳои худ низ қайд карда менависад: “Хушбахтона, омӯзгорони меҳнатдӯст ва ватанпарвари вилоят дар якҷоягӣ бо волидони бофаҳму бофарҳанг новобаста ба ҳамин душвориҳои зиндагӣ ин вазифаи муқаддаси худро сидқан ва сарбаландона иҷро намуда, дар таҳкими Истиклолияти давлативу рушди ҷомеа сахми арзанда гузоштаанд.” [1,2]

АДАБИЁТ

1. Аз санаи гиромидошти илму маърифат то рушди маорифи ВМКБ, табрикоти Муовини Раиси Маҷлиси миллии Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Раиси Вилояти Мухтори Куҳистони Бадахшон Ёдгор Файзов ба муносибати Рӯзи Дониш // Фурӯғи маърифат № 3 (116) сентябри соли 2021.-С. 2
2. Илолов Н., Ошёнӣ муаллим // Маърифати Шуғнон, 3 октябри соли 2003, С.-3
3. Коменский Я. А. Изб. пед. соч. М., 1939. с 250.
4. Маҷмӯи оморӣ соҳаи маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2010
5. Масов Р., Пирумшоев Ҳ., Файзи истиқлол дар “Боми ҷаҳон”, Душанбе “Дониш” 2011, саҳ.391-395
6. Паёми Президенти Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 23.01.2015, сомонӣ интернетӣ [http:// president.tj](http://president.tj)
7. Паёми Президенти Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 23.01.2019, сомонӣ интернетӣ [http:// president.tj](http://president.tj)
8. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон “Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ”, 23.12.2022 ш. Душанбе // Рӯзномаи Бадахшон, 27 декабри соли 2022 №-50 (10936).-С.5
9. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон “Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ”, 23.12.2022 ш. Душанбе // Рӯзномаи Бадахшон, 27 декабри соли 2022 №-50 (10936).-С.1
10. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Э.Ш.Раҳмонов ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 16.04.2005
11. Рачабов С., Алифбеков З., Маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе “Субҳи дониш” 2004.-С.151
12. Рӯзномаи “Бадахшон” мақолаи Қ.Ширинбек, Ғами омӯзгору шогирдро кӣ меҳӯрад?, //№-39 (9509), 24 – уми сентябри соли 1993
13. Суҳбат бо Давруқов Хусрав, 69 сола, муаллими собиқадор, аълоҷии маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон, сокини деҳаи Видочи ноҳияи Роштқалъа, сабти Худобердиев Р.Б., 23-уми апрели соли 2023.

БАЛАНД БАРДОШТАНИ ҚАДРУ МАНЗАЛАТИ ОМӢЗГОР ДАР ДАВРАИ СОҲИБИСТИҚЛОЛИИ ҶУМӢУРИИ ТОҶИКИСТОН (СОЛӢОИ 1991-2022)

Дар мақола дар бораи қадру манзалати омӯзгорон дар солҳои охири собиқ Шӯравӣ, душвориҳои рӯзҳои аввали соҳибистиқлолии Ҷумҳурии Тоҷикистон баъди барҳам хӯрдани соҳти Шӯравӣ, эҳтироми мактабу омӯзгор, баланд бардоштани музди меҳнати муаллимон дар замони истиқлолият инъикос ёфтааст. Аз ҷумла қайд карда шудааст, ки аз рӯзҳои аввали истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурӣ тавачҷӯҳи зиёд нисбати маориф ҳаматарафа дида мешавад. Чунончӣ, агар то солҳои 1995 омӯзгор аз давлат ҳамагӣ 1,75 ё 2 сомонӣ маош мегирифта бошад, пас дар солҳои оянда он пай дар пай афзуда, ин нишондиҳанда дар соли 2022 қариб 200 маротиба зиёд шуд.

Вожаҳои калидӣ: Тоҷикистон, маориф, муаллим, мактаб, хонанда, таҳсил, таълим, муассиса, музди меҳнат.

Маълумот дар бораи муаллиф: Худобердиев Розик Боронбекович - ассистенти кафедраи таърих ва диншиносии Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М.Назаршоев. Суроға: Тоҷикистон, 736000, ш.Хоруғ, кӯчаи Ш.Шохтемур 109. E-mail: hudoberdiev1986@mail.ru Тел: (+992) 93 516 03 33(WhatsApp)

ПОВЫШЕНИЯ АВТОРИТЕТ И РЕПУТАЦИИ УЧИТЕЛЯ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН(1991-2022)

Данная статья затрагивает вопрос о повышении репутации преподавателей в последние годы существования бывшего Советского союза, также отражает существующие сложности в первые дни независимости Республики Таджикистан после распада Советского государства, уважение учителей, повышения заработной платы учителей в годы независимости. В основном здесь говорится о том что в период независимости Правительством Таджикистана всё больше внимание уделялось образованию. Например, если в 1995 году средняя заработная плата учителя составляло учитель 1,75 или 2 сомони, то в последнее время этот показатель в 2022 превысил на 200 раз.

Ключевые слова: Таджикистан, образования, учитель, школа, ученик, учения, обучение, Учереждения, заработная плата.

Сведения об авторе: Худобердиев Розик Боронбекович – ассистент кафедры история и религиоведения Хорогского государственного университета имени М.Назаршоева. Адрес: Таджикистан, 736000, г.Хорог, улица Ш.Шохтемура 109. E-mail: hudoberdiev1986@mail.ru Тел: (+992) 93 516 03 33 (WhatsApp)

THE RISING OF TEACHER AUTHORITY AND REPUTATION IN THE PERIOD OF INDEPENDENCE OF REPUBLIC OF TAJIKISTAN

This article affect the issues of the rising of teacher reputation in the last period of Soviet Union existence, also reflect the main obstacle of teacher faced with, the rising teacher salary in the time of independency of Republic of Tajikistan. Indeed this article talk about how the Government of Tajikistan Republic pay more attention to the development of education. For example, if in 1995 the teacher salary were 1,75 or 2 somoni, in the last period of 2022 this indicate was increase 200 times.

Key words: Tajikistan, education, teacher school, pupil, study, teach higher, education, truch wages.

Information about author: Khudoberdiev Roziq Boronbekovich– assistant of the history and religious studies department of Khorog State University named after M.Nazarshoev. Address: 109, Sh. Shirinsho street, Khorog, 736000, Tajikistan. E-mail: hudoberdiev1986@mail.ru Tel: (+992) 93 516 03 33 (WhatsApp)

УДК: 3-60

ДОИР БА БАЪЗЕ МАСЪАЛАҲОИ ОЗОДӢ ВА ФАРМОНБАРДОРӢ ДАР ТАЪЛИМОТИ МАШШОИЁНИ ШАРҚӢ

Зикрзода Х.

ДДОТ имени Садриддина Айни

Дар ислом, новобаста аз таъкиботи руҳониён, зиндонӣ кардан ва қатлу кушторҳои зиёди олимону мутафаккирон аз ҷониби ҳокимони давр имконияти ворид ва ғанишавии фарҳанги маънавии мусулмонон ва аз ин рӯ, дар пардаи ислом нисбатан озод баён намудани ақоид ва андешаҳои “бегона” рушд меёфт. Дар ин ҷо, хизмати машшоиён бузург буд ва озодии инсонро на фақат дар вобастагӣ бо масъалаи иродаи инсон ё иродаи Худо

(дар бораи ин масъала дар яке аз бахшҳои оянда алоҳида суҳбат хоҳем кард), балки дар муайян намудани таносуби дин ва фалсафа, нақши инсон дар ҷомеа ва ғайра низ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор мегирфтанд.

Абу Юсуф Исҳоқ Ал-Киндӣ (800-873) яке аз файласуфони нахустини исломӣ буд, ки барои созгор ва мутаваззин намудани фалсафаи ҷунунӣ бо илоҳиётшиносии исломӣ талош варзида, тафаккури озодандешии исломиро ба вучуд овард, ҳарчанд ки, ҳанӯз дар таълимоти вай афзалияти имон бар ақл таъкид мегардид. Ба ҳар ҳол, Ал-Киндӣ, масалан, дар баҳсҳояш бо муътазилиён ба манбаъҳои анъанаи фалсафии ҷунунӣ таъя карда, кӯшиш кардааст, ки баъзе тафовутҳои баҳсбарангези илоҳиётшиносии замони худро ҳаллу фасл намояд. Хусусан, дар масъалаҳои ба монанди қудрати илоҳӣ ва озодии инсон ба осонӣ мушоҳида кардан мумкин аст, ки ӯ ба дастгирии ақидаҳои мутакаллимон тамоюли пурра надорад. Ба ин маънӣ, Ал-Киндӣ дар бораи мансубияти ирода ва ихтиёр ба ашъи офаридашуда суҳбат намуда, айни ҳол рад мекунад, ки инсон қобилияти амалҳои худро офарида метавонад. Дар ин ҷо бояд ба назар гирифт, ки баҳсҳои баъдии Ал-Киндӣ на дар бораи мафҳуми “озодӣ”, балки ба он мутааллиқ буданд, ки оё Худо ва инсон барои иҷрои ин ё он амал то чӣ дараҷа қудрат доранд. Дар ин масъала, ҷунуне ки шарқшиносии маъруф Р.М. Франк тасдиқ мекунад, Ал-Киндӣ бешубҳа, аз муътазила ҷонибдорӣ накардааст ва ашъариён бошанд, баъдтар ғояи ал-Киндиро дар бораи он ки Худо “фоил” аст, нусха бардоштаанд.[10С.25]

Ин дар навбати худ барои фаҳмиши он нукта кӯмак мерасонад, ки чаро новобаста аз ҳадафҳои ӯ, таъсири Ал-Киндӣ ба анъанаҳои фалсафӣ ва маорифпарварии озодихоҳона назаррас мебошанд.

Далелҳои мустақимро дар таърифҳои Ал-Киндӣ пайдо кардан мумкин аст. Дар ин ҷо, ба таври намуна фақат ба якчанд нуқоти мутафаккир дар мавриди иродаи инсон (муфассалтар ин масъала низ дар яке аз фаслҳои қори таҳқиқотӣ баррасӣ хоҳад гардид) назар меандозем. Дар оғози китобаш бо номи “Фил ҳудуд ал-ашйа’ ва русумиха” (“Дар бораи ҳудуди ашъ ва русуми онҳо”), Ал-Киндӣ якчанд таърифҳои мухтасари иродаро овардааст: “Ихтиёр – иродаест, ки онро руъё бо тамйиз (аз ҳам ҷудокунӣ) пешкаш мекунад”; “Ирода - қувваест, ки бо он чизе бидуни чизи дигар ба ҳадаф гирифта мешавад. [9.С.199]

Ин таърифҳо нишон медиҳанд, ки Ал-Киндӣ боварӣ дорад, ки шахс қудрати интихоби озодро дорад. Имконияти танҳо ба Худо тааллуқ доштани ҷунун қудрат дар асл аллакай бо ақидае тақвият меёбад, ки интихоб – ирода барои ихтиёри руъё ё андеша аст ва он ба феъли илоҳӣ вобастагӣ надорад. Дар ҳар сурат, Ал-Киндӣ озодии инсонро аз мавҷудоти офаридашудаи Худо баъдтар дар ҳуди ҳамин матн эътироф мекунад: “Иродаи махлуқ – қувваи нафсонист, ки ба сӯйи истифода аз рӯйдоде ба қор меравад”. Таърифи охири бениҳоят муҳим аст, зеро он воқеияти иродаи инсонро ба таври возеҳ баён мекунад. Маҳз натиҷаи як қатор таърифҳо мебошад, ки пайдарҳамии сабабу натиҷаҳо дар раванди иродаи инсон муқаррар мекунад. Аввалан, иллати “рӯйдод” “хотир” аст, ки он дар навбати худ “иллати ирода” ва “ирода”, дар навбати худ, сабаби “истифода (истеъмол)” мебошад, ки бо назардошти матни боқимонда маънои “амал” -ро дорад.[8.С. 96]

Нуқтаи ҷолиби диққат дар ин порча андеша дар бораи он аст, ки амалҳои мо як қисми раванди даврӣ (ё даврият) буда, онҳо аз пайи андешаҳо ва майлҳо иродаҳои ба вучуд меоянд, ки такрор шуда метавонанд. Гузашта аз ин, Ал-Киндӣ боварӣ дорад, ки ҳамаи марҳилаҳои даврӣ аз феъли Худо шуруъ мешаванд. Ҳамин тавр, ҷунун ба назар мерасад, ки амалҳои мо воқеан бо ду роҳ муайян карда мешаванд. Аввалан, онҳо як қисми пайдарпай ё даврагии фаъолияти мо мебошанд ва онҳо бевосита андешаҳо ва майлҳою хоҳишҳои мо ба вучуд меоранд, ки бешубҳа, таҳти назорати иродаи мо нестанд.

Дуюм, тамоми шабакаи иллатҳо (сабабҳое), ки амалҳои мо қисми он мебошанд, феъли Худо мебошад. Хулоса ин аст, ки Ал-Киндӣ ҳар ду намуди детерминизми сабабиро, ки метавонад ба озодии инсон таҳдид кунад, қабул мекунад: амалҳои моро ҳам рӯйдодҳои ҷаҳони офаридашуда ва ҳам қудрати илоҳӣ муайян мекунад. [9.С.120]

Агар чунин гузориши масъала дуруст бошад, пас Ал-Киндӣ чӣ гуна даъво ва исбот карда метавонад, ки инсон қудрати ирода ва интиҳоб дорад? Аз рӯйи гуфтаҳои боло итминон ҳосил кардан мумкин аст, ки Ал-Киндӣ мавқееро ишғол мекунад, ки ҳамчун созиш маълум аст: ақидае, ки амали инсон метавонад ҳам озод ва ҳам фармонбардорӣ бошад. Албатта, дар суннати ҷунонӣ, алаҳхусус, дар фалсафаи стоикҳо, ки нуқтаи назари онҳо барои Ал-Киндӣ тавассути ташреҳот ва тавзеҳоти машшоӣни ҷунонӣ маълум мегардид (гарчанде ки таъсири стоикҳо ба афкори Ал-Киндӣ таҳти шубҳа қарор мегирад), мутобиқати умумӣ бо афкори пешгузаштагон маҳсуб меёбад.

Абу Насри Форобӣ баъди Ал-Киндӣ файласуфи дигари машшоии исломист, ки дар бораи ҷомеа ва ҷустуҷӯи роҳҳои беҳтари рушд ва пешрафти онро дар давраи шукуфоии фалсафаи ислом андешаҷояшро пешниҳод кардааст. Албатта, то андозае қабл аз ӯ ва ҳам Ал-Киндӣ, диншиносон ва ҳатто олимони ҳуқуқшинос (фақеҳон)-и ислом натиҷаҳои мушоҳидаҳои коршиносии худро оид ба ҷанбаҳои гуногуни ҷомеаи башарӣ, аз ҷумла, ҳуқуқӣ, маросимӣ ва илоҳиётшиносӣ дар шаклҳои пароканда пешниҳод карда буданд. Дар умум, бешубҳа ал-Форобиро метавон аввалин файласуфи исломӣ ҳисоб кард, ки ӯ асосҳои тафаккури фалсафии худро бо паҳлуҳои онтологӣ ҳаёти иҷтимоии инсон, яъне бо ҳастии инсон ва тамаддун хеле васеъ ва ҳамаҷониба пайвастааст. Мисли анъанае, ки аз Юнони Қадим сарчашма мегирад, Форобӣ низ тақрибан як навъ давлати ҳаёли (идеали)-ро зикр мекунад, ки тавсифи ақлонии муфассали он аз паҳлуҳои гуногуни фалсафаи сиёсии ӯ ё ба истилоҳ фалсафаи ҷомеа ва тамаддуни инсоният иборат аст. Дар ин ҷо, Форобӣ номи арабии ал-мадина ал-фазила (“шаҳри фазилат”)ро барои ифодаи ҳолати идеалии худ истифода бурда, яъне онро барои ифодаи дараҷаи муайяни сохтори ақидавӣ ва омодагии тамаддунгарой дар ҳаллу фасли мушкилоти гурӯҳӣ, ниёзҳои инфиродӣ ва иҷтимоиро дар доираи як ҷомеа ба қор мебарад. Азбаски аз калимаи “мадина” истилоҳи “тамаддун” муштак мешавад, дар забони форсӣ ва дар забонҳои арабӣ буданд, мафҳуми аврупоии “civilization” (“тамаддун”)ро ташаккул медиҳад, мо ба хулосае омада метавонем, ки фалсафаи сиёсии Форобӣ як гардише дар равиши ақлгарой буд.

Инчунин бояд қайд кард, ки Форобӣ ба таври ғайримустақим дар бораи ягонагии низомҳои экзистентсиалӣ ва илмӣ, инчунин, наздикии онҳо ба сохти идеалии ҷамъиятӣ сухан рондааст. Бинобар ин, ҳар вақте ки ӯ дар бораи таснифот ва ҷудоӣҳои мухталифи ҷомеаи башарӣ ҳарф мезанад, қаблан низоми вучудияти далелҳоеро баррасӣ мекунад, ки мустақил аз дигарон вучуд дошта, дарки моҳияти инсон ва амалҳои ӯро дар ҷомеа муфассал баррасӣ мекард. Масалан, ҳангоме ки дар бораи шаҳри дӯстдорони ҳокимият ва қудрати сиёсӣ ҳарф мезанад, Форобӣ муътақид аст, ки чунин ҳокимиятдорӣ дар сурате имкон дорад, агар ҳамаи ин дӯстдорон ва талоши онҳо барои муттаҳид қудрат бошад. Аммо, мегӯяд ӯ, “онҳо аз ҳамдигар ба ҳадди каму беш қудратҳои, анвои пирӯзиҳо ва анвои ашъе, ки барои онҳо одамон ғалаба мекунад, фарқ мекунад. Масалан, баъзеҳо пирӯзиро барои хунрезии инсон, дигарон – барои маблағи моли (-и ӯ) ва сеюмиҳо – барои ғулом кардани худи инсон дӯст медоранд. Дар ин ҳол, одамон дақиқан аз рӯйи қудратманишии онҳо ба ҳадди кам ё зиёд – ё ташнаи хун будан, ҳаёт ва ғулом кардани дигарон ва ё аз худ кардани молу амволашон тақсим мешаванд. [6.С.12]

Вай ин назарияро бо ду роҳи ақлонӣ тавзеҳ медиҳад. Дар шакли аввал, он аз тафсири баробарии маънавии ҳар як шахс оғоз меёбад: он чизе, ки як шахсро аз шахси дигар

комилтар мекунад, ин амалҳо ва рафторҳо яш мебошанд, ки ӯ ихтиёран содир кардааст. Аз ин рӯ, ҳеҷ кас наметавонад имтиёзи иҷтимоӣ дошта бошад, то вақте ки ба маъноӣ экзистенциалӣ ҳудаш онро ба даст наорад. Дар далели дуҷум, ӯ саодати аслиро ҳамчун концепсияи мобайн истифода бурда, онро ҳамчун “мабдаи некии комил ва том” муайян карда, мегӯяд, ҳар чизе, ки инсонро ба ин мабдаъ наздик месозад, хуб аст, агар дар он чизе ҷой надошта бошад, ки ӯ ё каси дигарро аз паҳлуҳои дигари ҳаёташ дур кунад, пас, он чизе, ки ҳар як инсонро аз манбаи камолот ҷудо мекунад, бад аст. Аз ҷониби дигар, азбаски ҳар як инсон сатҳи муайяни вучудиятро ифода мекунад, ӯ метавонад моҳияти ин неки бошад. Вай ҳақ дорад, ки онро дар худ парвариш дода, вучудияти хешро то расидан ба ин мабдаъ такмил диҳад. Аз ин рӯ, ҳар як шахс, ҳуқуқи саодат ва ҳар он чизро дорад, ки ӯро ба ин саодат мерасонад.

Қобилиятҳои ҷисмонӣ, ақлонӣ ва руҳонӣ ҳамаи фардҳо баробар нестанд. Аз ин рӯ, барои ҳар кас таҳсилот ва тарбияи инфиродӣ муҳим аст, ки тавассути онҳо имкониятҳои ӯро то ҳадди зарурӣ амалӣ мекунанд. Барои татбиқи пурраи қобилиятҳои ҳар як фард як низоми мукаммале лозим аст, ки дар асоси он ҳар як узви ҷомеа бидуни ягон маҳдудияти ба ном табақавӣ дар назарияҳои иҷтимоӣ маъруфи Юнони қадим табиатан исбот кунанд, ки қобилиятҳои онҳо беҳудуданд ва аз ин рӯ, ба тамоми ҷомеа имкони касб намудани саодати абадиро таъмин месозанд. Маълум аст, ки ҳоким ва пешвои чунин ҷомеа бояд шахсе бошад, ки ба маъноӣ экзистенциалӣ мукаммал бошад. Форобӣ менависад: “... на ҳар кас қобилияти роҳбарӣ кардани дигаронро дорад ва на ҳар кас барои [ичро кардани амали мувофиқ] ташвиқ карда метавонад... Пас, кӣ ба маъноӣ мутлақаш роҳбари аввал аст? Ӯ шахсест ки милан ниёз надорад, ки ӯро касе роҳбарӣ кунад ва илму дониш ӯро билфёъл тавре ба камол расонидааст, ки милан ба шахси роҳбаре ниёз надорад; барои вай [ҳатмӣ нест], ки қобилияти донишҷӯи ҳама чизро бо ҷузъиёташ дошта бошад, аммо ӯ қодир аст, ки ҳамаи дигаронро дар робита ба ҳар чизе, ки [худаш] медонад, ба таври комил ҳидоят кунад.[6.С.123]

Тавре гуфтем, ҳар як низоми иҷтимоӣ, дурусттараш, ҳар як тамаддун, мувофиқи табиати алоҳидаи ҳудаш пешвои махсус, яъне ҳокимро тақозо мекунад. Азбаски низоми ба истилоҳ “каста” ё табақавӣ дар рӯёҳои иҷтимоӣ Афлотун ва Арасту нақши муҳим дошт, дар низоми давлатии онҳо ҳоким интизомро нигоҳ медошт, қадамҳои имконпазирро танзим ва ислоҳ мекард. Аммо, ваъ дар мадинаи фозилаи Форобӣ ба таври назаррас фарқ мекард. Тибқи гуфтаи ӯ, ҳоким бояд як шахси аз нигоҳи вучудияташ комил бошад, ки ба туфайли камолоти худ тамоми имконоти аъзои гуногуни ҷомеаи худро ба таври возеҳ мушоҳида карда метавонад. Вай бо дониши комил ва қудрати худ, ки аз Холиқи Мутлақ гирифтааст, қобилиятҳои ҳар як узви ҷомеаро маърифат мекунад. Аз ин ҷиҳат, Форобӣ даъво дорад, ки чунин шахс бояд фиристодаи Худо ё ҳокими бенуқсу бегуноҳи Ӯ бошад: “Ҳокими чунин шахр шабеҳи Сабаби Аввал аст, ки ба фазли ҳастии он ашъи мавҷудаи дигар низ ҳастанд ва [аз Он] дараҷаи мавҷудот ба тадриҷ нузул меёбанд, то даме ки ин [кор] бо имкон-ул-вучуде ба охир мерасад, ки ягон муносибате ба роҳбарӣ надорад ва фақат хизматгор буда, баҳри дигарон вучуд дорад. [6.С.123] Дар акси ҳол, ҷомеаи ормонӣ, яъне тамаддун барқарор намешавад, зеро ҳокими ғайрикомил дар баъзе ҳолатҳо пешвои ҷомеа хоҳад буд, аммо дар ҳолатҳои дигар вай зеро итоат қарор мегирад.

Албатта, дар ин ҷо пай бурдан осон аст, ки чунин таърифи мартабаи ҳоким ва ҷомеаи ормонӣ аз як тараф, озодии инсонро ба маъноӣ умумиаш тавсиф дода, ҳуқуқи ӯ дар амалӣ намудани озодихош ҳамчун маҳлуқи Худо ҳимоя карда мешавад, аммо дар боби роҳбарӣ ва ҳокимиятдорӣ, Форобӣ пайрави итоаткорӣ ва фармонбардории комили шахс дар назди ҳоким, ки ӯро “намоянда”-и Худо ҳисоб мекунад, инсонро аз ин озодӣ маҳрум месозад. Ба маъноӣ дигар, пояҳои ақлонӣ фалсафаи иҷтимоӣ Форобӣ бо дин омезиш ёфтааст, аммо

бо вучуди ин, муносибати табақабанди (кастави)-е, ки дар фалсафаи Афлотун ва Арасту ҷой дорад, дар таълимоти Форобӣ мушоҳида намешавад. Оқибати мантиқии асоснок, ки аз чунин постулатҳо бармеояд, имконнопазирии вуруди экзистенсиалии ҳоким ба тамоми мавҷудияти ҷомеаи ӯст.

Бо такмил ёфтани фалсафаи перипатетикии исломӣ, алалхусус, осори мутафаккирони машҳури машшоияи исломӣ Абӯалӣ ибни Сино, Насируддини Тӯсӣ ва хусусан, Ибни Халдун назарияи иҷтимоии машшой боз ҳам дақиқтар ва боэътимодтар гардид. Бояд қайд кард, ки Ибни Сино дар муқоиса бо Ибни Халдун таҳқиқоташро махсус ба ҷониби фалсафаи иҷтимоӣ мутаваҷҷеҳ насохтааст, аммо бешубҳа, онтологияи машшоии исломиро беҳтар ва пурратар пешниҳод кардааст. Аз ин рӯ, таҳқиқоти фалсафии ӯ бароямон таҳлилҳои мустақимро дар робита бо фалсафаи тамаддун пешниҳод намекунад, балки моро барои ҳукмронӣ дар доираи мантиқи фикр ва ҳулосабарорӣ равона месозад, ки онҳо тақрибан ҳамаи мутафаккирон ва таҳлилгарони иҷтимоии баъдиро таҳти таъсир қарор додаанд. Пас, албатта, аҳамияти фалсафаи Ибни Сино, ҳангоме ки суҳан дар бораи ҷанбаҳои иҷтимоии ҳаёти инсон меравад, ҳамчун натиҷаи бевосита нишон додани фалсафаи тамаддун нест.

Албатта, ин ҳама андешаҳои Ибни Сино бо таълимоти пешгузаштаи ӯ – Форобӣ алоқаманд аст, ки дар асоси он тамаддун ва низоми иҷтимоӣ бо тасаввуроти муайяни онтологияи ҳақиқат, ки дар бораи он болотар ишора кардем, қарор дорад. Пас, албатта, аҳамияти фалсафаи Ибни Сино ҳангоми суҳанронӣ дар бораи ҷанбаҳои иҷтимоӣ натиҷаи муҷриати мустақими ӯ ба ин фанни илмӣ набуда, балки ба шарофати ақоиди ақлонӣ-онтологияи худ, ки барои мутафаккирони оянда ҳамчун поясоси илмӣ боқӣ гузошт, машҳур мегардад. Ақоиди Ибни Сино дар робита бо дин ва фалсафа барои иштироки пурсамари дин дар ташаккул ёфтани назарияи мукаммали иҷтимоии тамаддун заминаи хеле мусоид фароҳам овард. Ин робитаро Ибни Сино тавассути шарҳи муфассали масъалаи вобаста ба мақоми пайғомбарӣ пешкаш намудааст. Ба ақидаи ӯ, пайғомбарӣ бо ду ҷанбаи мухталифаш барои таъсиси унсурҳои алоҳида ва муҳимми фалсафа, дар маҷмӯъ, мусоидат кардааст. Ҷанбаи аввал шарҳи моҳияти таълимот дар бораи нубувват (пайғомбарӣ) ва ҷанбаи дуюми он ба қорқарди масъала дар бораи он ки чӣ гуна муъмин дониши муайянро касб карда метавонад, бахшида мешавад. Барои посухи мушаххас ба ҳарду савол, Ибни Сино назарияи қудрати динии илоҳиро (ал-қувват-ул-қудсия) пешниҳод мекунад, ки онро чунин шарҳ медиҳад: “... тақлидҳо дар умуре, ки ба воситаи сабабҳои онҳо шинохта мешаванд, тақлидҳои яқинии ақлӣ нестанд ва як навъ аз болотарин қувваҳои нубувват буда, авлотар аст, ки ин қувва “қувваи қудсӣ” номида шавад, ки он болотарин мартабаҳои инсоният аст.[1.С.290]. Ҳамин тавр, Ибни Сино қувваи қудсиро бо ҳадс баробар медонад, ки мартабаи он аз ақл ва ҳуши инсон фаротар буда, “бо зиёди ва камии хеш дар одамоне ихтилоф дорад” ва ҳамаи чизҳои номаълум ба ҳадди мутаваассит барои онҳо бе ягон таълим маълум мегардад. Ибни Сино ҳулоса мекунад: “Пас, раво бошад, ки яке аз нафсҳо, ки бо қувваи қудсия тобиш меёбад, аз оғоз то анҷоми умур ва нек пайвастанаш бо ақли фойл ба воситаи ҳадс чизҳоро ба ҷой оварад. Агар чихати нуқсон ҷо дошта бошад, дур нест, ки тарафи зиёдат низ мавҷуд аст. Пас, чунин нубувват дар маъқулот ҷо дорад[1.С.123].

Ибни Сино таҳлилҳояшро бо он хотима медиҳад, ки ба қудрати бузурги ин ақл танҳо одамоне ноил шуда метавонанд, ки эътиқоди қавӣ ба илму дониш доранд. Камолоти қувваи ақл боиси пайвастанавии ҳастии инсон ба қудрати илоҳӣ мегардад. Аз ин рӯ, муъминон дар асоси ин муносибат дорои қудрати илоҳӣ мегарданд, ки ба шарофати он бидуни миёнаравии тафаккури мустақил мазмун ва маъниҳои ҳамаи ҳукмҳо ва қиёсҳоро ифшо намуда, бо ин васила ба дониши ҷовидона ва ҳақиқӣ мерасанд. Бо ин нуқтаи

назараш, Ибни Сино талош варзидааст, ки дониши инсонӣ ва илоҳӣ, аниқтараш, фалсафа ва динро ба таври олиҷаноб омезиш дода, ҳамин тариқ, ба ягонагии пурмазмунӣ ин ду ниҳоди маърифатӣ ишора мекунад. Албатта, ӯ на усулҳои гуногуни онҳо ва на табиати алоҳидаи онҳоро инкор накардааст ва таърифи зехнии ҳосаи консепсияи динӣ ва моҳияти мавҷудияти он ва инчунин, усули ба даст овардани дониши мукаммалеро дорад, ки ҳуқуқ ва вазифаи инсонро барои ҳокими ҷомеаи инсонӣ шудан тавзеҳ медиҳад.

Агар дар байни илмҳои, ки дар онҳо мутафаккирони машҳури исломӣ, ба монанди ал-Берунӣ, асарҳои олиҷаноб ба вуҷуд овардаанд, масъалаи инсонро аз нуқтаи назари таърихнигорӣ ҷомеаи инсонӣ баҳо диҳем, ҳар кадоми онҳо рӯйдодҳои таърихию дар зимни масоили дигари илмҳои гуногун баррасӣ намудаанд, дар ҳоле ки Ибни Халдун таваҷҷуҳи асосиашро ба коркарди низоми ҷараёни таърихӣ рушди инсоният ва ташаккули назарияи тамаддун бар асоси равиши ақлгарой, ки онро асосан аз фалсафаи машшоии ислом, махсусан, аз асарҳои Форобӣ ва Ибни Сино баҳрабардорӣ намудааст, равона месозад. Дар натиҷа, илова бар таҳқиқоти таърихӣ худ, ӯ тавзеҳоти зиёд ва хеле васеъ эҷод намуд, ки дар он моҳияти тамаддун ҳамчун низоми ҳамҷонибаи иҷтимоӣ ва ҳосиятҳои ҳам одитарин ва ҳам муҳимтарини онро муфассал омӯхт. Ҳамин тавр, барои оғози талошҳои зехнии худ ва барои ошкор сохтани робитаҳои муназзами байни фалсафа ва назарияи иҷтимоии инсон, ки ба рушди тамаддун оварда мерасонад, Ибни Халдун пеш аз ҳама, робитаи муҳими экзистенсиалии ҳар як амали инсонро қайд кардааст: “Инсон танҳо ба туфайли қобилияташ дар интиҳоби чизи барои ҳудаш муфид, муҳофизат аз чизи зарарнок ва равона кардани қувваҳои худ ба фаъолияти фоидаовар инсон буда метавонад. Сокини шаҳрписанд наметавонад аз сабаби нотавонӣ ва нохостагӣ ва ё аз сабаби такаббуриё, ки аз тарбия дар шароити сулҳ ва зиндагии пурғановат ба даст омадааст, наметавонад ниёзҳои худро қонеъ кунад; ҳам ин ва ҳам он - ҳардуюшон маҳкум мешаванд. Ба ин монанд, ӯ қодир нест, ки худро аз чизҳои зараровар муҳофизат кунад, зеро ӯ ба туфайли ҳаёти бой ва тарбияи нодуруст чунин сифатро аз қабилӣ қобилияти мустақилона амал кардан аз даст додааст. [7С.32]Аз нигоҳи онтологӣ ҳар як кори ҳам мушаххас ва ҳам мураккаби инсон, азбаски табиати экзистенсиалиаш мебошад, хоҳу нохоҳ аз паси принципҳои гурӯҳӣ таъсири ихтиёрӣ амалӣ мегардад. Ин, албатта, натиҷаи якҷанд сабабҳои пай дар пай, аз ҷумла, сабабҳои иҷроия (дар ин ҳолат, - ҷисмонӣ), тахайюлӣ ва зехнӣ мебошад. Ин сабабҳо то даме оғоз карда намешавад, ки агар он аввалан аз нигоҳи тахайюл бой нагардад ва он то даме маънӣ дошта наметавонад, ки агар қувваи зехнӣ шакли кори иҷрошударо дарк наҷамояд. Ҳамин тариқ, гарчанде ки Ибни Сино дар ин масъала пешравиӣ нахустинро аллакай дар давраи аввали фалсафаи исломӣ ба даст оварда, изҳор доштааст, ки “сабаби теологӣ дар мавҷудияти консептуалии худ сабаби сабабҳои эҷодӣ аст”. Умуман, ҷуноне ки Қурбоншоев И Ҷ таъкид кардааст, Ибни Сино дар доираи назарияи фаязони нур (эманатсия)-и худ ва дар иртибот бо ин масъала таъкид менамояд, ки “ин тасаввурот ҳоло дар шакли ҳолиси он, ҳанӯз бо шавқу ҳавасҳои ҳиссӣ маҳлут ё ғализнашуда аст. Ин тасаввуроти ибтидоии аз нигоҳи онтологӣ ҳақиқии рушднаёфтаи он аст. Аммо, ҳақиқати онтологӣ он мушаххас аст, зеро он мувофиқати воқеияти худ (тозагӣ)-ро бо шакли идеалиаш (генезиси он, яъне ба тамоми таҳкурсии пешинаи мавҷудияти он дар шакли ҳолис) тақозо мекунад.[9.С.122]

Яке аз мушкилоти асосии марбут ба тафсири фалсафаи исломӣ, хусусияти эҳтимолан бештари зоҳири (эзотерикӣ)-и асарҳои фалсафии ба забони арабӣ навишташуда маҳсуб меёбанд. Тавре ки маълум аст, фарқияти дониши зоҳирӣ (экзотерикӣ) ва ботинӣ (эзотерикӣ) дар бисёр анъанаҳои зехнии олами ислом, алалхусус, дар таълимоти тасаввуф ва исмоилия маъмул буд. Ҳадафи асосии чунин тақсимот шарҳу тавзеҳи робита байни маъноӣ ҳарфии сухани Худо ва маъноҳои ботинӣ, ки аз ҷониби гурӯҳҳои гуногуни зехнӣ

ва ирфонӣ инкишоф меёфт, ба ҳисоб меравад. Одатан, чанбаи зоҳирӣ ва ботинии дониш эътибори баробар доштанд. Ҳақиқати динии зоҳирӣ, ки минҷумла, аз тафсири маъноӣ таҳтуллафзӣ ё забонии ваҳӣ ва қонунҳои динӣ иборат буд, дар ихтиёри уламои дин қарор дошт ва барои ҳама кушода буд. Аммо, ҳақиқати ботинӣ бошад, танҳо барои онҳое кушода буд, ки дар фаҳмиши ягон анъанаи мушаххаси руҳонӣ соҳибмаърифат буданд ва бояд аз боқимондаи одамон муҳофизат карда шавад. Ин фарқият, чунин ба назар мерасад, ки қисман хусусияти мудофиавӣ дорад, зеро ин ягона роҳе буд ба таври озод ва бидуни муҳолифати шадид бо таълимоти диние, ки аз ҷониби уламо тафсир меёфт, имконият фароҳам меовард.

Асосан се намуди асосии чунин тафсирҳои донишҳои ботиниро дар фарҳанги классикии ислом тасвир мекунад: тафсири шиӣ ваҳӣ, ирфони тасаввуф, калом ва инчунин, метафизикаю баъзе илмҳои табиӣ файласуфон. Бо мурури замон, ин се фирқаи зеҳнӣ қисман мустақил гаштанд, аммо баъзеи дигарашон ба якдигар таъсир расонда, яке бар дигари он нуфуз пайдо карданд.[8.С. 95]

Дар фалсафа мушкilotи он асосан дар атрофи масъалае ҳаллу фасл мешавад, ки файласуфон дидаву доништа баъзе андешаҳои воқеии худро пинҳон кардаанд, ё норавшан баён кардаанд, то ки худашонро аз ҳучумҳои дигарон муҳофизат карда тавонанд. Бо вучуди ин, маҳз фалсафа меқӯшад то биниши том ва ақлониро барои дарки олам ташаккул диҳад, ки пояҳои он дар анъанаи фалсафии юнонӣ ва инчунин, дар таърихи таълимоти худӣ мактабҳои ақлонии ислом – калом, машшоия, тасаввуф ва исмоилия гузошта шудааст. Бо мурури замон, ин мактабҳо ба ҳам таъсир гузошта, ғояҳо ва назарияҳои алоҳидаи онҳо ба таълимоти ҳамдигар ворид мегаштанд.

Ғояи таълимоти фалсафии ботинӣ ё маҳфӣ дар фалсафаи юнонӣ ҳамчун сарчашмаи ғоявии таълимоти машшоиён низ таърихи тӯлонӣ дорад. Ҳадди ақал аз Плутарх (тақр. соли 125 мелодӣ) ва алалхусус, дар байни навафлотунии баъдии Ал-Искандария ин гуна таълимоти ботинӣ ҳатто ба Арасту ҳам мансуб доништа мешуд, гарчанде ки худӣ Арасту дар байни афкори дорои маъниҳои зоҳирӣ ё ботинӣ фарқе намегузошт. Ин фарқият қисман дар тақсмоти фалсафа ба назариявӣ ва амалӣ инъикос меёфт: фалсафаи ахлоқӣ ва сиёсӣ, инчунин, қисматҳои мантиқ, фалсафаи назариявӣ ва дигар қисматҳои фалсафа дорои хусусиятҳои маъноӣ ботинӣ маҳсуб меёфтанд. Барои баъзе файласуфони давраи охири ин мактаб чунин тафовут нисбат ба хусусияти мазмуниаш, бештар тавсифӣ буд, зеро дар таълимоти онҳо маънии зоҳирӣ танҳо як навъи мутобиқсозии соддаи ҳақиқати ботинӣ баҳогузорӣ мешавад.

Ибни ан-Надим бар он назар аст, ки дар замонҳои қадим ҳикмат ба ҳама маҳрум буд, ба истиснои онҳое, ки табиатан ба он майл доштанд ва файласуфон, қабл аз таълим додани он бояд аввал масъала дар бораи салоҳияти ҳар як шахсеро, ки мехоҳад фалсафа омӯзад, баррасӣ намояд. Ӯ илова мекунад, ки барои “Ихвон ус-сафо”, ки дар пайравии мактаби юнониён асарҳояшонро эҷод мекарданд, ин қазия возеҳу равшан буд. [8.С 94]

Дар айни ҳол, чунин ба назар мерасад, ки ҳатто машшоие монанди Форобӣ ҳадди ақал ин андешаро дар нисбати пешгузаштагонии юнонии худ тасдиқ мекунад. Тибқи гуфтаи Форобӣ, ҳам Афлотун ва ҳам Арасту аз усулҳои тафсири маъниҳои ботинӣ истифода кардаанд, ҳарчанд намудҳои хеле гуногун доранд. Ба ақидаи ӯ, Афлотун одатан, аз китобати ақоид ва ғояҳои хеш худдорӣ менамуд, аммо вақте ки дар ниҳояти қор ба он даст мезад, ин ақоидро дидаву доништа бо забони рамзӣ ва мавҳум баён менамуд, то ки онҳоро танҳо ашхоси фалсафӣ дарк карда тавонанд. Ин дар ҳолест, ки услуби равшану возеҳи Арасту аз услуби ӯ фарқ мекунад, аммо вақте Афлотун ӯро ба ошкорбаёнӣ айбдор кард, далел пеш меовард, ки асарҳояшро ба чунин шакл ихтиёр кардааст ва ибораҳои истифода бурдааст, ки танҳо барои онҳое муқарраранд, ки тавонанд маъноӣ аслии онҳоро

дарк намоянд. Форобӣ дар сарсухани худ ба фалсафааш, ки навиштаҳои шабеҳи юнонии мактаби исқандарияро пайгирӣ мекунад, сабабҳои услуби мавхум ё иғлоқнависи Арасту номбар мекунад: санҷиши он ки оё зеҳни толибилм барои омӯзиши фалсафӣ мувофиқ аст ё на; фалсафаро барои зеҳнҳои ғайрифалсафӣ, тафаккури фалсафиро таълим додан ва ҷустуҷӯи донишро мушқилтар мекунад. Форобӣ дар китобаш бо номи “Маъйанбағӣ ан йуқаддам қабла таъаллум фалсафа Арасту” дар фаслҳои ин китобаш бо номи “Сабабе, ки Арасту барои истифода аз баёни торику мубҳам” дар тасдиқи ин фикрҳо аз ҷумла навиштааст: “Сабаби истифода аз ифодаҳои торику норавшан (ал-ағмаз) се чизанд: аввалан, санҷиши табиати таълимгиранда, ки оё ӯ барои таълим солеҳ аст ё на? Дуюм, бигзор ба фалсафа на ҳама, балки онҳое машғул шаванд, ки он фақат барои онҳо мустаҳақ аст; сеюм, бигзор, фикру андешаро дар роҳи талаби [фалсафа] ба машаққат одат карда тавонанд[9.С.119].

Ҳамин тариқ, фалсафаи машшӯӣ дар таърихи тулонӣ ташаккул ёфта, аз бисёр ҷиҳатҳо бо иқтибосҳо ва муқоисаи мактабҳои гуногуни фалсафӣ, аз ақоиди мутафаккирони юнонӣ сар карда, то ба афкори мактабҳои фикрии ақлгарои исломӣ-калом, муътазила, тасаввуф ва исмоилия тақвият гирифтааст. Фалсафаи машшӯӣ исломӣ нисбатан хусусияти дунявӣ ва ақлонӣ дошта, ҳадди ақал дар шакли назариявии хеш танҳо ба усулҳои фалсафии касб намудани донишҳои ҳақиқӣ дар бораи олам, инсон ва ҷомеа бидуни эътиқодоти априорӣ ва ё боварии ғайриинтиқодӣ ба ваҳӣ илоҳиётшиносӣ таъяс мекунад. Сарфи назар аз ихтилофоти ақоиди мутафаккирон, суннати машшӯӣ фалсафа ба андешаи намояндагони он оқибат ҳадафи ниҳонии фалсафа-қобилияти роҳнамоии инсон ба сӯи саодати ниҳонии ӯро ташкил медиҳад ва он ҳамчунин моҳиятан камоли ақлонии инсон баҳогузорӣ мешавад.

АДАБИЁТ

1. Абуалӣ ибни Сино. Осори мунтахаб. Ҷ. 4. - Душанбе, 1992. 756 с.
2. Канапацкий А.Я. Онтологическая истинность бытия и познания в средневековом исламском рационализме. - Уфа, 2012. 293 с.
3. Ал-Кинди. Фи худуд-ил-ашйа ва русумиха / Расаил ал-Кинди ал-фалсафиййа. Қ. 1. – ал-Қоҳира, 1978 (ба забони арабӣ). 225 с.
4. Ал-Кинди. Фи ал-фаъил ал-халқ ал-аввал ал-там ва ал-фаъил ал-нақис // Расаил ал-Кинди ал-фалсафиййа. Қ. 1. – ал-Қоҳира, 1978 (ба забони арабӣ). 225 с.
5. Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. - Алма-ата, 1978. 400 с.
6. Ал-Фарабӣ. Маъйанбағӣ ан йуқаддим қабл таъаллум ал-фалсафа Арасту // ал-Қоҳира, 1910. 324 с.
7. Ибн Халдун. Введение // Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX-XIV вв. Сост. С.Н. Григорян и А.В. Сагадеев. - М.: Изд.-во социально-экономической литературы, 1961. С. 559-628.
8. Курбоншоев И. Дж. Концепция микрои макрокосма: гармония человека и природы в натурфилософии Насира Хусрава. Известия Института философии, политологии и права имени А.Баховаддинова Национальной академии наук Таджикистана. №1 С 93-98.
9. Курбоншоев И Дж. Историко – политические условия формирования натурфилософия Насира Хусрава. Вестник таджикского национального университета. №7. С. 118-122
10. Frank R.M. Creation and the Cosmic System: al-Ghazi & Avicenna. Heidelberg, 1992, 89 p.
11. Galston M. 1990. Politics and Excellence. The Political Philosophy of Alfarabi. Princeton, NJ: Princeton University Press, 251 p.

12. Hodgson M. S. (1974) The Venture of Islam. Conscience and History in a World Civilization. Volume One. The Classical Age of Islam & Volume Two. The Expansion of Islam in the Middle Periods. Chicago & London: The University of Chicago Press, 545 p.
13. Ibn al-Nadīm, The Fihrist of al-Nadim. A Tenth-Century Survey of Muslim Culture. New York & London (Columbia University Press) 1970. 386 p.

ДОИР БА БАЪЗЕ МАСЪАЛАҲОИ ОЗОДӢ ВА ФАРМОНБАРДОРӢ ДАР ТАЪЛИМОТИ МАШШОИЁНИ ШАРҚӢ

Дар мақола муаллиф доир ба баъзе масъалаҳои озодӣ ва фармонбардорӣ дар таълимоти машшоиёни шарқӣ маълумот додааст. Муаллиф бар он назар аст, ки дар ислом, новобаста аз таъқиботи руҳониён, зиндонӣ кардан ва қатлу кушторҳои зиёди олимону мутафаккирон аз ҷониби ҳокимони давр имконияти ворид ва ганишавии фарҳанги маънавии мусулмонон ва аз ин рӯ, дар пардаи ислом нисбатан озод баён намудани ақоид ва андешаҳои “бегона” рушд меёфт. Муаллиф асосан ба диду назарҳои дигар мактаҳои фалсафиро ҷонибдори намуда, хизмати машшоиёнро дар нисбати озодии инсон на фақат дар вобастагӣ бо масъалаи иродаи инсон ё иродаи Худо, балки дар муайян намудани таносуби дин ва фалсафа, нақши инсон дар ҷомеа ва гайра низ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додааст.

Калидоважаҳо: машшоияи шарқӣ, ҳаюло, озодӣ, фармонбардорӣ, таърихӣ

Маълумот оид ба муаллиф: Зикрзода Ҳобил. н.и.ф дотсенти кафедри фалсафа ва сиёсатшиносӣ ДДОТ ба номи Садриддини Айнӣ.: +992935676720

О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ СВОБОДЫ И ПОСЛУШАНИЯ В УЧЕНИИ ВОСТОЧНЫХ МИСТИКОВ

В статье автор дал информацию о некоторых вопросах свободы и послушания в учении восточных мистиков. Автор придерживается мнения, что в исламе, несмотря на преследования духовенства, тюремное заключение и многочисленные убийства ученых и мыслителей со стороны правителей того периода, можно войти и обогатить духовную культуру мусульман и, следовательно, относительно свободно выражать свои мнения и идеи под покровом ислама. Автор преимущественно поддерживает взгляды и мнения других философских школ, а служение Маши анализирует и рассматривает в контексте свободы человека не только в связи с вопросом о человеческой воле или воле Божией, но и при определении взаимосвязи между религией и философией, роль человека в обществе и т. д. .

Ключевые слова: восточная магия, чудовище, свобода, послушание, история.

Информация об авторе: Зикрзода Хабиб. н.и.ф., доцент кафедры философии и политологии ДДОТ имени Садриддина Айнӣ.: +992935676720

ABOUT SOME ISSUES OF FREEDOM AND OBEDIENCE IN THE TEACHINGS OF THE EASTERN MYSTICS

In the article, the author has given information about some issues of freedom and obedience in the teachings of the Eastern mystics. The author is of the opinion that in Islam, regardless of the persecution of the clergy, the imprisonment and many murders of scientists and thinkers by the governors of the period, it is possible to enter and enrich the spiritual culture of Muslims and, therefore, to express their opinions and ideas relatively freely under the veil of Islam. «stranger» was developing. The author mainly supports the views and opinions of other philosophical schools, and analyzes and considers the service of the Mashshas in the context of human freedom, not only in connection with the issue of human will or God's will, but also in determining the relationship between religion and philosophy, the role of man in society, etc. .

Key words: oriental magic, monster, freedom, obedience, history

Information about the author: Zikrzoada Habil. n.i.f. associate professor of the department of philosophy and political science DDOT named after Sadriddin Aini.: +992935676720

ПРОБЛЕМА СВОБОДЫ И ПОВИНОВЕНИЯ В УЧЕНИЯХ ТАДЖИКСКИХ ФИЛОСОФСКО-РЕЛИГИОЗНЫХ ТЕЧЕНИЙ

Зикирзода Х.

ДДОТ имени Садриддина Айни

Проблема свободы и повиновения на протяжении веков всегда находилась в центре внимания исламских правоведов (факихов) и богословов. Помимо них, этот вопрос имел особый статус и в исламских рациональных школах, представители которых предлагали самые различные определения указанных понятий. В своих учениях понятия «свобода» и «повиновение» они анализировали в рамках смысловых значений слов хурр (свободный) и абд (раб).

Одной из рациональных школ ислама является суфизм, приверженцы которого понятие «свобода» трактовали как высший уровень духовной свободы. Достичь его мог человек, свободный от всяческих привязанностей к чему или кому-либо, кроме Бога. По их мнению, имея такую свободу, человек уже не контролирует свою ментальную душу, а душа контролирует его. Это определение свободы человека было выражено Ибн Араби в его «Футухат» следующим образом: «Он (человек – Х.З.) свободен, контролирует все сотворенные вещи... Для человека не существует абсолютной свободы. Свобода означает, что человек должен быть рабом только одного Бога, свобода - это истинный раб перед Богом как своим господином. Свобода от Бога не только невозможна, но и бесосновательна» [7;115].

Так называемая «абстрактная» свобода была тем понятием, которому в учении суфизма уделялось особое внимание. В ранних суфийских мистических и немистических произведениях слово «свобода» передавалось арабским понятием «хуррият», которое использовалось и в произведениях, написанных на персидском языке. Азиз уд-Дин Насафи (607(610)-695(698), известный суфий VII в. в своем учении о совершенном человеке в духе этой школы описывает свободного человека и его особенности. С его точки зрения, свободный человек – это человек, свободный от похоти и любви к богатству и имуществу. При этом он отмечает, что свобода – дело относительное, а в силу того, что послушание в свою очередь может выражаться самым различным образом, то говорить об абсолютной свободе не приходится. Ее просто не существует. Он писал: «А если этот совершенный (человек – Х.З.) привязан к какому-то из этих существ и желает их, то он является несвободным, а кто не свободен, тот раб. Например, если он хочет или денег, или собственность, или хочет иметь сад, или хозяйство, или должность, или власть и царство, или он хочет статуса шейха-проповедника, или он хочет судейства и учёбы, или приближения и владения, или он хочет пророчество и т.п., т.е. если он хочет чего-то одного из этого и связан с этим одним, то он не свободен. Тот, кто ничего из этого не хочет и ничем из этого не связан, тот может быть свободным» [11; 59]. Насафи убежден, что свобода – это чувство в сердце, и в этом случае человек не будет ни счастливым, ни несчастным, он не принимает никаких материальных подарков, но если он имеет эти привычки, то не может быть свободным. Насафи, объясняя достижение человеком совершенной зрелости и свободы, четко заявляет, что признаком зрелости является достижение им первого разума. Достижение же стадии свободного человека возможно только путем разрыва различных материальных связей или желаний, и только через это человек сможет достичь других, поставленных им, целей.

Так, благодаря существованию таких культурных центров и условий для развития знаний

и науки, исмаилитское учение получило широкое распространение и в этом особую роль сыграл рационализм, который, как и в других рациональных мусульманских философских школах, сформировался за счет влияния и слияния идей различных мировоззрений, и в первую очередь, арийской древнеперсидской мудрости и философского наследия древнегреческой, эллинистической культуры, а во-вторых, различных философических учений эпохи мусульманского общества, и в частности натурфилософских концепций различных рационалистических школ мусульманской. [5.С.105]

Следует отметить, что суфизм, как и другие рациональные школы ислама, испытал на себе сильное влияние греческих мыслителей - Платона, Сократа, Аристотеля, Пифагора, неоплатоников и других философов, идеи которых отчетливо прослеживаются в суфийских учениях. Так, особенно большой интерес идеи неоплатонизма представляли для обоснования мистиками суфийской иерархии. Между тем вводили в залуждение взгляды неоплатоников о единстве и превосходстве порядка восхождения и нисхождения (эманации) всех существ. Несмотря на то, что суфийские мутакаллимы осуждали неоплатоническую концепцию эманации, потому, что она противоречила исламской концепции творения, они тем не менее признавали некоторые из присущих ей преимуществ. Особенно привлекала суфийских философов неоплатоническая идея об эманации света, которая "примиряла" между собой нематериальные существа на основе их происхождения от Единого, посредством эманации умов. Эту идею они адаптировали к исламской концепции о Боге как Творце и принципу, взятому из греческой метафизики («ex uno non fit nisi unum» (арабская форма - «из Единого может появиться только одно»)). Можно сказать, что такое отношение к идеям неисламских школ суфизм на протяжении всей своей истории демонстрировал внутреннюю открытость и «готовность к компромиссу». Он пытался объединить эти идеи с философскими принципами и религиозными позициями ислама, ратуя за человеческую свободу мысли и выражения [8; 87, 258]. Но та свобода, о которой поначалу писали мусульманские суфии, вскоре вызвала разногласия в суфийских кругах. Напряженность росла, например, по поводу толкования понятия «любовь», трактовки интенсивной взаимной любви между Богом и суфием. Так, некоторые мыслители-суфии считали, что не все люди могут быть любимы Богом просто так, а только те, кто страстно любовью к Нему. Такие суфии были по их мнению, избранным народом Божиим, их называли святыми. А это вело к осуждению других. Суфизм явно процветал в ранний период империи Сельджуков, но претерпел два фундаментальных изменения: он был более тесно интегрирован в традиционный суннитский ислам и был институционализирован. В то время ранний суфизм был очень персонализированной и эмоциональной формой религии, проявляясь в далеких от норм поведения, предусмотренных в шариате, формах, таких как пение, танцы, мистическое пьянство или эротическая любовь, как символы, связанные с мистическим опытом, специфическими упражнениями, аскетизмом, безбрачием и др. Это вызывало подозрение, а иногда и враждебность со стороны более консервативных религиозных ученых. Однако со временем суфии стали членами советов улемов. [4.С. 123]

Концепция свободы и повиновения в исламе, конечно, исследуется в контексте религиозно-нравственных вопросов и, в частности, в их соотношении с понятием справедливости. В связи с этим, следует отметить, что индивидуальная свобода человека изначально многими философами представлялась как фактор, ограничивающий государственную власть. Они считали необходимым ограничить полномочия различных госорганов ради защиты личной свободы. В свою очередь такое объяснение свободы позже привело к разработке идеи, согласно которой государство осознает свою ответственность как активный участник защиты свобод человека. Отсюда первоначальная концепция

противоречивых интересов личности и государства заменяется сущностным единством защиты общих интересов.

Примерно во II/VIII в. В Мавераннахре и Хорасане возникла школа калама. С самого начала ее появления обозначились противоречия идей этой школы с некоторыми положениями Корана и мнениями традиционных богословов. Это была первая идейная школа, которая очень активно обсуждала вопрос о свободе и повиновении, или подчинении человека Богу и другим силам. Здесь будет вполне уместным более подробно проанализировать данный вопрос с учетом политических и социальных предпосылок его возникновения и развития в условиях тех времен. Теоретические разногласия каламистов с другими исламскими философскими школами, вероятно, были вызваны своеобразием стиля обсуждения проблем самого калама. Каламитские диспуты, по выражению О.Лимана, по существу диалектичны, и потому «открыто направлены против любой другой позиции» [5; 80]. Эти диспуты проводились со ссылкой на то, что на предыдущих дебатах тоже обсуждались самые различные вопросы – об антропоморфизме, божественных атрибутах, атомизме, природе реальности и т.д., участниками которых были и мутазилиты, и ашариты и матуридиты. Учение калама часто называют «рациональным» и противопоставляют убеждениям традиционалистов или мухаддисов. Обычно взгляды мутакаллимов и мухаддисов оцениваются достаточно однозначно, т.е. исследователи склонны считать, что в богословских вопросах первые признавали привилегию разума, а вторые это положение отвергали. На самом же деле и те. И другие использовали рациональный подход, опираясь на постановку наводящих на размышление вопросов и интеллектуальные способности спорящих сторон.

Аналогия между человеком и Вселенной Насиром Хусравом довольно часто приводится для того, чтобы прояснить основные принципы космологии, главным образом, путем сопоставления психофизической конституции человека и мира.[6.С.94]

Такой классификационный подход исследователей заставил их провести принципиальное различие между каламом и философией. Рациональная аргументация каламистов поддерживалась философами. При этом они сходились во мнении, что теологи слишком резко критиковали мусульманских мыслителей за те проблемы, которые они рассматривали, и ту методологию, которую они применяли. Философы считали, что эти проблемы никак нельзя было включить в ряд чисто богословских вопросов. Стоит отметить, что в период расцвета калама, который Р.М.Франк рассматривал не как теологию, а как философскую науку, никто из богословов ислама не отделял свою «богословскую» деятельность от других дисциплин, таких как грамматика, право (фикх), логика и даже от философии и суфизма” [6; 359]. Еще более интересно то, что в I/II-II/VIII вв. богословы инициировали новый многогранный исследовательский поиск, часто используя философские аргументы для обоснования своих идей и методологий.

Со временем споры о мире и обществе вышли за рамки коранического учения, в частности это касается вопроса о воле человека и предопределении его судьбы, о бытии мира и совершенствовании человеческих качеств, о свободе и привязанности личности и др. Взгляды всех мыслителей этого периода на эти темы, несомненно, опираются на исламскую традицию и на положения Корана, поддерживающие идеи вечного божественного предназначения, подтверждающие ответственность человека за свои поступки. Эти идеи нашли свое дальнейшее отражение в теории свободы воли человека. Большое влияние на обсуждение данной темы оказала хадисная литература, согласно которой судьба человека была “предписана” Богом, и контроль человека над своими поступками отрицался, и поэтому он должен был постоянно обращаться к Богу как абсолютной власти. В целом в Коране для выражения меры, суда и решения

используется понятие “казо” [11; 323-328]. Соответственно, калам и другие исламские школы вкладывали в этот термин значение, связанное с содержанием судьбы, или ее “построением”, и называли это «общим» повелением Бога.

Более того, Насир Хусрав категоричен в отношении утверждения таб‘итов в вопросе о четырех стихиях, которые по своим формообразующим принципам различны: форма земли – холодность и сухость, воды – холодность и влажность, воздуха – теплота и влажность, огня – теплота и сухость.[7.С. 70]

Многие религиоведы начало спора о свободе воли видят в учениях кадаритов и джабаритов, но внутри самой школы калама этот вопрос обсуждался в основном в рамках учений мутазилитов и аш‘аритов. Мыслителей этих обеих школ особенно волновала такая сложная проблема, как примирение идеи всемогущего Бога, управляющего всем, в том числе и человеческими действиями, с идеей справедливого Бога, Который не должен обвинять людей за их действия, которые никогда не были избраны Им, не совершены и не подлежат вознаграждению или наказанию за это. Мутазилиты решили эту проблему беспрецедентным образом: во-первых, они считали, что божественная справедливость означает, что Бог предписывает только то, что полезно для человека, а во-вторых, Бог может повелевать только добром (ма‘руф) и запрещать все, что не дозволено (мункар). Кроме того, они утверждали, что Бог не может быть привлечен к ответственности [12; 93-110], потому, что последнее имеет нравственный характер, отвергающее возложение зла и несправедливости на Бога. По мнению мутазилитов, ответственность должна возлагаться на людей и именно за их действия.

Начиная с III/IX в., вопрос о свободе человека обсуждаться уже с точки зрения соотношения «силы и действия» (или способности действовать - истина). В данном случае, решая проблему свободы человека, мыслители фокусировались на том, насколько человек, обладающий властью, может быть свободным или послушным для её осуществления. Мутазилиты сосредоточили свое внимание на понятии «кудра (-т)», обозначающем силу активных причин. Они рассматривали человека как файля (исполнителя), алима (знающего), кабия (обладающего способностью действовать), мюрида (владелец желания) и т.д. Соответственно, человек выступал как реальный фактор, точнее, как активная аристотелевская причина реального положения вещей. Один из лидеров мутазилитов Басры - Абу Али ал-Джуббаи (ум. 303/915-6), видел в причинах человеческого могущества творческие причины, с помощью которых человек может что-то воссоздавать. По аль-Джуббаи, способность человека создавать вещи делает его новатором, по-настоящему деятельным и изобретателем действия. Могущество определяется как поддерживающая сила, которая находится между двумя полюсами действия (т.е. реализацией и нереализацией). Отсюда Аль-Джуббаи делал вывод, что воля человека способна выбирать два полюса - работу и деятельность, т.е. использовать силы, действующие до самой работы и в процессе самой деятельности [10; 89-94].

Это положение прямо следует из концепции Аристотеля, из центральной идеи причинности, или детерминированности его учения, а именно - причина нуждается в своем собственном действии. Аристотель был не только первым, кто заявил, что следствие (или результат) зависит от причины, но он также первым предложил концепцию причинно-следственной связи, объяснил взаимозависимость между двумя важнейшими элементами – причиной и следствием, один из которых подчинен другому. «Поэтому, если в предмете оба они естественным образом связаны с одной вещью, то одно из них не может действовать само по себе, потому что оно одно, а не много. Точно так же недееспособность и недееспособный – это лишение противоположного вида силы или способности, поэтому дееспособность всегда может находиться в том же состоянии, что

и недееспособность. А о лишении говорится в другом смысле. Точнее, это означает, во-первых, что что-то лишено чего-то; во-вторых, хотя для вещи и характерно, что она имеет что-либо по природе, она этого не имеет – либо вообще, либо тогда, когда ей свойственно иметь это» [1; 235].

Эти рассуждения Аристотеля оказали все влияние на Абу ал-Хузейла (ум. 226/840-1), главу школы мутазилитов в Басре, разработавшего теорию моментов. Истина, по его мнению, заключается скорее в силе воли, а не в физической силе, выражающейся в осуществлении добровольной деятельности человека. Именно воля стала синонимом такого понятия, как «достижение цели избранного намерения» тогда, когда есть условия неограниченного выбора». Согласно его теории, человек начинал действовать в первый момент (момент свершения действия - йаф'алу), в то время как во втором моменте (момент совершенного действия - фа'ала) действие считалось уже совершившимся. Из этой позиции мыслителя логически следует что: а) сила классифицируется как мощь только до действия; б) для ее направления необходима воля (муджиб) и в) сила, существовавшая до действия, после его совершения уже не нужна [10; 92]. Согласно Абу ал-Хузейлу, во внутреннем проявлении воли и при выборе действия каждый человек пользуется определенной свободой для его совершения уже во внешней среде, и совершает он это действие своей волей. Более того, с точки зрения Абу аль-Хузейла, человек может реализовать справедливость, с помощью разума, понимания человеком откровения, через свободу выбора и способность различать между добром и злом. Поэтому приоритет способностей человека над реальными объектами есть не творческая случайность, а выбор между двумя суждениями, излагаемыми в конкретном контексте [7; 12].

Мутазилиты как и дравние греческие философы, утверждали, что тела состоят из компонентов (атомов), но, например, в отличие от Аристотеля, они считали, что эти компоненты не могут быть разделены. Большинство мутазилитов связывали свою атомистическую теорию с основным суждением, согласно которому субстанция является только носителем акциденций. В отличие от Аристотеля, который усматривал связь субстанции с акциденцией, они отрицали способность акциденции к сущностному бытию [10; 7-10]. Мутазилиты считали, что не только атомы, но и их акциденции по своей природе лишены энергии и должны соединяться, чтобы образовать тело. Несмотря на такую интерпретацию понятия “арад” (“акциденция”), мутазилиты вовсе не отрицали важность человеческой причинности. В этом смысле Муаммар ибн Аббад ас-Сулами (ум. 215/830), один из известных правоведов-мутазилитов, попытался в своем учении освободить Бога от ответственности за творение злых дел: он признавал, что существование тел (как совокупность атомов) зависит от Бога, а существование акциденций приписывал их действиям и поступкам. По его словам, никто не может сказать, что Бог есть причина акциденций, кроме как в косвенном случае, т.е. через тело, которое естественным образом “порождает акциденции [8; 50].

Основываясь на проведенном нами анализе, можно констатировать, что мутазилиты смогли адаптировать свои представления об атомизме со своей теорией, согласно которой человек действует в этом мире свободно. Они подчеркивали ответственность людей за акциденции, возникающие из-за их поведения и действий. По мнению мутазилитов, человек мог благодаря способности быть автономным в своей деятельности, создать акцидентальную силу, которая «передвигает камень и в то же время, если этим камнем ударить кого-то, то можно причинить боль» [9; 132-133].

Таким образом, мутазилиты и кадариты утверждали, что человек обладает силой совершить действие и имеет полную свободу в своем выборе, хотя сила эта была создана в нем Богом. Ашариты же избрали срединный путь (манзалатун байна-л-манзалатайн).

По мнению М.Н. Вольфа, «они различали творение (халқ) и приобретение (касб) действия. Бог, по мнению ашаритов, является творцом (халик) человеческих действий, а соответственно, человек – та личность, которая приобретает действия (муктасиб). Действия людей сотворены Богом, а сами создания не способны сотворить какое-либо действие, потому что Творец есть только Бог. Сила, согласно их представлениям, либо изначальна (кадама), либо проявлена (хадаса)»[2 ; 54].

Как видим, понятия “свобода” и “послушание” (“подчинение”) в исламской философии формировались под влиянием различных социокультурных факторов и мировоззренческих источников. Прежде всего это были политико-социальные факторы, в частности политическая власть, признанные людьми лидеры, или, наоборот, отрицаемые гражданами, причем без различия расы, племени, религии и др. Всё это в совокупности могло привести или к согласию в обществе, или недовольству. Государство или вождь должны были обеспечить и гарантировать защиту каждого своего гражданина, права человека реализовать принцип справедливости. Стремление человека к свободе или его подчиненность в первую очередь зависят именно от этих факторов. В исламской философии эти понятия разрабатывались в русле новых идей, совместимых с учением ислама, учениями древнегреческих мыслителей, свободолюбивыми идеями древних иранцев и другими мировоззренческими концепциями мыслителей Востока.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аристотель. Сочинения в четырех томах/Ред. В.Ф.Асмус. - М.: «Мысль», 1976, Т.1. - 550 с.
2. Вольф М.Н. Средневековая арабская философия: ашаритский калам. - Новосибирск, 2008. 152 с.
3. Смирнов А.В. Этика: принцип строгой ответственности // История арабо-мусульманской философии: Учебник / Под ред. А.В. Смирнова. - М.: Академический Проект, 2013. - С.87-88.
4. Курбоншоев И Дж. Историко – политические условия формирования натурфилософия Насира Хусрава. Вестник таджикского национального университета. №7. С. 118-123
5. Курбоншоев И Дж. Идение истоки натурфилософских концепции Насира Хусрава и их особенности. Вестник таджикского национального университета. 2016. № 3-6. С. 104-110.
6. Курбоншоев И Дж. Концепция микро и макрокоса гармония человека и природы в натурфилософия Насира Хусрава. Известия Института философии, политологии и права имени А. Баховаддинова Национальной академии наук Таджикистана. 2021. № 1. С. 68-72.
7. Курбоншоев И Дж. Автохтонные истоки натурфилософских воззрений Насира Хусрава. . Известия Института философии, политологии и права имени А. Баховаддинова Национальной академии наук Таджикистана. 2021. № 1. С. 93-98.
8. Қуръон <http://www.parsquran.com/data/show.php?sura=45&ayat= 0& user=far &lang =far>
9. Leaman O. ‘The Developed Kalām Tradition (part I)’//T.Winter (ed.), The Cambridge Companion to Classical Islamic Theology. - Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – P.77-96.
10. Frank R.M. The Science of Kalām//Arab Sciences and Philosophy. 2. –P.7-37.
11. Frank R.M. Several Fundamental Assumptions of the Baṣra School of the Mu‘tazila’// Studia Islamica 33, 1971. – P.5-18.
12. Fakhry M.A. History of Islamic philosophy (Studies in Oriental Culture, No.5). 427

- p. - New York and London: Columbia University Press, 1970.
13. Gutas D. Avicenna and the Aristotelian Tradition. – Leyden. - New York: BRILL; 2nd Revised, Enlarged ed. edition (October 1, 2013). - 500 p.
  14. Mayer T. Theology and Sufism. In T. Winter (ed.). The Cambridge Companion to Classical Islamic Theology, Cambridge: Cambridge University Press, 2008. - P.258–287.
  15. Rosenthal F. The Muslim concept of freedom, prior to the nineteenth century. - Leiden: E.J.Brill, 1960. – 133 P.
  16. 1987. 386. ص. یرعشالانسحلایباخیشلالتالاقمدرجم. کروفنبا.

МАСЪАЛАИ ОЗОДӢ ВА ФАРМОНБАРДОРӢ АЗ НИГОҲИ ҶАРАӢНҲОИ ФАЛСАФӢ-ДИНИИ ТОҶИК

Масъалаи озодӣ ва фармонбардорӣ яке аз мубрамтрин мавзуҳои мувоҳисавӣ дар таълимоти ҷараёнҳои фалсафӣ-динии тоҷик маҳсуб меёбад. Дар ин мақола муаллиф бо таъриҳ ба сарчашмаҳои асли мадракҳо ва зояҳои мутафаккирони ҷараёнҳои тасаввуф, калом, ашъария, қадария ва ҷабарияро ба таъриҳи иҷмолӣ таҳлилу баррасӣ намудааст. Зикр карда мешавад, ки ба мактабҳои ақлгарои Исломи таъсири мутафаккирон ва мактабҳои фалсафаи юнонӣ зиёд мушоҳида мешавад. Хусусан, таъсири таълимоти Суқрот, Афлотун, Арасту, Пифагор ва дигаронро дар онҳо бараъло мушоҳида кардан мумкин аст. Аз ин ҷост, ки муаллиф оғози таҳлилу мавзӯро аз баррасии таълимоти мутафаккирони Юнони Қадим шурӯъ намуда, пас аз он ба омӯзиши таълимоти мактабҳои фалсафӣ-динии тоҷик мегузарад.

Консепсияи озодӣ ва фармонбардорӣ дар Исломи дари доираи масоили динӣ ва ахлоқӣ, аз ҷумла, таносуби онҳо бо мафҳуми адолат мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст. Дар иртибот бо он муаллиф зикр менамояд, ки озодии инфиродии инсон дар ибтидо ҳамчун омил маҳдудкунандаи ҳокимияти давлатӣ тасаввур мешуд ва пас, маҳдуд кардани салоҳиятҳои мақомоти гуногунро барои ҳифзи озодиҳои шахсӣ зарур мешумориданд. Ташаққули мафҳумҳои озодӣ ва фармонбардорӣ (итоат) дар фалсафаи исломӣ омилҳои гуногуни иҷтимоӣ фарҳангӣ ва сарчашмаҳои зояи пайдоиши онҳоро дорад. Сарчашмаҳои зояи ташаққули мафҳумҳои озодӣ ва фармонбардорӣ (итоат) дар фалсафаи исломӣ дар паи ҷустуи афкори нав ва ба таълимоти Исломи мувофиқ ба миён омадаанд: таълимоти мутафаккирони Юнони Қадим, ақоиди озодиҳо дар таълимоти онҳоро пешнаи мардуми эронӣ ва ғайра барои ин ақида заминаҳои муҳимтарин буданд.

Калидвожаҳо: *озодӣ, фармонбардорӣ, ҷараёнҳои фалсафӣ-динӣ, мактабҳои ақлгарои, консепсия, ҷаҳонбинӣ, сарнавишт, мактабҳои Юнони Қадим, фалсафаи исломӣ, зояҳо, методология.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Зикризода Ҳобил номзади илмҳои фалсафа, дотсент, мудири кафедраи фалсафаи фарҳанги Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни Email: Nobiljon1981@mail.ru

ПРОБЛЕМА СВОБОДЫ И ПОВИНОВЕНИЯ В УЧЕНИЯХ ТАДЖИКСКИХ ФИЛОСОФСКИХ И РЕЛИГИОЗНЫХ ТЕЧЕНИЙ

Проблема свободы и повиновения - одна из самых сложных в учениях таджикских философских и религиозных течений и школ. В статье, основанной на первоисточниках, автор обобщает идеи и представления мыслителей об указанной проблеме, принадлежащих таким религиозно-философским направлениям, как суфизм, калам, ашария, кадария и джабария. Отмечается, что рационалистические школы ислама находились под сильным влиянием представителей греческой философии. В частности, в них отчетливо прослеживается влияние учений Сократа, Платона, Аристотеля, Пифагора и др. Поэтому, автор начинает свой анализ с изучения идей древнегреческих мыслителей, а затем переходит к исследованию того, как проблема свободы и повиновения трактовалась различными таджикскими философскими и религиозными школами.

Концепция свободы и послушания в исламе изучалась в контексте религиозных и моральных проблем, включая их связь с концепцией справедливости. В связи с этим, автор отмечает, что индивидуальная свобода человека изначально рассматривалась как фактор ограничивающий

государственную власть, а затем уже как фактор, ограничивающий полномочия различных органов. Во главу угла ставилась защита личных свобод.

Формирование представлений о свободе и послушании в исламской философии всегда зависело от различных социокультурных факторов, и, в силу этого, здесь имели место разные идеологические источники. В первую очередь это были новые для своего времени идеи, так или иначе связанные с учениями ислама, учениями древнегреческих мыслителей, либеральными доктринами, учениями древних иранских народов и т.п.

Ключевые слова: свобода, повинование, философско-религиозные движения, философские школы, концепция, мировоззрение, судьба, школы Древней Греции, исламская философия, идеи, методология.

Сведения об авторе: Зикирзода Хобил- кандидат философских наук, доцент, заведующий кафедрой философии и культуры Таджикского педагогического университета им.С.Айни. E-mail:Hobiljon1981@mail.

THE PROBLEM OF FREEDOM AND OBEDIENCE FROM THE POINT OF VIEW OF TAJIK PHILOSOPHICAL AND RELIGIOUS MOVEMENTS

The problem of freedom and obedience is one of the hottest topics in the teachings of Tajik philosophical and religious movements. In this article, based on primary sources, the author summarizes the ideas and views of thinkers about the processes of mysticism, kalama, asharya, kadariya and jabariya. It is noted that the rationalistic schools of Islam are strongly influenced by the thinkers and schools of Greek philosophy. In particular, they clearly show the influence of the teachings of Socrates, Plato, Aristotle, Pythagoras and others. Thus, the author begins his analysis of the subject with the study of the teachings of ancient Greek thinkers, and then proceeds to the study of Tajik philosophical and religious schools.

The concept of freedom and obedience in Islam has been studied in the context of religious and moral issues, including their relationship to the concept of justice. In this regard, the author notes that individual freedom of a person was initially considered as a limiting factor of state power, and then it was considered necessary to limit the powers of various bodies to protect personal freedoms. The formation of ideas about freedom and obedience in Islamic philosophy has various sociocultural factors and ideological sources of their origin. The ideological sources for the formation of ideas about freedom and obedience in Islamic philosophy are the search for new ideas in accordance with the teachings of Islam: the teachings of ancient Greek thinkers, liberal doctrines in the teachings of the ancient Iranian peoples, etc., were the most important prerequisites for the development of this idea.

Key words: freedom, obedience, philosophical and religious movements, schools of thought, concept, worldview, destiny, schools of Ancient Greece, Islamic philosophy, ideas, methodology.

Information about the author: Zikirzoda Hobil – kandidat of philosophical sciences (PhD), Do-cent of the Department of Philosophy and Culture, Tajik Pedagogical University named after S.Aini. E-mail: E-mail:Hobiljon1981@mail.ru

УДК:149

АСОСҲОИ ТАШАККУЛИ ҲУВИЯТИ МИЛЛӢ ДАР ТОҶИКИСТОН

Саидумаров С.С., Авғонова З.А., Тураев Ф.Р.

Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи академик М.С. Осимӣ

Пешрафти технологии имрӯзи ҷомеа, ҷангҳои байнидавлатӣ, муборизаҳои ширкатҳои фаромиллӣ, тезутундшавии ҷаҳонишавӣ барои кишварҳои миллӣ ба мисли Тоҷикистон ҳассосият ва талаботи навро ба миён оварда истодааст. Дар ин равандҳо нақши ҳувияти миллиро чун омили ваҳдатифари миллат ноҳида гирифтани, мисли сохтани ҳона бе таҳкурсии мебошад. Пеш аз ҳама, ҳувияти миллӣ метавонад, миллатро ҳамчун субъекти

фаъолияткунандаи иҷтимоӣ–таърихӣ, ки дорандаи низоми рушдёфтаи коммуникатсионӣ, ба душ гирифтани ҳисси масъулияти ягона, шуури ягона, худшиносӣ, зехният, мақсади ягона ва ғ. нишон диҳад. Доир ба ин масъала муҳаққиқи рус В.А. Тишков хело бомаврид таъкид менамояд: Хувияти миллии барои давлат аз ҳимояи сарҳад, Конституция, артиш ва дигар институтҳои чома болотар меистад [8, с. 28]. Ба андешаи мутахассисон дар асри XXI дар кураи замин зиёда аз се ҳазор халқият зиндагӣ менамоянд, ки ҳар кадоми онҳо дар зинаҳои гуногуни рушди иқтисодӣ, сиёсӣ ва фарҳангӣ қарор доранд. Хушбахтона, дар байни онҳо як зумра миллатҳои қадимӣ зиндагӣ менамоянд, ки тули ҳазорсолаҳо новобаста аз муборизаҳои зиёд хувияти хешро ҳифз намудаанд [5., с. 240]. Донишмандон ва сиёсатмадорони аврупоӣ ин масъаларо ханӯз садсолаҳо инҷониб пайгирӣ намуда истодаанд. Дар Тоҷикистон баъзе ҷузъиётҳои он таҳқиқ гардидаанд, ки ниҳоят кам аст. Бинобар ин, ҳар як институти таъсирасони чомааро мебояд баҳри ба вучуд овардан ва ташаккул додани асосҳои умумимиллии маънавӣ – фарҳангӣ нақши бориз дошта, ҳар як фарди тоҷик аз тоҷик будани хеш ифтихор намуда, хусусиятҳои миллии хешро дар дохил ва хориҷ тараннум намояд. Дар амалияи иҷтимоӣ–фарҳангӣ ва сиёсии муосир хувияти миллии нақши асосиро мебозад. Доир ба ин масъала Э. Хобсбаум таъкид менамояд, ки замони мо ҳамчун гузашта замони давлатҳои миллии боқӣ мемонад [12, с. 97]. Бинобар он давлатҳое, ки хувияти миллиашон рушд наёфтааст, дар замони ҷаҳоншумулӣ ё дар ягон гирдоб ғарқ мегарданд ва ё ҳамчун миллат дар оянда фаъолияти таърихии хешро аз даст медиҳанд. Илова бар ин, намояндагони ҷунин миллат манфиатҳои худро дар муносибатҳои байнимиллатҳо ҳифз карда наметавонанд ва барои ширкатҳои фаромиллӣ ва давлатҳои абаркудрат ҳамчун «хӯроки тайёр» қарор мегиранд.

Дар замони муосир давлатҳои пешрафта мекӯшанд, ки хусусиятҳои миллии хешро ба ҳар роҳу восита ба сари дигар миллатҳо таҳмил намоянд. Аз як тараф ин миллатҳо дар гирдоби мушкилиҳои иқтисодӣ, сиёсӣ ва иҷтимоии хеш ғутовар гаштаанд, аз тарафи дигар хувияти миллии хешро оҳиста–оҳиста аз даст медиҳанд. Барои ҳамин омӯзиши ҳамачиҳатаи хувияти миллии тоҷикон кори саривақтӣ аст ва мо дар ин мақола баъзе аз ҷузъиётҳои онро мавриди таҳлил қарор медиҳем.

Доир ба омӯзиши хувият, ки асосан якҷанд усулро дар илм истифода мебаранд: примордиалӣ, конструктивизм инструментализм, постколониализм ва постмодернизм ном доранд, мо ҳар яки онҳоро дар алоҳидагӣ дида мебароем.

Назарияи примордиализм миллатро ҳамчун зухуроти биологӣ баҳо медиҳанд, ки намояндагони машҳураш Питер ван ден Берг, Лев Гумиев, Поло Шо ва Юва Вонг К. Гирс, Э. Смит, Ю. Бромлей, М. Н. Руткевич, А. Н. Малинкин, Н. Н. Моисеев, В. И. Козлов, А. С. Баронин, В. Г. Бабаков, В. М. Семенов, А. В. Гулига, В. А. Махнач, Э. А. Поздняков, С. А. Кравченко ва дигарон ба ҳисоб мераванд. Дар назарияи примордиалӣ ду самти омӯзишро ҷудо мекунанд: сотсиобиологӣ ва таҳаввулотӣ–таърихӣ. Тарафдорони равияи аввалин миллатро натиҷаи инкишофи ниҳоии объективии халқият медонанд. Муаллифони самти таҳаввулотӣ–таърихӣ миллатро натиҷаи чомаи иҷтимоӣ мебинанд, на ҳамчун биологӣ, ки дар умқи худ бо робитаҳои иҷтимоӣ таърихӣ бо ҳамдигар пайванданд. Бархе аз намояндагонаш таъкид менамоянд, ки забон, фарҳанг, худшиносии миллии дар асоси фазои ҷуғрофӣ, худудӣ, табиӣ, иҷтимоӣ–иқтисодӣ ва давлатӣ–ҳуқуқӣ боиси пайдоиши миллат гардидаанд. Ҳангоми ифодаи мафҳуми хувияти миллии тарафдорони назарияи примордиалӣ ба мафҳумҳои рӯҳи миллии, характери миллии, худшиносии миллии, психологияи миллии бартарӣ медиҳанд. Ин файласуфон И. Г. Гердер, И. Кант, Г. В. Ф. Гегел, Й. Г. Фихте ва дигарон мебошанд. Аввалин шуда, Гердер мафҳуми «рӯҳи миллии»–ро истифода бурдааст, ки мувофиқи он ҳар як миллат аз рӯи фазо ва вақт ва аз рӯи характери миллиашон аз ҳамдигар фарқ мекунанд [4, с. 313].

Назарияи дигаре, ки масъалаи хувиятро матраҳ намудаанд, конструктивистон мебошанд. Намояндагони машхураш Энтони Гиденс, Эрнест Ренан, Юрген Хабермас, В. А. Тишков, Урс Алтерматт С. Хантингтон, Питер Бергер, Томас Лукман, Сейл Бейнхабиб ва дигарон мебошанд. Яке аз машхуртарини онҳо С. Хантингтон ба ҳисоб меравад, ки доир ба ин масъала хело бомаврид таъкид намудааст. Инсонҳо хувияти худро конструксия менамоянд, ки баъзе аз онҳо бо хоҳиши худ, бархеи дигар аз рӯи зарурат боқимонда бошад аз маҷбурӣ [11., с. 50–51]. Ӯ асосҳои зиёдеро барои шинохти хеш пешниҳод менамояд, ки инҳоянд: фарҳангӣ (забон, дин), ҳудудӣ (ноҳия, минтақаи аҳолинишин), сиёсӣ, (идеология, давлат), иқтисодӣ (касб, соҳаи иқтисодӣ), иҷтимоӣ (гурӯҳҳои аз рӯи манфиатҳояшон, мавқеъ). Муҳаққиқ қайд менамояд, ки одамон барои интихоби сарчашмаҳои хувияти хеш имкониятҳои бешумор доранд, аммо ҳангоми фаъолият, фард на дар ҳама коллективҳо хувияти худро ҳамчун аъзои он ҳувайдо менамояд. Хантингтон на танҳо хувияти фардиро пайгирӣ намудааст, балки гурӯҳҳои калони иҷтимоӣ то ба миллат ва давлатро омӯхтааст [11., с. 58–59].

Конструктивизми иҷтимоӣ асосҳои назариявии худро аз асари «Соҳтмони (контруксия) воқеияти иҷтимоӣ»-и Питер Бергер ва Томас Лукман мегиранд, ки онҳо ба муқобили примордиалистон баромад намудаанд. Таърифи беҳтаринро доир ба контруктивизми хувият намояндаи дигари ин равия Сейл Бейнхабиб овардааст. Конструктивизми иҷтимоӣ маънои онро дорад, ки фарҳанг аз гурӯҳи меросӣ набуда, вай бо мурури замон шакл гирифта, иваз мегардад [2., с. 314]. Ба андешаи В. А. Ачкасов, хувият–натанҳо худмуайянкунии одамон дар доираи ҷомеаи муайян, балки фаҳмиш доир ба ин анбуҳи одамон («образи мо» метавонад «мо» ва «онҳо»-ро созад (конструксия намояд)), хусусиятҳои фарҳангӣ, динӣ, забонӣ, ҳудудӣ, таърихӣ ва ғайраро фаро гирад. То кадом андоза зиёд будани шумораи одамони хувияти ягонадошта, ҳамон қадар фаъолияти якҷояи онҳо баҳри расидан ба манфиатҳои ягона зиёд мегардонад [1., с. 20]. Яъне ба андешаи онҳо асосҳои сабабии хувияти миллиро худи аъзоёни он, махсусан элитаи сиёсӣ ва маънавии онҳо ба вучуд меоранд.

Намояндагони равияи инструменталистӣ миллатро ҳамчун асбоб, ки бо ёрии он одамон метавонанд ба мақсади хеш ноил гарданд, мефаҳманд. Усули инструменталиро олимони ба мисли Д. Белл, Г. Вулп, Н. Глейзер, Д. П. Мойнихэн, Т. Гир ва аз Россия С. А. Арутюнов, Г. С. Денисова, Н. Н. Чебоксаров ва ғайраҳо пешниҳод менамоянд. Олимони машхури ин равия Н. Глейзер ва Д. П. Мойнихэн пешниҳод менамоянд, ки ташаккули ҳамагуна хувият пеш аз ҳама баҳри манфиат ва шавку ҳавасҳои ягона, ки фард онро дар раванди фаъолияти якҷоя ба даст меоварад, вобаста аст [17, с. 1]. Аз ин бармеояд, ки миллат барои инструменталистон ҳамчун усули ба мақсад расидан истифода мегардад. Ба ҳамин наздик В. Тишков қайд менамояд, ки дар замони муосир «дрейфи хувият» мушоҳида мегардад, фард ва ё гурӯҳ хувияти худро аз рӯи дастрас будани он интихоб менамояд, давлат ҳамчун муҳайёкунандаи сарҳад ва шароит баромад карда метавонад [9., с. 123]. Намояндагони инструментализм даъво доранд, ки хувият вобаста ба вазъият метавонад ивазшаванда бошад ва ин аз соҳтори ҷомеа вобастагӣ дорад. Хувияти миллии ҳамчун асбоб барои мутобиқгардӣ ба ҷомеа хизмат намуда ва худро дар асоси донишҳои миллии месозаду мутобиқи ин донишҳо дар байни дигар гурӯҳҳои иҷтимоӣ фаъолият менамояд. Хувияти миллиро аз нигоҳи инструменталистон худи фард вобаста ба мақеи миллат дар байни дигар миллатҳо месозад ва онро такмил медиҳад ва ё заиф мегардонад. Ин равияро дар бисёр маврид ба ҳедонизм рабт медиҳанд, ки дар ин ҷой миллат ба сифати ба даст овардани мақсаду мароми ягона баромад мекунад. Дар усули инструменталистӣ доир ба масъалаи хувият як қатор камбудиҳо дида мешавад. Масалан, на ҳама вақт лидерон метавонанд, ки баҳри муттаҳиднамоии ҷомеа тасмимҳои боақлона

гиранд, ки ин метавонад ба парокандагии онҳо оварда расонад.

Мактаби дигаре, ки зери таҳлили мо қарор мегирад, усули постколониализм (пасоистеъмори) мебошад, ки дар бораи хувияти миллӣ назари худро баён менамоянд. Намояндагони ин мактаб асосан нафароне мебошанд, ки аз минтақаҳои калониалӣ буда, дар Аврупо ба воя расида, таълими аврупоиро гирифтаанд, ба мисли Эдвард Саид, Ҳоми Баба ва ғ.

Назарияи постколониалӣ равияи фалсафие мебошад, ки фарҳанги давлатҳои колониалиро мавриди омӯзиш қарор медиҳад, ки солҳои ҳафтодуми асри XX дар асоси андешаҳои Мишел Фуко, Жака Деррида ва Жилия Делёз ба вучуд омадааст, ки мақсадашонро тавассути адабиёт, санъат ва умуман фарҳанг баён менамоянд. Асосгузори ин равия Эдвард Саид бо китоби хеш «Ориентализм» (1976), ки сиёсати бегонашавии аврупоиҳоро дар Шарқи Наздик ва махсусан Фаластинро таҳлил менамояд. Вай ин бегонашавиро бо номи «империализми фарҳангӣ» ном бурда, таъкид менамояд, ки колониалистон кӯшиш намудаанд, то фарҳанги мардуми бумиро пахш намуда, ба ҷояш фарҳанги нави аврупоиро роиҷ гардонанд, аммо омма бо он муборизаи беамон бурдааст. Дарвоқеъ, Фэнон се зинаи муборизаи муқобили колониалиро пешниҳод намудааст: 1. Ассимилятсии колониалӣ; 2. Ҳолати вайроншавӣ, яъне дар ин вақт фардҳои ҷомеа барои барқарор намудани хувияташон ба фарҳанги гузаштагони хеш рӯ меоваранд; 3. Мубориза – дар ин зина аъзоёни ҷомеа бар зидди колониалистон мубориза бурда, хувияти миллӣ ва давлатиашонро барқарор менамоянд [13, с. 345]. Ҳиссиёти вобастагӣ ва худмухтор набудан ҳангоми қабули қарорҳо ҳама вақт фардҳои ҷомеаҳои калониалиро фаро мегирифт. Махсусан сухан дар бораи он нафароне меравад, ки баҳри пешрафти иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва маънавии хеш ба забони калонизатор рӯй оварда, ба давлати онҳо рафта, касб меомӯзанду фарҳанги онҳоро аз худ мекунанду ба рӯйи худ «ниқоби сафед» мекашанд [16., с. 56]. Гуфтан мумкин аст, ки чунин ашхос дар сурати рӯй наовардан ба фарҳангу забони хеш оҳиста–оҳиста хувияти миллӣи хешро аз даст медиҳанд ва бо ибораи дигар онгунае «Зоғ меҳаҳад, ки роҳгардии кабкро омӯзад, аммо аз роҳгардии худ мемонад» худро дигар намеёбад. Ҳоми Баба намояндаи ҳиндутабори ин равия назарияи психогерменевтикаи Лаканро таҳқиқ намуда, ба ҳулосае меояд, ки механизми пуршиддат гардидани муборизаи байни қувваи доминанта (колониалистҳо) ва қуввае, ки меҳаҳад хувияти муайяно ба вучуд биёрад, яъне тарафи сеюм ба вучуд меояд, ки бо табиат ва гузаштагони хешу қувваи таъсиркунанда ба созиш меояд. Он чун одами «дубаҳра» тақлидгари кӯркӯрона ба калониалистон ба намунаи комплекси «ахтакардашуда»–и майли субъект баҳри ба даст овардани «Дигар» (субъекти фарқкунанда) аст, ки ба асл начандон монанд аст. Дар баробари ин, барои исботи гуфтаҳои хеш ба таҳқиқотҳои З. Фрейд доир ба мулат (насли аз сиёхпӯст ва сафедпӯст ба дунёомада) рӯй овардааст. Ин насли омехта баъзе хусусияташон ба калонизаторҳо ва баъзеашон бо мардуми таҳҷой монанданд, ки дар ягон ҷомеа обрӯи хосаро соҳиб намегарданд. Баба андешаҳои «тақлиднамой ҳамчун камуфуляҷ»–и Лакан таъя намуда, таъкид менамояд, ки ин фарқият на мувофиқатӣ ва на ба пастравӣ меоварад [15., с. 380—386].

Ба андешаи Патра Чатерчи баъд аз мустақилият ба даст овардан хувияти миллӣ ба мувозинат меояд ва элита дар сохтори сиёсӣ механизми нави онро ба вучуд оварда, тавассути фарҳангу маънавиёти гузашта, холигии маънавиро пур мекунанд, ки ҳамин усулҳоро Робиндранат Такур дар Ҳиндустон ва Джомо Кениата дар Кения хуб истифода бурдаанд [14., с. 348].

Дар маркази муҳақиқони постколониалӣ шуури дубаҳра меистад, мувофиқи он шуури субъекти потколониалӣ дар асоси шак доштан, ки ба кадом фарҳанг мутааллиқияташ меистад ва ин ба худшиносӣ ва хувияташ таъсир мерасонад. Ин ҳолат аз монанд набудан ба

асл ва ё дар байни ду фарҳанг монданаҷш вобастагӣ дорад. Дар бисёр маврид чунин одамон ба ҳолати депрессияи мудовим гирифта мегарданд, ки ба сифати қор ва саломатиашон бетаъсир намеояд. Ҳувияти динамикӣ, ноқомил, гибридӣ, ва постколониалӣ дар баъзе минтақаҳои ҷаҳон (Амрикои Лотинӣ, Африқо, Ҳиндустон) вохӯрдан мумкин аст, ки маҳсули постколониализми аврупоӣ ба ҳисоб рафта, ба вайроншавии «Ман» ва ё «Мо»-и онҳо оварда расонидааст.

Яке аз равиҷҳое, ки солҳои охир дар фалсафа пайдо гардида, тарафдорони хешро дорад, постмодернизм ба ҳисоб меравад, ки намоёндагони машҳураш Жан Бодийяр ва Жак Деррида ба ҳисоб мераванд. Ба андешаи он ҳувият ба бӯҳрон дучор гашта истодааст. Сабаби ба чунин бӯҳрон дучор шудани ҳувиятро онҳо дар он мебинанд, ки инсон имрӯза дар он шароите зиндагӣ дорад, ки наметавонад «худӣ худаш»-ро ба пуррагӣ дарк намояд ва ин ба вайроншавии худайниятии шахсият оварда расонидааст. Ж. Бодийяр дар фалсафаи хеш се мафҳуми асосиро «симулякр» (фр. simulacre аз лот. Simulacrum – монанд, нусха), «симулятсия» (лот. Simulatio – намоён, сохтакорӣ) ва гипервоқеъият (қал. юн-аз ҳад зиёд воқеъ) доир ба ҳувият пешниҳод намудааст. Симулякр асоси симулятсия ба ҳисоб рафта гипервоқеъиятро ба вучуд меорад ва моҳиятан мустақил гашта, умуман ба аслаш монандӣ надорад. Ба андешаи файласуф дар замони гипервоқеъият ва симулякор зербино рӯбиноро (ба мисли марксистон) муайян намеояд, балки баръакс. Симулятсия – симулятсияи худудӣ ва ҷавҳарӣ ба ҳисоб намеавад, балки самараи тарҳи воқеъе, ки ба асл шабоҳат надорад ва гипервоқеъият аст. Айни замон худуд муқаддам аз харита набуда, балки харита пеш аз худуд аст [3., с. 5]. Ж. Бодийяр се зинаи симулякрҳоро пешниҳод менамояд:

1. симулякрҳои табиӣ-дар асоси образи тақлид ва сохта ба вучуд меояд;
2. симулякрҳои тавлидкунанда дар асоси энергия ва мошинҳо ба баланд бардоштани истеҳсолот;
3. симулякрҳои симулятсияҳо дар асоси ахбор ва тарҳи бозии кибернетикӣ сохта шуда, назорати ҳамаҷаҳра фаро мегирад ва инро гипервоқеъият ном мебарад [3, с. 159].

Дар замони постмодерн нақши ахбор дар ҳаёти одамон рӯз аз рӯз меафзояд, нақши симулякорҳо зиёд мегардад. Ҳангоми офаридани олами виртуалӣ воқеъиятро аз будаҷш зиёд нишон медиҳад ва ин ба ҳувияти фардӣ ва миллиаш бетаъсир намеояд, зеро дар олами нофаҳмо инсон худро гум мекунад. Дар ҳаёти одамон арзишҳо иваз мегарданд ва инсон аз сабаби зиёд ва омода будани ахбор дигар онҳоро дуруст таҳлил намекунад ва оҳиста – оҳиста ба «маҳлук»-е мубаддал мегардад, ки дар замони имрӯза онро «Манкурт» ва ё «Зомбӣ» ном мебаранд. Ба андешаи Бодийяр ягона роҳи наҷоти инсон аз ин ҳолат марг мебошад [3., с. 5].

Намоёндаи дигари постмодернизм Жак Деррида масъалаи ҳувиятро дар забон дида мебарояд. Ба андешаи ӯ забон ва фарҳанг дигар робита надорад. Дар ҳақиқатан барои забоншиноси классикӣ забон ҳамчун низомӣ муайян томияти худро нигоҳ медорад, аммо ин томият ба ягон «дигар» таҷа намекунад [10., с. 65]. Аз ин гуфтаҳо бармеояд, ки муҳаққиқ фаҳмиши калассикии ратсионализм ва худайниятии субъектро зерӣ шубҳа мебарад. Маншаи асосии чунин бӯҳрон пеш аз ҳама аз меъёр зиёд боз будани фард ба олами ихотақарда ва ба дигар одамон мебошад. Боиси тазаккур аст, ки инсон бе робита бо дигар одамон беҳамто будани худро дарк намекунад. Ба андешаи постмодернистон дар замони муосир ҳангоми «боз гардидани дигарон» маълум гашт, ки онҳо моҳият надорад ва танҳо холигӣ онҳоро фарогир аст. Инсон вучуд надорад «тан» ба ҷойи вай нақши иҷтимоияшро мебозад. Дар натиҷа ихтилоф байни ҷомеа ва шахс ба вучуд меояд, ки асоси онро мубориза байни «худ» ва «дигарон» ташкил медиҳад. Инсон имрӯза баҳри мавқеи

худро дарёфтан кӯшиш намекунад, балки дар ҷустуҷӯи масофаи байни «худӣ» ва «бегона» мебошад, ки яке аз онҳо пирӯз гардида, мавқеи дигариро ишғол менамояд. Дар натиҷа одамон мекӯшанд, ки дар худ якчанд «ниқоб»—хоро нигоҳ доранд ва дар ҳолати кадоме аз ин муборизаҳо боло гиранд, «ниқоб»—и мувофиқро нишон медиҳанд, ки ягон моҳияти маънавиро надорад ё ба маънии дигар хувияти онҳо номукамал буда, бо забони дигар ин навъи одамонро «чандбаҳра» номидан мумкин аст. Чунин одамон барои ҷомеаҳои миллии ниҳоят хатарноканд ва онҳоро метавон «варами саратон» ва ё «фоҳишаҳои миллат» ном барем, зеро онҳо метавонанд, ки барои пули ночизе аз баҳри манфиатҳои миллию давлатию минтақавӣ гузаранд. Аниқтараш онҳо барои ширкатҳои фаромиллӣ ва давлатҳои абарқудрат баҳри таҳмили ғояшон ҳамчун нуқтаи бифуркатсионӣ истифода мегарданд. Дар ин ҳолат “ҳар як фарди ҷомеаи мо бояд аз як гиребон сар бароварда, зеро сиёсати пешгирифтаи давлат ва ҳукумати Тоҷикистон, махсусан, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллии – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бар зидди ҳамагуна мушкилиҳо мубориза барем” [7., с.27].

Ҳар як усули таҳлилгардида ба мисли примордиализм, контруктивизм, постколониализм, постмодернизм ва структурализм масъалаи хувиятро ба таври ба худ хос таҳлилу баррасӣ намудаанд. Ва бояд гуфт, ки дар оянда назарияҳои нав дар саҳнаи илм пайдо мегарданд. Мақсади ниҳони ҳамагуна равияҳо пешниҳоди роҳи дурусти мутобиқгардонии афроди ҷомеаҳои миллии ба зиндагӣ ва фарқ нагардидани онҳо дар дунёи сермочарои ҷаҳоншумулӣ ба ҳисоб меравад.

Аз гуфтаҳои боло бармеояд, ки масъалаи хувиятро дар доираи усулҳои гуногун дида баромадан мумкин аст, ки ҳар яке онҳо аз кунҷҳои ба худ мувофиқ онро баҳо медиҳанд. Боиси тазаккур аст, ки ҳанӯз ба масъалаи миллат дар Юнони антиқа аҳамият додаанд ва масъалаи хувияти миллии муаммои нави фалсафӣ ба ҳисоб меравад. Бинобар ин метавон гуфт, ки ҳар як ҷараёни фалсафии болозикр хувияти миллиро бо рукҳои асосии миллат мавриди таҳқиқ қарор додаанд, ки дар таҳқиқоти минбаъдамон ба андешаҳо ва усулҳои омӯзишу таъсиррасониашон таъя менамоем. “Дар замони соҳибистиклолии Тоҷикистон, ки ҳар як фарди баору номуси он мехоҳад давлати аз нигоҳи сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ пешрафтaro бунёд намоем, дар шуур нахуст суолоти “Мо кӣ ҳастем?”, “Ба кучо равонаем?” ва “Қадам ҷомеаро бунёд намуда истодаем?” пайдо мешаванд” [6. с.54]. Аммо як чизро бояд қайд намоем, ки дар замони ҷаҳоншумулӣ ва пешрафти техника масъалаи хувият мубрамии худро аз даст надодааст, балки рӯз аз рӯз диққати муҳаққиқони соҳаҳои муҳталифро зиёдтар ҷалб намуда истодааст.

АДАБИЁТ

1. Ачкасов В.А. Национальная идентичность как исторический нарратив// Управленческое консультирование. 2018. № 10. С. 19–26.
2. Бенхабиб, С. Притязания культуры. Равенство и разнообразие [Текст] / С. Бенхабиб. - М.: Логос, 2003. – 350с.
3. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляция. Тула: Тульский полиграфист, 2013. 207 с.
4. Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества. М., 1977. – 703с.
5. Саидумаров С. С., Сарфарозова Н. Г. Социально-философский анализ генезиса национального самосознания // Бюллетень науки и практики. Электрон. журн. 2017. №5 (18). С. 239-247. Режим доступа: <http://www.bulletennauki.com/saidumarov> (дата обращения 15.05.2017).
6. Саидумаров С., Сарфарозова Н. Зехнияти миллии - маҳаки асосии ганҷури равонии миллат. Саидумаров С.С., Сарфарозова Н. // Паёми филиали донишгоҳи давлатии Москва ба номи М.В. Ломоносов дар шаҳри Душанбе, баҳши илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ. Том 2, №4, - Душанбе соли 2022. – С. 47–59,

7. Саидумаров С.С., Умаров А.Қ. Таъсири ширкатҳои фаромиллӣ ба амнияти давлати миллӣ [Матн] / С.С. Саидумаров, А.Қ. Умаров // Политехнический вестник ТТУ имени ак. М.С.Осими. серия: Серия Наука и Общество.- 2023.- №1(1) .-С.25-28
8. Тишков В.А. Что есть Россия и российский народ // Pro et Contra. 2007. Т. 11, № 3(37). С. 21—41.
9. Тишков В.А. Реквием по этносу: Исследования по социально-культурной антропологии. М.: Наука. 2003. — 544 с.
10. Философский язык Жака Деррида. Пер. Н.С. Автономовой (с комментариями). М.: РОССПЭН, 2011. 509 с.
11. Хантингтон, С. Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности Текст. / С. Хантингтон; пер. с англ. А.Башкирова. М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига», 2004. – 635.
12. Хобсбаум Э. После победы в войне. Соединенные Штаты: Все шире и шире // Логос. № 1. 2003. С. 97—104.
13. Boehmer E. Postcolonialism / Modern Literary theory. Ed. by Ph. Rice and P. Waugh. London: Bloomsbury Academic, 1989. P. 340—361.
14. Boehmer, E. Colonial and Postcolonial Literature; Migrant Metaphors. - Oxford; OUP,1995.-304 p.
15. Bhabha H. Of mimicry and man: The ambivalence of colonial discourse // Modern literary theory/ Ed. by Ph. Rice and P.Waugh. New York: Bloomsbury Academic, 2001. Pp. 380—387.
16. Elliott A. Psychoanalytic Theory: An Introduction. New York: Palgrave, 2002 p. 56.
17. Glazer N., Moynihan D.P. Introduction // Ethnicity: Theory and Experience / ed. by N. Glazer, D. P. Moynihan. Cambridge: Harvard University Press, 1975. P. 1—14.

АСОСҲОИ ТАШАККУЛИ ҲУВИЯТИ МИЛЛӢ ДАР ТОҶИКИСТОН

Дар мақола муаллифон яке аз масъалаҳои мубрами замони муосир – масъалаи ҳувияти миллиро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор доданд. Дар аввал, мубрамият, моҳият ва мавқеи миллат ва ҳувияти онро дар ҷаҳони муосир матраҳ гардида, зарурияти омӯзиши масъаларо ба миён гузоштаанд. То кадом андоза муҳаққиқони ҷаҳонӣ ба омӯзиши масъалаи ҳувияти миллӣ мароқ зоҳир намудаанду ҷиҳатҳои мусбӣю манфӣю онро ба ҷаҳониён пешниҳод намудаанд, мавриди омӯзиши қарор гирифтаанд, ҳар як равияи фалсафӣ ба мисли примордиалӣ, конструктивизм, инструментализм, постколониализм ва постмодернизм дар алоҳидагӣ муфассал матраҳ гардидаанд. Дар хотимаи мақола пешниҳоди мушахас доир ба роҳҳои баланд бардоштани ҳувияти миллии тоҷикон ҷой додашудааст.

Калидвожаҳо: *миллат, ҳувият, ҳувияти миллӣ, примордиалӣ, конструктивизм, инструментализм, постколониализм, постмодернизм, давлатҳои миллӣ, Тоҷикистон, тоҷик, худшиносии миллӣ, ифтихори миллӣ, зехн, зехния, зехнияи миллӣ.*

Маълумот дар бораи муаллифон: Саидумаров Саидвоҳид Саидбурҳонович Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи М. С. Осимӣ, номзади илмҳои фалсафа, дотсенти кафедраи фанҳои ҷомеашиносӣ. Суроға: 734042, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони академикҳо Рачабовҳо 10 Телефон: 93-501-24-44. E-mail: svd-2010@mail.ru. Авғонова Зарина Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи М. С. Осимӣ, номзади илмҳои фалсафа, дотсенти кафедраи фанҳои ҷомеашиносӣ. Суроға: 734042, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони академикҳо Рачабовҳо 10 Телефон: 903-88-88-71. E-mail: zarina7@rumbler.ru. Тураев Файзали Рачабалиевич – Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи академик М.С. Осимӣ, номзади илмҳои фалсафа, дотсенти кафедраи фанҳои ҷомеашиносӣ. Суроға: 734042, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони академикҳо Рачабовҳо 10. Телефон: 907-75-43-60. E-mail: Rajabalievich-83@mail.ru

ОСНОВЫ СТАНОВЛЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В ТАДЖИКИСТАНЕ

В данной статье авторы рассматривают один из важнейших проблем современного мира – проблему национальной идентичности. В начале обосновывается актуальность и необходимость ее изучения, а также исследуется сущность и положение нации и ее идентичность в современном мире. Авторы поставили перед собой цель выявить в какой степени объектом исследования отечественных и зарубежных исследователей стала проблема национальной идентичности, выделяя ее положительные и отрицательные аспекты. В частности, предпринимается попытка всесторонне проанализировать данную проблему в рамках таких влиятельных современных философских течений как примордиализм, конструктивизм, инструментализм, постколониализм и постмодернизм. В конце статьи даются конкретные предложения и пути повышения средств формирования таджикской национальной идентичности в условиях глобализации и деглобализации.

Ключевые слова: *нация, идентичность, национальная идентичность, примордиализм, конструктивизм, инструментализм, постколониализм и постмодернизм, национальные государства, таджикская идентичность, национальная гордость, менталитет, ментальность, национальная ментальность.*

Сведение об авторов: Саидумаров Саидвохид Саидбурхонович Таджикский технический университет им ак. М. С. Осими кандидат философских наук, доцент кафедры общественных наук. Адрес: Республика Таджикистан, 734042, г. Душанбе, проспект ак. Раджабовых, 10. Телефон: 93-501-24-44. E-mail: svd-2010@mail.ru. Авганова Зарина, Таджикский технический университет им ак. М. С. Осими кандидат философских наук, доцент кафедры общественных наук. Адрес: Республика Таджикистан, 734042, г. Душанбе, проспект ак. Раджабовых, 10. Телефон: 903-88-88-71. E-mail: zarina7@rumbler.ru. Тураев Файзали Раджабалиевич – Таджикский технический университет имени академика М.С. Осими, кандидат философских наук, доцент кафедры общественных наук. Адрес: Республика Таджикистан, 734042, г. Душанбе, проспект академиков Раджабовых, 10. Телефон: 907-75-43-60. E-mail: Rajabaliievich-83@mail.ru

FOUNDATIONS OF THE FORMATION OF NATIONAL IDENTITY IN TAJIKISTAN

In this article, the authors consider one of the most important problems of the modern world – the problem of national identity. At the beginning, the relevance and necessity of its study are substantiated, as well as the essence and position of the nation and its identity in the modern world are investigated. The authors set a goal to identify to what extent the problem of national identity has become the object of research of domestic and foreign researchers, highlighting its positive and negative aspects. In particular, an attempt is made to comprehensively analyze this problem within the framework of such influential modern philosophical trends as primordialism, constructivism, instrumentalism, postcolonialism and postmodernism. At the end of the article, specific proposals and ways to improve the means of forming Tajik national identity in the context of globalization and deglobalization are given.

Keywords: *nation, identity, national identity, primordialism, constructivism, instrumentalism, postcolonialism and postmodernism, nation states, Tajik identity, national pride, mentality, mentality, national mentality.*

Information about the authors: Saidumarov Saidvohid Saidburkhonovich Tajik Technical University named after ac. M.S.Osimi, candidate of philosophical sciences, docent. Address: Republic of Tajikistan, 734042, Dushanbe, Ak. Radjabov, 10. Phone: 93-501-24-44. E-mail: svd-2010@mail.ru. Avganova Zarina, Tajik Technical University named after ac. M. S. Osimi, candidate of philosophical sciences, docent. Address: Republic of Tajikistan, 734042, Dushanbe, Ak. Radjabov, 10. Phone: 903-88-88-71. E-mail: zarina7@rumbler.ru. Turaev Faizali Rajabaliievich - Tajik Technical University named after ac. M. S. Osimi, candidate of philosophical sciences, docent. Address: Republic of Tajikistan, 734042, Dushanbe, Ak. Radjabov, 10. Phone: 907-75-43-60. E-mail: Rajabaliievich-83@mail.ru

ТАБИАТ, СОҲТОР ВА ВАЗИФАҲОИ ҲУВИЯТИ МИЛЛИИ ТОЧИКОН (ТАҲЛИЛИ ИҶТИМОӢ-ФАЛСАФӢ)

Саидумаров С.С.

Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун давлати мустақил бо сеяк асри истиқлолияташ бо қадамҳои устувор пешрафта истодааст ва "...ҳар як фарди баору номуси он меҳодад давлати аз нигоҳи сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ пешрафтаре бунёд намоем, дар шуур нахуст суолоти "Мо кӣ ҳастем?", "Ба кучо равонаем?" ва "Қадам ҷомеаро бунёд намуда истодаем?" пайдо мешаванд" [10. с.54]. Бунёди давлати милли аз якҷанд рукнҳо иборат аст, ва яке унсурҳои асосии он ҳувияти милли ба ҳисоб меравад, омӯзиши ҳамҷониба онро якҷанд илмҳо ба уҳда гирифтаанд. Мо бошад ҷанбаи иҷтимоӣ фалсафии онро мавриди таҳлил қаро медиҳем.

Мафҳуми ҳувияти милли, ки пеш аз ҳама ба аъзоёни он вобастагӣ дорад, ҳар як аъзои он то қадам андоза аз донишҳои замонавӣ бохабар бошад, ҷомеаи зикргардида дар байни дигар миллатҳои дунё соҳибмартаба мегардад. Ин унсур, ки таҳлили амиқро талаб менамояд, аз нигоҳи фалсафӣ ҳар яки он дорои табиат, моҳият, соҳтор ва вазифаҳои хеш мебошад. Мо акнун онҳоро дар ҳувияти милли таҳлил карда мебароем.

Зери табиати инсон хусусиятҳои тағйирнаёбандаи ба инсон мансуббударо мефаҳманд, ки новобаста аз таҳаввулоти биологӣ ва раванди таърихӣ ҳама вақт вучуд дошта, онро ҳамчун маҷмӯи сифатҳои мустаҳками иҷтимоии фардии нисбат ба замони гуногуни таърихӣ, миллатҳо ва фарҳангҳо бевариант медонанд [2. с. 445]. Илова бар ин, табиати инсон аз се унсур «тан», «ман» ва «олами инсонӣ» иборат мебошад. Дар ин ҷо асосан мафҳуми «ман» меҳварӣ ба ҳисоб меравад, ки психоаналитики австриягӣ Зигмунд Фрейд онро амиқ таҳлил намуда, ба хулосае меояд, ки «ман» – ро ду қувва «вай» ва «фавқулман» идора менамоянд. Пас суоле ба вучуд меояд, ки нақши «ман»–фарди милли дар ҳувияти милли то қадам андоза таъсиргузор аст? Албатта инсон дар ҷомеа фаъолият намуда, тавассути «ман» – и хеш ба пеш меравад.

Агар ҳувияти иҷтимоияш дар фазои муносибатҳои «ман» ва «дигарон» ба вучуд ояд, пас ҳувияти миллиаш дар низоми муносибатҳои «мо» ва «онҳо» шакл мегирад. Худмақулагардии муносибати байни «мо» ва «онҳо» шартӣ асосии вучуд доштани низомҳои калони иҷтимоӣ – миллат, ба ҳар як унсуре хеш талаботҳои махсусро пеш гузошта, алоқаҳои гуногуни иҷтимоиро ба вучуд оварда, онро мукамал мегардонад [13. с. 257].

Дастовардҳои вақтҳои охири илм нишон медиҳанд, ки як консепсия ба пуррагӣ тамоми ҷанбаҳои табиати ҳувиятро фаро гирифта наметавонад. Он чизе, ки имрӯз табиати инсон ном мебаранд, на танҳо назариявӣ мебошад, балки дар асоси шуури таърихӣ замони гуногун ба даст омадааст. Моҳияти шахсро то ҳанӯз илм ба пуррагӣ таҳлил карда наметавонад. Б. Паскал доир ба ин масъала дуруст қайд намудааст, ки агар инсонро барои зебоиаш дӯст доранду бо мурури замон бемории оспа ӯро фаро гираву зебоиашро маҳв созад, пас дӯст доштани ӯ низ дар ҳамин ҷо ба поён мерасад. Вале агар манро барои олами маънавиам дӯст доранд, пас ин маъноӣ онро дорад, ки «Ман»–и манро дӯст медоранд. Пас суоле ба миён меояд, ки «Ман» дар кучо ҷойгир аст–дар бадан ва ё ҷони ман? [5. с. 334—335]. Аз нигоҳи мо масъалаи ҳувияти инсон дар ҳуди мафҳуми «ман» нуҳуфта аст ва мо бояд табиати онро дар «causa sui» (лот. сабаби худ) дарёбем, на дар ҷойи дигар. Вобаста ба пешрафти илму техника ва ҷаҳоншумули албатта ба табиати ҳувияти инсон ва ҳувияти миллиаш таъсирҳо зиёд мегарданд, аммо вазифаи асосии муҳаққиқони соҳа пеш аз ҳама роҳҳои рушди ҳувияти миллии субъекти ҷомеаҳои милли

ба ҳисоб меравад, то ин ки дар ин раванд ҳазм нагардаду беҳамтоии худро нигоҳ дорад.

Мафҳуми «ман» дар инсон зухур ёфта, онро ба образи муайян табдил дода, дар асоси хусусиятҳояш ба атрофиён хувайдо мегардад. Ба мисли он ки ҳамагуна араз доир ба табиати чавҳари хеш маълумот медиҳад, аммо на ҳама вақт моҳияти инсон бо зухуроташ мувофиқат мекунад. Бинобар ин, мо мафҳуми моҳияти ҳувияти инсонро дар доираи мафҳуми «ман»-е, ки вучуд доштани инсонро фаро мегирад, матраҳ менамоем.

Барои таҳлили мавзӯ ба таҳқиқотҳои бунёдии фалсафӣ рӯй меоварем, ки яке аз онҳоро К. Яперс ба роҳ мондааст ва доир ба моҳияти инсон чунин хусусиятҳоро пешниҳод намудааст [16. с. 426 - 427]. Якум, ба андешаи мутафаккир талабот ба ҳисоб меравад, зеро инсон дар сарҳади ҳастӣ вучуд дошта, вобастагии хешро аз муҳити атроф хуб дарк менамояд. Ва ин талабот қуввае мебошад, ки инсонро баҳри пешрафти хеш водор менамояд. Дуюм, баҳри расидан ба ваҳдати инсонӣ шиори ўст, зеро ҳастӣ ва ҷовидониашро таъмин менамояд. «Ман»-и инсон баҳри ғолибияти хештан ҳама вақт дар тақоӣ аст ва ин вучуд доштани ўро таъмин менамояд. Сеюм, барои шуураш хотироти даркнашаванда хосанд, яъне гӯё вай метавонад он чизҳоро ба ёд биёрад, ки пеш аз ҳастӣ вучуд доштаанд. Новобаста аз маҳдуд будани имкониятҳои шуури инсонӣ вай меҳодад, ки доир ба он чизҳое маълумот пайдо намояд, ки берун аз таҷриба вучуд доранд ва баъзан вақт ба мақсади хеш мерасад. Чаҳорум, дар инсон орзуи ҷовидон мондан вучуд дорад ва чунин хусусият инсонро барои чамъ овардани арзишҳои моддӣ ва маънавӣ водор менамояд.

Инсон қодир аст, ки дар асоси фаҳмишҳои хеш худро бисозад ва ё ба андешаи Ж. П. Сартр он ҷеҳраеро меофарад, то ҳозир вучуд нашошт [12. с. 333]. Бале, моҳияти асосии инсон дар ҳамин хусусият хувайдо мегарад, ки барои дар амал татбиқ намудани он эҷодиёти инсон ба қор бурда мешавад ва ин эҷодиётро андеша-мақсад (энтелехия – ба андешаи Арасту қувваи дохилӣ) ном бурдан мумкин аст [14. с. 391]. Баҳри дар амал татбиқ намудани андеша-мақсадҳои хеш фард талаботҳои моҳиятиро нисбат ба «Ман»-и худ ба вучуд меорад, ки хоҳиши худмуаррифӣ ва беҳамто будан аз зумраи онҳоянд. Дар ҳақиқатан ҳувият ва моҳияти инсон дар давоми фаъолиятҳои ҳамаҷоя ҳаракат мекунаду дар доираи талаботҳои ў метавонад рушд ёбад ва ё ба вайроншавӣ рафта расад.

Ба ҳамагон маълум аст, ки ҷомеаро фардҳо ва ҷомеаҳои миллиро намояндагонӣ як миллат ташкил медиҳанд, пас моҳияти ҳувияти фардӣ решаи асосии ҳувияти миллӣ мебошад. Ҳувияти миллӣ – падидаи мураккаби иҷтимоӣ буда, дорои зербинои махсус аст, ки аз се унсур: механизми генератсия, аломатҳои дар ҷомеа будан ва шароити ба вучуд омадани ҳувият иборат мебошад. Ба сифати генератсияи ҳувияти миллӣ мавқеи миллат дар манзараи геополитикии олам баромад қарда метавонад ва ин механизм таҳкурсии асосии он ба шумор рафта, муносибати «мо» бо «дигарон»-ро ба мисли оина ба танзим медиҳад. Мавқеи баланди миллат дар даврони гузаштааш ва пешрафти иҷтимоӣ иқтисодии замони ҳозира метавонанд, ҳисси миллиро тақмил диҳанд, то ин ки намояндаи ин миллат баргаришти худро дар байни дигар миллатҳо эҳсос намояд. Барои мо тоҷикон аввалин давлати тоҷикон Сомониён ҳамчун фишанги асосии ҳувиятсоз баромад қарда метавонад. Ба ин хотир, Президенти Тоҷикистон соли 1999 баҳри баланд бардоштани ҳувияти миллӣ чашни 1100 – солагии давлати Сомониёнро дар сатҳи баланди давлатӣ эълон дошта, пайкараи асосгузори он - Исмоили Сомониро дар маркази шаҳри Душанбе ва дигар марказҳои шаҳру вилоятҳо бунёд намуданд. Илова бар ин, қариб ҳамаи кӯчаҳои марказии шаҳру ноҳияҳои Тоҷикистон номи Исмоили Сомониро доранд.

Моҳияти иҷтимоӣ, пеш аз ҳама, аз шахсиятҳои коллективии дорои хусусиятҳои бузургманишӣ, пурқудратӣ, сарбаландӣ мағлубнашавандагӣ вобаста мебошанд, ки ҳамчун қаҳрамон офарандаи чунин хусусиятҳо дар замири ҳар як намояндаи ин миллат ба

ҳисоб рафта, онҳоро идеали хеш бояд донанд. Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар китоби «Ҷеҳраҳои мондагор» аз забони Ян В. дар васфи қаҳрамони тоҷик Спитамен чунин овардааст: «Ӯ аз ҳамаи лашкаркашону душманони то ин дам вохӯрдаам часуртарину тавонотарин буд. Спитамен чун дигар ҳарифонам аз ман намегурехт...» [6. с.36]. Ин суханонро гуё Искандари Мақдунӣ хангоми дидани сари буридаи Спитамен гуфтааст. Гуфтаҳои боло шаҳодати он аст, ки халқи тоҷик дар раванди таърих бар зидди истилогарону аҷнабиён мубориз буданду ҳатто душманонашон онҳоро эътироф мекарданд.

Ҳар як миллат ва маҳсусан давлат баҳри баланд бардоштани хувияти миллӣ вазифадоранд, ки чунин шахсиятҳоро офаранд ва аз ҳама муҳимаш чунин шахсиятҳо бояд баромади иҷтимоияшон аз камбағалон бошад, зеро ақсарияти мардум ба овозаю асостир боварӣ доранд. Дар эпоси мо тоҷикон ҷойгоҳи қаҳрамонҳои дорои чунин хусусиятҳо баланд арзёбӣ гардидаанд. Масалан, Коваи оҳангар, Рустами Достон, Сиёвуш ва ғ. дар Шоҳномаи А. Фирдавӣ, Муқаннаъ, Темурмалик, Восеъ ва амсоли онҳо қаҳрамонҳои миллӣ шуда метавонанд.

Аломати асосии хувияти миллӣ-характери миллӣ ба ҳисоб меравад, ки ҳамчун генератори он баромад карда метавонад. Характери миллӣ фишанги асосии бунёди психологӣ миллат ва хувияти миллӣ ба ҳисоб рафта, дар раванди таърих нақши калидиро дорад [8. с. 58]. Сифатҳои асосии характери миллӣ фаъоли-бехаракатӣ, ҳисси маъулият-бемасъулиятӣ, шаъну шараф-бешарафӣ, ҳиссиёти бартарӣ доштан аз дигар миллатҳо ва ё баръакс, боэътимодӣ-эътимод надоштан ба худ, якмаром рушд кардан-пароканда будан, самимият-фиреб кардан, пуртоқатӣ-инчиқӣ, хоксорӣ-маккорӣ, часурӣ-тарсонҷакӣ, ҳамдилӣ-бетафовутӣ, рӯйирост будан-дамдузд будан ва ғ.. Амалияи таърихӣ шоҳид аст, ки сифатҳои болозикр ба миллат имкон додаанд, ки худро муаррифӣ намуда, мавқеаашро дар байни дигар миллатҳо пурзӯр намояд ва ё коста гардонад. Ҳар як инсон ба зухуроти ҷомеа аз ҳисоби ганҷури психикии хеш ҷавоб мегардонад. Агар ин марказ пурқувват бошад, пас хангоми ба ҳам омадани ин таъсирот ва ё гузариши раванд мувофиқи таъби дили инсон мегузаранд. Яъне хувияти миллиаш бомаром такмил меёбад ва ӯ метавонад дар ҷомеа мақому мартаба дошта, хангоми қонеъ гардонидани талаботҳои «ман»-и хешро ба ҷомеаи миллӣ созгор бозсозӣ намояд.

Хувияти миллӣ ҳамчун зухуроти иҷтимоӣ дорандаи унсурҳои хеш мебошад ва дар илм якҷанд усули муайян намудани сохтори хувияти миллӣ вучуд дорад. Дар ҳолати яқум, унсурҳои когнитивӣ (лот. *cognitio* – маърифат, фаҳмиш) – дарки моҳиятнок, эмотсионалӣ ва идоранамоеи рафторро дар бар мегирад. Унсури аффективӣ – пайваст будан ба Ватан, муҳаббат ба давлат, ки онро кадр мекунанду дар он ҷой худро беҳатар эҳсос менамоянд ва ё хувияти шаҳрвандиаш ном мебаранд. Унсури рафтор-ҳар як узви ҷомеа маромнокии онро дорад, ки пешрафти ӯ пешрафти миллаташ мебошад [17. с. 30 -31]. Аз гуфтаҳои боло муайян кардан мумкин аст, ки унсурҳои асосии ҳувайдоқунандаи хувияти миллӣ: забон, таърихи ягона, эътиқодҳои динӣ, давлати миллӣ, ҷуғрофияи воҳид, фарҳанги ягона, анъана ва урфу одатҳои ягона, мусиқӣ ва санъати тасвирии миллӣ ва ғ. ба ҳисоб мераванд. Ҳар як унсури зикргардида дар замири таърихи фарҳанг ва зиндагии рӯзмарраи миллати тоҷик назаррас аст, ки баъзеи онҳоро рушанӣ меандозем.

Забон унсури нигоҳдорандаи миллат буда, тамоми зиндагии пешиниёну муосир ва маҷмӯи андешаву маънавиёту тафаккури миллатро фаро гирифта, гузашта, имрӯза ва ояндаи миллатро дар ҳамели худ мепайвандад. Бо ёрии забон инсонҳо бо ҳамдигар муошират намуда, ҳиссиётҳои худро баён дошта, аз қору пайкори дигарон боҳабар мегарданд. Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон доир ба ин масъала чунин иброз доштаанд: «Забон

падидаи фарҳанги миллӣ буда, ба воситаи он ҳар як шахс ҳувияти хешро мешиносад...» [7. с.5]. Бале, забони тоҷикӣ дар раванди таърихӣ новобаста аз тохту тозҳои аҷнабиён тавонист тозагиву фасоҳати хешро нигоҳ дорад. Ва боиси тазаккур аст, ки шоири зиндаёди мо Бозор Собир бузургию нақши забони тоҷикиро дар ҳувияти миллии тоҷикон бо шеърӣ бузург ифода кардааст:

«Ҳарчи ӯ аз моли дунё дошт дод,
Хиттаи Балху Бухоро дошт дод,
Суннати волою Девон дошт дод,
Тахти Сомон дошт дод.....
Дар ҳадду сарҳадшиносии ҷаҳон,
Сарҳади тоҷик- Забони тоҷик аст,
То забон дорад ватандор аст ӯ,
То забондор аст бисёр аст ӯ,... » [19].

Суханони шоирро мо бояд ҳамчун шиор қарор дода, пайи амалӣ намудани он як қатор корҳоро анҷом диҳем. 1. Дар шароити имрӯза нависандагони мо бояд дар асрҳои худ қаҳрамонҳоро офаранд, ки замони муосирро дар худ таҷассум намоянд, яъне одамони дорой ҳувияти баланди миллӣ ва донандагони илму техникаи муосир (агар аҳамият дода бошад, аксарияти нависандагони ҷаҳони муосир ба фантазия машғул гардида, персонажҳои насли ояндаро меофаранд). Барои ин моро мебояд, ки дар ҳайати нависандагонаном нафаронро ворид намоем, ки дониши хуби техникӣ дошта бошанд; 2. Дар ВАО ва махсусан сомонаҳои интернетӣ нафароне блогер гарданд, ки забони тоҷикиро дар сатҳи зарурӣ медонанд; 3. Барои баланд бардоштани нуфузи забони давлатӣ нисбат ба лаҳҷаҳо рафтуомади аҳолиро ба минтақаҳои гуногуни кишвар зиёдтар намудан лозим; 4. Баҳри боз ҳам мустақкам гардидани муколамаи байни минтақаҳо никоҳҳои аъзоёни онҳоро равнақ додан лозим; 5. Дар асоси маркази тестӣ қабули донишҷӯёнро ба минтақаҳои дигар зиёд намудан лозим; 6. Ҳар ҷавоне, ки ба хориҷи кишвар барои таҳсил сафарбар мегардад, бояд аз забони тоҷикӣ имтиҳон супорад (пеш аз рафтани ва пас аз бозгашт); 7. Ҳар тоҷик, ки дар хориҷи кишвар оиладор гардидааст ва ё бо оилааш зиндагӣ мекунад, баҳри баланд бардоштани ҳувияти забониаш бояд дар дохили оила бо забони тоҷикӣ суҳбат намояд, агар имконият дошта бошад, сола як маротиба бо аҳли оилааш ба Тоҷикистон омада. фарҳангу тарзи зиндагии тоҷикистониёнро ба фарзандонаш омӯзонанд.

Миллат дар доираи он сифатҳое сохта мешавад, ки беҳамто ва мустақил буданашро ифода намоянд. Дин низ метавонад дар ин ҳолат нақши муттаҳидкунандагиро бозад ва омили муҳими ташаккули миллат баҳри худшиносиаш ҳамчун беҳамто будан ва монанд набудан ба дигарон бошад. Албатта барои ин бояд дин ба урфу одати маҳаллӣ мутобиқ бошад ва дар раванди таърих тамоми унсурҳои фарҳангии ин миллатро фаро гирад ва барои миллати тоҷик дини ислом чунин хусусиятҳоро дар худ дорад. Мувофиқи таҳлили натиҷаи тадқиқоти сотсиологии шуъбаи сотсиологияи Академияи миллии Тоҷикистон, ки соли 2018 дар ҳудуди ҷумҳурӣ газаронида шудааст, аксарияти респондентҳо ба вучуд доштани Худо (94.8%) бовар доранд ва танҳо 2,5%-ашон худро атеист мешуморанд ҳамин қадари дигар дар ҷавоб додан мушкилӣ кашидаанд [15. с.84]. Аз ин бармеояд, ки ҷомеаи тоҷикон ҷомеаи динӣ ба ҳисоб меравад ва ҳувияти динии мардуми тоҷик хело баланд аст. Ва то кадом андоза ин мардум ба ҷӣ бартарӣ медиҳанд ба тоҷикияти хеш ва ё мусулмонии хеш таҳқиқоти навро талаб менамояд. Аммо диндории мардуми тоҷик дар як ҳолат хусусияти мусбӣ касб мекунад, ки тоҷикон дар байни дигар миллату динҳо ба сар баранд. Махсусан дар замони муосир, ки муҳочирати меҳнатӣ дар байни мо тоҷикон ба Федератсияи Россия хело зиёд аст. Дар ин ҳолат падидаи нав, яъне муборизаи

миллӣ ва динии пӯшида байни аъзоёни динҳои гуногун сурат мегирад, яъне оҳиста – оҳиста ҷомеаҳои пурқувват ҷомеаҳои камқувватро ба худ омехта мекунад ва онҳоро ҳазм менамоянд. Ин ҷараён то ҳадде меравад, ки намояндаи ин миллат ҳувияти хешро аз даст донанаш мумкин. Дар ин ҳолат диндорӣ миллат баҳри аз даст надодани ҳувияти миллӣ нақши калидӣ мебозад. Яъне мо тоҷиконро мебояд, ки дар дигар минтақаҳои олам ҷамъиятҳои худро ба вучуд оварда, урфу одат ва махсусан маросимҳои динии худро ба ҷой биорем, то ин ки насли нави дар он минтақа таваллудгардида то андозае ҳувияти худро ташаккул диҳанд ва ҳамчун тоҷик боқӣ монанд. Як масъалаи доғи рӯзи замони муосир фанатизми динӣ ба ҳисоб меравад, ки аз ҳад зиёд догма гардонидани мафкураи намояндагони ин дин метавонад зухуроти манфиро ба бор биёрад ва мо бояд сарҷамъона ба муқобили ин падидаи номатлуб муборизаи беамон барем. Қайд кардан зарур аст, ки барои равияҳои нави исломӣ (вахобия, салафия, бародарони пок) миллат вучуд надорад ва мехоҳанд бо ҳар роҳу восита Исломи ҳазорсолаҳо парастидани аҷдодони моро дигар кунанд (дар вақти намоз дастатро дигар хел дор, шалворат бояд аз бучулаки поят баланд бошад ва ё то ҳозир бобоҳои мо риш монда наметавонистанд). Ҳамаи ин аз он гувоҳӣ медиҳад, ки моро аз бунёдамон дур кардан мехоҳанд ва ё мо то ҳозир мусулмон набудаем. Албатта ин равияҳоро дар замони муосир модерни исломӣ ном бурдан мумкин аст, зеро ҳамаи онҳо барои манфиати хеш кор мекунад ва манфиати давлат ва ё миллатро фаро намегиранд, ки барои мо барин давлати миллӣ хеле хатарнок аст.

Яке аз унсурҳои асосии ҳувияти миллӣ хотираи таърихӣ ва ё фарҳангӣ ба ҳисоб меравад, ки қувваи хотира чорҷӯбаи ҳувиятро муайян мекунад ва гузаштаро проексияи (лот. Projectio - «партофтан ба пеш») оянда менамояд [9. с. 48 – 49]. Хотираи таърихӣ ва ё хотираи фарҳангӣ ин ба қайд гирифтани лаҳзаҳои гузашта, ки дар асоси ҳувияти миллӣ ба вучуд омадаанд, рӯй овардан ба онҳо маънои онро дорад, ки дар гузашта мо муташаккил будему амалҳои бузургро содир намудем. Таърихи маҷозӣ ва ё хотираи фарҳангӣ дарки фард ва ё коллективро дар ҳамели талаботҳо гирифта, ваҳдати «ман» ва «мо»-ро ба вучуд меорад, ки дар замони муосир ҳангоми коркарди шуури таърихӣ унсурҳои асосӣ ба ҳисоб меравад. Зеро ҳангоми омӯзиши раванди шаклгирии ҳувияти гурӯҳӣ–ичтимоӣ бунёдашон донишҳои умумии иҷтимоӣ хотираи иҷтимоӣ ба ҳисоб рафта, низоми умумии рамзҳо ба вучуд меоянд, ки дар ташаккули ҳувияти миллӣ нақши асосӣ мебозанд [1. с. 149]. Дар ҷаҳони муосир ҳар як тоҷикро мебояд таърихи гузаштаи хешро бошууроно дарк намояду бурду боҳти миллатро дар тарозуи ақл санчида, устуворона ба пеш ҳаракат намояд, зеро дар давраи ҷаҳоншумулӣ давлатҳои абарқудрат ва ё ширкатҳои фаромиллӣ қобилияти онро доранд, ки одамони дорои пасти ҳувияти миллиро ба ягон гирдоб печонанду ба манфиати худ истифода баранд.

Ҳар яке унсурҳои болозикрро мо ба институтҳои ҷомеа баробар карда метавонем. Омили асосии тақвияти ҳувияти миллӣ мавҷуд будани институтҳои фарогирандаи урфу одат ва анъанаҳои миллӣ ба ҳисоб мераванд. Он метавонанд фардҳоро зеро як чатри дорои фаҳмиш ва мақсади ягона муттаҳид намоянд. Бунёди чунин институтҳоро фаҳмиши коллективонаи муттаҳидкунанда ташкил медиҳад. Институтҳои ҷомеа ҳамчун дорандаи меъёр ва қоидаҳои муайян, ки муносибатҳои иҷтимоиро дар соҳаҳои дахлдор таъмин менамоянд, дар асоси фаҳмишҳои коллективона ба вучуд омада, ҳувияти ин гурӯҳи иҷтимоиро якҷоя бо манфиатҳо, мақсадҳо ва роҳҳои ба мақсад расиданро ифода мекунад. Дар замони муосир ягон институти иҷтимоӣ вазифаи худро ба пуррагӣ ба анҷом намерасонад. Бинобар ин, бӯҳрони ҳувият ҷомеаҳои миллиро пайгир мебошад, зеро институти дорандаи анъанаҳо ва урфу одатҳо ё дуруст шакл нагирифтаанд ва ё дуруст фаъолият карда наметавонанд. Барои ҷомеаи миллии мо албатта хатарҳо зиёд мегарданд, зеро институтҳои оила, авлод, деҳот, маҳалла ва умуман миллат айни замон

вазифаҳояшонро ба хубӣ иҷро накарда истодаанд. Масалан, дар солҳои ҳаштодуми асри гузашта ҳамаи маҳалла барои тарбияи насли наврас вазифадор буданд, яъне агар фарзанди ягон нафар камбудiero зоҳир менамуд, ўро зери тозиёнаи танқид қарор медоданд ва аз ҳама аҷибтараш дар он буд, ки худи фарзанд ба волидайнаш нисбати ин кор шикоят намекард, зеро волидайн медонистанд, ки калонҳо фарзанди ўро барои камбудиааш танбеҳ додаанд. Аммо имрӯз ин масъала дар бисёр маврид ба таври дигар ҳал мегардад. Боиси тазаққур аст, ки агар тамоми институтҳои ҷомеа вазифаи худро ба пуррагӣ ҳал нанамоянд, пас бухрони хувияти миллӣ ҷомеаро фаро мегирад.

Боиси тазаққур аст, ки дар раванди пурталотуми имрӯза паҳн намудани ахбор барои ҷомеаҳои миллӣ яке аз вазифаҳои аввалиндарача меистад ва василаи воситаҳои хабарӣ ва коммуникатсионӣ одамон забон, таҷриба, фазои иҷтимоӣ ва вақтро тақсиму инкишоф медиҳанд. Низомҳои хабарӣ ва коммуникатсионӣ дар ҷомеаи муосир ҳамчун воситаи бунёди интиқоли дониши коллективӣ – унсурҳои бунёди хувияти миллӣ ба ҳисоб мераванд. Бинобар ин ВАО – и тоҷикро мебарояд таҳқиқотҳои охиринаи илмро вобаста ба тарзҳои паҳн кардани ахбор омӯзанду онро сармашқи қори хеш қарор диҳанд.

Доир ба вазифаҳои хувияти миллӣ андешаҳои гуногун вучуд дорад. Дар илмҳои гуманитарӣ вазифаҳои фарҳангии миллатро ҳамчун мақсади ҷимоявии субъекти миллӣ медонанд, ки тавассути онҳо фарди миллӣ ба ҳаёт мутобиқ мегардад. Ба андешаи Н. А. Курнаев хувияти миллӣ вазифаҳои когнитивӣ, эмотсионалӣ–арзишӣ ва идоракунандагиро дорад. Вазифаи когнитивии хувиятро дар таъмини дониш доир ба гурӯҳи «хеш» ва «беғона» хусусиятҳои фарқкунандаи он, меъёрҳо ва арзишҳояш, ки бо ёрии онҳо фард ба ҷомеа мутобиқ гашта, ба фаъолияти динамикии тағйирдиҳандаи хеш ва муҳит ёрирасон буда, ба мақсадҳои дар пеш гузоштаи фард кӯмаки беғаразона мерасонад, ташкил медиҳад. Таъмини вазифаи эмотсионалӣ–арзишӣ дар қонебгардии талаботи мутааллиқият ба гурӯҳ, ба даст овардани ҳиссиёти беҳатарӣ, гузашт кардан ва ба вучуд омадани худбаҳодиҳии мусбӣ дида мешавад. Вазифаи идоракунандаи дар дастгирӣ намудани тартиботи ҷамъиятӣ ва дар асоси меъёрҳо ва арзишҳои қабулгардида назорат намудани рафтор ва муносибати аъзоёни гурӯҳ ифода мегардад (4. с. 15). Ба таври дигар гӯем хувияти миллӣ вазифаҳои иҷтимоигардонӣ, тафриқагузорӣ, муттаҳиднамоӣ, қонунӣ, мобилизатсия (сафарбарӣ кардан) дорад.

Вазифаи иҷтимоигардонии аъзоёни миллат тавассути маҷбурномаи стандартӣ, низоми давлатии маърифати оммавӣ, ки давлат бо ёрии онҳо фарҳанги миллиро баҳри мусоид намудани ҳаёти ҷомеа тағйирот ворид менамояд, роҳандозӣ мегардад. Ҳокимият ин мақсадро баҳри наздик шудан ба идеалҳои ҷомеа пайгирӣ менамояд. Дар ин бобат Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳанӯз аз даврони аввали соҳибистиклолии кишвар диққати махсус додаанд, зеро тарбияи насли наврас барои мо дар мадди аввал меистад. Бинобар ин барномаҳо, концепсияҳо ва қонунгузориҳои мо рӯз то рӯз тақмил ёфта истодааст, то ин ки манфиатҳои миллиро ҷимоя карда тавонем.

Вазифаи тафриқагузорӣ – ҳар як миллат доираи фаъолияти худро дорад, ки доимо ҷойивазнамоии психологӣ сурат мегирад. Илова бар ин, дар доираи худшиносии миллӣ иерархияи аҳамиятнокии миллатҳо ва халқиятҳои дигарро ба вучуд меоранд [3. с. 118]. Ба ҳамин монанд, миллат сарҳади хешро муайян мекунад, то ин ки характери миллат ва қорҷӯбаи фарқкунанда ба вучуд ояд. Аз ин бармеояд, ки миллат дар муқоиса бо дигар миллатҳо вучуд дошта метавонад. Миллати тоҷик ҳазорсолаҳо дар Осиёи марказӣ ҳамчун ватани аҷдодаш зиндагӣ намуда, бо мутафаккирони абармардаш фахру дар ҳамсоғӣ бо дигар миллатҳо зиндагӣ кардааст.

Дар доираи вазифаи муттаҳиднамоӣ миллат метавонад тавассути мубодилаи арзишҳо, рамзҳо ва анъанаҳо алоқаи махсусро пешниҳод намояд, ки аз дигар миллатҳо

фарқ дорад. Дарки хусусиятҳои умумӣ ба муттаҳидии миллат оварда мерасонад. Бо вучуди он, ки давлати Тоҷикистон мувофиқи конституцияаш давлати дунявӣ ба ҳисоб меравад, тавонистааст, ки чашнҳои динию фарҳангӣ аҷдодию муосирро дар як мутавозин ба саҳми омма пешниҳод намояд. Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон баҳри дар амал татбиқ намудани сиёсати фарҳангпарваронаи хеш якҷанд чашнҳои муҳими таърихию, ки дар даврони Шӯравӣ аз байн рафта буданд, барқарор намуданд, ки ба мисли 1100 – солагии Давлати Сомониён, Соли бузургдошти Имоми Аъзам, Соли бузургдошти Тамаддуни Ориёӣ, Чашни Сада, Меҳргон ва ғ. буда метавонанд. Асосаш дар он аст, ки Ҳукумати Тоҷикистон тавонист чашнҳои исломиро бо чашнҳои пеш аз ислом дар тавъамӣ барпо намояд. Масалан, Иди Рамазон ва Қурбон дар баробари Иди Наврӯз дар Конституцияи Тоҷикистон рӯзҳои истироҳат омадаанд, яъне баҳри рушди фарҳангу анъанаҳои қадима (то ислом ва баъд аз он) майдони хубе фароҳам овардааст.

Ҳувияти миллӣ фишанги муҳими қонунигардонии элитаи сиёсӣ дар давраи гузариш ба ҳисоб рафта, метавонад баҳри сафарбар ва муттаҳид намудани аъзоёни он хизмат намояд. Ба андешаи Э. Смит, ҳувияти миллӣ бунёди тартиботи қонунӣ ва муттаҳидгардонии миллат дар замони муосир мебошад [18. с. 16]. Таҷрибаи солҳои охири ҳукуматдорӣ ва қонунгузори давлати Тоҷикистон собит намуд, ки мо қонунхоёро низ ба тасвиб мерасонем, ки сирф миллӣ бошанд. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулияти падару модар дар тарбияи фарзанд» ва Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими анъана ва чашну маросим дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» мисоли бараъло шуда метавонанд, ки дигар ҳамсоягони мо аз ин таҷриба истифода мебаранд. Барои мисол Қонуни танзим тавонист то ба андозае сарфакориро барои миллати мо биёмӯзонад.

Вазифаи сафарбарнамоӣ–бедор намудани миллат баҳри ноил гаштан ба мақсадҳои умумимиллӣ хело муфид аст. Ба сафарбарнамоии миллат дар ҳолатҳои хатарзо, ки душманони беруна ва дохила ба вучуд меоранд, мурочиат мекунанд. Барои Тоҷикистон мисоли аз ҳама муттаҳидкунанда ба фуруш гузоштани саҳмияҳои НОБ – и Роғун буда метавонад. Илова бар ин ҳангоми муттаҳиди гаштани вазъияти сарҳадӣ байни Тоҷикистону Қирғизистон онро хело хуб давлат ва миллати мо истифода мебаранд.

Яке аз масъалаҳои муҳиму зарурии ҳама гуна давлати миллӣ – баланд бардоштани ҳувияти миллии насли наврас ба ҳисоб меравад ва ҳар як давлат онро ба таври ба худ хос ҳал менамояд. Боиси тазаккур аст, ки ҷомеаи миллии мо дар ин росто таҷрибаи ғании собитшудаи таърихӣ дорад, ки имрӯз ҳам бояд онро васеъ истифода барем. Яъне насли наврасро бо ҳар роҳу восита байни ҳам муттаҳид намуда, барояшон майдон баҳри баёни андеша ва манфиатҳои худро ҳимоя намудан меофаранд. Баъзе аз намояндагони насли таҷрибадор дар бисёр маврид аз ҳазинаи маърифатии миллатамон истифода намуда, ба онҳо кумаки беғаразона мерасонанд, ки албатта аз манфиат ҳолӣ нест. Аммо аз меъёр зиёд нишон додани хусусиятҳои миллӣ метавонанд дар насли наврас ҷиҳатҳои манфии миллатпарастиро бедор намояд, ки метавонад оқибатҳои ногуворро дар пай биёрад.

Дар ҳулоса гуфтан мумкин аст, ки ҳувияти миллиро дар доираи як усул таҳлил кардан натиҷаи дилхоҳ ба бор намеорад. Бинобар ин, таъки намудан ба фарҳангу таърихи миллати хеш кори басо дурусту саривақтӣ мебошад, зеро сохтани миллати дорандаи фарҳанги бой ва бо донишҳои замонавӣ мусаллаҳгардида тақозои замон мебошад. Худи мафҳуми ҳувияти миллӣ дар замони муосир шинохти хеш ва миллати хеш буда, мавқеи ҷуғрофӣ ва ё давлатии моро фаро мегирад. Сараввал мо бояд бунёди ҳувияти миллиро аз таҳқиқотҳои муосири илмӣ истифода бурда, мустаҳкамтар намоем. Вобаста ба ин “ҳар як фарди ҷомеаи мо бояд аз як гиребон сар бароварда, зери сиёсати пешгирифтаи давлат ва ҳукумати Тоҷикистон, махсусан, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон бар зидди

ҳамагуна мушкилиҳо мубориза барем” [11. с.27]. Моро мебояд баҳри ташаккули дурусти ҳувияти миллӣ корро аз оила, боғча, кӯча ва маҳалла шурӯъ карда, дар мактаб, донишгоҳ, марказҳои динӣ, фарҳангӣ, варзишӣ ва умуман дар тамоми тоҷику тоҷикистонӣ дуруст ба роҳ монем.

Тарбияи иҷтимоии инсонӣ ҷомеаҳои миллӣ дар онтогенез шурӯъ гардида, аз як шакл ба шакли дигар мегузарад ва зинаи ниҳонӣ шаклгирии ҳувияти инсон сараввал оила, муҳит, боғча, мактаб, маҳалла ва ниҳоят миллат мебошад, ки ҳар яки онҳо нозуқиҳои ба худ хосро дошта, барои инсонӣ комил гардидани фардӣ фишангҳои таъсиррасонии худро доранд. Бинобар ин нақши ҳар яки онҳоро дар ташаккули ҳувияти миллӣ ноҳида гирифтани ғайриимкон аст. Ва ҷомеаю давлати моро мебояд, ки ба онҳо диққати махсус диҳанд, то ин ки тоҷику асилу корозмудаю закии дорои ҳувияти миллии муташаккилро ба ҷомеаи ҷаҳонӣ пешниҳод намоем.

Механизми ҳувият раванди ниҳоят мураккаби иҷтимоӣ буда, дар асоси мутобиқат ташаккул ёфта, мубориза ва муносибати «Ман» ва «Дигарон»-ро ифода мекунад. Ин равандро метавон онтогенези худшиносии инсон – инкишофи қобилиятҳои ва арзиши моҳиятноки хеш ҳамчун субъекти ғайриҷомеа ном бурдан мумкин аст.

Муҳити иҷтимоӣ шартҳои табиқӣ фард ба шахс буда, дар он тавассути «Ман»-и хеш пеш рафта, худро бозсозӣ намуда, беҳамто будани хешро меофарад. Ин баҳамтоӣ ҳувияти ӯ ба ҳисоб меравад, ки дар асоси фарҳанг, забон, мавқеи ҷуғрофӣ ва умуман миллат ба вучуд омада, ҳамчун фарди миллӣ худро дар муносибатҳои ҷамъиятӣ ворид карда, тавассути донишу малака ва иқтидораш муаррифунондаи миллат ба ҳисоб меравад.

Боиси ифтихор аст, ки гузаштагонӣ мо дар раванди таърих дар Осии Марказӣ нақши бузург бозида, бо қавму миллатҳои ҳамсоя робитаи фарҳангӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, илмӣ, маънавӣ ва ғ барпо намуданду забон, фарҳанг, ҷашну маросим ва умуман тоҷикияти хешро ҳимоя карда, онро ҳамчун ганҷина ба ояндагон мерос гузоштанд. Барои мо ҳувияти миллӣ на танҳо ҷавҳари бунёдӣ буда метавонад, балки шиносномаи ҳар як тоҷику дар дохилу хориҷ зиндагӣ мекарда ва умуман арҷ гузоштан ба гузаштаи хеш ва дар ҷаҳони пуртазод устуворона пеш рафтан ба ҳисоб меравад.

АДАБИЁТ

1. Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. М.: Языки славянск. культуры, 2004. 368 с.
2. Дубровский Д.И. Альтруизм, эгоизм и природа человека (к проблематике развития морального сознания) // Проблема сознания в философии и науке. М.: Канон-плюс, 2009. - 472 с.
3. Здравомыслов А.Г. Межнациональные конфликты в постсоветском пространстве / 2-е изд. - М.: Аспект Пресс, 1999.-286 с.
4. Курнаева Н.А. Свои и чужие в коллективной идентичности: социально-философский анализ: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук. Иваново. 2006. 28 с.
5. Паскаль Б. Мысли / Пер. с фр. О.М. Хомы. М.: REFL-book, 1994. 528 с.
6. Раҳмон Э. Чехраҳои мондагор. – Душанбе: “ЭР - граф”, 2016. – 364с.
7. Раҳмон Э. Забони миллат – ҳастии миллат. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. – 432с.
8. Рахимов М.Х., Авганова З.А., Светское и религиозное в национальной идентичности. Политехнический вестник. Серия: интеллект. Инновации. Инвестиции. Учредители: таджикский технический университет им. Академика

м.с. осими Issn: 2520-2235. С. 55-60.

9. Рюзен Й. Кризис, травма и идентичность // «Цепь времен»: проблемы исторического сознания / Отв. ред. Л.П. Репина. М.: ИВИ РАН, 2005. С. 38-62.
10. Саидумаров С., Сарфарозова Н. Зеҳнияти миллӣ - маҳаки асосии ганҷури равонии миллат. Саидумаров С.С., Сарфарозова Н. // Паёми филиали донишгоҳи давлатии Москва ба номи М.В. Ломоносов дар шаҳри Душанбе, бахши илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ. Том 2, №4, - Душанбе соли 2022. – С. 47–59.
11. Саидумаров С.С., Умаров А.Қ. Таъсири ширкатҳои фаромиллӣ ба амнияти давлати миллӣ [Матн] / С.С. Саидумаров, А.Қ. Умаров // Политехнический вестник ТТУ имени ак. М.С.Осими. серия: Серия Наука и Общество.- 2023.- №1(1) .-С.25-28.
12. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм — это гуманизм // Сумерки богов / сост. и общ. ред. А.А. Яковлева. М.: Политиздат, 1989. С. 319-344.
13. Сушков И. Р. Психология взаимоотношений. М.: Академический проект; ИП РАН; Екатеринбург: Деловая книга, 1999. – 448с.
14. Франк С.Л. Непрочитанное... Статьи, письма, воспоминания. М.: Московская школа политических исследований, 2001. 592 с.
15. Шоисматуллоева З.Ш. Особенности формирования религиозной идентичности в постсоветском периоде таджикского общества. Известия института философии, политологии и права имени А. Баховадинова Национальной академии наук Таджикистана. №1. 2021. С. 83 – 88.
16. Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. 2-е изд. М.: Республика, 1994. С. 426-427.
17. Davis Thomas C. Revisiting Group Attachment: Ethnic and National Identity // Political Psychology. 1999. Vol.20. №1. P.30-31.
18. Smith A.D. National Identity. L.: Penguin Books, 1991. 226 p.
19. <https://www.facebook.com/BozorSobir/posts/10153270679183481/>

ТАБИАТ, СОХТОР ВА ВАЗИФАҶОИ ҲУВИЯТИ МИЛЛИИ ТОЧИКОН (ТАҲЛИЛИ ИҶТИМОӢ - ФАЛСАФӢ)

Дар мақола муаллиф яке аз масъалаҳои мубрами замони муосир табиат, сохтор ва вазифаҳои ҳувияти миллиро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор доданд. Дар аввал, табиат ва моҳияти фард ва ҳамбастагии онҳо бо ҳувияти миллиро муфассал матраҳ намудааст. Зарурияти омӯзиши табиат ва сохтори ҳувияти миллӣ дар мақолаи мазкур бараъло дида мешавад. Вазифаҳои ҳувияти миллиро таснифот намуда, мубрамтарини онҳоро ба мисли когнитивӣ, аффективӣ ва рафториро муфассал баррасӣ намудааст. Дар хотима муаллифи мақола мавзӯи пешниҳодгардидаро бо таҳдидҳо ва хатарҳои замони муосир муқоса намуда пешниҳодҳои мушаххас ибраз намояд.

Калидвожаҳо: *давлат, миллат, ҳувиат, ҳувиати миллӣ, табиати ҳувиат, сохтори ҳувиат, вазифаҳои ҳувиат, когнитивӣ, аффективӣ, забон, дин, вазифаи тафриқагзорӣ, вазифаи иҷтимоигардонӣ, вазифаи муттаҳиднамоӣ, вазифаи қонунӣ, вазифаи мобилизатсия (сафарбарӣ қардан).*

Маълумот дар бораи муаллиф: Саидумаров Саидвоҳид Саидбурҳонович Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи М. С. Осимӣ, номзади илмҳои фалсафа, дотсенти кафедраи фанҳои ҷомеашиносӣ. Суроға: 734042, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони академикҳо Рачабовҳо 10 Телефон: 93-501-24-44. E-mail: svd-2010@mail.ru

ПРИРОДА, СТРУКТУРА И ФУНКЦИИ ТАДЖИКСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ (СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ)

В статье автор рассматривает один из актуальных проблем современного мира: проблему природы, структуры и функции таджикской национальной идентичности. В начале автор

подробно излагает природу и сущность индивида и их взаимосвязь с национальной идентичностью. Необходимость изучения природы и структуры национальной идентичности в данной статье является очевидной. Классифицируя функции национальной идентичности, автор, прежде всего акцентирует внимание на таких ее разновидностях, как, например, когнитивный, аффективный и поведенческий вид национальной идентичности. В конце автор статьи представленную тему рассматривая через призму угроз и опасностей современного мира, наряду с этим предлагает конкретные предложения ее реализации.

Ключевые слова: государство, нация, национальная идентичность, природа идентичности, строение идентичности, функция разделения, социализация, функция объединения, законодательная функция, функция мобилизации.

Сведение об авторе: Саидумаров Саидвохид Саидбурхонович Таджикский технический университет им ак. М. С. Осими кандидат философских наук, доцент кафедры общественных наук. Адрес: Республика Таджикистан, 734042, г. Душанбе, проспект ак. Раджабовых, 10. Телефон: 93-501-24-44. E-mail: svd-2010@mail.ru.

THE NATURE, STRUCTURE AND FUNCTIONS OF THE TAJIK NATIONAL IDENTITY (SOCIO-PHILOSOPHICAL ANALYSIS)

In the article, the author examines one of the most urgent problems of the modern world: the problem of the nature, structure and function of the Tajik national identity. At the beginning, the author describes in detail the nature and essence of the individual and their relationship with national identity. The need to study the nature and structure of national identity in this article is obvious. Classifying the functions of national identity, the author primarily focuses on its varieties, such as, for example, cognitive, affective and behavioral types of national identity. At the end, the author of the article considers the presented topic through the prism of threats and dangers of the modern world, along with this, offers specific proposals for its implementation.

Keywords: state, nation, national identity, identity nature, identity structure, separation function, socialization, unification function, legislative function, mobilization function.

Information about the author: Saidumarov Saidvohid Saidburkhonovich Tajik Technical University named after ac. M. S. Osimi, candidate of philosophical sciences, docent. Address: Republic of Tajikistan, 734042, Dushanbe, Ak. Radjabov, 10. Phone: 93-501-24-44. E-mail: svd-2010@mail.ru

ТДУ 1:165.5

УСУЛИ ХИРАДГАРОИИ ШИНОҶТИ ОЛАМ АЗ НИГОҶИ АБЀНАСРИ ФОРОБЀ ВА НАСИРУДДИНИ ТЀСЀ

Сулаймонов Б.С.

Донишкадаи давлатии забонҳои Тоҷикистон ба номи С.Улуғзода

Абӯнастри Форобӣ, ки бо номи «Муаллими сонӣ (дум)» машҳур аст ва Насируддини Тӯсӣ, ки олими ғавқулӯда, донишманди илмҳои гуногун мебошад, умрашонро ба маърифати олам, ҷомеа ва инсон, таҳқиқи донишҳо ва коркарди усулҳои таҳқиқоти илмӣ, аз ҷумла, гносеология бахшидаанд. Консепсияи маърифати онҳо унсурҳои муттаҳидкунандаи тамоми мавзӯҳои асосиро, ки дар замони онҳо маълум ва маъмул буданд, дар бар гирифта, низоми ҳосаи фалсафӣ-гносеологиро ба вучуд овардааст.

Ҷам Форобӣ ва ҳам Насируддини Тӯсӣ дар асарҳояшон якҷанд саволҳоро вобаста ба маърифати олам ва ашӯро ба миён мегузоранд: донишро умуман чӣ гуна ба даст овардан мумкин аст ва оё донишро дар бораи мавҷудоти ғайримоддӣ ва мовароуттабиӣ касб намудан имкон дорад? Оё мадракоти ҳавос метавонанд маншаи як маърифати илмӣ ва созмон ёфтани қонуну қоидаҳои ин маърифат шаванд ва ё тавоноии дарки ҳақиқатҳои оламро надоранд ва ё фақат мадракоти ақл, ки аз навъи куллиёт аст, қудрати ҳосил

намудани чунин маърифатро доранд? Шароити таърихӣ ва концептуалӣ, ки асарҳои ин ду мутафаккир бар пояи онҳо эҷод шудаанд, посухҳо ба ин саволҳоро боз ҳам мушкилтар мекунад, зеро фалсафаи онҳо концепсияҳои гуногуни илмиро, ки аз сарчашмаҳои мухталиф ва ба ҳам мутақодд чамъ ва ба ҳам омезиш ёфтаанд, дарбар гирифта, ба ҳам мепайвандад.

Дар ибтидо Форобӣ ва Тӯсӣ бар таҳқиқи матншиносии осори файласуфони юнонии вобаста ба масъалаи маърифат таъя мекунанд ва аз баҳсу таҳлили матнҳои тарҷумашудаи Афлотун ва Арасту, муфасссирони навафлотунии онҳо ва навиштаҳои ҳуди ин мутафаккирони атиқа баҳра гирифта, дар зерии таъсири амиқи онҳо қарор мегиранд ва дар айни ҳол, тавассути равиши ақлгароии хеш дар ҳолатҳои зиёд аз маҷрои суннати ислом берун мебароманд: «Ирфон ва бидъат дар Шарқ пайдо шуда, унсурҳои ақоиди шарқӣ ва фалсафаи атиқаро дар бар мегирифтанд ва на танҳо дар дини масеҳӣ, балки дар ислом низ паҳн шудан гирифт. Бидъат ҳамчун шакли муборизаи ошкоро ба муқобили дини бунёдгаро ба миён омада, ҳадафи он, ба ибораи Ф.Энгельс аз «хучуми осмон ба хоҷири замин» иборат буд» [10, 48].

Дар ин замина концепсияҳои гносеологии Форобӣ ва Тӯсӣ низ унсурҳои метафизикӣ, кайҳоншиносӣ ва табиатшиносии файласуфони юнонӣ, ба вижа арастуӣ ва навафлотуниро инъикос намуда, таълимот ва усулҳои нави фалсафии комилан мувофиқ бо арзишҳои динии исломро ташаккул медиҳанд. Ба маънои дигар, ин замина ба мисли шароитҳои дигари сиёсӣ-иҷтимоӣ барои тафаккури нав, коркарди усулҳои нави таҳқиқотӣ дар соҳаҳои гуногуни илм, аз ҷумла фалсафа, заминаи мусоид фароҳам овард. Ҳамаи ин талаботҳо ба он оварда расонд, ки дидгоҳи Форобӣ ва Тӯсӣ таълимоти аслии онҳо дар бораи ақл, узвҳои ҳисси шинохт ва нақши он дар маърифати олам бо концепсияҳои динии ислом ба ҳам пайваст.

Абӯнастри Форобӣ ва Насируддини Тӯсӣ таҳлили раванди маърифатро аз воқеият ва кайҳоншиносии олами фавқ-ул-қамар шуруъ мекунанд. Принсипи асосии кайҳоншиносии онҳо ақл аст, ки ҷавҳари мавҷуди Аввал (ал-мавҷуд-ул-аввал)-ро ташкил медиҳад. Ба ақидаи Форобӣ, Мавҷуди Аввал ақли холис аст ва ин ақл чизе ба ғайри ҳастии дигар мавҷудот ва берун аз Воҳид нест. Он дорои тамоми сифатҳои илоҳӣ – орий аз нуқсонҳо, абадию азали, бениёз ба сабаб, бешакл, бешарик, дорои ҳастии ҳоси басит ва тақсимнашавандаи ҳудаш, муҳолифот надорад ва ба сабаби он ки «моддӣ нест ва дорои моддаи ягон ҷинсе нест, Он зотан ақли фаъол аст. Чунки ҳамаи он чизҳое, ки сурати ақлро нигоҳ медоранд ва би-л-феъл тааққул мекунад, модда аст, ки дар он шайъ вучуд дорад. Айнан ҳамин тавр, дар ҳолате ки агар шайъ бе шарикӣ модда вучуд дошта бошад, он зотан ақли фаъол мебошад; чунин аст будиши Мавҷуди Аввал. Аз ин ҷо, Он – ақли фаъол аст... Он тавассути тааққул маърифат мешавад» [3, 212]. Форобӣ, чуноне ки дар тавзеҳот ба китоби «Рисолаҳои фалсафӣ» («Философские трактаты») омадааст, таҳти мафҳуми Мавҷуди Аввал Худо, Сабаби Аввал ва Мухарриқи Аввалро мефаҳмад [3, 212].

Гарчанде, ки Форобӣ назарияи фаязон ё судури мавҷуди аввалро аз Плотин иқтибос намудааст, аммо монанди ӯ сифати мазкурро ба Воҳид нисбат намодааст. Плотин ин сифатро чунон тавсиф додааст, ки Худоро аз Ақл фаротар мегузорад. Аз ин нигоҳ, фаҳмиши Ақл дар таълимоти Насируддини Тӯсӣ ба ақидаи Плотин наздиктар аст. Дар муқоиса бо Форобӣ, Насируддини Тӯсӣ таҳти мафҳумҳои Ақли аввал, Ақли фаъол ва Ақли кулл ҳамон як маъниро дармеёбад ва онро Борӣ (Худо) шаинохта, балки мавҷуди мустақил таъбир дода, байни онҳо фарқ мегузорад: «Ақли аввалро аз он рӯй, ки аввал мавҷудест, ки аз амри Борӣ Таоло дар вучуд омад ва вучуди бе тавассут ёфт, Ақли аввал хонанд ва аз он рӯй, ки ашё ба воситаи таъйиди ӯ аз қувват ба феъл меоянд, ақли фаъол ва аз он рӯй, ки уқули ҷузъӣ, ки дар ин олам ба оқилон пайваста аст, осори ӯст, - Ақли

кулл» [16, 43].

Аз ин чо бармеояд, ки дар таърифи ин ду мутафаккир, муҳимтарин хусусияти ин Ақл ҳастии зотии он аст ва он моҳияти худро зотан андешида, сипас онро дарк мекунад. Дар ин амали шинохт, субъекти тафаккур, ҳуди тафаккур ва объекти тафаккур як аст ва дар маърифати ин хусусияти ақл байни Форобӣ ва Тӯсӣ ихтилофи назар ҷой надорад. Аммо агар Форобӣ низоми даҳгонаи судур ва нузули ақлро думболагирӣ кунад, ки онро машшоӣни дигар, монанди Ибни Сино дастгирӣ кардаанд, Тӯсӣ дар низоми фаязони нур ва маротиби судури Ақл ба таносуби Худо-ақл-нафс тавачҷух намудааст. Ба ин маънӣ, дар таълимоти Форобӣ Мавҷуди Аввал ҳам бо Худо ва ҳам бо Ақл баробар аст ва он сарчашмаи абадии офариниш ва сабаби ниҳони ҳама чиз буда, барои судури ақлҳои даҳгона ва аз тариқи онҳо барои тавлиди мавҷудоти дигари олам замина мегузорад. Дар низоми судур ҳар як ақл ақли барои тавлиди мартабаи баъдии худ, дар бораи моҳият ва зоти хеш тааққул ва андеша карда, ҷисми нави оламро ба вучуд меорад. Ҳамин тариқ, ҷаҳон ба зинанизоми онтологӣ мубаддал мешавад, ки дар он аз рӯи тартиби қоҳиш, дараҷаи пастрарин аз баландтаринҳо фаязон мешаванд. Асоси ин раванди фаязон (эманатсия) тааққули ақлҳо буда, ҳамаи онҳо аз модда муфориқ мешаванд ва объекти умумии тафаккур – Мавҷуди Аввал доранд. Ин силсилаи судури даҳ ақлҳои холис ва фардиро ба як хати маротиби онҳо муназзам месозад, ки бо ақли фаъол, принсипи роҳнамои олами тахт-ул-қамарро ба охир мерасад. Зинаи ин сохтори мартабавӣ ҳар қадар пастр бошад, сохтори он ҳамон қадар мураккабтар аст. Бинобар ин, камоли ақли фаъол нисбат ба ақлҳои дигар пастртар аст, зеро он дар масофаи дуртарин аз Сабаби Аввал қарор дорад ва барои расидан ба камолот бояд дар як вақт се чизро дарк кунад: Сабаби Аввал, ҳамаи сабабҳои дуҷумдараҷа ва болотар аз он ва зоти худ. Ақли фаъол, менависад Форобӣ, «ба принсипе табдил меёбад, ки ба фазли он объектҳои би-л-қувва ба би-л-феъл мегузаранд. Монанди он ки офтоб бо мунаввар кардани чашм бо шуои худ, онро би-л-феъл бино ва ба фазли он чизи дидашаванда би-л-феъл дидашаванда гардид, ақли фаъол низ бо касби ин принсип, ақли би-л-қувваро ба ақли би-л-феъл табдил медиҳад. Аз ҳамин сабаб объектҳои даркшаванда дар ҳақиқат би-л-феъл даркшаванда мегарданд. Ақли фаъол як навъ ақли иқтисобӣ аст ва шаклҳои мавҷудот дар он аз байн нарафтанд ва аз байн намераванд» [3, 36-37].

Дар идомаи ин гуфтор, Форобӣ қайд мекунад, ки дар ҷараёни маърифати он мо аз маълум ба номаълумӣ меравем ва аммо ҳастии комил дар зоти хеш бароямон камтар маълум ва дониши мо дар бораи он ноқистар аст, пас, зарур аст, ки тартиби чизҳое, ки дар ақли би-л-феъл вучуд доранд, ба тартибе, ки дар ақли фаъол муқаррар гардидааст, муҳолифат дошта бошад. Ақли фаъол ё аввал комилтарин чизҳои мавҷударо дарк мекунад.

Низоми метафизикии маърифати Тӯсӣ, ҷуноне ки дар боло зикр шуд, аз низоми метафизикии маърифати Форобӣ фарқ дорад ва онро ба таври нақшавӣ ҷунин тасвир кардан мумкин аст: Ақли Кулл - Нафси Кулл - ақли инсон- нафсҳои ҷузъии мавҷудот. Дар муқоиса бо Форобӣ, ки мавҷуди аввалро Худо номидааст, Тӯсӣ фармудааст: «Ва мавҷуди аввал, ки ба ибдои маҳз бе тавассут аз амр дар вучуд омад, Ақли аввал аст ва дигар мавҷудот ба тавассути мутавасситон аз амр дар вучуд омаданд. Масалан, нафс ба тавассути ақл ва ҳаюлою табиат ва ҷисм ба тавассути нафс... Шарҳи ин он аст, ки ҷун Худои Таоло худро холиқ донист, аз дониستاني ӯ худро холиқ махлуқ лозим омад ва он махлуқ Ақли аввал буд ва ҷун Ақли аввал воҳид ба ваҳдат буд, мин кулл-ил-вучух, ҳақиқат масъалаи ло ясдуру ан-ил-воҳид илл-ал-воҳид лозим гашт» [16, 32-33].

Маротиби вучуд аз тариқи тасаввур ва тааққул, яъне тавассути ақл шинохтани зинаҳои аз худашон болотар, аз худашон комилтар дониستاني онҳо ва ноқис маърифат намудани хешро ташаққул медиҳад. Мартабаи дуҷуми фаязони нур ё маротиби судур Нафси кулл аст, ки аз қувваи он мавҷудоти боқимонда, аз ҷумла, табиати кулӣ ба таҳрик омада,

ҳастиашонро шуруъ мекунад. Нафсҳо гуногунанд, ки дар байни онҳо нафси инсонӣ аст, ки «тааққули зоти хеш ва тааққули маъқулот ва муфориқот на ба олати ҷисмонӣ кунад ва ба зоти хеш инҳо ҳама дарёбад» [16, 48].

Тааққул ё шинохти ақлонӣ аз назари Тӯсӣ хислат ва қобилияти хоси инсон аст, зеро ҳеч махлуқе тавоноии шинохт ва таҳқиқи оламро ба он гунае, ки ҳаёт, надорад ва ҳайвонҳо дар муқоиса бо одамон ба маротиб бештар асири дидгоҳи мушаххас ва маҳдуди ҳисс ва ҳадси худ ҳастанд. Бо ин хислат инсон метавонад худро аз танзими равонӣ ва дарки муқаррарии худ дур кунад ва ҷаҳонро аз дидгоҳи ақл мушоҳида кунад.

Дар ин ҷо ҳам метавон гуфт, ки ба ғайр аз шабоҳат бо низоми метафизикии навафлотунии маротиби судур назарияи маърифати олам дар низми фалсафии ҳам Форобӣ ва ҳам Тӯсӣ бо ақидаҳои кайҳоншиносии онҳо ҳамбастагӣ дорад. Дар мушоҳидаҳоиашон нуктае муҳим аст, ки маҳз ҷисмҳои осмонӣ моддаро ташкил медиҳанд, ки инсон тавассути ақл, нафс, узвҳои ҳисс ва ҳадс аз онҳо дар бораи тамоми мавҷудоти олами ҷисмонӣ ахбор мегирад. Аз ин рӯ, азбаски доираи афлок ва ақли фаъол дар низоми мавҷудоти ақлонӣ охирин мебошанд, аз онҳо мавҷудоти дигар дар шинохташон пайравӣ мекунад, ки онҳо мустақилона дар ҳастии хеш ба камолот расида наметавонанд. Онҳо мавҷудоте ҳастанд, ки аз сурат ва модда таркиб ёфта, ҳаракати даврӣ доранд, то аз ҳолати би-л-қувва берун шуда, ба ҳолати би-л-феъл ва ё аз фоил ба мунфаил гузаранд. Дар ин масъала ҳарду мутафаккир дар ақидаҳоиашон тақрибан ихтилофе надоранд. Форобӣ менависад: «Инчунин қувваҳои [ибдоъ] мешаванд, ки тавассути онҳо баъзеҳо ба дигарон таъсир мерасонанд ва қувваҳои [ибдоъ] мешаванд, ки ба воситаи онҳо баъзеҳо аз дигарон таъсир мегиранд. Сипас ҷисмҳои осмонӣ ба ҳештан ва байни ҳамдигар муассир мешаванд, - яке бар дигаре таъсир мерасонад ва аз ба ҳам омадани амалҳои ин ҷонибҳои гуногун навъҳои омехта, мураккабот ва ҳаҷмҳои судур мешаванд, ки бидуни зиддият ва ё бо зиддият буданашон тафовут доранд» [3, 252].

Насируддини Тӯсӣ ин оламро аз муҳити афлоки самовӣ то ба Замин «олами кабир» хонда, Нафси куллиро дар он қуввае меҳисобад, ки дар мавҷудоти боқимонда тавассути ба ҳаракат даровардаи онҳо фоил аст. Аммо феъл ва таъсири ӯ дар қабули ҳар узве аз аҷзои олам, ки ба ҳасби қобилияти қудраташ мутафовит аст ва таъкид мекунад, онҳо ҷунонд, зеро ки феъл ва таъсири Нафси куллӣ дар осмон ҳаракат буда, дар замин – сукун, дар аносир – имтизоҷ дар маодин - ақд ва дар набот – нумӯ, дар ҳайвон - ҳиссу ҳаракат ва дар инсон - нутқу тамйиз мебошанд. Мутафаккир ин матлабро дар порчаи зерин чунин хулоса кардааст: «Ва дар куллиёт эътибор ба мучиботи аҳкоми нучум аст ва масирот ва мунозироти иттисолот ва маторихи шуооти кавокиб, ки фоилони самовианд, аз саъд ва наҳс дар усули маволиди халоиқ, зеро ки ба ҳукми ҳикмати Борӣ Субҳонаху ва Таоло ва қазо ва қадари ӯ, ҳеч ҳаракати қавлӣ ва феълӣ аз ҳеч махлуқ содир наметавонад шуд, илло, ки қуввате аз қувватҳои самовӣ бар нутқ ва аъзо ва ҷаворихи он махлуқот фоиз мегардад» [16, 85].

Аз ин ҷо, ҳарду мутафаккир қоилад, ки ҷисмҳои осмонӣ аз сабаби гуногунии мавқеи баъзеи онҳо нисбат ба дигарон ва ихтилофи мавқеашон нисбат ба замин, ки бо ҷисмҳои осмонӣ гоҳе наздиктару гоҳ дуртар ва гоҳе дар ҳампайвандию гоҳе дар муҳолифат аст ва баъзан дар пеши назар буда, гоҳе пинҳон мешаванд, на ба моҳияти худи онҳо, балки ба муносибатҳои онҳо бо олами кулл вобастаанд. Ақл ҳамчун мавҷуди руҳонӣ фаротар аз фалаки Моҳ, яъне байни мавҷудоти ақлонӣ ва мавҷудоте, ки аз сурату модда иборатанд, қарор гирифта, вазифаи асосии он таъйиди ин мавҷудот ва пас, тавлиди фалаки таҳти фалаки Моҳ мебошад. Аз ин ҷо, мавҷуде, ки дар ҳоли би-л-қувва қарор дорад, би-л-қувва шуда наметавонад, ба ҷуз он ки агар Ақл (дар таъсири Форобӣ) ва ё Нафс (дар таъсири Тӯсӣ) фоилии он вучудеро, ки дар ҳоли би-л-қувва аст, ба таҳрик наоварад. Барои ҳамин,

бо дар назардошти он ки модда – иллатест, ки барои камоли ҷисм халал мерасонад, зарурати фоилии Ақл ба миён меояд, ки он дар сурат, дар нафс инъикос меёбад. Дар рушди ақлонии нафс ақли фаъол нақши бунёдӣ бозида, онро барои фоилият дар ҷисм таҳрик мебахшад. Ба андешаи Форобӣ, «ҳамин тарик, ҳар яке аз ин ҷисмҳои [осмонӣ] ба воситаи сурати худ дар феъл тааққул меёбад. Ва бо он зоти [ақл]-и муфориқро, ки аз вай вучуди он ҷисм бармеояд, ва [инчунин] сабаби аввалро тааққул менамояд. Аммо на ҳар чизе, ки тааққул мекунад, дар зоти хеш ақл нест, зеро он [танҳо] мавзуи хешро тааққул менамояд ва мавзуи он бошад, ақл нест. Пас, агар он мавзуяшро тааққул нанамояд, дар ҳақиқат бо сураташ тааққул мекунад ва дар он маъқул тааққул намешавад. Аз ин ҷо, он ҳар чизеро тааққул мекунад, ки чавҳар ва тасвири онро ташаққул медиҳад, яъне сурат ва мавзуи онро ба чавҳар медарорад» [2, 22].

Насируддин Тӯсӣ низ тақрибан дар ҳамин равия масъалаҳои матраҳшударо таъбир додааст. Масалан, дар асараш «Маҷарӣ‘-ул-маҷарӣ‘» менависад, ки агар ақлҳои ҳаёлонии инсониро аз қувват ба феъл оварем, ақли би-л-феъл ҳосил мешавад, аммо зоти ин ақлҳоро ба феъл овардан имкон надорад, монанди он ки мисли онҳо чизеро ба қувва пайдо карда наметавонем. Ба андешаи ӯ, ин натиҷа бояд чунин бошад, ки ақли би-л-феъл ба зоташ ягона буда, он – ақли фаъол, муфаййиз (файздиҳанда), мудаббир (тадбиркунанда)-и фалак-ул-қамар ва афлоки дигар ном гирифтааст. Дар ин асар дар мубоҳиса бо яке аз мутакаллимони ашъарӣ, ки дар бораи ақли фаъол ҳамчун як мусаввири тасвирҳои савол гузошта, онро дорои чавҳарҳои ва эътибороти зиёд шуморида, дар зоташ ҳамчун вочиб би-л-мувчибе, ки зот, иллат ва маълулаш ва дигаронро тааққул мекунад ва дар вучухаш такассур аст, тавсиф намудааст, чунин посух медиҳад: «Қасрати содиркунанда (-и нури файз – С.Б.) чавҳари қасратеро, ки дар зоти масдар аст, ба миён намеоварад, балки қасрати содиркунанда бар қасрате далолат мекунад, ки он аз масдари ягона содир шудааст ва агар фарз карда шавад, ки қабулкунандаҳои ин файз бениҳоятанд, он гоҳ судури қорҳои бениҳоят аз як мабдаъ бе вучудияти қасрат дар зоти ӯ мумкин мебуд. Ин маъниро нафаҳмида, ӯ (яъне мутакаллим – С.Б.) дар гуфтораш калавиш дорад ва ибораҳои мухталифро ба тақрор оварда, чунон тасаввур мекунад, ки гӯё он ҳуҷҷате бар зидди рақиби ӯ бошад» [14, 275].

Ҳамин тарик, Тӯсӣ мутмаин аст, ки ақли фаъол аз тариқи содир шудани қувва ё фаязони нур ва таҳмили он дар ҷисми инсонӣ ақли инсонӣ, ки дар ҳоли би-л-қувва қарор дорад, ба ҳолати би-л-феъл оварда, маъқулро, ки ҳанӯз шинохта нашудааст, дар ҳоле ба таҳрик меоварад, ки маъқул объекти маърифати ақл мегардад. Дар айни ҳол, мутафаккир таъкид мекунад, ки ҳангоми тавзеҳ додани имкони фоил шудани мавҷудоти иборат аз модда ва сурат, яъне мавҷудоти фалаки таҳт-ул-қамар, ки танҳо инсон бо тавоноии ақлаш имкон дорад, ки ҳастии худро дар талош барои камолот, аз ҳолати қувва ба ҳолати феъл баромаданаҳ рушд диҳад. Ба ин далел, инсон дар миёни мавҷудоти дигари олами ақлонӣ ҳамчун мавҷуде ҷудо карда мешавад, ки бо боло бурдани маъқулоте, ки дар ҳуди ӯ, дар ақлаш ҳосил мешаванд, ба дараҷае наздиктар, то ба ақли фаъол мерасад.

Маълум аст, ки дар метафизика ва кайҳоншиносии ҳам Форобӣ ва ҳам Тӯсӣ масъалаи маърифати олам аз баҳс дар атрофи шинохти Сабаби аввал оғоз ёфта, бо зоти хеш моҳияти тамоми мавҷудоти дигарро дарк мекунад, зеро ҳамаи мавҷудот дар он ҳастии аслии худро дармеёбанд. Аммо дар маърифати ашъ, олами ҷисмонӣ ва руҳонӣ, метафизикӣ мо бояд лаҳзаи бунёдиеро, ки дар атрофи ин ҷустуҷӯи дониш фаро гирифта мешавад, ёдовар шавем: қаробат ба ақли фаъол, тибқи андешаҳои ҳар ду мутафаккир, ки ба ҳам дар маҷмуъ шабоҳат доранд, ба назарияи эпистемологии дониш дар бораи расидани инсон ба саодат муайян карда мешавад. Талошҳои маърифатии наздикшавӣ ба ақли фаъол бо чунин тавзеҳот ба исбот мерасанд, ки тамоми донишҳое, ки аз маъқулот – Сабаби аввал, Сабаби дуюм (даҳ ақли Форобӣ ва Нафси кулли Насируддини Тӯсӣ, ва ниҳоят –

ақли фаъол, ки барои ҳардуи ин мутафаккирон муштарак аст) ва ҷисмҳои осмонӣ ҳосил мешаванд, ба воситаи он ба инсон мерасад. Аз ин рӯ, менависад Форобӣ, «маъқулотӣ ақл би-л-феъл қобили тааққул мешаванд... Ва азбаски мо аз маълум ба сӯи номаълумӣ меравем ва ҳастии комил дар нафси худ бароямон ба ҳадде маълум аст, ё ба ибораи дигар, дониши мо дар бораи он камтар аст, – зарур аст, тартиби мавҷудот дар ақли фаъоли ашъ бар хилофи тартибе бошад, ки дар ақли фаъол барои ҳамон ашъ муқаррар гардидааст. Ақли фаъол нахуст мукамалтарин ашъи мавҷударо дарк мекунад ва суратҳое, ки моддӣ ҳастанд, дар ақли фаъол суvari таҷридии моддаҳо мебошанд» [3, 38].

Насируддини Тӯсӣ ҳар навъ тасвири ашъ дар ақро, ки тавассути нерӯҳои дарккунанда ҳосил мешаванд, идрок меномад ва дар маърифати олам Ақли фаъол, ё аниқтараш Нафси нотиқай инсонро дар ҳадди камол ва нуқсон мегузорад ва мегӯяд, ки камоли инсон ду навъ аст, зеро ки Нафси нотиқай ӯ ду қувва дорад – яке қувваи илмӣ ва дигаре – қувваи амалӣ ва илова мекунад: «Камоли қуввати илмӣ он аст, ки шавқи ӯ ба сӯи идроки маориф ва майли улум бошад, то бар муқтазои он шавқи ихотат ба маротиби мавҷудот ва иттилоъ бар ҳақоқиқ он ба ҳасби иститоат ҳосил кунад. Ва баъд аз он ба маърифати матлуби ҳақиқӣ ва ғарази куллӣ, ки интиҳои ҷумлагӣ мавҷудот бо ӯ бувад, мушарраф шавад... Ва аммо камоли қуввати амалӣ он аст, ки қувва ва афъоли ҳоси хешро мурағбат ва манзум гардонад, ҷунонки бо якдигар мувофиқу мутобиқ шаванд ва бар якдигар тағаллуб нанамоянд. Пас ба тасолуми эшон ахлоқи ӯ марзӣ гардад... ва ҳамҷунон ба саодате, ки дар он масоҳим бошанд, бирасанд» [15, 56-57].

Хулоса, нафс вучуди дигарест дар маротиби судур, ки аз Ақл содир мешавад ва дар таълимоти ҳам Форобӣ ва ҳам Тӯсӣ ҳамчун принсипест, ки ба ҷисмҳо ҳис, ҳаракат, ҳикмат ва дониш медиҳад. Ба маънои дигар он - ҷавҳари ягона буда, сабаб ва сарчашмаи ҳаракати ҳамаи мавҷудот ва ашъ аст, он - сурати оқилаест, ки қобилияти шинохт ва фаҳм дорад. Ба ғайр аз ин, нафси оқила ва ё нафси нотиқа аз рӯи қуввааш ба панҷ қисм тақсим шудааст: ғизогирӣ, ҳиссӣ, шаҳвонӣ, тахайюлӣ ва ақлонӣ. Ҳарду мутафаккир ин қобилиятҳоро мувофиқи тартиб, қобилияти фитрӣ ва замони рушди онҳо дар инсон тафсир дода, муътақиданд, ки ҳангоми ба дунё омадани инсон аввал дар вучуди ӯ қувваи ғизой ва пас аз он қувваҳои дигаре пайдо мешаванд, ки дар маърифати ашъ ва зухурот нақши асосӣ доранд. Ба онҳо эҳсоси ламс, мазза, бӯй, шунавоӣ ва биноӣ дохил мешаванд. Пас аз он, қобилиятҳои дигар инкишоф меёбанд, ки онҳо осори ин эҳсосотро ҳатто пас аз қатъ шудани мушоҳидаи ашъ ва зухурот ҳифз менамоянд.

АДАБИЁТ

1. Абӯнасири Форобӣ. Эҳсо ул-улум (Таснифи илмҳо) [Матн] / Ф. Абӯнасири. – Қоҳира, 2008. – 183 с.
2. Абӯнасири Форобӣ. Оро‘ аҳл ал-мадина ал-фозила (Андешаҳои сокинони шаҳри фозилон) [Матн] / Ф. Абӯнасири. – Байрут. 1995. – 227 с.
3. Аль-Фараби. Философские трактаты [Текст] / Аль-Фараби. – Алма-Ата, 1972. – 495 с.
4. Аль-Фараби. Логические трактаты [Текст] / Аль-Фараби. – Алма-Ата, 1975. – 478 с.
5. Бадави А. Арасту ‘инда ал-‘араб (Арасту назди арабҳо) [Матн] / А.Бадави. – Қувайт, 1978. – 340с.
6. Болтаев, М.Н. Вопросы гносеологии и логики в произведениях Ибн Сины и его школы [Текст] / М.Н. Болтаев. – Душанбе, 1965. – 600 с.
7. Дарвеш, А. Ал-Форобӣ ва фалсафат ал- ақл [Матн] / А.Дарвеш. – Қоҳира, 2014. – 302 с.
8. Динонӣ И. Насируддини Тӯсӣ – файласуфи бузург [Матн] / И.Динонӣ. – Техрон,

1384х. – 202 с.

9. Диноршоев, М. Философия Насириддина Туси [Текст] / М. Диноршоев. – Душанбе, 2012. – 189 с.
10. Иванов А.С. Учение аль-Фараби о познавательных способностях [Текст] / А.С.Иванов. – Алма-Ата, 1977. – 238 с.
11. Катикаш М. Назарийат ул-‘илм ‘инда ал-Фараби. – Қохира: «Дор-ус-салом», 2015. – 456 с.
12. Сулаймонов, Б.С. Логико-гносеологические воззрения Абу Насра Фараби [Текст] / Б.С. Сулаймонов. – Душанбе, 2016. – 146 с.
13. Тӯсӣ, Н. Асос ул-иктибос [Матн] / Н. Тӯсӣ. – Техрон, 1373х. – 627 с.
14. Тӯсӣ, Н. Масориъ ул-масориъ [Матн] / Н.Тӯсӣ. – Техрон, 1405х. – 398 с.
15. Тӯсӣ, Н. Ахлоқи Носирӣ [Матн] / Н.Тӯсӣ. – Душанбе, 2009.
16. Тӯсӣ, Н. Равзаи таслим ё тасаввурот аз каламоти Хоҷа Насируддини Тӯсӣ [Матн] / Н.Тӯсӣ. – Душанбе, 2016. – 220 с.

УСУЛИ ХИРАДГАРОИИ ШИНОХТИ ОЛАМ АЗ НИГОҲИ АБӮНАСРИ ФОРОБӢ ВА НАСИРУДДИНИ ТӮСӢ

Муаллиф дар мақола ба яке аз масъалаҳои мубрами асримиёнагӣ, ки дар таълимоти Абӯнасри Форобӣ ва Насируддини Тӯсӣ баррасӣ шуда буд, таваҷҷуҳ намуда, ибронд мебарояд, ки шинохти олами объективӣ дар таҳқиқоти ин мутафаккирон дар шакли кулминатсионӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифта, заминаест барои рушди маърифатпазириши муҳаққиқони баъд (имрӯза).

Дар мақола мақоми илмҳои фалсафӣ-табиатиносӣ ва риёзӣ дар осори Форобӣ ва Тӯсӣ мавриди таҳлил қарор мегиранд. Муаллиф қайд мекунад, ки фалсафаи мутафаккирони мазкур дар заминаи илмҳои фалсафӣ-табиатиносӣ устуворанд. Инчунин, бисёр масъалаҳои, ки барои хирадгароии шинохти олами объективӣ муҳиманд аз ҷониби мутафаккирони машиқӣ агарчи дар шаклҳои гуногун ҳам бошад ба пуррагӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Аз таҳлили муаллифи мақола натиҷа гирифтани мумкин аст, ки бисёре аз ин масъалаҳо бо натиҷаи илмҳои табиӣ муосир мувофиқат мекунад.

Таҳлилҳои муаллиф нишонрас буда, исбот месозанд, ки машиқӣ шарқӣ маърифати ашёро яқлухт напасируфта, табақабандии онҳоро ба куллиёту ҷузъиёт марбут доништаанд, ки ин нахустин иқдом дар шинохти маърифати олам доништа мешавад.

Муаллиф ибронд мебарояд, ки андешаҳои маърифати Форобӣ ва Тӯсӣ дар замони муосир ба рушди ҷаҳонбинӣ заминаи мусоид фароҳам оварда, ба гузариши ёфтани тафаккури башарият таъсири мусбат мерасонанд. Инчунин, мутафаккирон мардумро ба омӯзиши илмҳои дунявӣ даъват мекунад, зеро ба андешаи онҳо инсон тавассути шинохти офариниши ба шинохти Офаридагор мерасад. Аз ин рӯ, ба ақидаи ин донишмандони тоҷик, омӯзиши илмҳои маърифатӣ барои инсоният хело муҳим ва зарурӣ доништа мешавад.

Калидвожаҳо: ақл, узвҳои ҳиссӣ, маърифати олам, Ақли аввал, Ақли фаъол, Ақли кул, судур, тафаккур, нафс, ҳадс, би-л-қувва, би-л-фeyл, идрок, нафси нотиқа, Абӯнасри Форобӣ, Насируддини Тӯсӣ.

Маълумот дар бораи муаллиф: Сулаймонов Баҳманёр Сайдиҳсонович – номзади илмҳои фалсафа, дотсенти кафедраи фалсафа ва сиёсатиносии Донишқадаи давлатии забонҳои Тоҷикистон ба номи С.Улуғзода, 734019, ш.Душанбе, к.Муҳаммадиев 17/6, тел.: (+992) 938384345

МЕТОД РАЦИОНАЛЬНОГО ПОЗНАНИЯ МИРА С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ АБУНАСРА ФАРАБИ И НАСИРУДДИНА ТУСИ

В статье автор обращает внимание на один из актуальных вопросов Средневековья, который рассматривался в учениях Абу Насра Фараби и Насируддина Туси, и указывает, что познание объективного мира исследовалось в исследованиях этих мыслителей в кульминационной форме и является основой для развития познания более поздних исследователей (сегодняшних).

В статье анализируется статус философско-естественных наук и математики в трудах Фараби и Туси. Автор отмечает, что философия этих мыслителей на базе философско-естественных наук устойчива. Кроме того, многие вопросы, важные для мудрости познания объективного мира, всесторонне обсуждались мыслителями перипатетизма, хотя и в различных формах. Из анализа автора статьи можно сделать вывод, что многие из этих вопросов согласуются с научными результатами современного естествознания.

Анализы автора показательны и доказывают, что восточные мудрецы не принимали познание предметов в целом и относили их расслоение к целому и деталям, что считается первым шагом в познании духовного мира.

Автор подчеркивает, что гносеологические идеи Фараби и Туси в настоящее время дают благоприятную основу для развития мировоззрения и положительно влияют на расширение мировоззрения человечества. Также мыслители призывают людей изучать мирские науки, потому что, по их мнению, человек познает Творца через познание творения. Поэтому, по мнению этих таджикских ученых, изучение духовных наук считается очень важным и необходимым для человечества.

Ключевые слова: разум, органы чувств, познание мира, первый разум, активный разум, всеобщий разум, эманация, мышление, душа, интуиция, потенциально, действительно, восприятие, разумная (говорящая) душа, Абунаsr Фараби, Насируддин Туси

Сведение об авторе: Сулаймонов Бахманёр Сайдиxсонович - кандидат философских наук, доцент кафедры философии и политологии Таджикского государственного института языков имени Сотима Улугзода. Адрес: 734019, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Мухаммадиева, 17/6, тел.: (+992) 938384345

METHOD OF RATIONAL KNOWLEDGE OF THE WORLD FROM THE POINT OF VIEW OF ABUNASR FARABI AND NASIRUDDIN TUSI

In article the author pays attention to one of the medieval topical issues which was considered in Abunaser Farabi and Nasiruddin Tusi's teachings, and specifies that knowledge of the objective world was investigated in researches of these thinkers in a culmination form and is a basis for development of knowledge of later researchers until nowadays.

In article the status of philosophical and natural sciences and mathematics in works of Farabi is analyzed and Hang out. The author notes that the philosophy of these thinkers on the basis of philosophical and natural sciences is steady. Besides, many questions important for wisdom of knowledge of the objective world were comprehensively discussed by thinkers of the Peripatetic scholars, though in various forms. From the analysis of the author of article it is possible to draw a conclusion that many of these questions will be coordinated with scientific results of modern natural sciences.

Analyses of the author are indicative and prove that east wise men did not accept knowledge of objects in general and referred their stratification to whole and to details that is considered the first step in knowledge of inner world.

The author emphasizes that the gnoseological ideas of Farabi and Tusi now give a favorable basis for development of outlook and positively influence expansion of outlook of mankind. Also thinkers urge people to study secular sciences because, according to them, the person learns the Creator through creation knowledge. Therefore, according to these Tajik scientists, studying of spiritual sciences is considered very important and necessary for mankind.

Keywords: reason, sense organs, knowledge of the world, the first mind, active mind, general mind, an emanation, thinking, soul, an intuition, potentially, really, perception, the reasonable (speaking) soul, Abunaser Farabi, Nasiruddin Tusi.

Information about author^ Sulaymonov Bahmanyor Saidehsonovich - candidate of Philosophy, associate professor of the Department of Philosophy and Politology of the Tajik State Institute of Languages named after Sotim Ulughzoda. Address: 734019, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 17/6 Muhammadiev str., phone: (+992) 938384345.

УДК 66.031.1 +60.001.2

ББК 66.031.1+88.3

РАЗВИТИЕ ДЕМОКРАТИИ: ПОНЯТИЯ, МЕРЫ И ЭМПИРИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ

Ахмадиён Ш.Р.

Хатлонский государственный медицинский университет, Дангара

Причины и следствия демократии уже давно находятся в центре внимания ученых исследований и разработки политики в попытке понять и развить условия, которые поддерживают демократии, а также работать над демонстрацией ощутимых преимуществ которые исходят от установления демократии во всем мире. Одна часть работы с использованием все более сложные и статистически изощренные межнациональные исследования стремились проверить конкурирующие теории и предложения, касающиеся как истеблишмента, так и поддержание демократического правления. Еще одна работа посвящена изучению ощутимых преимуществ демократия на внутреннем и международном уровне, включая лучшую и более справедливую экономического развития, как основы долгосрочного внутрисударственного и межгосударственного мира, поощрение и защита прав человека и большая гарантия безопасности человека.

В этих различных областях работы оказывается, что демократия представляет собой одновременно и конечную цель, и само по себе, а также средство для достижения других связанных результатов, которые приносят пользу человечеству.

Разработаны исследования демократизации и программы сравнительной демократизации, во всем академическом мире, прежде всего в Европе и Соединенных Штатах, в то время как внимание международного сообщества доноров постепенно сместилось с узкого сосредоточить внимание на надежном финансовом управлении на понятиях надлежащего управления, которые включают правило закона и защиты прав человека, а в некоторых случаях и демократии. Например, на 1 мая 2007 г., Хилари Бенн, государственный секретарь Великобритании по международному развитию, публично объявил о приверженности DFID демократии как предпочтительной институциональной соглашению для стран по борьбе с бедностью и «распределению выгод от разработка». Кроме того, внешняя политика могущественных государств мира включал поддержку групп гражданского общества и зарождающихся организаций политических партий в переходные страны; государственное строительство, институционализация и критерии спецификации для соответствующие и приемлемые формы демократического правления; и в случае США и Великобритании политика в Ираке и Афганистане, вооруженное вмешательство с целью свержения существующих режимов и строить демократию силой.

Анализ и разработка политики в области демократии, описанные здесь, основывается на определениях демократии, мерах и оценках демократии, а также как выявление значимых эмпирических взаимосвязей и точек входа, чтобы помочь построить демократические институты и развивать долгосрочную демократическую культуру в переходном общества. Эта статья вносит свой вклад в эту повестку дня несколькими способами. Во-первых, он описывает разные определения демократии, которые информировали политиков и аналитиков, в том числе процедурная демократия, либеральная демократия и социал-демократия. Во-вторых, он рассматривает и оценивает основные способы измерения

демократии, включая «все или ничего» категории, порядковые шкалы и международные рейтинги, закодированные экспертами, объективные показатели используя ключевые показатели, связанные с выборами и партийными системами, а также гибридные меры, которые сочетать объективные показатели с экспертными суждениями. В-третьих, в статье рассматриваются различные способы, которыми политика обусловленности помощи все чаще принимается во внимание вопросы демократии, благого управления и прав человека в формулировке долговременной долгосрочные партнерские отношения со странами-получателями, в том числе «Миллениум» правительства США. Challenge Account (МСА), институциональная оценка страновой политики Всемирного банка (СРІА) и оценка управления страной DFID (СГА).

Демократия — классический пример «по существу оспариваемой» концепции (Gallie 1956), поскольку в настоящее время нет и, вероятно, не будет окончательного консенсуса по его определению или полному содержанию. Тем не менее, есть определенные черты демократии, о которых значительный консенсус, и в мире есть бесчисленные примеры демократических практик, которые существовали в течение длительного периода времени и в настоящее время распространились по обширным географическим пространствам. Идея о том, что демократия - это форма правления, основанная на определенной степени народного суверенитета и коллективное принятие решений остаются в значительной степени неоспоримыми. Но это озабоченность по поводу дополнительных свойств этой базовой формулировки, которые привели к значительным и серьезным дебатам о различных определениях демократии.

Для целей настоящей главы эти определения демократии включают процедурную демократию, либеральная демократия и социал-демократия, которые теперь рассматриваются по очереди.

Процедурные определения демократии, сделанные, в первую очередь, в основополагающем труде Роберта Дала (1971). работы Полиархия, включают в себя два аспекта соперничества и участия.

Состязание отражает неопределенное мирное соперничество, необходимое для демократического правления, принцип, предполагающий легитимность той или иной оппозиции, право оспаривать должностных лиц, защита двойных свобод выражения мнений и ассоциаций, существование свободных и справедливых выборов и консолидированной системы политических партий. Участие фиксирует идея народного суверенитета, предполагающая также защиту избирательного права как наличие всеобщего избирательного права. Либеральные определения демократии вызывают озабоченность над оспариванием и участием, но добавить более явные ссылки на защиту определенных прав человека. Либеральные определения включают институциональный аспект, который охватывает идею народного суверенитета и включает в себя понятия подотчетности, ограничения лидеры, представительство граждан и всеобщее участие. Но это добавляет права измерение, которое поддерживается верховенством закона и включает в себя гражданское, политическое, имущественное, и права меньшинств. Социальные определения демократии поддерживают институциональные и правовые аспекты, содержащиеся в либеральных определениях демократии, но расширяют типы прав, которые должны быть защищены, включая социальные и экономические права.

Взятые вместе, эти три определения демократии имеют некоторые общие черты, такие как понятие мирной конкурентной политики и некоторой формы участия, но затем добавить дополнительные функции, предназначенные для защиты отдельных лиц и групп во все более широких аспектах их жизни. Процедурные определения демократии определяют минимальные требования к поддержке конкурентной политики участия.

Либеральные определения включают полное защиты гражданских, политических, имущественных прав и прав меньшинств, которые призваны обуздать возможные негативные последствия демократического правления, основанного только на правлении большинства. Социальные определения включают дополнительные меры защиты экономических и социальных прав, которые рассматривается как необходимое для полного участия граждан в коллективных решениях, которые могут повлиять на их жизнь. Таким образом, существуют «тонкие» и «толстые» определения демократии, различия в которых неразрывно связаны со степенью, в которой ученые способность измерять и анализировать закономерности возникновения, поддержания и производительности демократии.

Измерение демократии

Социально-научное измерение устанавливает прямую связь между фоновыми понятиями и показателей путем предоставления систематизированной версии базовой концепции, введение в действие систематизированной концепции и предоставление значимых «оценок», которые варьируются по единицам анализа (Adcock and Collier 2001). Что касается измерения демократия, многочисленные попытки измерения в политической науке, как правило, определяют демократия в ее минимальной и процедурной форме или предоставить индикаторы для институционального и аспекты прав, которые включают либеральные определения. Полностью указанные измерения Социал-демократия до сих пор оставалась неуловимой, что отчасти можно объяснить политической культуры и идеологии самой (американской) политической науки, которая отдает более узких определений демократии, что отчасти объясняется серьезной методологической проблемы, которые еще предстоит преодолеть в предоставлении достоверных, значимых и сопоставимых меры экономических и социальных прав (Landman 2004, 2005a, 2005b, 2006).

Социологи разработали ряд стратегий для измерения демократии на эмпирическом уровне, анализ, включая категориальные меры, меры порядковой шкалы, объективные меры, гибридные меры демократической практики и представления о демократии, основанные на массовом опросы общественного мнения. Это стремление к сопоставимости и широким временным и пространственным охват, однако, означал некоторую жертву способности этих мер уловить характерные для контекста черты демократии. В ответ Международный институт за демократию и помощь в проведении выборов (IDEA) разработала альтернативную структуру для оценки демократии, которая отходит от рейтинга страны и внешнего суждения комплексной оценке на основе национальных групп по оценке, возглавляемых правительствами или гражданское общество и академические институты. В структуре есть возможности для использования существующих мер и в то же время включает гораздо больше контекстно-зависимой информации на качество демократии, которое затем может быть связано с внутренними процессами демократического реформа. Эти стратегии измерения и оценки рассматриваются по очереди.

Сеймур Мартин Липсет (1959) установил первый набор категорических мер режима, типа, которые использовались для кросс-национального количественного анализа, который варьировался в Континуум «демократия-диктатура», включающий стабильные демократии, нестабильные демократии, нестабильные диктатуры и стабильные диктатуры. Совсем недавно Пшеворский, Альварес, Cheibub и Limongi (2000) разработали схему дихотомической классификации, используя набор. Критерии для оценки того, являются ли страны демократическими или авторитарными. Чтобы квалифицироваться как демократии в соответствии с их набором критериев, в стране должен быть избран ее глава исполнительной власти, его главный законодательный орган избирается, и

в нем должно быть более одной политической партии. Эти критерии достаточно узки и специально исключают вопросы подотчетности, свободы, участие и права, среди прочего. Классификация также основывается на предположении что демократия — это дело «все или ничего», которое кодируется как 0 или 1 и пытается избежать пересчет количества демократий в мире. Несмотря на эти предположения и узкая направленность, этот метод обеспечил мерам демократии широкий пространственный и временной охват для использования в глобальном количественном сравнительном анализе. Как правило, результирующие наборы данных включают более 150 стран от 40 (Пшеворский, Альварес, Cheibub и Limongi 2000) и 100 лет (Voix 2003). Действительно, для тех исследований, которые восходят к 19 веку, демократия определяется еще более минималистично, моды на свободные и честные выборы, подотчетных руководителей и не менее пятидесяти процент избирательных прав для мужского населения (см. Voix and Stokes 2003).

Меры демократии по порядковой шкале также определяют набор критериев для оценки стран, но в отличие от категорических мер они предполагают демократию как более непрерывную и предоставить шкалы, которые варьируются от низких до высоких значений. Например, серия данных Polity учитывает как демократические, так и автократические черты стран, а его совокупный балл демократии колеблется от -10 для полной автократии до +10 для полной демократия (см. Jagers and Gurr 1995). Freedom House имеет две отдельные шкалы для политические и гражданские свободы, которые варьируются от 1 (полное пользование свободами) до 7 (полное ограничение свобод), которые часто фигурировали в межнациональных сравнениях в некоторых комбинированная форма как мера демократии (см. www.freedomhouse.org и Burkhart и Льюис-Бек, 1994 г.; Хеллиуэлл, 1994). Эти шкалы обеспечивают большую вариацию уровня демократии (в отличие от классификации «или-или») и имеют широкое пространственное и временной охват (например, от 194 до 200 стран и территорий от 30 до 200 лет). Хотя эти меры обеспечивают большее разнообразие в демократии, критика сосредоточены на их менее чем прозрачных правилах кодирования (особенно Freedom House), их нелогичная форма агрегирования в единые индексы, не учитывающая компромиссы между институциональным и правовым измерениями, их неспособность дифференцировать демократические показатели тех стран, которые находятся на крайних концах спектра (т.е. среди зрелых демократий и высокоавторитарных режимов) и возможное присутствие идеологических предубеждений (в частности. Freedom House) (см. Munck and Verkuilen 2002).

Объективные меры демократии

Объективные меры демократии отходят от фиксированного набора критериев и суждений, об уездных локациях либо в категории, либо в определенных масштабах и сконцентрироваться вместо этого на имеющихся показателях демократической практики. Тату Ванханен (1997) уточняет демократия в минимальной и процедурной форме в духе Роберта Даля, а затем предусматривает отдельные меры оспаривания и участия. Он использует процент доля самых мелких партий в национальном законодательном органе (100 минус доля самых крупных партия) в качестве меры оспаривания, и он использует процентную явку в общенациональном выборы как мера участия. Затем эти две меры перемножаются и разделить на 100, чтобы получить «индекс демократизации». Пока эта мера движется Помимо субъективных и оценочных категорий или шкал остается немало проблем.

Во-первых, мера оспаривания не принимает во внимание избирательную систему, которая имеет прямую связь с эффективным числом партий в законодательном органе (см. Лейпхарт 1994а, 1999). Страны с одномандатными избирательными системами,

как правило, имеют меньшее количество партий, чем страны с пропорциональным представительством, которые может привести к ложному представлению об оспаривании. Во-вторых, во многих странах законы об обязательном голосовании, что обязательно ставит под угрозу действительность явки как мера добровольного участия. Тем не менее, эта мера использовалась наряду с другими мерами демократии для количественного анализа (см. Landman 1999).

Гибридные меры демократии

Другая стратегия заключается в использовании объективных индикаторов наряду с субъективными для создания гибридной меры демократии. Стаффан Линдберг (2006: 21-51) принимает эту стратегию и фокусируется исключительно на трех измерениях выборов: участии, конкуренции и легитимности. Его объективные показатели включают явку избирателей, процент голосов победившего кандидата, процент мест самой большой партии и процент второй партии мест. Его субъективные и категориальные показатели включают меру свободы и честности выборов, возможность участия оппозиции, действующий самодержец был отстранен от должности, то ли чем был оборот власти, приняли ли проигравшие исход, были ли выборы мирными, и выживет ли новоизбранный режим. В отличие от других усилий, объединяющих эти отдельные индикаторы в общий индекс демократии, Линдберг (2006) сохраняет их отдельными. Но, как и в случае с Freedom House, его субъективные показатели могут иметь некоторую предвзятость, были проведены межкодерные тесты на надежность.

Восприятие демократии и доверия к институтам

Наконец, в дополнение к этим мерам демократии, еще одна стратегия измерения избегает вынесения внешних суждений по заранее установленным критериям или использования своего рода объективных мер, изложенных выше, и вместо этого полагается на общественное восприятие демократии посредством сбора данных обследований на индивидуальном уровне. Такие данные свидетельствуют о степени, в которой массовая общественность поддерживает демократию в целом, а также обеспечивает индикаторы массового восприятия относительной эффективности демократии и веры в демократические институты. Различные исследования «барометров» начались в Европе и впоследствии были распространены на Латинскую Америку, Африку и теперь являются частью более крупного обзора мирового барометра. В отличие от других существующих подходов к демократии измерения, эти данные свидетельствуют о поддержке гражданами демократии, которая демонстрирует значительные различия между регионами и внутри них (например, Лагос, 1997 г.). Данные опроса использовались во всех социальных науках, но международное использование данных опросов

Подобный анализ демократии основан на уязвимом предположении, что все имеют в голове похожую «модель» демократии, когда отвечают стандартизировано вопросы. В совокупности, категориальная классификация, порядковые шкалы, объективные показатели, гибридные меры и данные опросов использовались для обеспечения показателей демократии, и все стремились установить прямую связь с концептуальным определением демократии, которое имеет тенденцию к узкому определению, включающему процедурные и, в некоторых случаях, либеральная демократия. Все меры были направлены на обеспечение сопоставимости по миру и во времени. Таким образом, в показателях используются определения демократии, которые «путешествуют», во многих наблюдаемых единицах, которые различаются во времени и пространстве. Этот акцент на достижение однако большой охват и сопоставимость означают, что эти меры функционируют на относительно высоком уровне абстракции и менее чувствительны к культурные особенности разных стран, которые они призваны измерять.

Международная оценка IDEA и демократии

Слабые стороны этих различных стратегий измерения привели к созданию различных рамки для оценки качества демократии. В партнерстве с Великобританией Демократический аудит и Университет Эссекса, Международный институт демократии и организация «Помощь в проведении выборов» (IDEA) разработала основу для оценки демократии.

На основе двойных принципов общественного контроля над лицами, принимающими решения, и политического равенства, тех, кто осуществляет этот контроль, структура включает в себя ряд опосредующих ценностей, и поисковые вопросы по четырем основным элементам. Эти элементы включают гражданство, право, и права; представительное и подотчетное правительство; гражданское общество и популярные участие; и демократия вне государства. Фреймворк применялся более двадцати странах группами оценщиков, возглавляемыми правительствами и гражданами, в развитых и развивающихся странах. После своего первоначального успеха он занял видное место в пятом и шестые международные конференции стран новой и возрожденной демократии (ICNRD-5 и ICNRD-6), организованный Монголией и Катаром соответственно. Каркас оказался гибкой и адаптируемой к контексту различных стран, в то же время предоставляя систематический метод сбора, организации и анализа качественных и количественная информация по широкому набору демократических характеристик. Рамки отличается от других попыток измерить и ранжировать демократию тем, что в первую очередь использует граждан оцениваемой страны для проведения оценки и связывает выводов оценки для программы демократических реформ.

Причины и следствия демократии

Различные формы измерения использовались в крупномасштабном анализе, который, таким образом, далеко изучили важные вопросы о возникновении, поддержании и последствиях демократия. Начиная с ранней работы Липсета (1959), который заявил, что «лучше делать нации, тем больше шансов, что она поддержит демократию», ученые проанализировали экономическую реквизиты демократии. Измеряется ли демократия в категориальных или скалярных терминах и независимо от используемого периода времени глобальный сравнительный анализ последовательно показана положительная и значимая взаимосвязь между высокими уровнями экономического развития и демократии. Такой последовательный вывод привел либо к слабому утверждению что они связаны друг с другом или с сильным утверждением, что экономическая развитие вызывает демократию. Оба утверждения пытаются идентифицировать эндогенные и экзогенные факторы возникновения демократии. Эндогенные объяснения утверждают, что изменения, внутренние по отношению к процессу экономического развития, обязательно приводят к ряду социальные и политические изменения, кульминацией которых является демократия. Такие факторы по-разному включал рост просвещенного среднего класса (Upset, 1959), стремление рабочий класс (Rueschemeyer, Stephens, and Stephens, 1992) и изменения в относительное распределение земли, дохода и капитала (Vanhanen 1997; Voix 2003; Voix and Стокс 2003).

Экзогенные объяснения утверждают, что факторы, внешние по отношению к процессам экономической развитие помогает установить демократию, в том числе изменения в относительной власти и стратегическое взаимодействие элит в рамках авторитарных режимов (Geddes 1999), стратегическое взаимодействие между элитами режима и элитами оппозиции (Przeworski 1991; Коломер, 1991 г., Коломер и Паскуаль, 1994 г.), и социальная мобилизация в защиту индивидуальных прав, гражданства (Foweraker and Landman, 1997), а также важные международные факторы такие как

распространение, заражение, принуждение (Уайтхед, 1996) и глобализация (Ли и Реувени 2003). Экономическое развитие не исключается из таких экзогенных объяснений.

Скорее, они утверждают, что после установления демократии в странах с высоким уровнем экономического развития, она не стремится к краху (Пшеворский, Альварес, Шейбуб и Лимонги 2000). Таким образом, экономическое развитие поддерживает процесс демократизации, но не определяет ее (Ландман 2001: 235-239).

Несмотря на статистическую надежность этих исследований, они задают важный вопрос, почему в настоящее время имеется большой выбор бедных стран, в которых сохранилась демократия. Выявление таких «выбросов» должно представлять огромный интерес для политиков, в сообществе доноров. Самый надежный статистический анализ, проведенный на глобальной выборке стран утверждает, что урегулировала вопрос о взаимосвязи между развитие и демократия (Przeworski, et al 2000). В исследовании утверждается, что статистически значимая связь между развитием и демократией объясняет выживание демократии, а не ее появление на первом месте. Как указано выше, выводы подтверждают экзогенную теорию демократизации, но, что более важно, статистические результаты показывают, что как только демократия устанавливается в стране с ВВП 5500 долларов (при индексации к 1995 г.), то вероятность краха демократии падает до около нуля. Этот вывод справедлив для тех уже демократических стран, которым удается расти свой путь к этой же сумме. Хотя обобщение предполагает, что любое количество факторы ведут к установлению демократии и к тому, что долгосрочные модели экономического развитие окажет дополнительную поддержку выживанию демократии, они не обязательно предоставлять практические политические советы странам и международному сообществу работая в тех странах, которые борются либо за установление, либо за сохранение демократии в условиях, при которых такие высокие уровни ВВП на душу населения не могут быть достигнуты в ближайшее будущее.

Есть много переходных обществ и некоторые «старые» демократии, которые и близко не такой ВВП на душу населения. Например, те страны, которые имеют менее 5500 долл. США на ВВП на душу населения в 2005 г. в долларах США в порядке убывания, не переживших демократических разбивка во время третьей и четвертой волны включает Коста-Рику, Аргентину, Уругвай, Бразилия, Болгария, Ямайка, Намибия, Сальвадор, Гватемала, Гондурас, Парагвай, Боливия, Никарагуа, Индия и Монголия (см. Показатели мирового развития Всемирного банка).

Анализ Przeworski et al (2000) показывает, что все еще существует высокая вероятность демократический распад ни в одной из этих стран, поскольку они не достигли порог ВВП на душу населения; однако такой анализ не дает никакой надежды политикам и национальные лидеры, которые стремятся закрепить демократические достижения, построить демократические институты и создать долгосрочную культурную привязанность к идее демократии так что это становится «единственной игрой в городе» (Linz and Stepan 1996). Действительно, для большинства этим странам до достижения такого высокого уровня дохода на душу населения еще далеко. Еще одна проблема заключается в качестве самой демократии. Сохранившиеся анализы на развитие и демократия были больше заинтересованы в объяснении появления демократии, и меньше говорят о качестве или функционировании демократии.

Попытки описать третью и четвертую волны демократии с использованием институциональных и измерения прав человека показали, что, хотя в мире наблюдается резкий рост демократий последние волны в основном состояли из «нелиберальных» демократии (Даймонд, 1999; Закария, 2003). Нелиберальные демократии особенно хороши при установлении основных институциональных механизмов и защиты

относительно удержания свободные и честные выборы, поддержание относительно свободной прессы, гарантия свободы самовыражения и защиты прав на собрания и ассоциации для развития политические партии, организации гражданского общества и профсоюзы, но они менее хороши в защита граждан от этнической, религиозной и гендерной дискриминации, произвола содержание под стражей, пытки, жестокое обращение и смерть в заключении. Таким образом, имеется значительный разрыв между процедурным и институциональным измерениями демократии, с одной стороны, и защита гражданских прав и прав меньшинств с другой. Правозащитники добавляют, что эти нелиберальные демократии одинаково плохо гарантируют защиту экономического и социальные права и указывают на постоянные проблемы с социальной изоляцией и ограниченными формами доступа к правосудию, а это означает, что, хотя граждане юридически равны, они остаются социально неравноправны.

Существует множество институциональных и культурных объяснений наличия таких нелиберальные демократии. Институционально анализ показал, что президентские демократии, и особенно с многопартийными системами, по своей природе более нестабильны, склонны срыва и восприимчивости к внеконституционному поведению президентов, что делает защита прав ненадежна (Степан и Скач, 1994; Фоверакер и Ландман, 2002).

Парламентские системы и так называемые «демократии консенсуса» работают лучше в ряд показателей, включая политическую стабильность, экономические показатели, меньшинство и защита других прав (Lijphart 1994b; 1999). Другие институциональные объяснения сосредоточены на слабые и менее чем независимые судебные органы (Méndez, O'Donnell, and Pinheiro 1999), коррупция, резервные области военной силы и пережитки прошлой авторитарной практики (либо левых, либо правых) (Linz and Stepan 1996), а сама способность государства в предоставление видов защиты и гарантий, которые делают демократию возможной. Культурный объяснения существования нелиберальных демократий концентрируются на патримониальных и неопатримониальные формы правления (Bratton and van de Walle, 1997) и последовательные уровни массовая народная поддержка безопасности и быстрое преследование преступников, подрывающих фундаментально приверженность стандартам прав человека.

С более оптимистичной точки зрения, научные исследования последствий демократии показывают что демократические страны имеют значительно лучшие показатели человеческого развития (Эрссон и Лейн 1996) и способствуют росту не хуже авторитарных режимов (Пшеворский, Альварес, Шейбуб и Лимонги, 2000). Несмотря на проблему нелиберальной демократии, демократии лучше защищают «права на личную неприкосновенность» (Poe and Tate 1994; Davenport 2001), где после первый год демократического перехода (Zanger 2000), а также после последовательных раундов выборы, по крайней мере, в Африке (Lindberg 2006). Демократии (особенно новые демократии) также с большей вероятностью будут участвовать в международном режиме прав человека через ратификация договоров о правах человека. Демократии четвертой волны, как правило, ратифицируют больше международные договоры по правам человека с меньшим количеством оговорок, за которыми последовала третья волна демократии и устоявшиеся демократии. Но для фактической защиты верно обратное, прав человека, где у зрелых демократий показатели прав человека лучше, чем у третьих стран, и демократии четвертой волны соответственно (Landman 2005b).

Помимо склонности демократий брать на себя обязательства в отношении международных обязанности, они также проявляют гораздо меньшую склонность к вовлечению в «международные разногласия». Исследования «демократического мира»

показали, что с тех пор середина 19 века, пары демократий не воюют друг с другом (Levy 2002) и помимо непосредственного участия в боевых действиях, исследования также показали, что демократии просто более миролюбивы, чем авторитарные режимы. Например, используя набор межнациональных и временных рядов данных о парах состояний (диад) с 1885 по 1992 год, Russett and Oneal (2001) показывают, что вероятность военизированного спора между двумя странами значительно сокращается, если обе страны являются демократическими, даже после контроля за классические «реалистические» факторы, такие как относительная сила, расстояние и смежность. У них также показано, что наличие одной демократии в паре значительно снижает склонность участвовать в военизированном споре с другой страной, предполагая, что демократии просто менее склонны к конфликтам, чем авторитарные государства. Помимо демократического снижения вероятность межгосударственных и внутригосударственных конфликтов, она также представляется предпочтительной системой для обеспечения большей защиты безопасности человека (Large and Sisk 2006).

В совокупности научные исследования возникновения, поддержания и последствий демократии выявил ряд довольно последовательных выводов, которые должны быть интерес к более широкому международному политическому и донорскому сообществу. Веришь ли ты что экономическое развитие вызывает или поддерживает демократию и демократическую стабильность, ясно, что растущая ресурсная база расширяет возможности выбора, доступные обычным людям, а также правительствам таким образом, чтобы в конечном итоге обуздать склонность конфликтов и угроз демократии. Поддержка демократических институтов, в частности те механизмы вертикальной и горизонтальной подотчетности, которые предусматривают надзор и контроль за государственными деятелями является ключевым пунктом повестки дня для того, чтобы поставить политические практики под рубрику демократии стала больше соответствовать нормативным ожиданиям, типичным для демократической теории. Наконец, мирные последствия демократизации, будь то в термины межгосударственного конфликта, внутригосударственного конфликта или общие уровни безопасности человека предполагают, что независимо от того, согласны ли вы со знаменитым указом Черчилля или нет, демократия является самая предпочтительная форма политического режима во всем мире.

Размеры обусловленности

Во многих отношениях международное сообщество доноров все больше признает ценность поощрения демократизации, хотя существуют совершенно разные взгляды на то, как это предназначено для достижения. Соединенные Штаты опираются на свой противоречивый опыт продвижение демократии. С одной стороны, это помогло восстановить Европу после войны посредством план Маршалла и пытался поддержать демократию в Латинской Америке через Alliance for Progress и сопутствующие пакеты помощи. Это мирное распространение помощи и поддержка продолжалась и в период после окончания «холодной войны», когда помощь США распространяется на гражданские общество и политические партийные организации в переходных обществах в попытке построить демократия с нуля таким образом, чтобы создать стабильные демократические институты и регулярные многопартийные конкурентные избирательные процессы. С другой стороны, он имеет история интервенционизма якобы во имя демократии (особенно на латыни Америка) с начала XX века; вариант общей политики, который получил растущую поддержку в нынешнюю эпоху со стороны неоконсерваторов в Буше администрации, которые привержены идее, что крупномасштабные социальные и политические изменения может быть достигнута совместными усилиями, даже если

такие усилия требуют вооруженного вмешательства (см. Фукуяма 2006).

Европейский подход, особенно тот, который развивался параллельно с эволюция Европейского Союза, процесс европейской интеграции и конец «холодная война» — это та война, в которой возникла острая необходимость «направить посткоммунистическую европейскую элиту», сильное желание присоединиться к ЕС в грандиозном проекте государственной реконструкции и установить четкие ограничения внутривнутриполитического поведения» (Kopstein 2006: 91). В центре внимания демократия строят не гражданское общество, а государство и его многочисленные институты, где политические порядок во многих отношениях предпочтительнее свободы, по крайней мере, в начальный переходный период.

Принятие и усвоение европейского права (*aquis communautaire*) в сочетании с отчеты о мониторинге, оценке и прогрессе от ЕС, ОБСЕ, НАТО и Совет Европы поддерживал постоянный уровень бдительности в отношении институционального строительства как средства для обеспечения основы для долгосрочной демократической стабильности в этих странах которые в конечном итоге станут членами Европейского Союза. С конца 1980-х и 1990-х годов международное сообщество доноров проводило альтернативный набор политик, которые все больше увязывали условия и структуры управления распределением международной помощи, которые в настоящее время все чаще был принят правительствами Европы и Северной Америки. Несмотря на то, что международный финансовые учреждения, такие как Всемирный банк и Международный валютный фонд продолжать воздерживаться от использования слова «демократия» из-за его политической коннотации, как институты признали, что необходимо сосредоточить больше внимания на хороших управление как средство обеспечения устойчивых и справедливых процессов экономического развития (см. World Bank 1992; Weiss 2000). Таким образом, идея обусловленности помощи на основе вознаграждения стран за прогресс в создании, поддержании и эффективности «хороших» политических институтов.

Надлежащее управление имеет как экономическое, так и политическое измерение. Экономический измерения по-разному включали управление государственным сектором, организационные подотчетность, верховенство закона, прозрачность принятия решений и доступ к Информация. Эта идея была подхвачена ОЭСР и ЕС и интегрирована в их требования к помощи в целях развития. Позже он был расширен Организацией Объединенных Наций. Программа развития (ПРООН) для включения политического аспекта, который включает легитимность правительства, подотчетность правительства, компетенция правительства и защита прав человека через верховенство закона (см. Weiss 2000). Национальный правительства также начали принимать эту форму политики. Вызов тысячелетия счет, открытый президентом Джорджем Бушем-младшим в 2002 году, распределяет помощь США на основе критериев надлежащего управления, здравоохранения и образования, а также наличия разумной экономической политики, способствующей предпринимательству и предпринимательству. В Белой книге 2006 г. Соединенное Королевство Департамент международного развития (DfID) считает эффективное управление ключевым фактором в борьбе за сокращение бедности, где отношения помощи обусловлены приверженность страны-партнера сокращению бедности и достижению целей тысячелетия Цели развития (ЦРТ), уважая права человека и другие международные обязательства, усиление финансового управления и подотчетности, а также снижение риска денежных средств злоупотребление из-за слабого управления и коррупции.

Эти изменения политики, будь то со стороны международных финансовых учреждений или все национальные правительства требуют той или иной формы оценки управления, на

которой можно основывать решения о распределении помощи. Используются различные индексы, основанные на показателях демократия, изложенная в этом документе, включая шкалы экспертных оценок и опросы общественные представления. В своей оценке «справедливого управления» «Вызовы тысячелетия»

Аккаунт (МСА) использует меры Freedom House по гражданским свободам и политическим правам, наряду с мерами Всемирного банка по голосу и подотчетности, эффективности правительства, верховенству закона и борьбе с коррупцией.

Институциональная оценка страновой политики Всемирного банка (СРІА) включает индикаторы для права собственности и управление на основе правил, качество бюджетной и финансовой управление, эффективность мобилизации доходов, качество государственного управления и прозрачность, подотчетность и коррупция. Белая книга DfID 2006 г. обещает нести провести оценку управления страной (СГА) для всех стран-получателей помощи, но методика проведения таких оценок все еще находится в стадии разработки.

Несмотря на схожесть этих подходов и их потребность в измерении демократии, хорошие государственное управление и права человека, у них разные подходы к разработке политики ответы на основе результатов таких оценок. МСА и СРІА имеют более строгий подход, который увязывает выделение помощи с достижением минимальный порог ранжирования. Хотя и США, и Всемирный банк приняли во внимание учитывать различные веса для компонентов своих страновых оценок, они тем не менее, свяжите окончательный результат с решением о выделении помощи, подход DfID, в то время как все еще находится в стадии разработки, существенно отличается от моделей США и Всемирного банка распределения помощи в этой стране оценки управления и оценки прав человека используются для определения способов, которыми различные инструменты помощи могут быть использованы для решения существенные проблемные области управления с целью достижения общей цели сокращение бедности.

Развитие демократии в новом тысячелетии

В этой статье были рассмотрены существующие исследования и разработки в области международной политики, о возникновении, сохранении и последствиях демократии. Эта работа имеет обязательно опирались на оспариваемые определения и меры демократии. Работа над Появление демократии отдало предпочтение экономическим реквизитам демократии, сильно понимаются как причины демократии или слабо как сторонники демократии.

В этой работе также использовались два конкурирующих понимания демократии, где каждый видит ее как дело «все или ничего», а другое — как система управления, основанная на непрерывная шкала от «плохого» до «хорошего». Работа по поддержанию демократии подчеркивает важность экономического аспекта, а также институционального и культурное измерение. Наконец, работа над последствиями демократии привела к новому импульс в международном сообществе доноров, чтобы увидеть хорошее управление, и в некоторых случаях демократия как ключевой фактор обеспечения устойчивого уровня справедливого разработка. Эта работа потребовала зачета показателей эффективности страны по всему набор критериев, которые по-разному включают демократию, надлежащее управление и права человека, в то время как использование мер варьировалось от пороговых условий для выделения помощи до определение важных отправных точек для поощрения институциональной реформы и разработка.

Таким образом, международная помощь развитию демократии идет рука об руку с научными попытками определять, измерять и сравнивать демократию способами, которые предоставляют варианты политики для правительства. Спрос доноров на

простые рубрики для распределения помощи на основе набора критерии управления привели к жертве валидностью, надежностью и контекстно-зависимой информации о демократии, надлежащем управлении и правах человека, что, в свою очередь, привело к сохранению произвола в распределении международной финансовой помощи редуционизм, присущий любой попытке ранжировать страны, обязательно приведет к выделению помощи, которое будет воспринято развивающимися странами как несправедливое или излишне карательный. Из стратегий, изложенных в этой статье для развития демократии, предпочтительна стратегия, в которой используется какая-либо форма измерения, опирающаяся на наилучшие доступные данные, чтобы обеспечить профиль производительности, в котором области нуждаются в помощи определяются. Ранжирование и распределение помощи — слишком грубые инструменты для оказания долгосрочной помощи, необходимой для развития практики, институты и культура, которые делают современную демократию устойчивой.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Адкок, Р. и Коллиер, Д. (2001) «Валидность измерения: общий стандарт для качественных и количественных исследований», «Обзор американской политической науки», 95 (3): 529-546.
2. Бойке, К. (2003) Демократия и перераспределение, Кембридж: Издательство Кембриджского университета.
3. Бойке, К. и Стоукс, С. (2003) «Эндогенная демократизация», *Мировая политика*, 55 (июль): 517-49.
4. Беркхарт, Р.Е. и Льюис-Бек, М. (1994) «Сравнительная демократия, тезис об экономическом развитии», *Американское политическое научное обозрение*, 88 (4): 903-10.
5. Даль, Р.А. (1971) *Полиархия: участие и оппозиция*, Нью-Хейвен, Коннектикут: издательство Йельского университета.
6. Даймонд, Л. (1999) *Развитие демократии: на пути к консолидации*, Балтимор: Издательство Университета Джона Хопкинса.
7. Данн, Дж. (1992) *Демократия*, Оксфорд: Издательство Оксфордского университета.
8. Fineg, SE (1997) *История правительства*, Оксфорд: Издательство Оксфордского университета.
9. Фоверакер Дж. и Кржнарч Р. (2000) «Измерение либерально-демократической деятельности: концептуальная и эмпирическая критика», *политические исследования*, 45 (3): 759-787.
10. Фоверакер, Дж. и Лэндман, Т. (1997) *Права гражданства и социальные движения: сравнительный и статистический анализ*, Оксфорд: Издательство Оксфордского университета.
11. Фоверакер Дж. и Ландман Т. (2002) «Конституционный замысел и демократическое исполнение», *Демократизация*, 9 (2): 43-66.
12. Фоверакер Дж. и Ландман Т. (2004) «Еще раз об экономическом развитии и демократии: почему теория зависимости еще не умерла», *Democratization*, 11 (1): 1-21.
13. Галли, В.Б. (1956), *По существу оспариваемые концепции*, *Труды Аристотелевского общества*, 51: 167-198.
14. Геддес, Б. (1999) «Что мы знаем о демократизации через двадцать лет?» *Ежегодный обзор политических наук*, 2: 115-44.
15. Хеллиуэлл, Дж. Ф. (1994) «Эмпирические связи между демократией и экономическим ростом», *Британский журнал политических наук*, 24: 225-248.

16. Джаггерс, К. и Гурр, Т.Р. (1995) «Отслеживание третьей волны демократии с помощью данных Polity III», *Journal of Peace Research*, 32 (4): 469-482.
17. Копштейн, Дж. (2006) «Трансатлантический раскол из-за продвижения демократии», *Washington Quarterly*, 29 (2): 85-98.
18. Лагос, М. (1997), Улыбающаяся маска Латинской Америки, *Журнал демократии*, 8 (3): 125-138.
19. Ландман, Т. (1999) «Экономическое развитие и демократия: взгляд из Латинской Америки», *политические исследования*, 47 (4): 607-626.
20. Ландман, Т. (2001) «Экономические требования демократии» в П. Б. Кларке и Дж. Foweraker (ред.) *Энциклопедия демократической мысли*, Лондон: Routledge.
21. Лэндман, Т. (2004 г.) «Измерение прав человека: принципы, практика и политика», *Human Rights Quarterly*, 26 (ноябрь): 906-931.
22. Лэндман, Т. (2005а) «Обзорная статья: Политическая наука о правах человека», *Британский журнал политических наук*, 35 (июль): 549-572.
23. Лэндман, Т. (2005б) *Защита прав человека: сравнительное исследование*, Вашингтон, округ Колумбия: Издательство Джорджтаунского университета.
24. Лэндман, Т. (2006) *Изучение прав человека*, Оксфорд и Нью-Йорк: Рутледж.
25. Ландман, Т. и Хаузерманн, Дж. (2003 г.) *Составление карты и анализ основной международной инициативы по измерению демократии, надлежащего управления и прав человека, отчет, подготовленный для Евростата*.
26. Ли, К. и Реувени, Р. (2003) «Экономическая глобализация и демократия: эмпирический анализ», *Британский журнал политических наук*, 33: 29-54.
27. Лейпхарт, А. (1994а) *Избирательные системы и партийные системы: исследование двадцати семи демократий, 1945-1990 гг.*, Оксфорд: Издательство Оксфордского университета.
28. Лейпхарт, А. (1994б) «Демократии: формы, эффективность и конституционная инженерия», *Европейский журнал политических исследований*, 25:1-17.
29. Лейпхарт, А. (1999) *Образцы демократии: формы правления и эффективность в тридцати шести странах*, Нью-Хейвен: издательство Йельского университета.
30. Линдберг, С. (2006) *Демократия и выборы в Африке*, Балтимор: Издательство Университета Джона Хопкинса.
31. Линц, Дж. Дж. и Степан, А. (1996) *Проблемы демократического перехода и консолидации: Южная Америка, Южная Европа и посткоммунистическая Европа*, Балтимор: Джонс Издательство Университета Хопкинса
32. Липсет, С.М. (1959) «Некоторые социальные предпосылки демократии: экономическое развитие и политическая легитимность», *The American Policy Science Review*, 53: 69-105.
33. Мур, Б. (1966) *Социальные истоки диктатуры и демократии: лорд и крестьянин в создании современного мира*, Бостон, Массачусетс: Beacon Press.
34. Мунк, Г. и Веркуилен (2002), *Концептуализация и измерение демократии: оценка альтернативных идей*, *Сравнительные политические исследования*, 35 (1): 5-34.
35. По, С. и Тейт, К.Н. (1994) «Подавление прав человека: личную неприкосновенность в 1980-е годы: глобальный анализ», *Американское политическое научное обозрение*, 88: 853-872.
36. Пшеворски, А. (1991) *Демократия и рынок*, Кембридж: Издательство Кембриджского университета.
37. Пшеворски, А., Альварес, М.Е., Чейбуб, Дж.А., и Лимонги, Ф. (2000) *Демократия и развитие: политические институты и благополучие в мире, 1950-1990*, Кембридж:

Издательство Кембриджского университета.

38. Рюшмейер, Д., Стивенс, Э. Х., и Стивенс, Дж. (1992) Капиталистическое развитие и демократия, Кембридж: Polity Press.
39. Ванханен, Т. (1997) Перспективы демократии, Лондон: Рутледж.
40. Вайс, Т. (2000), Управление, надлежащее управление и глобальное управление: концептуальные и фактические проблемы, *Third World Quarterly*, 21 (5): 795-814.
41. Уайтхед, Л. (1996) (редактор) Международные аспекты демократизации: Европа и Америка, Оксфорд: Издательство Оксфордского университета.
42. Всемирный банк (1992), Развитие и надлежащее управление, Вашингтон, округ Колумбия: Всемирный банк.
43. Закария, Ф. (2003) Будущее свободы: нелиберальная демократия дома и за рубежом, Нью-Йорк и Лондон: В. В. Нортон.
44. Зангер, С.К. (2000) «Глобальный анализ влияния изменений режима на нарушения неприкосновенности жизни, 1977-1993», *Journal of Peace Research*, 33.

РУШИ ДЕМОКРАТИЯ: МАҲҲУМ, ЧОРАҲО ВА МУНОСИБАТҲОИ ТАҶРИБАВӢ.

Дар мақола тавсифи руши сиёсти демократӣ бар асоси таърифҳои демократия, ченакҳо ва арзёбии демократия ва ҳамчун муайян кардани муносибатҳои таҷрибавӣ ва нуқтаҳои воридшавӣ барои кӯмак ба бунёди институтҳои демократӣ ва руши фарҳангҳои дарозмуддати демократӣ дар ҷомаҳои давран гузариш баррасӣ мешавад. Мақолаи мазкур метавонад ба роҳҳои гуногун ба масъалаҳои мубрами имрӯза мусоидат намояд. Нахуст, дар он таърифҳои гуногуни демократӣ тавсиф гурӯҳааст, ки сиёсатишиносон ва таҳлилгарон метавонанд дар масъалаи сиёсати демократияи мушофиавӣ, демократияи либералӣ ва демократияи иҷтимоӣ маълумот пайдо намоянд. Дуюм, дар он роҳҳои асосии ченакҳои демократия баррасӣ ва арзёбӣ гурӯҳааст: аз ҷумла категорияҳои “ҳама ё ҳеч чиз”, ҷадвалҳои тартиботӣ ва рейтингҳои байналмилалӣ, нишондодҳои объективӣ бо истифода аз нишондиҳандаҳои асосии марбут ба интиҳобот ва низомҳои ҳизбӣ, инчунин тадбирҳои гибридӣ, ки ҳадафҳоро муттаҳид мекунанд бо ҳулосаҳои коршиносон рамзгузори карда шудаанд. Сеюм, дар мақола роҳҳои мухталифе, ки дар он сиёсатҳои марбут ба кӯмак ба шартҳои зарурӣ, масъалаҳои демократия, хуб идоракунии ва ҳуқуқи инсон ҳангоми ташаккули ҳамкориҳои дарозмуддати дуҷониба ва бисёрҷониба баррасӣ ва би инобат гирифта шудааст.

Калидвожаҳо: демократия, идоракунии, ҳизби сиёсӣ, давлат, сохтор, қудрат, мусбат, манфӣ.

Маълумот дар бораи муаллиф: Аҳмадиёни Шодмон Рачаб, и.в.дотсенти кафедраи фанҳои ҷомашиносии Донишгоҳи давлатии тиббии Хатлон. Телефон: 987001667.Е –mail: ahmedovshr@mail.ru

РАЗВИТИЕ ДЕМОКРАТИИ: ПОНЯТИЯ, МЕРЫ И ЭМПИРИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ

В статье рассматривается вопрос о разработке политики в области демократии. Изложенное в данной работе основывается на определениях демократии, мерах и оценках демократии, а также раскрывает значимые эмпирические взаимосвязи для построения демократических институтов и развития долгосрочной демократической культуры в переходном обществе. Эта статья вносит свой вклад в развитие данного вопроса несколькими способами. Во-первых, она описывает разные определения демократии, таких как процедурная демократия, либеральная демократия и социал-демократия для информирования политиков и аналитиков. Во-вторых, статья рассматривает и оценивает основные способы измерения демократии, включая категории «все или ничего», порядковые шкалы и международные рейтинги, закодированные экспертами, объективные показатели, используя ключевые показатели, связанные с выборами и партийными системами, а также гибридные меры, которые сочетают объективные

показатели с экспертными суждениями. В-третьих, в статье рассматриваются различные вопросы, которые принимаются во внимание политикой демократии, благого управления и правами человека в формулировке долговременных, долгосрочных партнерских отношений.

Ключевые слова: управление, демократия, политическая партия, государства, структура, власть, позитивный, отрицательный.

Информация об авторе: Ахмадиён Шодмон Рачаб, кандидат политических наук, и. о. доцент кафедры общественных дисциплин ХГМУ. Тел: (+992) 987-00-16-67.E –mail: ahmedovshr@mail.ru

DEVELOPMENT OF DEMOCRACY: CONCEPTS, MEASURES AND EMPIRICAL RELATIONS

The article examines the issue of developing policies in the field of democracy. This paper builds on definitions of democracy, measures and assessments of democracy, and reveals meaningful empirical relationships for building democratic institutions and developing a long-term democratic culture in transition societies. This article contributes to this issue in several ways. First, it describes different definitions of democracy, such as procedural democracy, liberal democracy, and social democracy, to inform policymakers and analysts. Second, the article reviews and evaluates the main ways of measuring democracy, including all-or-nothing categories, ordinal scales and international expert-coded ratings, objective measures using key indicators related to elections and party systems, and hybrid measures that combine objective indicators with expert judgments. Third, the article examines the various issues that democracy, good governance and human rights policies consider in formulating sustainable, long-term partnerships.

Keywords: democracy, management, political party, state, structure, power, positive, negative.

Information about author: Ahmadieon Shodmon Rajab, Dotsent, Department of Social Disciplines, Khatlon state medical university. Phone: 987001667.E –mail: ahmedovshr@mail.ru

УДК 381

ПРОЦЕСС ОБУЧЕНИЯ В ИННОВАЦИОННОМ ВУЗЕ

Кадамов К.Х.

Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев

Процесс обучения представляет собой сложное единство деятельности преподавателя и деятельности студента, направленное к общей цели - вооружению знаниями, умениями, навыками, к их развитию и воспитанию. Процесс обучения это сложный процесс познавательной деятельности, в которой происходит освоение обобщённого опыта, накопленного человечеством в виде знаний, это и приобретение индивидуального опыта познания при помощи самостоятельного оперирования знаниями, овладения необходимыми действиями и способами.

Принципы обучения (дидактические принципы).

Научность. Принцип научности в обучении приобретает особое значение сейчас, когда значительно расширяется область применения научных знаний в сферах производства, управления, обслуживания и культуры. Развитие и применение науки ныне стало решающим фактором могучего роста производительных сил. Нарастают темпы развития науки, сокращаются сроки внедрения в производство новых научных достижений. В этих условиях объём научной информации быстро возрастает. Меняется содержание знаний. Мы от студентов требуем, что они серьёзно и вдумчиво оценивали новые факты, явления и идеи, с которыми он встречается на производстве, жизни, способность и готовность к разумному отбору и дальнейшему использованию вновь полученных знаний.

Наглядность. «В наглядном обучении принципиально важным является правильное

использование слова, помогающего и организующего восприятие, прокладывающего путь к образованию отвлечённых понятий» [1, с. 300]. Будучи включенным в новые связи, предмет выступает по-новому, перед сознанием студента открываются все новые его качества. Выявлять эти новые качества, новые свойства изучаемых процессов и явлений - значит, всё время проявлять заботу о том, чтобы включать предмет обучения в новые связи и зависимости. К основным видам наглядности относятся:

- предметная и образная наглядность;
- словесно-образная наглядность;
- условная изобразительная наглядность;
- динамическая наглядность.

Связь теории с практикой является одним из важных принципов в учебной деятельности студентов потому, что изучаемая теория должна реализовываться в жизни.

Принцип прочности обучения характеризует особенности учения, которое направлено не на открытие новых истин, а на овладение уже открытыми истинами. Совершенствование этого процесса возможно лишь на базе прочно укоренившихся знаний, умений, навыков, приобретённых ранее. Психологической основой прочности вполне правомерно считают память. Именно закономерности процессов памяти заставляют осуществлять функцию повторения, закрепления, возвращения к тому, что было усвоено ранее, чтобы не допустить забывания либо возобновить в памяти студентов уже забытое. «Своеобразным выходом являются так называемые интегрированные инновации, открывающие возможности соединения интенсивного и экстенсивного путей развития педагогических систем. Это требует тщательного исследования тех неиспользованных резервов педагогических систем, которые появляются на стыках разноплановых, разноуровневых и разнохарактерных педагогических подсистем и их компонентов» [102, с. 189-190].

Методы обучения и проектирование учебного занятия.

Проблема методов обучения - одна из кардинальных в дидактике. От её правильного решения зависит эффективность всех функций обучения. Это и наиболее сложная его сторона. Мы преподаватели испытываем особенно большие трудности в решении вопроса о том, как вести студента по пути познания, чтобы обеспечить глубокое, а не поверхностное овладение знаниями, развить творчество, самостоятельное познание, привить умение коллективно трудиться.

Методы обучения - это способы совместной деятельности преподавателя и студента, направленные на решение задач обучения. Каждый метод состоит из отдельных элементов, которые называются приёмами. Совокупность приёмов, составляющих метод, и служит решению дидактических задач: ознакомлению с новым материалом, приобретению умений и навыков, их закреплению, применению. «Важный результат, итог обучения - мастерство в том или ином виде деятельности представляет собой сумму (точнее систему) знаний, умений, навыков и привычных действий» [67, с. 10].

В своей исследовательской работе мы использовали следующие методы обучения: словесный метод, письменный метод, наглядный метод, демонстрация, иллюстрация, экскурсия, беседа, работа с книгой, практические методы, использованные современной техники и технологий, активный и интерактивный методы. «Преподаватели, проявляющие небезразличное отношение к успехам студентов, проводят определённую работу по развитию интереса с помощью различных средств. Назовем их в порядке частоты употребления:

- а) богатство и занимательность содержания;
- б) наглядность;

- в) самостоятельные работы;
- г) разнообразные виды деятельности;
- д) связь с жизнью;
- е) внеурочные формы работы» [93, с. 50].

Проектирование учебного занятия.

Проект учебного занятия - это педагогический документ, который разрабатывает преподаватель для логически структурированного предстоящего учебного занятия в виде системы, состоящей из модели (плана) и технологии обучения (методики проведения занятия). Проект учебного занятия является одним из важных компонентов в организации учебной деятельности студентов.

План занятия (модель занятия) - перечень этапов и элементов (структурных составляющих системы) и краткое их содержание. Методика проведения занятия (технология обучения) - подробная процедура, сценарий, реализация всех этапов и элементов модели с выполнением научно-обоснованных принципов, правил, предъявляемых к элементам модели для достижения прогнозируемого результата. «В последние годы проведено много исследований (И.А. Володарская, И.П.Калошина, Н.П.Нечаев, Ю.Л.Полевой и др.), в которых убедительно показано, что коренное улучшение подготовки специалистов возможно лишь через овладение методами решения тех профессиональных задач, с которыми им придётся встретиться в процесс самостоятельной работы. Вуз должен вооружить студента методами или обобщенными приёмами решения соответствующего класса задач» [93, с. 47].

Дидактические цели и задачи субъектов образовательного процесса.

Цель преподавателя - создать организационно-педагогические условия для успеха образовательного процесса и способствовать студентам в познавательной деятельности.

Задачи преподавателя (условно, образно):

Обеспечить цикл лекций на высоком научном уровне с приоритетом системного, творческого мышления преимущественно методом дедукции.

Обеспечить чёткое проведение практических занятий и разработку творческих заданий для самостоятельной работы студентов.

Обеспечить методической литературой и рекомендовать дополнительные научные источники.

Обеспечить консультации и обратную связь.

Цель студента.

Иметь мотивированное желание, готовность и стремление к образованию, самосовершенствованию, расширению интеллектуального кругозора. Следовать правилу: не «получить», а посредством своей познавательной деятельности и с помощью преподавателей овладеть знаниями, умениями и навыками, в созданных в вузе условиях для формирования профессиональной компетентности будущего специалиста.

Задачи студента:

Добывать (новые знания!).

Добиваться (понимания, усвоения).

Думать (развивать мышление!).

Действовать (применять знания!).

Мотивация и стимулирование в образовательном процессе.

Основные методы мотивации:

Формирование профессионального интереса, ориентация на конкретную профессиональную деятельность, практический смысл учебного материала, познавательные задачи и деловые игры.

ИЛМҲОИ ЧАМБИЯТӢ, ПЕДАГОГӢ, ИҚТИСОДӢ

Убеждение, опора на положительные примеры нужности учебного материала в дальнейшей работе.

Создание условий для совместной деятельности преподавателя и студентов (педагогические общение, учебные дискуссии и диспуты).

Индивидуальный подход к студентам, уважительное отношение к ним как к личностям.

Основные методы стимулирования.

Соревнование в выполнении заданий (по скорости, сообразительности, нестандартности подхода).

Проблемные вопросы и ситуации (вплоть до первого возгласа «эврика!»).

Одобрение или тактичное доброжелательное замечание за поэтапное усвоение материала, овладение знаниями и приобретение умений и навыков.

Обещание и гарантия преподавателя конкретного морального вознаграждения в будущем за достигнутые успешные результаты в настоящем.

ЛИТЕРАТУРА

1. Занков Л. В. Наглядность и активизация учащихся в обучении. - М. 1960. - 300 с.
2. Подласый И.П. Педагогика новый курс Учебник для вузов. - М.: ВЛАДОС. - С. 189-190.
3. Коротова В.М. Методика воспитательного процесса. - М.: Просвещение, 1969. - 335 с.
4. Новые исследования в педагогических науках. №1(51). - М.: Педагогика, 1988. - 64 с.
5. Новые исследования в педагогических науках. №1(51). - М.: Педагогика, 1988. - 47 с.

РАВАНДИ ТАЪЛИМ ДАР ДОНИШГОҲӢ ИННОВАТСИОНӢ

Таълим яке аз воситаҳои муҳими раванди педагогӣ ба ҳисоб меравад, чунки тамоми ҳаёт ва фаъолияти инсон ба он вобастагии мутақобила ба шумор меравад. Таълим бояд аз тарафи омӯзгор ва устод чунон бошӯуруна амали гардад, ки толибилм зина ба зина инкишоф ёбад ва тафаккур, идрок, хотир, нутқ ва зехни у инкишоф ёбад. Дар муассисаҳои таҳсилоти олиӣ касби устодонро зарур аст, ки аз методҳои педагогӣ замони муосир истифода бурда, зехни донишҷӯёро онҳоро ҳамчун мутахассиси рақобатпазир барои бозори меҳнат омода намоянд. Мақолаи мазкур ин роҳро ва воситаҳои дар бар мегирад. Пешаи омӯзгори муқаддастарин касби руи олам аст гуфтааст президенти кишварамон Эмомалӣ Раҳмон «Агар бо хонандагон бисёр кор кунед, албатта, муаллими чавон устоди қори педагогӣ мешавад».

Калидвожаҳо: мутақобила, бошӯуруна, толибилм, тафаккур, идрок, хотир, нутқ, зехн, муосир, воситаҳо.

Маълумот дар бораи муаллиф: Кадамов Кадам Хушназарович – номзоди илмҳои педагогӣ, мудири кафедраи педагогика равоншиносӣ ва методикаи таълими Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев Суроға ш. Хоруғ кучаи м. Миршакар 59. E-mail: siyovush@mail.ru Тел: (+992) 938406159;

ПРОЦЕСС ОБУЧЕНИЯ В ИННОВАЦИОННОМ ВУЗЕ

Воспитание – один из важных инструментов педагогического процесса идет, ведь от этого зависит вся жизнь и деятельность человека учитывается взаимная зависимость. Образование внедряется от учитель, и учитель должны действовать так сознательно. Что учащиеся шаг за шагом развиваются и мышление, восприятие, развивать его ум, речь интеллект. Необходимо высшее профессиональное образование учителей педагогика нового времени, использующая умы ученых рассматривать их как конкурентоспособного специалиста подготовиться к работе. Это статья об этих способах и средствах включает перед учителем самой святой профессия

лица это мир, сказал Президент Эмомали Рахмон « если много работать со студентам, стоит отметить что преподаватель станет мастер своего дело».

Ключевые слова: обоюдный, учащиеся, мышление, восприятие, речь, память, интеллект, современный, способ.

Сведение об авторе: Кандидат педагогических наук, заведующий кафедрой педагогики, психологии и методики преподавания Хоругского государственного университета имени М. Назаршоев Сурога ш. улица Хоруг м. Миршакар 59. E-mail: siyovush@mail.ru Тел: (+992) 938406159.

THE LEARNING PROCESS AT THE INNOVATION UNIVERSITY

Education is one the important tools of the pedagogical process goes, because the whole life and activity of a person depends on it mutual dependence is considered. Education should be from the teacher and the teacher should act so consciously, that the students develops step by step and thinking , perception, his memory, speech and intelligence should develop develop. In the institutions it is necessary to have a higher education in the teaching profession from the methods using the the pedagogy of modern times, the minds of students them as a competitive specialist for the market to train. This article presents these ways and means includes. This article present these ways and means includes. The profession of teacher is the most sacred profession of the face it is the world, said the president of the country, Emomali Rahmon "If you work closely with students, of course young teacher you will become a good teacher".

Key word: mutual, school, intellection, through, speech, bruise, intelligence, method.

Information about author: Candidate of Pedagogical Sciences, Head of the Department of Pedagogy, Psychology and Teaching Methodology of Khorug State University named after M. Nazarshoev Suroga sh. Khorug street m. Mirshakar 59. E-mail: siyovush@mail.ru Тел: (+992) 938406159.

TK574 262 Ш-32

АСОСҲОИ МЕТОДОЛОҒИ ВА ШАКЛҲОИ БАҒУЗОРИ АРЗЁБИИ РАВАНДИ ТАЪЛИМ ДАР ШАРОИТИ НИЗОМИ КРЕДИТИИ ТАҲСИЛОТ (дар мисоли муассисаҳои таҳсилоти олии касбии педагогӣ)

Шарипов Қ.Б., Ҷонмирзоев Э.Ҷ.

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни,

Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев

Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва ба фазои ягонаи таҳсилот (раванди Баллоня) мутобиқ шудани соҳаи маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба талабот, пешрафти илм, принципҳои дидактикии таълим зарурати ворид намудани тағйиротро тақозо менамояд. Хусусан, ба роҳ мондани ҳамкориҳо бо муассисаҳои хориҷи кишвар доир ба мукаммал намудани стандарти таҳсилоти олии касбӣ, нақшаҳои таълимӣ, стандартҳои ихтисос, барномаҳои корӣ ва таълимӣ (силлабус), аз худ намудани технологияи нави таълим ва самаранокии раванди таълим бо нигоҳ доштани арзишҳои миллӣ, иваз ва табодули таҷриба байни донишҷӯён ва устодони муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ, баробарарзишии санадҳои меъриии ҳуқуқи дар арсаи байналмилалӣ аз масъалаҳои муҳими ҳалпазир ба шумор мераванд. [10]

Ҷалби донишҷӯён ба корҳои илмӣ педагогӣ ва илмӣ-таълимӣ ҷузъи дигари ҳатмии раванди таълим ба шумор меравад. Рушди малака ва маҳорати касбии омӯзгори оянда, аз он вақт оғоз мегардад, ки истифода бурда тавонистани методҳои раванди таълим,

муносибати эҷодӣ дар ӯ ташаккул ёбанд. [11]

Дар тақвияти ин гуфта, мутахассис Т.С.Мамонтова дуруст қайд менамояд, ки таёрии касби ояндаи муалими математика - ин фаълияти инфиродии донишҷӯ мебошад, ки ҳалли вазифаҳои таълиму тарбияро дар доираи муносибати фаъол, бо омӯзиши усулҳои фаъоли таълимию методӣ, системаи амалиёти бо тартиби муайян иҷрошаванда муайян менамояд.

Тавассути арзёбии сатҳу сифати дониши донишҷӯён на танҳо натиҷаи дастовардҳои донишҷӯёнро ба эътибор гирифтани мумкин аст, балки ба маҳорат ва малакаи ӯ баҳогузорӣ намудан зарур мебошад. Зеро баҳои гузоштаи омӯзгор танҳо ба сатҳи дониши донишҷӯён ва маҳорату малакаи онҳо мувофиқат мекунад.

Натиҷаи раванди таълим як чӯзи дониш аст. Маҳорату малакаи донишҷӯро метавон ҳангоми ҳалли масъалаҳои гуногун, дар доираи интизоми намунавӣ ва дигар соҳаҳои ба онҳо иртиботдошта, арзёбӣ кард. Марҳилаи навсозии раванди таълим ва баҳодихии сифати таҳсилоти олий бо истифодаи чунин воситаи муҳим, тестҳои педагогӣ, алоқамандӣ дорад. Ин аз он сабаб ба амал омадааст, ки санҷишҳо бо дараҷаи кофии объективӣ ва эътимодноқӣ имкон медиҳанд, ки мавҷудияти хусусиятҳои таҳти назоратро муайян кунанд, инчунин сатҳи ташаккули онҳоро арзёбӣ намоянд. Имрӯзҳо технологияҳои тестӣ ҳамчун воситаи асосии назорати сифати таълим ба ҳисоб меравад. [1]

Ташкили назорати дониш на танҳо бо зарурати таъмини сифати таълим вобаста аст, инчунин ба таносуби тағйирёфтаи сарбории синф ва кори мустақилона марбут мебошад. Таъкид ба таҳияи кори мустақилона зарурати таҳияи модели нави таълим, дастгирии методии раванди таълим ва системаи назорати донишро муайян мекунад. Мураккабии вазифа дар он аст, ки бо набудани заминаи назариявӣ ва методологӣ баҳогузорӣ кардани сифати таълим ногузир аст. [4]

Системаи таълими анъанавии баҳодихии сатҳи тайёрии донишҷӯён роҳи ба даст овардани ҳадаф нест, зеро ба фаъолият ва ритми донишҷӯён мусоидат мекунад. Ин система, барои назорати сатҳи омӯзиш, асосан дар давраи имтиҳон муҳим мебошад. Бо вучуди ин, барои баланд бардоштани сатҳу сифати дониши донишҷӯ кори мустақилона ва ё корҳои амалӣ кумак мерасонанд. [2]

Бояд зикр кард, ки тайёрии касбӣ-методии муаллими математика яке аз самтҳои фаълияти муасисаҳои таҳсилоти олии касбӣ мебошад, ки дар асоси Стандарти давлатии таҳсилоти олии касбӣ амалӣ мегардад. Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни аз ин мавқеъ мувофиқи мақом ва таъйиноташ, ки яке аз донишгоҳҳои пойгоҳии тайёр кардани кадрҳои баландихтисоси илмӣ-омӯзгорӣ аст бояд на фақат талаботи худ, балки талаботи донишқадаю коллеҷҳо ва муассисаи таҳсилоти миёна умумиро, ки бо кадрҳои илмӣ-омӯгорӣ эҳтиёҷдоранд, таъмин гардонад.

Тавре, ки мутахассисони соҳаи методикаи математика Нуъмонов М., Шарипов Қ., Ҷабборов М. дар таҳқиқоти анҷомдодаи худ қайд менамоянд санҷиши тайёрии касбӣ-методии хатмкунандаи математика танҳо ба воситаи баҳодихӣ ба дониш, малака ва маҳорати ӯ, имконияти амалигардонии салоҳияте, ки стандарти таҳсилот барои тайёрии муаллими математика пешниҳод менамояд ва ҳамроҳангосии онҳо ба даст меояд. [9]

Ин ҷо ҳамчун намуна як нави имконпазирии гурӯҳбандӣ барои ташаккули маҳорати методӣ пешниҳод карда мешавад:

-маҳорати иҷроии таҳлили мантиқӣ-математикии мафҳумҳои муайяни математикӣ, тасдиқҳо, қоидаҳо алгоритмҳои математикӣ;

-маҳорати иҷроии таҳлили математикӣ-дидактикии мушахас, ҳадди ақалл, фасли аз лиҳози мазмунноқӣ анҷомёфтаи маводи таълимӣ, китоби дарсӣ, бештар ягон мавзӯ ё бахши он;

-маҳорати ташкил карда тавонистани ҷустуҷӯи ҳалли масълаҳои математикӣ, исботи теорема (тадиқ)-ҳои математикӣ;

-маҳорати интиҳоби масълаҳои барои таълими мафҳумҳо, исботи тасдиқҳои математикӣ ташаккули қоидаҳои қоидаҳо ва сохтани алгоритмҳо;

-маҳорати тайёр кардани асбобҳои аёнӣ;

-маҳорати кор бо луғат-маълумотномаҳо, тасвири ҷадвалҳо ва дигар маводи аналогӣ ва бо онҳо кор карда тавонистанро ба хонандагони омӯзонидан;

-маҳорати интиҳоби адабиёти зарурӣ барои омӯхтан (масъалаи мушаххас: теоремаҳо, масълаҳо, бандҳои китоби дарсӣ) ва тартиб додони картотека;

-маҳорати тартиб додани системаи саволномаҳо барои санҷиши фронталӣ аз худ кардани донишҳои муайян ва мушаххас (мафҳумҳо, теоремаҳо, қоидаҳо ва ғайра), тартиб додани кори мустақилона барои санҷиш маҳорати муайяни математикӣ ва ё маҳорати таълимии хонандагон, тартиб додани кори назоратӣ ва таҳлили натиҷаи он;

-маҳорати тахтаи синфро дуруст истифода бурда, ҳалли масълаҳои мазмуннокро дар тахта инъикос карда тавонистан, тасдиқҳои математикиро исбот намудан, дарёфти ин ҳалли ифодаҳои рақамӣ ё ифодаҳо тағйирёбанда ва ғайра;

-маҳорати муайян намудани мақсади омӯзгории маводи мушаххаси таълимӣ (таърифи мафҳумҳо, теоремаҳо ва ғайра);

-маҳорати дар асоси мақсади гузошташуда омӯхтани маводи таълимӣ, иҷрои таҳлили мантиқию дидактикӣ (маводи меҳварӣ, ғояҳои асосии мавзӯ, масълаҳои математикӣ ва ғайра);

-маҳорати асоснок намудани омӯзиши маводи машаххаси таълимӣ (мавзӯҳо, масълаҳои математикӣ, теоремаҳо ва ғайра);

-методи дуруст гузоштани супоришҳои таълимӣ ва ҷудо кардани амал ва амалиёти таълими мувофиқ;

-маҳорати ташкил кардани фаъолияти хонандагон ва идора кардани он дар раванди иҷрои масълаҳои таълимӣ (усулҳои гузаронидани саволҳо, интиҳоби воситаҳои барои ҳалли масълаҳои таълимӣ; гузориши саволҳои ташкилӣ вариантҳои худӣ ҳамон ягон савол, усулҳои додани ақсуамал ба ҷавоб ва ғайра);

-маҳорати тартиб додани нақшаи тақвими мавзӯ дар асоси таҳлилию дидактикӣ;

-маҳорати интиҳоби мавод ба дарс ва навиштани конспект ва ё нақшаи васеи дарс;

-маҳорати таҳлил карда тавонистани дарс бо назардошти мақсади гузаронидани он ва маводи таълимӣ:

-маҳорати таҳлил кардани ҷавобҳои хонандагон ва баҳодихӣ ба онҳо;

-маҳорати навиштани реферат, тақриз ба мақола (китоби дарсӣ, ки мазмуни дидактикӣ, педагогӣ ва психологӣ доранд);

-маҳорати сохтани картотека ба маъруза, барои омӯхтани мавзӯи мушаххас;

-маҳорати иҷрои таҳлили мантиқӣ-математикии китоби дарсии мактабӣ, ҳамчунин таҳлили татбиқи ғояҳо ва роҳи муайяни математикӣ;

-маҳорати муайян намудани дараҷаҳо (зинаҳо)-и таълим аз рӯи мавзӯи мушаххас, фан ва сохтани низоми татбиқи он;

-маҳорати сохтани методикаи таълим тағйирпазир вобаста ба мақсадҳо ва шароитҳои воқеии таълим.

Барои ташаккули маҳоратҳои номбаршуда низоми назариявӣ ва амалии омодагӣ зарур аст, ки он тавассути силсилаи фанҳои таълим муяссар мегардад. Бо мақсади дарки тамоми низоми омодагии методӣ, ҷазо ва вазифаи ҳар як фан муҳим аст.[5]

Маҳорати асосии касбии омӯзгори математика дар асоси фаълияти ояндаи донишҷӯ-хатмкунанда муайян мегардад. Яке аз намудҳои фаъолияти омӯзгор, ки барои арзёбии

раванди таълим дар шароити низоми кредитии таҳсилот бештар маъмул аст ин санчиши дониши азбаркардаи донишҷӯ тавассути баргузории имтиҳон ба таврҳои гунгун, аз ҷумла:

- тестӣ-хаттӣ
- тести-электронӣ
- шифоҳӣ
- хаттӣ- (кори хаттӣ) – ба ҳисоб меравад.

Дар шароити имрӯза қабули имтиҳонҳо ба таври пурсиши шифоҳӣ-тестӣ ва кори хаттӣ натиҷабахштар аст, ки мазмун ва мундариҷаи фанни “методикаи таълими математика” маҳз талаботи ин тартибро талаб мекунад. Муаллими ояндаи математика бояд тарзҳо, усулҳо, методҳо, воситаҳо ва равандҳои методикаи таълими математикаро баён карда тавонад. Зеро, танҳо қабули имтиҳони тестӣ дар низоми кредитии таҳсилот азҳудкунӣ савияи дониш маҳорат ва малакаи методиро талаб карда наметавонад.

Барои мисол як чанд саволномаи методикаи таълими математикаро меорем, ки дар шаклҳои арзёбии электронӣ (тестӣ), арзёбии хатӣ ва арзёбии шифоҳӣ тайёр карда шуда, дар амалия санчида шудааст.

саволномаи тестӣ (электронӣ)

1. Методи умумии омӯзиши ҳақиқат масъалаҳои математикӣ кадом аст.

- А) мушоҳида ва таҷриба;
- В) анализ ва синтез;
- С) индуксияи пурра ва ноपुरа;
- Д) дидуксия;
- Е) таҷриба;

2. Пайдарҳамии иҷрои амалҳоро муқаммал намоед: .

- 1) ҷамъ;
- 2) тарҳ;
- 3) тақсим;
- 4) зарб.

3. Пайдарҳамии ҷо ба ҷо кунии калимаҳоро дар теоремаи хосияти биссектрисаи секунҷа муқаммал намоед.

Биссектрисаи .....дарунии ..... тарафи ..... ба порчаҳои ҷудо мекунад, ки ба тарафи ба он ..... мутаносибанд.

- 1) часпида;
- 2) кунҷи;
- 3) муқобилро;
- 4) секунҷа;

саволномаи шифоҳӣ

- 1) Методикаи омӯзиши давра ва қисмҳои он.
- 2) Асосҳои методии ташкил ва гузаронидани корҳои берун аз дарс аз математика
- 3) Методикаи омӯзиши элементҳои геометрия дар синфҳои 5-6.

АДАБИЁТ

1. Аванесов, В.С. Композиция тестовых заданий [текст] / В.С. Аванесов. - Москва: Центр тестирования, 2002. – 239с.
2. Балльно-рейтинговая система оценки качества подготовки студентов как элемент системы менеджмента качества образовательного процесса в вузе с. н. Белова <https://cyberleninka.ru/article/n/ballno-reytingovaya-sistema-otsenki-kachestva-podgotovki-studentov-kak-element-sistemy-menedzhmenta-kachestva-obrazovatel'nogo/viewer>

3. Ингенкамп К. Педагогическая диагностика. - М., 1992.
4. Иванкина Л.И., Мертинс К.В., Минин М.Г. Кредитная система как фактор мотивации повышения качества обучения в вузе вестник бурятского государственного университета 2021/1 С-153-159.]
5. Лабораторные и практические работы по методике преподавания математики. - Под редакцией Е.И. Лященко – МОСКВА: «ПРОСВЕЩЕНИЕ», 1988. – 224 с.
6. Мамонтова Т.С. Методическая подготовка будущего учителя математики// концепт. –2013. –NO05 (МАЙ). –ART13110. –0,7П.Л. –URL: HTTP://E-KONCEPT.RU /2013 /13110 HTM. –ГОС. РЕГ. ЭЛНОФС 77-49965. –ISSN 2304-120X.
7. Мамонтова М.Ю. Рейтинговая оценка качества результатов обучения: выбор модели педагогического образования в России. 2015. № 7 С91-98
8. Нугмонов М., Шарипов Қ. Асосҳои методи арзёбии раванди таълими математика дар шароити низоми таҳсилоти кредитии мактаби олии педагогӣ//Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «Проблемаҳои муносири математика ва тайёрии касбӣ-методи омӯзгори математика дар мактаби олии педагогӣ» - бахшида ба 70-сологии н.и.ф., дотсент Қ.Норов - Душанбе: 2018. -С 81.
9. Нугмонов М., Шарипов Қ., Ҷабборов М. Аттестатсияи давлатии ниҳоии хатми омӯзгорони ояндаи математика ва шаклҳои баргузори он дар шароити низоми кредитии таҳсилоти олий//Маводи конференсияи байналмилалии илмӣ-амалии дар мавзӯи «Проблемаҳои муносири таҳсилоти математикӣ, физикӣ ва информатикӣ дар мактабҳои миёнаи олий». - Душанбе: 2016. - С 434.
10. Умаров Умар, Шарипов Наҳтулло, Холмуродов Алишер, Маҳкамова Машҳура, Алиев Асрор. Комплекси таълимию методӣ аз фанни «Воситаҳои муносири баҳодихии натиҷаи таълим». - Душанбе: ДДОТ, 2020, – 153 с.
11. Чекарамит Л.В. Формирование у будущих учителей умений и навыков научно-исследовательской работы//Вестник Донецкого педагогического института - № 2, 2018 - С 68-73.

АСОСҲОИ МЕТОДОЛОҒИ ВА ШАКЛҲОИ БАРГУЗОРИ АРЗЁБИИ РАВАНДИ ТАЪЛИМ ДАР ШАРОИТИ НИЗОМИ КРЕДИТИИ ТАҲСИЛОТ

Дар мақола масъалаҳои мутобиксозӣ ва навсозии низоми таҳсилоти олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба татбиқи низоми кредитии таҳсилот, инчунин омодагӣ ба ворид шудан ба раванди Болония баррасӣ шудааст. Дар мақола масъалаҳои ҷалби донишҷӯён ба корҳои таълимӣ-методӣ ва илмӣ-методӣ барои ташаккули шахсияти эҷодкори омӯзгори ояндаи риёзӣ баррасӣ шудааст.

Масъалаҳои баҳодихии объективӣ ба дониш, маҳорат ва маҳорати хонандагон аз ҷониби омӯзгорон қисми муҳими ин мақола мебошад. Таснифоти нави арзёбии натиҷаҳои таълим пешниҳод карда шуда, аз саволномаҳои тестӣ мисолҳо оварда шудаанд.

Калидвожаҳо: системаҳои таълим, натиҷаҳои таълим, арзёбӣ, методологияи баҳодихӣ, малакаҳо, рушди эҷодӣ, муносибати инфиродӣ.

Маълумот дар бораи муаллиф: Шарипов Қахрамон Бахромович - муаллими калони кафедраи “Асосҳои технологияи информатсионӣ”- и Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни. Тел: +992935992288 / e-mail. Ҷонмирзоев Эраҷ Ҷонфидоевич – муаллими калони кафедраи методикаи таълими синфҳои ибтидоии Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев Тел: +992937936464 / e-mail: traj1964@mail.ru

ОСНОВЫ МЕТОДОЛОГИИ И ФОРМЫ ОЦЕНКИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В УСЛОВИЯХ КРЕДИТНОЙ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ

В статье рассматриваются вопросы адаптации и модернизации системы высшего образования Республики Таджикистан для реализации кредитной системы обучения, а также

подготовки для вхождения в Болонский процесс. Статья затрагивает вопросы вовлечения студентов в учебно-методические и научно-методические работы для формирования творческой личности будущего педагога математики.

Проблемы объективного оценивания знаний, умений и навыков студентов со стороны преподавателей является актуальной частью данной статьи. Предлагаются новые классификации оценивания результатов обучения, приведены примеры из тестовых вопросников.

Ключевые слова: системы образования, результаты обучения, оценивания, методология оценок, умения и навыки, творческое развитие, индивидуальный подход.

Информация об авторе: Шарипов Кахрамон Бахромович – старший преподаватель кафедры «Основы информационных технологий» Таджикского государственного педагогического университета им. С. Аини. Тел: +992935992288 / e-mail: Джонмирзоев Эрадж Джонфидоевич – старший преподаватель кафедры методика преподавание начальное класса Хорогского государственного университета им. М. Назаршоев. Тел: +992937936464 / e-mail: eraj1964@mail.ru

METHODOLOGY AND FORMS OF EVALUATION OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN THE CONDITIONS OF THE CREDIT SYSTEM OF EDUCATION

The article discusses the issues of adaptation and modernization of the higher education system of the Republic of Tajikistan for the implementation of the credit system of education, as well as preparation for entry into the Bologna process. The article touches upon the issues of involving students in educational, methodological, and scientific-methodical work for the formation of a creative personality of a future mathematics teacher.

The problems of objective assessment of students' knowledge, skills and abilities by teachers is an actual part of this article. New classifications of evaluation of learning outcomes are proposed, examples from test questionnaires are given.

Keywords: education systems, learning outcomes, assessments, assessment methodology, skills and abilities, creative development, individual approach.

Information about the author: Sharipov Qahramon Bahromovich - Senior teacher of the chair of “Fundamentals of Information Technologies” of the Tajik State Pedagogical University named after S. Aini. Tel: +992935992288 / e-mail:

Jonmirzoev Eraj Jonfidoevich - Senior teacher of primary classes department of Khorog State University (KSU) named after M.Nazarshoev. Tel: +992937936464, e-mail: eraj1964@mail.ru

УДК:

КЛАССИКАИ МИЛӢ ДАР ДРАМАТУРГИЯ ВА ТЕАТРИ МУОСИРИ ТОЧИК

Хуррамова Б.

Донишгоҳи давлатии Самарқанд

Классикаи милӢ дар драматургия ва театри тоҷик боиси ба вучуд омадани асарҳои барҷастаи сахнавӣ гардида барои ғановати анъанаҳои милӢ, ташаккули поэтика ва эстетикаи он мусоидат намуд, ки ин саҳифаи дурахшоне дар таърихи театр мебошад.

Дар беҳтарин асарҳои классикаи милӢ рамзҳои фалсафӣ ба театр имконияти мукаммали тадқиқи амиқи воқеиятро пешниҳод намуда бо гузориши масъалаҳои умумибашарӣ ҷолиби диққат мебошанд.

Яке аз муаллифоне, ки дар боби дар сахна мучассам намудани осори классикӣ таҷрибаи эҷодии назаррасро соҳиб аст, Хунарпешаи Мардумии Тоҷикистон, таҳиягари шинохта Шамсӣ Қиёмов мебошад, ки дар қатори офаринишони асарҳои жанри мазҳака бо таҳияи осори классикӣ маъруф аст.

«Тачрибаи эҷодие, ки Шамсӣ Қиёмов зимни таҳияи намоишномаи «Бежан ва Манижа» (аз рӯйи «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ ба даст овард, ҳагоми тафсири сахнавии намоишномаи «Чавонии Абӯалӣ ибни Сино» (1980) чун мактаби эҷодӣ хизмат кард». [1, 21]

Яке аз намоишномаҳои беҳтарине, ки бозёфтҳои бадеии театрро дар боби таҷассуми сахнавии осори классикӣ мучассам месозад, «Бежан ва Манижа» (1970) мебошад. Ин асар ба қалами драматурги озарӣ Ҳамза Фатҳӣ Хушкнобӣ мутааллиқ буда, дар сахнаи театри академии драмаи ба номи Лоҳутӣ аз тарафи Шамсӣ Қиёмов таҳия гардидааст.

Муаллифи драма Ҳамза Фатҳӣ Хушкнобӣ сужети маълум ва машҳури достони «Шоҳнома»-ро ба таври муқаррарӣ ба забони драма табдил насохтааст, балки дар асари худ бо назари тоза симои қаҳрамонони асосиро мучассам намудааст. Тавассути идроки моҳияти амалиёт дар драма ва василаҳои тасвири бадеӣ осори классикӣ ба забони жанри нави адабӣ ба вучуд оварда шудааст, ки ин яке аз бозёфтҳои муаллиф мебошад.

Ғояи асосии драма – инсондӯстӣ, садоқат, муҳаббат, сулҳу осоиши башарист, ки имрӯз низ моҳияти хешро гум накардааст. Ғалабаи ақлу хирад ба ҷаҳолат ғояи асосии намоишномаи «Бежан ва Манижа»-ро ташкил намудааст, ки он аз идроки манбаи асосӣ – «Шоҳнома» бармеояд.

Оҳанги шоиронаи намоишнома қабл аз ҳама дар образи қаҳрамони асосӣ – Бежан ифодаи худро ёфтааст, ки он аз тарафи ҳунарпешаи маъруф – Маҳмуд Воҳидов тафсири романтикӣ касб намудааст. Воқеан, ҷанбаи романтикӣ ва тасвири мукаммали олами маънавии қаҳрамонон дар дoston низ таъсирбахш аст. Муколама ва рӯи ботинии образҳо дар тасвири Фирдавсӣ намунаи барҷастаи шеърӣ олист, ки маҳз он заминаи асосии образофарии драматург Ҳамза Фатҳӣ Хушкнобӣ, таҳиягар Ш.Қиёмов ва офарандаи нақши асосӣ – Маҳмуд Воҳидов аст. Ба ин тасвирҳои Фирдавсӣ тавачҷӯҳ месозем:

Магар чехраи дӯхти Афросиёб
Намояд маро бахти Фаррух ба хоб.
Ҳама бинам ин дашти ороста,
Чу бутхонаи чин пур аз хоста.
Агар некроӣ кунӣ, тоҷи зар
Туро бахшаму гӯшвору қамар.
Маро сӯи он хубчеҳр оварӣ,
Дилам бо ман – анар ба меҳр оварӣ. [2, 307]

Дар тафсири образи Бежан Маҳмуд Воҳидов ҷанбаи романтикӣ бо шиддату эҳтирос ва ҷӯшу хурӯш хусусияти қаҳрамонӣ касб намудааст. Бежан – М.Воҳидов ҷавони қоматбаланду часур ва ҷозиб аст, ки овози хушоҳангаш ва офариниши ӯ дурахш ато месозад. Ҷӯшу хурӯш, ҳассосият ва ҳаракатҳои зарифе, ки ба қаҳрамони Воҳидов хос аст, дар сахнаи якум ва базмгоҳи Манижа ифода мешавад.

...Бежан – М.Воҳидов аз саодати хеш меболад, гӯё аз ӯ хушбахттар касе дар рӯйи замин нест. Дили Бежанро зебоии духтари зебои Афросиёб – Манижа тасхир намудааст. Шеърӣ драма, ки аз назми олии Фирдавсӣ бармеояд, маҳз дар ин сахна мучассам мешавад. Барои қаҳрамони Воҳидов мафҳуми ишқ аз Ватан ҷудо нест. Аз ин рӯ, тақлифи Афросиёб роҷеъ ба лашкар кашидан ва танҳо бо ҳамин васила ба мақсад расидан боиси ҳам нафрат, ҳам маҳзунӣ ва ҷасорату қатъияти қаҳрамони М.Воҳидов мегардад, ки таҷассуми он боиси амиқӣ ва таъсири образ гардидааст. Дар достони «Бежан ва Манижа» образи Афросиёб таҷассуми харобкорӣ ва бедодгарист, ки бо тамоми хислатҳои манфур ҳамчун тимсоли бадӣ тасвир мешавад. Дар драма низ муаллиф ин ҷанбаҳои образро нигоҳ дошта, симои Афросиёбро ҳамчун яке аз образҳои асосии асар, ки задухӯрду конфликти драмаро баррасӣ менамояд, падида меоварад.

Дар офариниши образи сахнавии Афросиёб хунарпешагони соҳибистеъдод – Аслӣ Бурҳонов ва Ҳошим Гадовое ҳар яке бо тафсири фардӣ кӯшиш намудаанд, ки симои ин шахси разил ва то андозае хавфокро мучассам созанд. А.Бурҳонов ба ҷанбаи психологии образ, ҳамчунин тасвири назарраси зоҳирӣ тавачҷӯх намудааст, ки ин ҷиҳат боиси амиқтар зоҳир шудани хислатҳои зишти қаҳрамон мегардад. Ба ин маънӣ, «Бурҳонов грим, пластика ва овозро ба офариниши ниқоби сахнаӣ мувофиқ сохтааст. Онро метавон ниқоби шарқӣ намуд, зеро услубҳои театри анъанавии Хитой ва Ҷопонро ба хотир меорад. Бешубҳа, анъанаи боз ҳам назаррас – санъати халқии миллии тоҷик аст [3, 21].

Таҷассуми сахнавии образи Афросиёб аз тарафи Ҳошим Гадовое бо омезиши ҷанбаи эпикӣ ва драматикӣ фарқ мекунад. Қаҳрамони Гадовое бо баробари золимию беадолатӣ, шахси тарсончаку нотавон аст. Хунарпеша дар сахнаҳои таъсирбахш фоҷиаи шахси мансабпарастеро нишон медиҳад, ки ҳамеша барои ниғаҳ доштани тахти шоҳӣ дар турсу ваҳм зиндагӣ менамояд. Масалан, ҳангоме ки ӯ духтараш Манижаро аз қасри хеш меронад, дар симои ӯ на шахси муқтадир, балки, очизе мучассам мешавад, ки бо фарёдҳои ҷонхарош ашк мерезад.

Дар хунарнамоии актёр элементҳои эпос, ки хусусияти мӯхташамиро дорост, бо нишонаҳои драматикӣ ба таври ҷолиб омезиш ёфтааст. Характери мукаммалу муайяни эпос дар тафсири актёр ба таври ғайриҷашмдошт тағйир меёбад ва шакли ба худ хос пайдо мекунад. Дар мисоли офариниши образи Афросиёб аз тарафи Ҳошим Гадовое метавон бисёр ҷиҳатҳои назарии тафсири сахнавии классикаи миллий, драматургӣ ва нақшофариро аз ҷиҳати назарӣ таҳлил намуда имкониятҳои жанрӣ ва услубии асарҳоро дар муқоиса баррасӣ намуд.

Дар тафсири драматургӣ ва сахнавии образи Манижа низ хунарпешагон – Хайрӣ Назарова ва Мукаррама Камолова ба таври алоҳида санъати нақшофарии хешро намоиш доданд. Дар офариниши Х.Назарова ҷанбаи лирикии образ бартарӣ пайдо кардааст, яъне Манижа – Назарова соҳиби назокати оӣ, дили нарм ва зарофат аст. Дар ниҳоди ӯ ду эҳсос – муҳаббат ва қарзи фарзандӣ ба ҳам зиддият пайдо намуда, дар охир эҳсоси аввали ғолиб мешавад. Оҳанги қаҳрамонӣ дар офариниши образи Манижа дар нақшофарии Мукаррама Камолова низ аз бозёфтҳои бадеии асари сахнаист. Дар бозии Камолова часорат, қатъият, ҷавобгарӣ барои қисмат, интиҳоб аз сифатҳои асосӣ мебошад, ки образро таъсирбахш ва имрӯзӣ ҷилва медиҳад. Ин махсусият дар сахнаҳои алоҳида – шабзиндадорӣ дар сари чоҳ, имдоди далерона аз Рустам равшану возеҳ зоҳир мешавад.

Дар достони «Бежан ва Манижа» образи Рустам низ чун рамзи пойдорӣ, адолат ва нақдорӣ идомаи хешро соҳиб гардидааст. Хунарпеша Гурминҷ Завқибекоев – офарандаи машҳури образи Рустам дар намоишномаи «Рустам ва Сӯҳроб»-и Ғанӣ Абдулло (1967) таҷрибаи эҷодии худро идома дода ин дафъа образи Рустамро ҳамчун шахсияти воқеӣ ва бохирад рӯи сахна меоварад. Оҳанги инсондӯстонаи асар низ дар интиҳо аз забони Рустам – Завқибекоев садо медиҳад. Ба ин маънӣ, театр мавзӯи анъанавии сулҳу ҷангро, ки дар аз фоҷиаи «Рустам ва Сӯҳроб» оғоз гардида буд, идома медиҳад [4, 84]. Ғояи асосии драмаи «Бежан ва Манижа» низ аз асари «Шоҳнома» сарчашма гирифта тавассути як силсила образҳои хотирнишин дар намоишномаи ҳамноми театри академӣ-драмаи ба номи Лоҳутӣ ифодаи худро ёфтааст.

Оҳанги шоиронаи дoston дар таҳияи намоишномаи «Бежан ва Манижа» аз ҷониби Шамсӣ Қиёмоев бо обуранги дурахшони миллии худ фарқ мекунад. Агар дар ороиши намоишномаи «Рустам ва Сӯҳроб» (таҳиягарон Ҳ.Абдуллоев ва Ф.И.Александрин) манзараи комили намоишнома дар шакли муайяни графикӣ, бо омезиши рангҳои хокистарӣ ва сурхи равшан сурат гирифта бошад, пас дар варианти сахнавии «Бежан ва Манижа» тобиши нарми рангҳо (рассом М.Мухин) бартарӣ пайдо кардааст. Истифода

намудани миниатюраҳои классикии рассомӣ барои ҳалли махсуси композитсионии ҳар як сахна имконият медиҳад.

Қаҳрамонони Фирдавсии бузург натавонанд дар сахнаи театри академии драмаи ба номи Лоҳутӣ, балки дар сахнаҳои театрҳои Хучанд ва Хоруғ низ таҷассуми хешро соҳиб шуданд. Намоишномаи театри мазҳакаи мусиқии Хучанд «Зол ва Рудоба» (1973) дар асоси достони ҳамноми Фирдавсӣ аз эпopeяи «Шоҳнома» таҳия гардидааст. Муаллифони драмаи мусиқӣ - Шамсӣ Қиёмов ва Мастон Шералӣ тавассути нигоҳи доштани порчаҳои манзуми достони Фирдавсӣ, тасвири характерҳои хотирнишину нишотафзо кӯшидаанд, ки ғояи асосии асар – тасвири ишқу муҳаббат ва садоқату вафодориро ифода намоянд.

Фирдавсӣ дар достони худ концепсияи бадеии инсонии худро дар образҳои асотириву афсонавӣ, таърихӣ бо чамбастҳои фалсафӣ ва умумбашарӣ офаридааст. Ғайр аз ин дар асар ҷузъиёти воқеии тарзи зиндагии мардумӣ инъикоси худро меёбад. Муҳаққиқи ҷараёнҳои адабӣ Ориф Ҳочиев дар асари тадқиқотии худ қисмати «Огоҳӣ ёфтани Синдухт аз кори Рудоба»-ро аз ҷумлаи чунин сахнаҳои мардумшиносӣ шуморидааст. [5, 15] Ғайр аз ин дар достони «Зол ва Рудоба» тасвири мукаммали образҳо, драматизми диалог ва монологҳо мушоҳида мегардад. Масалан, як лаҳзаи тасвири ҳолати руҳии Рудоба бо шеърӣ хеш намунаи барҷастаи бадеият аст ва он ҳамчун тасвири «Гимни ҳақиқии муҳаббати беғараз ва олий мебошад, ки бо зиддиятҳои иҷтимоӣ созиш намекунад». [6, 144]

Воқеан, ин боби «Огоҳӣ ёфтани Синдухт аз кори Рудоба» яке аз тасвирҳои беҳтарини дoston дар боби фароҳам овардани сахнаҳои дурахшон, пурамалиёти драматикӣ ва мӯҳташам аст. [7, 289-295]

Дар драмаи «Зол ва Рудоба» чунин сахнаҳои психологӣ амиқтар ифода наёфтаанд, аммо ин норасоӣ дар намоишнома тавассути суруду мусиқӣ, сахнаҳои рақсӣ, ороиши зебоманзар то андозае рӯйпӯш карда шудааст. Аз ҳамин сабаб дар рафти намоишнома на танҳо ороиши бошукӯҳи сахна (рассом И.С.Буров, оҳангсоз А.Ҳамдамов), овози дилнишини хунарпешагон, рақсҳои зебо онро мақбули тамошобинон мегардонад, балки муколамаи зебо ва хушоҳанги қаҳрамонон низ ба намоишнома дурахши тоза мебахшад.

Таҳиягар С.Қурбоналиев ба матни драма эҷодкорона рафтор намуда сахнаҳои ҷолиб ва возеҳу равшан ба вучуд овардааст. Образҳои асосии асари сахнавӣ – Рудоба (Г.Аюбҷонова), Зол (Д.Алимаев, Б.Шамсиев), «Синдухт» (С. Исоева) бо мазмуну моҳияти худ ғояи асосии намоишномаро тақвият медиҳанд. Оҳангҳои ҳаётдӯстӣ дар офариниши образи Рудоба (Г.Аюбҷонова), ғановати маънавӣ ва драматизм дар симои Зол (Д.Алимаев) хирадмандӣ ва масъулият дар таҷассуми образи Малика Синдухт (С.Исоева) дараҷаи таъсири бадеии намоишномаро афзун месозанд.

Образҳои барҷастаи осори классикӣ бо чунин маҳорати баланд офарида шудаанд, ки ба ҳама давру замон мувофиқ сохтани он зарурате надорад, зеро ғояҳои фалсафӣ ва ҷовид, тасвири воло ҳоси ин асарҳост. Асари безаволи Фирдавсӣ «Шоҳнома» низ бо мазмуну умумбашарӣ ва бадеияти олий дар шаклҳои гуногуни санъат такрор шуда барои тарбияи эстетикӣ ва ахлоқӣ, ташаккули намудҳои гуногуни санъат – мусиқӣ, театр, синамо, санъати тасвирӣ мусоидат менамояд.

Дар санъати театр, ривочи драматургия, ташаккули хунари таҳиягарӣ – актёрӣ, эстетикаи театр, тарбияи тамошобин, нақши шоҳасари сатҳи ҷаҳонӣ «Шоҳнома» бузург аст. Дар мисоли таҳлили ду драма аз рӯи «Шоҳнома» - «Бежан ва Манижа»-и Ҳамза Фатҳӣ Хушкнобӣ [8], (таҳияи Шамсӣ Қиёмов, театри академии драмаи ба номи Лоҳутӣ) ва «Зол ва Рудоба»-и Шамсӣ Қиёмов, Мастон Шералӣ [9] (таҳияи С.Қурбоналиев, театри мазҳакаи мусиқии ба номи Камоли Хучандӣ) равшан гардид, ки воқеан ҷараёни мурочиат ба осори классикӣ гуногун буда, як қатор муаммоҳои назарии драматургия ва театрро

намоён месозад. Яке аз чунин масъалаҳои назарӣ хусусияти таҷассуми образҳо дар эпос ва драма, тағйиротҳои жанри мебошад. Дар эпос аз сабаби «садди хамосӣ» қаҳрамонҳо дар сурати афсонавӣ ва фавқуттабӣ ва дар ҳамон гуна муҳит, фазо ва замони хамосӣ падидаи мегарданд». [10, 84] Дар драма бошад, характери қаҳрамон ба таври эволюсионӣ ташаккул меёбад ва ба воқеият наздик мешавад. Зимнан, таҳлили ин чараён мавзӯи тадқиқоти алоҳида аст.

Ҳамин тавр, тавассути санъати театри дар сахна жанри синтетикӣ ба вучуд омадааст, ки элементҳои драма ва дostonҳои қаҳрамоноиро дар худ мучассам намудааст. Новобаста аз ҷанбаи асотирӣ характери қаҳрамонони «Шоҳнома» дар жанри драма обуранги воқеиро соҳиб гардиданд, ки он ба чараёни ташаккули театр ва драматургияи миллии таъсири назаррасро соҳиб аст.

АДАБИЁТ

1. Хуррамзод Б. Бозофариниши симоҳои COVID-19. Тоҷикистон, 2020, 1-3.
2. Абулқосим Фирдавӣ «Шоҳнома». Иборат аз нӯҳ ҷилд. Ҷ. 4. Таҳияи К.Айнӣ, З.Аҳрорӣ, Б.Сирус. Д. «Адаб» 1988 – 408 с.
3. Сечин В. Фрагменты впечатлений. Театр, 1970, 12.
4. Хуррамова Б. Сценическая интерпретация исторической драмы. Самарқанд, СамГИИЯ, 2017. – 125 с.
5. Гаджиев А.А. Реализм в литературах советского Востока. Баку, «Язычи», 1978. – 180 с.
6. Османов И.О. Фирдоуси. Жизнь и творчество. М.: изд. Вост. лит-ры, 1959-183 с.
7. Абулқосими Фирдавӣ «Шоҳнома». Иборат аз нӯҳ ҷилд. Ҷ. 1. Таҳияи К.Айнӣ, З.Аҳрорӣ, Б.Сирус. Д.: «Адиб», 1987 – 480 с.
8. Хушкнобӣ Х.Ф. Бежан ва Манижа. Намоишнома дар 11 сахна. Д.: Шӯъбаи ахбори санъат, кит. миллии Тоҷикистон. 1974-57 с.
9. Қиёмов Ш., Шералӣ М. Зол ва Рудоба. Драмаи мусиқӣ иборат аз 3 парда. Д.: шӯъбаи ахбори санъат, кит. миллии Тоҷикистон, 1973-36 с.
10. Сабоҳӣ Ҳ. «Шоҳнома» дар осори хуна. Самарқанд, «Суғдиён», 1998 – 160

КЛАССИКАИ МИЛЛӢ ДАР ДРАМАТУРГИЯ ВА ТЕАТРИ МУОСИРИ ТОҶИК

Дар ин мақола дар асоси таҳлили мушаххаси драмаи “Сиявуш” Х.Хушкноби “Зал ва Рудоба”, Ш.Қиёмов ва М.Шералӣ “аз рӯи мотивҳои Шоҳнома”-и Фирдавӣ муайян карда шудааст ва маънои асарҳои классикаи миллии дар ташаккули принципҳои эстетикӣ забони тоҷикӣ театр ва драматургия.

Калимаҳои калидӣ: эпос, драма, низоъ, амал, хислат, анъана, синтез, монолог, шеър.

Маълумот роҷеъ ба муаллиф: Баҳора Хуррамова – номзоди илми санъатшиносӣ. Дотсенти кафедраи санъатшиносии Донишгоҳи давлатии Самарқанд. 140104, Ҷумҳурии Ўзбекистон, ш. Самарқанд, кӯчаи Н.Шукуров, 58. Тел. + 998 90 505 79 99, email: bahora.xurramova@mail.ru

НАЦИОНАЛЬНАЯ КЛАССИКА В СОВРЕМЕННОМ ТАДЖИКСКОМ ТЕАТРЕ И ДРАМАТУРГИИ.

В данной статье на основе конкретного анализа драмы «Сиявуш» Х. Хушкноби, «Зал и Рудоба» Ш. Қиёмов и М. Шерали (по мотивам «Шах-наме» Фирдоуси выявлены роль и значение произведений национальной классики в формировании эстетических принципов таджикского театра и драматургии.

Ключевые слова: эпос, драма, конфликт, действие, характер, актёр, традиция, синтез, монолог, поэзия.

Информация об авторе: Бахара Хуррамова – кандидат искусствоведения. Доцент кафедры истории искусств Самаркандского государственного университета. 140104, Республика Узбекистан, ш. Самарканд, улица Н. Шукурова, 58. Тел. + 998 90 505 79 99, электронная почта: bahora.xurramova@mail.ru

NATIONAL CLASSICS IN MODERN TAJIK THEATER AND DRAMATURGY

In this article, based on a specific analysis of the drama “Siyavush” by H. Khushginobi, “Zal and Rudoba” by Sh. Kiyamov and M. Sherali (based on “Shah-name” by Firdousi, the role and significance of the works of national classics in the formation of the aesthetic principles of the Tajik theater and dramaturgy.

Key words: epic, drama, conflict, action, character, actor, tradition, synthesis, monologue, poetry.

Information about the author: Bahara Khurramova - Candidate of Art History. Associate Professor of the Department of Art History of Samarkand State University. 140104, Republic of Uzbekistan, sh. Samarkand, N. Shukurov Street, 58. Tel. + 998 90 505 79 99, email: bahora.xurramova@mail.ru

ИҚТИСОДИ

УДК:339.13 01

РУШДИ БОСУБОТИ САНОАТИКУНОНӢ ҲАДАФИ ЧОРУМИ СТРАТЕГӢ

Гадомадова С.Н.

Донишгоҳи Давлатии Хоруғ ба номи М.Назашоев

Маҳз дар замони Истиқлолият бо дастурҳои асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ Пешвои миллат ислоҳоти кулӣ дар ҳамаи соҳаҳои ҳаёти иқтисодиву иҷтимоии давлат гузаронида шуда, рушди босуботи иқтисодӣ, беҳтар намудани фазои сармоягузорӣ, дастгирии соҳибкорӣ ва бо ин мақсад баланд бардоштани сатҳу зиндагии мардум шароит фароҳам овард. Инчунин як қатор корхонаҳои саноатӣ ва истеҳсоли аз тарафи соҳибкорони маҳаллӣ ва ҳам берунӣ ба истифода дода шуданд. Ин имкон медиҳад, ки сатҳи камбизоатиро беш аз беш кам намуда, аҳолии мамлакатро бо ҷойҳои нави корӣ таъмин намояд. Инчунин чиҳати баланд бардоштани малакаи касбии соҳибкорон ва ҷорӣ намудани усулҳои муосири соҳибкорӣ дар шаҳру ноҳияҳои он таъсис ва ба фаъолият оғоз намуданд. Имрузҳо як қатор лоиҳаҳо аз тарафи соҳибкорон барои ҷалби бештари сармояи хориҷӣ таҳия шуда, минбаъд барои рушди иқтисодиёт саҳми босазо гузошт.

Пешрафти минбаъда ин бунёди Тоҷикистони соҳибистиқлол аз лиҳози иқтисодӣ, сиёсӣ ва иҷтимоӣ босубот мебошад. Ҳадафи асосии рушди дарозмуҳлати Тоҷикистон ин баланд бардоштани сатҳи зиндагии мардуми кишвар маҳсуб меёбад.

Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар паёми худ ироа намуд, ки соҳаи саноат дар ҳалли масъалаҳои иқтисодиву иҷтимоӣ ва ташкили ҷойҳои нави корӣ пешниҳод намуданд, ки саноаткунонии босуръати мамлакат ҳадафи чоруми миллӣ эълон гардид. Дар ин масил зарур шуморидан мумкин аст, ки то соли 2030 ҳиссаи саноат дар маҷмуъ зиёд мегардад. Яъне баъди гузаштан Ҷумҳурии Тоҷикистон ба муносибатҳои бозоргонӣ дар тамоми соҳаҳои саноатӣ мушқилотҳои ҷойдошта ҳалли худро ёфта ба рушди такомули худ расиданд.

Таъмини истиқлолияти энергетикӣ истифодаи неруи барқ аз бунбасти коммуникатсионӣ баровардан ва ба кишвари транзитӣ табдил додани Тоҷикистон

таъмини амнияти озуқавории мамлакат ва дастрасии аҳоли ба ҳисоб меравад. Ҳиссаи саноат дар маҷмуи маҳсулот дохилӣ сол аз сол афзоиш меёбад. Танҳо дар се соли охир ин нишондод аз 15,2 то 17,3 фоиз афзоиш ёфтааст. Рушди саноаткунории мамлакат боиси пайдо шудани ҷойҳои нави корӣ, аз байн бурдани сатҳи камбизоатӣ, кам кардани шумораи бекорӣ инчунин сафи муҳоҷиронро кам мегардонад.

Мақсади асосии давлат ҳар чӣ бештар бунёди корхонаҳои саноатӣ дар дохили мамлакат ва кам кардани маҳсулоти воридотӣ ба ҳисоб меравад.

Дар самти истиқлолияти энергетикӣ ба истифода додани НБО ва аз навтаҷҳизони техникӣ, рушди инфрасохтори дохилии мамлакат пешбинӣ шудаанд. Дар сатҳи ВМКБ арзёби намоям, яке аз неругоҳи барқии обӣ ин ба истифода додани НБО-и “Себзор” ба ҳисоб меравад, ки аз тарафи сармоягузори хориҷӣ таъмин шуда, мақсади асосии он пурра бо энергияи сабз таъмин намудани аҳолии мамлакат, инчунин коҳиш додани сатҳи бекорӣ шароит фароҳам оварда, сокинони ин маҳал бо ҷои кор таъмин мебошанд. Бо истифода додани ин неругоҳ, ҳамчун яке аз содирунандаи қувваи барқ ба давлатҳои ҳамсоя ба монанди Ҷумҳурии Афғонистон, Покистон ва дигар давлатҳо шуданашон мумкин аст.

Ҷиҳати тақвият додани соҳаи саноатӣ, ки ҳар сол рушд ёфта ба пастравии сатҳи камбизоатӣ таъсири мусбӣ мерасонад. Президенти мамлакат таъкид намудаанд, ки рушди мунтазами иқтисоди кишвар бе истиқлоли энергетикӣ ва таъмини пурраи ҳамаи соҳаҳо бе неруи барқ ғайри имкон аст. Қайд кардан ба маврид аст, ки ҳадафи ҷоруми стратегияи Ҳукумати мамлакат саноаткунории босуръати мебошад, дар ин рӯсто дар нӯҳ моҳи соли ҷорӣ дар шаҳр ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ ба 2 миллиарду 976,1 миллион сомонӣ расонида шуда, аз ин ҳиссаи маҳсулоти саноати коркард 68,7 фоиз, таъминоти неруи барқ, газ, буғ ва тозакунии ҳаво 28,2 фоиз, саноати истихроҷи масолеҳи ғайримаъдани бинокорӣ 1,5 фоиз ва таъминоти об, тозакунии, коркарди партовҳо ва дастрасии коркарди дуҷумдараҷа 1,6 фоизро ташкил додааст.¹⁷

Дар сатҳи таъмин намудани амнияти озуқавории Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор дастовардҳо ноил шуданд. Ташаккули идоракунии захираҳои замин ба истифода додани заминҳои обёришаванда, кишти заминҳои бекорхобида, бунёди боғҳои нави кишоварзӣ инчунин аз худ намудани заминҳои нав ва ғайра мавриди баррасӣ қарор мегиранд.

Ҳамаи ин нишондиҳандаҳо аз он шаҳодат медиҳанд, ки афзоиши ММД, ва паст кардани сатҳи камбизоатӣ, бо ҷои кор таъмин намудани аҳоли ба ҳисоб меравад. Дар саноаткунории босуръати кишвар аз ҷумла соҳибкорони дохилӣ ва хориҷӣ имконияти бунёди корхонаҳои саноатӣ ва коргоҳҳои доранд. Дар ин асос дар самти бештар намудани фазои сармоягузорӣ ва соҳибкорӣ, инчунин тайёр намудани мутахассисони баландиқтисоси соҳавӣ арзёбӣ мегарданд.

Аз ин ру дигаргуниҳо дар такмилдиҳии сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии мамлакат мусоидат менамояд. Аз ин ру марҳилаи рушди суръатнок ҷалби сармоягузориҳо асос ёфтааст, ки тибқи ин марҳила модели нави рушд Барномаҳои рушди иҷтимоӣ иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои то 2030 пешбинӣ шудааст. Шароит фароҳам меорад, ки якбора ба зиёди ҳаҷми сармоягузорӣ ва сармоягузориҳои хориҷӣ ва пасандози дохилӣ ба даст меояд. Сарчашмаҳои рушди шарикони хориҷӣ дар амалӣ намудани мушкilotҳои ҷойдода шароит фароҳам меорад.

Стратегияи рушди саноат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 ва дар асоси он барномаҳои гуногуни соҳавӣ қабул шуда, мавриди амал қарор доранд. Комёбиҳои назарраси стратегияи амалкунанда барои татбиқи сиёсати саноаткунории босуръати кишвар заминаҳои зарурӣ гузоштанд. Агар дар соли 1991 дар мамлакат ҳамагӣ

17 Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

358 корхонаи саноатӣ бо 33 ҳазор чойи корӣ фаъолият дошт, дар замони соҳибистиқлолӣ бошад теъдоди корхонаҳои саноатӣ ба 2800 ва бо 85 ҳазор чойи корӣ расид.

Ҳадафи асосии саноатикунони босуръати кишвар ташаккул додани саноати миллии рушдфтаву рақобатпазир ва дар ин асос ба сатҳи нави баровардани иқтисоди милли ба шумор меравад.

Аз ин лиҳоз Ҳукумати мамлакат барои пешбурди ин соҳаҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ тамоми неруҳои худро баҳри аз байн бурдани сатҳи камбизоатӣ чораҳои зарурӣ меандешад.

Давраи гузариш ба модели нави рушди иқтисодӣ стратегияи милли барои то давраи соли 2030 рушди иқтисодӣ ва иҷтимоии Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар бар мегирад. Маҳз ин дигаргунӣ дар такмилдиҳии сиёсӣ иқтисодӣ ва иҷтимоии мамлакат мусоидат менамояд.

Барои дар ояндаи наздик тақвият додани ин соҳаҳо ҳар як фарди мамлакат дар ободонӣ ва рушди субботи кишвар саҳмгузор бошад. Зарур шуморидан ба маврид аст, ки мо дар як давлати соҳибистиқлол, сулҳу суббот ва амнияти кишвар қарор дорем.

Пешрафти иқтисодиёт ва иҷтимоиёти мамлакат пеш аз ҳама аз осудагӣ ва тинҷии ҳар як минтақа шаҳодат медиҳад.

АДАБИЁТ

1. Бозоров Ш.Ш. ва дигарон Менечмент (китоби дарсӣ барои донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ) . – Душанбе: “Ирфон”, 2015-464с.
2. Нуреев Р.М. Курс микроэкономики: учебник \ Р.М. Нуреев.-3-е изд.и доп.-М.: Норма:ИНФРА- М, 2017.-624с.
3. Спиридонов И.А. Мировая экономика: Учеб.пособие.-2-е изд., перераб. и доп.- М.: ИНФРА – М, 2007.- 272с.
4. Ҳабибов С.Ҳ. ва дигарон Менечмент: Китоби дарсӣ- Душанбе: “Хумо”, 2003.- 216с.

РУШДИ БОСУБОТИ САНОАТИКУНОНИ ҲАДАФИ ЧОРУМИ СТРАТЕГИ

Вазифаи аввалини давлат дар рушди соҳаҳои иқтисодӣ ва иҷтимоии мамлакат ин таъмини инкишофи ҷомеаи устувор дар шароити гузариши аз модели рушди аграрӣ-индустриалӣ ба индустриалӣ-аграрӣ мебошад. Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бартараф намудани мушиқлотҳо ва дастовардҳо тамоми кушишҳоро ба харҷ дода, баҳри беҳтар намудани сатҳи зиндагии аҳоли таъмин намудани аҳоли бо ҷои кор шароитҳои фароҳам меорад. Маҳз дар замони Истиқлолият соҳаҳои иқтисодӣ ва иҷтимоии мамлакат ба марҳилаи нави рушд шуруъ намуда дар ҳамаи соҳаҳои хоҷагии халқ дигаргунӣҳои кулӣ ба миён омаданд. Ин аз соҳибистиқлолии Ҷумҳурии Тоҷикистон дарак медиҳад, ки сокинони мамлакат дар як фазои мукамал зиндагонӣ мекунад.

Калимаҳои калидӣ: *Рушди иқтисодиёт, иҷтимоиёт, истиқлолият сармоягузорӣ, саноатикунонӣ, босуръат*

Маълумотнома дар бораи муаллиф: Гадомамадова Султонбегим Назармамадовна, Донишгоҳи Давлатии Хоруғ ба номи М.Назашоев., ассистенти кафедраи менечмент ва маркетинг. Тел. (+992) 935170111

УСТОЙЧИВОЕ ПРОМЫШЛЕННОЕ РАЗВИТИЕ ЧЕТВЕРТОЙ СТРАТЕГИЧЕСКОЙ ЦЕЛИ

Первой задачей государства в развитии экономической и социальной сферы страны является обеспечение развития стабильного общества в условиях перехода от аграрно-промышленной модели развития к аграрно-индустриальной. Правительство Республики Таджикистан прилагает все усилия для преодоления проблем и достижений, обеспечивает усилия для повышения уровня жизни населения. Именно в годы Независимости экономическая и социальная сферы страны вступили в новый этап развития, произошли коренные изменения во всех сферах

ИЛМҲОИ ЧАМБИЯТӢ, ПЕДАГОГӢ, ИҚТИСОДӢ

народного хозяйства. Это свидетельствует о независимости Республики Таджикистан, о том что жители страны живут в прекрасной окружающей среде.

Ключевые слова: экономическое развитие, социально, независимость, индустриализация

Сведение об авторе: Гадомамадова Султонбегим Назармамадовна, ассистент кафедры менеджмент и маркетинга Государственного университета города Хорога имени М.Назаршоева. Тел: ++992935170111.

SUSTAINABLE INDUSTRIAL DEVELOPMENT OF THE FOURTH STRATEGIC GOAL

The first task of the sovereign in the development of the economic and social sphere of the country is to ensure the development of a stable society in the context of the transition from the agrarian-industrial model of development to the agrarian – industrial one. The Government of the Republic of Tajikistan is making every effort to overcome problems and achievements are making efforts to improve the standard of living of the population. It was during the years of independence that the economic and social spheres of the country entered a new stage of development and fundamental changes took place in all spheres of the national economy. This indicates the independence of the Tajikistan and the fact that the inhabitants of the country live in an excellent environment.

Key words: economic development, socially independence, industrialization rapid

Information about author. Gadamamadova Sul-tonbedim Nazarmamadovna. Assistant of the department of Management and Marketing of the State University of Khorog named after M.Nazashoeva. Tel. +992935170111.

ВБД: 331.5

ХУСУСИЯТҲОИ РУШД ВА ФАЪОЛИЯТИ БОЗОРИ МЕҲНАТ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Ғоибназарзода С.М., Холиқов Ш.Х.

Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М.Назаршоев ш. Хоруғ

Хочагии пешрафтаи бозорӣ дар шакли бозорҳои соҳавӣ воҳидҳои зиёди таркибӣ дорад, ки бо объекти хариду фурӯш фарқ мекунад. Аз рӯи дараҷаи рушди институти тақсмоти ҷамъиятии меҳнат ва захираҳои меҳнатӣ, ки заминаи асосии гардиши хизматрасонӣ ва молҳо мебошад, тақсмоти бештари бозорҳои гуногуни меҳнат дар доираи талаботи ҷамъиятӣ ба амал меояд.

Бояд қайд кард, ки мушкилоти бозори меҳнат ва умуман муносибатҳои меҳнатӣ дар ретроспективаи таърихӣ ҳамеша масъалаҳои муҳим ва яке аз мавзӯҳои асосии таҳқиқоти илми иқтисодӣ буданд. Ҷанбаҳои назариявӣ ва методологии хеле муҳими ташаккул ва рушди бозори меҳнат, нақши он дар рушди муносибатҳои истеҳсоли ва самаранокии хочагидорӣ дар замони худ дар асарҳои классикони илми иқтисодӣ А.Смит, Д. Рикардо, Т. Малтус, К. Маркс, Ф. Энгелс, А. Маршалл, Ч. М. Кейнс батафсил баррасӣ шудаанд.

Дар солҳои минбаъда, алахусус дар шароити васеъшавии муносибатҳои иқтисодӣ ва пайдоиши муносибатҳои нави сиёсӣ ва дар давраҳои равандҳои муҳими ҳамгирӣ, аз нимаи дууми асри XX сар карда, олимони ба монанди П. Самуэлсон, Ч. Робинсон, Р. Лукас, М. Фримен, А. Лаффер, А. Лорентс, Ч. Стиглицс нақши назарраси худро гузоштаанд, ва дар солҳои охир дар асарҳои олимони кишварҳои ИДМ, ба монанди В. Л. Инозеттсев, Ю. С. Осинов, С. В. Рязантсев, Л. И. Абалкин, М. В. Маргелов, М. А. Чешкова, Т. К. Блохина, Л., Н. Андрукович омӯхта шудаанд.

Масъалаҳои фаъолият ва табдили бозори меҳнат инчунин дар таҳқиқоти илмии олимони ватанӣ Х. Умаров, Р. Ульмасов, С. И. Исломов, Ш. Б. Ҷонмамадов, С. Комилов,

М. Нурмаҳмадов, О. Б. Бобоев, М. М. Исмоилов, Д. Б. Қодиров, Д. С. Амонова, Т. Д. Низомова, Т. Қ. Усманова, М. Кабутов, Г. Саломов, Л.М. Набиева, Ш. С. Муҳитдинов, Н. Хоналиев таҳқиқ шудаанд.

Ба ҳама маълум аст, ки замин, меҳнат ва сармоя дар шароити хонавода бо назардошти талабот ва имкониятҳо фурухта мешаванд. Ҳамин тариқ, нархи захираҳо омили ҳалқунандаи ташаккули даромади хонаводаҳо дар шакли музди меҳнат, сармояи пулӣ, фоизи қарз, иҷора ва хароҷоти ширкатҳо барои захираҳои меҳнат, замин ва тақсимоти захираҳо байни соҳаҳо ва бахшҳо мувофиқи нархҳо мебошад.

Хароҷоти байни онҳо бо нархи захираҳо дар асоси қобилияти молиявии онҳо муайян карда мешавад. Кам кардани хароҷоти маҳсулот ё ҳадди аксар расонидани ҳаҷми он дар ҳамон сатҳи хароҷот дар асоси омезиши муносубу оқилонаи захираҳои гуногун бо назардошти сатҳи нархҳо амалӣ карда мешавад ва бояд махсус қайд кард, ки нархгузори захираҳо яке аз омилҳои сиёсати иқтисодии давлатӣ буда, ба масъалаи тақсимоти даромад бо назардошти моликият ба омилҳои истеҳсолот таъсир мерасонад; талабот ба захираҳо аз талабот ба молҳо ва бахши истеъмоли ҳосил мешавад, зеро ширкатҳо захираҳоро на барои истеъмоли худ, балки барои фуруши онҳо дар бозор, барои истифодаи онҳо дар истеҳсоли молҳо ва хизматҳо мебаранд.

Барои истеҳсоли мол, хоҷагиҳо бояд захираҳои заруриро ба даст оранд ва ин хоҷагӣ ҳамчун харидори асосӣ амал мекунад. Объектҳои хариду фуруш омилҳои истеҳсолот ба монанди меҳнат, замин, сармоя мебошанд. Дар бозорҳои фурухта мешаванд, ки бозорҳои захираҳо ё омилҳои истеҳсолот номида мешаванд. Дар ин бозорҳо ҳамон қонунҳои мавҷуданд, ки дар бозори истеъмоли мавҷуданд, аммо бо хусусиятҳои худ: баъзе намудҳои захираҳо аз ҷониби иштирокчиёни бозорҳои алоҳидаи соҳавӣ фурухта ва харида мешаванд ва дар ин ҳолат ба онҳо соҳибкороне дохил мешаванд, ки худашон мол ва хизматрасонӣ пешниҳод мекунанд ва мувофиқан худашон онҳоро мебаранд.

Бояд қайд кард, ки дар бозори захираҳо талабот ба ин захираҳо аз ҷониби хоҷагиҳои дахлдор ва соҳибкорони инфиродӣ бо назардошти пешниҳоди худи соҳибони бозорҳои захираҳои меҳнатӣ сурат мегирад. Бо назардошти талаботи умумии дар боло зикршуда нишондиҳандаҳои асосии бозори рақобатии захираҳоро бо тартиби зерин пешниҳод кардан мумкин аст:

а) чараёни пурмазмун ва миқдори зиёди фурушандагон ва харидорони рақобаткунанда;
б) ҳеҷ яке аз харидорон ва намоёндагони бахшҳои дигар наметавонанд ба талабот ва нархҳои бозор, инчунин ҳаҷми гардиши хизматрасониҳо ва молҳо таъсири ҳалқунанда расонанд;

в) фурушандагони инфиродӣ наметавонанд вазъи қворо нигоҳ доранд ва онҳо наметавонанд ба шартҳо ё нархҳои пешниҳод ба таври назаррас таъсир расонанд ё қисман онҳоро тағйир диҳанд;

г) таъмини фурушандагон ва харидорон барои ворид шудан ва баромадан ба ҳама гуна бозор;

д) таъмини интиқоли осони захираҳо аз рӯи таъиноти гуногуни истифода ва татбиқ. Дар натиҷа, барои ҳар як харидор ё фурушандаи мушаххаси захираҳо нархи бозорӣ онҳо ҳамчун миқдори муайяни додасуда ҳисобида мешавад, яъне дар бозори рақобатпазир миқёси хариди захираҳо ба сатҳи нархҳои онҳо таъсир намерасонад. Талабот ба ҳама гуна захираҳо дар ин ҳолат аз он вобаста хоҳад буд: ҳосилнокии захирае, ки барои сохтани мол истифода мешавад; нархи моле, ки тавассути ин захира сохта шудааст.

Дар робита ба ин, мо метавонем динамикаи захираҳои меҳнатиро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2014-2021 дар ҷадвали зерин баррасӣ намоем ва баъзе нуктаҳои муҳимро дар бораи шуғл ва динамикаи захираҳои меҳнатӣ муқоиса намоем:

Захираҳои меҳнатӣ барои солҳои 2014 - 2021 (ба ҳисоби миёна дар як сол, ҳазор нафар)

Нишондишандаҳо/ солҳо	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Шумораи миёнаи солонаи аҳоли	8352	8551,2	8742,8	8931,2	9126,6	9313,8	9716,8	9886,8
Захираҳои меҳнатӣ- ҳамагӣ	4983	5111	5224	5326	5427	5521	5585	5653
Аз он ҷумла:								
Кувваи корӣ	2382	2437	2438	2460	2478	2514	2557	2587
аз он:								
аҳолии қорғар	2325	2380	2384	2407	2426	2463	2506	2534
бекорони расман этирофшуда	56	57	54	53	52	51	53	53
Истифодаи нокифояи кувваи корӣ дар иқтисодиёт	2601	2674	2786	2866	2949	3007	3068	3066
аз ҷумла донишҷӯён	592	602	615	632	638	647	670	663
Сатҳи бекорӣ (бекорони расман этирофшуда дар % ба аҳолии ғаёли иқтисодӣ)	2,4	2,3	2,3	2,2	2,1	2,0	2,1	2,1

Сарчашма: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, КОПҶТ. – Душанбе, 2022. – С. 25, 80.

Тавре ки аз ҷадвали дар боло овардашуда мебинем, захираҳои меҳнатӣ ба таври назаррас афзоиш меёбанд ва гуфтан мумкин аст, ки барои бозори меҳнат дар мамлакати мо имкониятҳои қомилан пурмазмун фароҳам оварда мешаванд; аммо шумораи бекорони расман этирофшуда ҳанӯз ҳам масъалаи муҳим боқӣ мемонад ва агар ба ин рақамҳо шумораи бекорони ғайрирасмӣ этирофшуда илова карда шавад, пас ин маълумот метавонад боиси нигаронӣ гардад.

Баъзан мафҳумҳои «бозори меҳнат» ва «бозори қувваи корӣ» якхела фаҳмида мешаванд, дар ҳоле ки дар асл бояд дарк кард, ки дар илм меҳнат ва қувваи корӣ бо ҳам алоқаманданд, аммо ба ҳеҷ вачҳ якхела нестанд.

Фарқиятҳои ин мафҳумҳо дар хусусиятҳои моле, ки меҳнат харида ва фурӯхта мешавад, баррасӣ карда мешаванд. Ҳамин тавр, агар мо бо бозор саруқор дошта бошем, пас саволи асосӣ ҷавоб ба савол аст: кадом категорияҳо мавзӯи муомилот ҷ хариду фурӯш дар бозори меҳнат мебошанд?

Аз ин рӯ, асоси муҳимтарини методологӣ мушаххас кардани хусусиятҳои предмети бозори меҳнат мебошад. Ҳамчун объекти хариду фурӯш дар бозори меҳнат аксар вақт ҷудо карла мешаванд:

- а) меҳнат;
- б) қувваи корӣ;
- в) хизматрасонии меҳнат ё қувваи корӣ.

Дар айни замон баҳси илмӣ дар бораи он бурда мешавад, ки объекти хариду фурӯш чист: меҳнат, қобилияти корӣ ё қувваи корӣ, ё ин ки хизматҳои меҳнатии пешниҳодшаванда.

Ҳамин тариқ, унсури аввалиндарача ва муҳими хариду фурӯш дар бозори муносири меҳнат меҳнат мебошад.

Аксар вақт олимони мафҳуми «меҳнат» -ро дар адабиёти иқтисодӣ дар ду маъно истифода мекунанд: якум, меҳнат ҳамчун раванд баррасӣ карда мешавад ва дуум, меҳнат як намуди захираҳои иқтисодӣ мебошад. Фарқиятҳои ин истилоҳҳо на танҳо бо хусусиятҳои таҳқиқи ҷанбаҳои гуногуни фаъолияти меҳнати одамон, балки бо ҷанбаҳои хоси истилоҳоте, ки муаллифони гуногун истифода мекунанд, вобаста аст. Ғайр аз он, бо равишҳои гуногун ба мафҳуми «меҳнат» ва муайян кардани нақш ва ҷойгоҳи он дар ҳаёти инсон, инчунин эътироф кардани нақши асосии меҳнат дар ҳаёти шахс ва дар маҷмӯъ ҷомеа муҳим аст. Аввалан меҳнат аз ҷониби назарияи иқтисодӣ, аввал ҳамчун яке аз чор омилҳои асосии истеҳсолот муайян карда мешавад. Муайян карда мешавад, ки ҳадафи истеҳсолот, ба монанди ҳуди раванди меҳнат, ба даст овардани натиҷаи ниҳоӣ мебошад. Масалан, ба ақидаи иқтисоддони англис А. Маршалл, меҳнат гуногунии кӯшишҳои ақлӣ ва ҷисмониро ифода мекунад, ки қисман ё пурра бо мақсади ба даст овардани ягон натиҷа, ба ғайр аз қаноатмандии бевосита аз кори анҷомдодашуда амалӣ карда мешаванд. Олими маъруфи тоҷик Х. Умаров қайд мекунад, ки «меҳнат ҳамчун фаъолияти қувваи қорӣ маҷмӯи амалҳо, муайянкунии сифатӣ ва миқдории вазифаҳои меҳнати қорӣ бо техника ва технология, ташкилотҳои истеҳсолӣ, мавзӯи меҳнат ва маҳорати қорӣ мебошад».

Аксар вақт таърифи меҳнатро аз рӯи К. Маркс ҷудо мекунанд: меҳнат ҳамчун фаъолияти мақсаднокӣ инсон, ки ба табиқ додани ашеи меҳнат ба маҳсулоти тайёр, ки ниёзро қонеъ мекунад, равона карда шудааст. Аз ин рӯ, ба ақидаи А.И. Рофе, меҳнат ин як падидаи муайян аст, на шакли калимавӣ, ба монанди, а) огоҳона; б) мақсаднок; в) эҷодкор; г) қонунӣ ва д) фаъолияти серталаби одамон.

Расман метавон тахмин кард, ки «меҳнат» объекти хариду фурӯш аст, зеро дар бозор барои қорӣ, ба ҳадаф расидан ё ба даст овардани ғайри қорӣ, ки онро ба даст меорад, муҳим аст. Илова бар ин, фаъолияти хоҷагидорӣ қорӣ кардани захираҳои истифодашавандаро дар назар дорад, ки дар аввал барои қорӣ ғайри қорӣ нест.

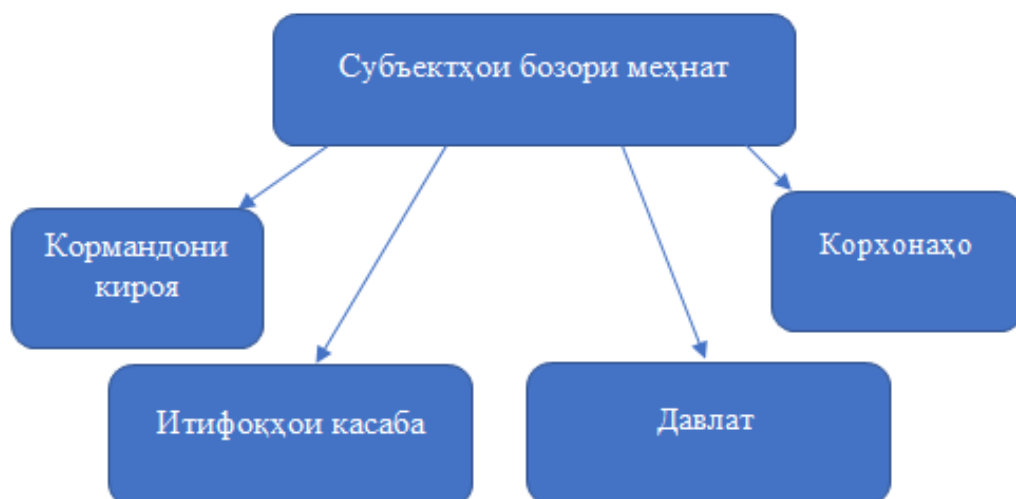
Дар ҳамаи ҳол, илми хориҷӣ бар ин назар аст, ки меҳнат мавзӯи хариду фурӯш нест, бинобар ин, тибқи эъломияи Филадельфия, Созмони байналмилалии меҳнат таърифи принсипалии асосӣ муайян карда шуд, ки меҳнат мол нест.

Ҳангоми баррасии меҳнат ҳамчун моле, ки дар бозори меҳнат фурӯхта мешавад, диққати худро ба он равона кардан лозим аст, ки дар ҷараёни хариду фурӯш фурӯшанда ва харидор пеш аз ҳама дар бораи меҳнати дарпешистода гуфтушунид мекунанд. Харидор дар ҷараёни амалиёт соҳиби натиҷаҳои меҳнат мегардад, зеро охири танҳо дар натиҷаҳои худ зоҳир мешавад. Харидор метавонад соҳиби, истифода, ихтиёрдорӣ онҳо бошад. Фурӯшанда дар навбати худ барои меҳнат нархи онро – музди меҳнатро мегардад. Музди меҳнатро метавон ҳамчун музди истифодаи меҳнат ҳисобид. Дар оянда мубодилаи баробар дар бозори рақобат амалӣ карда мешавад, аммо истифода намешавад. Аз ин лиҳоз, саволҳо дар бораи он, ки раванди хариду фурӯш чӣ гуна сурат мегардад, субъектҳои бозори меҳнат дар ин раванд чӣ манфиатҳо доранд, чӣ гуна танзим кардани ин равандҳо муҳиманд. Мисли ҳама соҳаҳои фаъолият, бозори меҳнат субъектҳои худро дорад, ки дар расми 1 нишон дода шудаанд. Онҳоро муфассалтар дидан мумкин аст дар расми 1.

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Ба субъектҳои бозори меҳнат қорӣ, иттифоқҳои қорӣ, давлат (мақомоти он) ва қорӣ дохил мешаванд.

Қорӣ қорӣ қисми зиёди субъектҳои бозори меҳнат мебошанд. Ба онҳо одамон дохил мешаванд, ки вазифаҳои истеҳсолот надоранд ва аз ҳисоби фурӯши қорӣ қорӣ қорӣ худ - қорӣ қорӣ қорӣ.

Расми 1. Субъектҳои бозори меҳнат

Иттифоқҳои касаба: манфиатҳои кормандони кирояро ҳимоя мекунад.

Давлат ва мақомоти худидоракунии маҳаллӣ ҳамчун субъектҳои муносибатҳои бозорӣ вазифаҳои гуногунро иҷро мекунад, ба монанди:

- * вазифаҳои фароҳам овардани шароит барои рушди муносибатҳои бозорӣ,
- * таъмини шуғли пурра тавассути ҳавасмандгардонии ҳифз ва таъсиси ҷойҳои нави корӣ дар тамоми бахшҳои иқтисодиёт, рушди қувваи корӣ;
- * таҳияи қонунҳо, меъёрҳо ва қоидаҳои ҳуқуқӣ ва таъмини тартиботи ҳуқуқӣ • * ҳифзи ҳамаи субъектҳои бозори меҳнат;

Корхонаҳо. Ҳангоми кушодан ва фаъолият кардани корхонаҳо, онҳо дар айни замон ҷойҳои корӣ эҷод мекунад ва дар ташаккули бозори меҳнат нақши муҳим мебозанд.

Пас, зери мафҳуми меҳнат фаъолияти мақсадноки инсон ё қобилияти амалӣ, муассир ва воқеии инсон барои меҳнат, иҷрои амали мушаххас ё рафтори мақсаднок фаҳмида мешавад. Ғайр аз он, ба назар гирифта намешавад, ки меҳнат бидуни қобилияти корӣ амалӣ карда намешавад, балки чунин қобилиятро танҳо дар ҷараёни фаъолияти меҳнатӣ амалӣ кардан мумкин аст. Нуқтаи назари мо ба ин мавқеъ рост меояд.

Назари дигар ин аст, ки «бозори меҳнат бозори захираҳо мебошад. Дар ин ҳолат субъектҳои асосии хариду фурӯш инҳоянд: корфармо-харидори меҳнат ва соҳиби аз ҷиҳати ҳуқуқӣ озод ва аз ҷиҳати ҳуқуқӣ муҳофизатшуда – фурӯшандаи захираи меҳнат. Фурӯшанда молик ва интиқолдиҳандаи қувваи кори худ ва дар умум маҷмӯи қобилиятҳо барои намудҳои муайяни фаъолияти меҳнатӣ мебошад.»¹⁸¹⁹

Пас, объекти хариду фурӯш захираест, ки қувваи кориро тавсиф мекунад. Аз ин рӯ, «бозори меҳнат» шакли иҷтимоию иқтисодии ҳаракати қувваи корӣ (захираҳои меҳнатӣ) дар низоми дахлдори муносибатҳои хеле рушдёфтаи молӣ-пулӣ мебошад. Бо изҳори мавқеи худ дар бораи баҳс дар бораи бозори меҳнат, Т.Ҷ. Усманова қайд мекунад, ки “он дар ҳақиқат ё ба модели концептуалии К.Маркс ва хулосаҳо дар бораи нобаробарии мубодила ва истифодаи коргари кироя, ё ба назарияи истехсоли омилҳо ва эътирофи баробарии мубодила дар бозори меҳнат оварда мерасонад. Бозори меҳнат ҳамчун мафҳуми илмӣ одатан бо равандҳои алоқаманд аст, ки дар шаклҳои гуногун зоҳир мешаванд ва ҳатман бо ҳаракати қувваи корӣ, ки дар сатҳи ҳаёти ҷамъиятӣ ҷойгир аст, ҳамроҳ карда мешаванд. Ҳаракати қувваи корӣ худ аз худ моҳияти бозори меҳнатро ошкор намекунад,

18 Рынок труда/ под ред. П.Э. Шлендера. – М.: Вуз. учеб., 2004. – С. 30.

19 См.: Рынок труда / под ред. П.Э. Шлендера. – М.: Вуз. учеб., 2004. – С. 30.

зеро он хеле намоён аст. Барои фаҳмидани он, хусусиятҳои умумие, ки табиати дохилии тамоми падидаҳои бозори меҳнатро тавсиф мекунад, бояд муайян карда шаванд. Онҳо бо муносибатҳои асосии бозори меҳнат байни иштирокчиёни мубодилаи ҷамъиятӣ ё муносибатҳои ҷамъиятӣ алоқаманд мебошанд. Аз рӯи хусусият ин муносибатҳо-бевосита дар соҳаи мубодилаи ҷамъиятӣ иқтисодӣ мебошанд”²⁰.

Муносибатҳои иқтисодии бозори меҳнат хеле гуногунанд: онҳо дар марҳилаи муайяни раванди такрористеҳсолкунӣ ба вучуд меоянд, дар ҳама соҳаҳои фаъолияти ҷамъиятӣ зоҳир мешаванд. Дар ин ҳолат муносибатҳои иқтисодии ҳоси бозори меҳнат яке аз ҷанбаҳои ҳастии ҷамъиятиро тавсиф мекунад ва дар шакли абстраксии умумӣ пешниҳод карда мешаванд, категорияи иқтисодиро ифода мекунад. Бозори меҳнат, ки муносибатҳои воқеии иқтисодии мубодиларо дар ҷомеа инъикос мекунад, ки хусусияти объективӣ ва таъиноти муайяни ҷамъиятӣ доранд, ҳамчун категорияи муҳими иқтисодӣ баромад мекунад.

Таснифи муносибатҳои иқтисодии бозори меҳнат дар пайдарпаии зерин амалӣ карда мешавад: муносибатҳои асосӣ, муносибатҳои тартиби дуҷумдараҷа ва тартиби сеҷумдараҷа.

1. Муносибатҳои асосӣ муносибатҳои мушаххаси бозори меҳнат, ки ҳамчун муносибатҳои мушаххаси бозори мубодила – аслан, хариду фурӯш-байни корфармо ва кормандони кироя амал мекунад. Дар ин марҳила амалиёти кирояи меҳнатӣ ва шартномадихии кормандон иҷро карда мешавад. Дар натиҷаи ин муносибатҳо тағйироти сифатии ҳолат ва шаклҳои фаъолияти кормандон ва ашёи меҳнатӣ мувофиқи хусусияти истеҳсолоти амалкунанда ба амал меояд. Кормандон ҳавасмандии рушди касбӣ, ҷой ва маош мегиранд ва корфармо ҳадафҳои худро барои ташкили тиҷорат ва ғайри ин ба даст меорад.

2. Муносибатҳои иқтисодии дуҷумдараҷа дар бозори меҳнат муносибатҳои миёнаравии байни корфармо, биржаи меҳнат ва корманд мебошанд. Ин муносибатҳо ёрирасон мебошанд ва онҳо асосан шароити зарурӣ ва муқаррариро таъмин мекунад. Аммо онҳо бевосита дар мубодилаи меҳнати бозор иштирок намекунад. Биржаҳои меҳнатӣ ба корфармоён кадрҳои заруриро таъмин мекунад ва ба кормандон дар бораи ҷойҳои холии корӣ маълумот медиҳанд.

3. Муносибатҳои иқтисодии дараҷаи сеҷум дар бозори меҳнат низ барои бозори муносибати меҳнат муҳим ва муҳим ба назар мерасанд. Чунин муносибатҳои иқтисодӣ дар бозори меҳнат тавассути механизмҳо ва воситаҳои назорати давлатии муносибатҳои меҳнатӣ ва назаррас муносибатҳои ба ҳам алоқаманд амалӣ карда мешаванд, ки тавассути онҳо ҳимояи ҳуқуқҳои меҳнатии кормандон ва корфармоён ҳангоми бастании шартномаи меҳнатӣ инчунин ҳангоми иҷрои ин ҳуҷҷатҳо амалӣ карда мешавад. Дар ин робита, ин муносибатҳо танҳо барои бозори меҳнат хизмат мерасонанд.

Дар низоми ҳаёти инсон вазифаҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ аз ҷониби кор фарқ ва синтез карда мешаванд, зеро он доираи мураккаби муносибатҳои иқтисодӣ ва иҷтимоиро ҷамъбаст мекунад.

Вазифаи дигари амалии фаъолияти меҳнатӣ ва меҳнат синтези омилҳои хусусияти иқтисодӣ, иҷтимоӣ, иҷтимоӣ-сиёсӣ ва психологӣ мебошад. Дар амал татбиқи намудани фаъолияти корхонаҳо дар шароити бозории хоҷагидорӣ меафзояд. Ин, пеш аз ҳама, муташаккилӣ, коллективӣ, дараҷаи баҳисобгирии ниёзҳо, манфиатҳо, самтҳои арзиши кормандон мебошад. Безътиной ё ноҳада гирифтани ин биноҳо дар ҷараёни фаъолияти меҳнатӣ имкониятҳои эҳтимолии корро хеле маҳдуд ва кам мекунад.

Ҳамин тариқ, дар ҷараёни ислоҳоти бозор маҳдудият ва яктарафагии назари анъанавӣ

20 Усманова Т.Дж. Современный рынок труда: методология исследования. Душанбе. Ирфон. 2004. С.28.

ба раванди меҳнат торафт равшантар мегардад. Бидуни равиши ҳамаҷонибаи назариявӣ ба қор ҳамчун мавзӯи таҳқиқоти илмии иқтисодӣ дар заминаи концептуалии муосир, ки тағйироти куллиро дар муносибатҳои иҷтимоӣ иқтисодии ҷомеа ба назар мегирад ва рафъи бегонагии қорро муайян мекунад, истифодаи самараноки тамоми имкониятҳои эҳтимолии қормандон қариб ғайриимкон аст.

Одатан, ҷанбаҳои ифшоии мафҳуми «бозори меҳнат» бо хусусиятҳои муносибатҳои молӣ-пулӣ дар бозори мазкур, ташаккули муҳити рақобат дар бозор, тағйирот дар раванди ташаккули нархи меҳнат, равандҳои танзими соҳаи иҷтимоӣ-меҳнатӣ, пайдоиши бекорӣ ва кафолатҳои иҷтимоӣ вобаста ба аз даст додани ҷои қор алоқаманданд.

Дар ҳақиқат, бозори меҳнат, ки ба қонунҳои талабот ва пешниҳод иттиҳод мекунад, аз рӯи бисёр услубҳои механизми фаъолияти худ бозори навъи махсус мебошад, ки аз дигар намудҳои бозорҳо як қатор фарқиятҳои ҷиддӣ дорад. Ин аз он сабаб аст, ки танзимкунанда дар ин ҷо на танҳо омилҳои макроиқтисодӣ ва микроиқтисодӣ, балки ба андозаи зиёд маҷмӯи шароити иҷтимоӣ ва иҷтимоӣ - психологӣ мебошад. Ҷунин гуногунрангӣ, маҷмӯии таъсир ба вазъи бозори меҳнат ҳангоми муайян кардани моҳияти ин категория моддаҳои гуногунро дар бар мегирад.

Ҳангоми ошқор кардани моҳияти мафҳуми бозори меҳнат, бояд ҷунин қайд кард: аввалан, қариб ҳамеша бозори меҳнат ҳамчун фазо муаррифӣ ва баррасӣ карда мешавад. Таъкид карда мешавад, ки бозори меҳнат фазои иқтисодӣ ва ҷуғрофӣ – соҳаи шуғл мебошад, ки дар он харидорон ва фурӯшандагони молҳои мушаххас – қувваи қорӣ ҳамқорӣ мекунад. Мувофиқи ин, бозори меҳнат ҳамчун фазо макони муайянест, ки дар он харидорон ва фурӯшандагони қувваи қорӣ волеҳӯранд.

Дар ҳамин ҳол, бо назардошти бозори меҳнат ҳамчун ҷой, ҷизи асосӣ он аст, ки қордони муносибатҳои мушаххаси иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва психологӣ байни тарафҳо ба вуҷуд меоянд, қордони манфиатҳо дар ҷараёни хариду фурӯш, инҷунин хусусиятҳо ва шароити шуғл таъкиб қорда мешаванд.

Дуюм, бозори меҳнатро инҷунин метавон ҳамчун соҳае баррасӣ қорд, ки қорфармоён ва қормандон якҷоя дар шакли коллективӣ ва инҷунин инфиродӣ оид ба музди меҳнат ва шароити меҳнат гуфтушунид мекунад. Аммо он ҷизе, ки ноқиди гирифта мешавад, ин аст, ки соҳа танҳо як қисми низоми яғонаи бозори меҳнат мебошад, ки бо гуногунии муносибатҳои қороя ва истифода, арзебӣ ва рушди қувваи қорӣ фарқ мекунад. Муайян кардани моҳияти муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ, қормандон ва намоёндагони тиҷорат аксар вақт нозуқиҳои истифода ва рушди қормандонро ноқиди мегиранд. Ҳамин тариқ, ин равиш тасаввуроти бозори меҳнатро қорме танг мекунад.

Дар қоробари ин, ба ақидаи олим И. Е. Золин, «бозори меҳнат маҷмӯи муносибатҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, ҳуқуқӣ мебошад, ки байни соҳибони қувваи қорӣ (қормандони қороя) ва қорфармоён (шахсоии воқеӣ ё ҳуқуқӣ) дар қорая шароити қороя, истифода ва муқодилаи қувваи қорӣ ба вуҷуд меоянд».²¹ Ба ақидаи олимони ватанӣ, « ба мафҳуми бозори меҳнат бояд дохил шаванд:

а) тамоми хусусиятҳои меҳнат ва фаъолияти меҳнати аҳолӣ;
б) сатҳи зиндагии аҳолӣ, аз ҷумла мафҳуми сифати ҳаёти меҳнатӣ, ки ин масъалаҳоро дар бар мегирад: музди меҳнати номиналӣ ва воқеӣ ва даромади сатҳи таъмини шароити манзил;

в) хусусиятҳои ҳолати афқори ҷамъиятӣ дар қорая рушди иҷтимоӣ иқтисодии кишвар, рушди соҳаи иҷтимоӣ-меҳнатӣ дар ҳама сатҳҳо».²²

21 Золин И.Е. Рынок труда и занятость в современных условиях: автореф. дис. ... канд. экон. наук. – Нижний Новгород, 2001. – С. 10.

22 Комилов С. Дж. Проблемы управления трудовыми ресурсами Таджикистана. – Душанбе: ТО Рус, 2021. – С. 41-42.

Равиши механикӣ мавҷудияти воситаҳоеро дар бар мегирад, ки метавонанд ба таносуби талабот ва пешниҳод дар бозори меҳнат таъсир расонанд, ки ба шартҳои пешниҳодшудаи фаъолияти меҳнатӣ ва инчунин тағйирёбии нархи меҳнат асос ёфтаанд. Ғайр аз ин, он далел ба назар гирифта намешавад, ки муносибати байни корфармо ва корманд танҳо бо пардохт ва шароити меҳнат маҳдуд намешавад, зеро дар бозори меҳнат доираи муайяни шароитҳои марбут ба рушди қувваи корӣ, шароити мутобиқшавии иҷтимоӣ ва имкониятҳои рушди касбиро мушоҳида кардан мумкин аст.

Ҳамин тариқ, ба маънои маҳдуди бозори меҳнат, онро метавон ҳамчун соҳае фазоӣ баррасӣ кард, ки дар он корфармоён ва кормандон дар якҷоягӣ музокироти дастаҷамъӣ ё инфиродӣ оид ба музди меҳнат анҷом медиҳанд ва дар ин ҳолат шароити меҳнат ҳамчун соҳаи муносибатҳои бозорӣ баррасӣ карда мешавад, ки дар он механизми талабот ва пешниҳод ба қувваи корӣ, нархи меҳнат ташаккул меёбад, тақсимот ва ҳаракати қувваи корӣ вобаста ба рушди зерсохтор таъмин карда мешавад.

Тавре Г.Г. Вукович таъкид мекунад, «дар маънои маҳдуд бозори меҳнат ҳамкориҳои талабот ва пешниҳодро ташкил медиҳад, ки дар натиҷа сатҳи муайяни музди меҳнат муқаррар карда мешавад ва шароити иҷтимоӣ иқтисодии фаъолияти меҳнатӣ ташаккул меёбад».²³ Аз ин рӯ, метавон гуфт, ки тамоми талошҳо барои муаррифии бозори меҳнат дар шакли соҳа, механизм, фазо мафҳумҳои мебошанд, ки бозори меҳнатро ба маънои маҳдуд баррасӣ мекунад, ки тамоми гуногунии шароит ва муносибатҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ, ангеҷаҳо ва манфиатҳои дар низомии бозори меҳнат амалкунандаро ба назар намегиранд.

Дар марҳилаи муосир, равише, ки бозори меҳнатро ҳамчун низомии муносибатҳо мешуморад, афзалтар аст. Ин равиш бозори меҳнатро ба маънои васеъ баррасӣ мекунад.

Асосан ба бозори меҳнат соҳаи мубодила ҳамчун хариду фурӯши меҳнат, соҳаи такрористеҳсоли иқтисодии меҳнатӣ дохил мешавад, ки ба он механизмҳои бозорӣ таълим, омодагии касбӣ, соҳаи истифодаи меҳнат, ки механизмҳои бозорӣ идоракунии кадрҳо дар истеҳсолоти мушаххас фаро мегирад, дохил мешаванд.

Дар натиҷа, бозори меҳнат низомии робитаҳои рақобатпазир байни субъектҳои бозор, яъне корфармоён, кормандон ва давлат дар бораи ба қор қабул кардан, истифодаи кормандон дар раванди муносибатҳои истеҳсолӣ мебошад.

Дар асл, бозори меҳнат як низомии мураккаби иҷтимоӣ иқтисодӣ мебошад, ки маҷмӯи муносибатҳои иҷтимоӣ иқтисодии байни иштирокчиёни муносибатҳои бозорӣ мебошад, ки манфиатҳои иҷтимоӣ иқтисодии худро бо мақсади қонеъ кардани ниёзҳои муайян пайгирӣ мекунад.

Аксар вақт олимони ба ин ақида меоянд, ки бозори меҳнат ба тамоми ҷанбаҳои сиёсати иҷтимоӣ иқтисодӣ зарар мерасонад ва бояд ҳамчун мафҳуми маҷмӯи иҷтимоӣ иқтисодӣ таҳлил карда шавад. Ҳамин тавр, А. И. Рофе чунин мешуморад, ки бозори меҳнат низомии муносибатҳои ҷамъиятӣ мебошад, ки бо киро ва пешниҳоди меҳнат, яъне бо хариду фурӯши он алоқаманд аст; он инчунин фазои иқтисодӣ ва ҷуғрофӣ-соҳаи шуғл мебошад, ки дар он харидорон ва фурӯшандагони молҳои хоси меҳнат ҳамкорӣ мекунад; ниҳоят, ин механизм, ки мувофиқати нарх ва шароити меҳнатро байни корфармоён ва кормандони муздноқ таъмин мекунад.²⁴

Дар натиҷаи муқоисаи мавқеъҳо ва дидгоҳҳои дар адабиёти иқтисодии ватанӣ мавҷудбуда, дар асл бозори меҳнат, эҳтимол дорад, ки таърифи зерини бозори меҳнатро пешниҳод намояд: бозори меҳнат маҷмӯи муносибатҳои иҷтимоӣ иқтисодии ҳамаи субъектҳои муносибатҳои меҳнатӣ мебошад, ки бо мақсади ба қор қабул, татбиқ, арзёбӣ

23 Вукович Г.Г. Рынок труда: учеб. пособие / Г.Г. Вукович, И.В. Гелета. – Ростов н/Д.: Феникс, 2013. – С.5.

24 См.: Рофе А.И. Экономика труда. – М.: КНОРУС, 2010. – С. 13.

ва такмили қувваи корӣ бо мақсади ба даст овардани шугли самаранок ва такрористехсоли қувваи корӣ ташаққул меёбанд.

Ин маънои онро дорад, ки маҳз дар бозори меҳнат маҷмӯи муносибатҳое ба вучуд меоянд, ки тамоми марҳилаҳои рушди қувваи кориро барои ноил шудан ба ҳадафҳои асосии рушди низоми – таъмини шугли самаранок, ки ба такрористехсоли қувваи нави корӣ нигаронида шудааст, ҳисоб мекунад. Бояд қайд кард, ки ин низоми маҷмӯи муносибатҳои мураккаби иҷтимоию иқтисодии байни субъектҳои бозори меҳнат омилҳои асосии фаъолияти ҳаётии захираҳои меҳнатӣ ва дар маҷмӯъ ҳуди бозори меҳнат мебошад, ки дар он ҳар як субъект дар бозор манфиатҳои иҷтимоию иқтисодии худро барои ноил шудан ба ҳадафҳои муқарраршудаи рушд таъқиб мекунад.

Бисёре аз олимони мафҳумҳои «бозори меҳнат» ва «бозори қувваи корӣ» - ро якхела ва баробар мефаҳманд. Бо вучуди ин, бояд қайд кард, ки дар фаҳмиши илмӣ ин категорияҳо ба ҳам алоқаманданд, аммо мо боварӣ дорем, ки онҳо мушобех мебошанд. Фарқиятҳои ин мафҳумҳо “бозори меҳнат” ва “бозори қувваи корӣ” ба хусусиятҳои моле, ки дар бозори меҳнат фуруҳта ва харида мешавад, асос ёфтаанд. Аз ин рӯ, шартҳои муҳимтарини макроиқтисодӣ ин талоши ашъи хариду фуруш дар бозори меҳнат мебошад. Нуқтаи назари мо ба он вобаста аст, ки меҳнат бидуни қобилияти меҳнатии шахс амалӣ карда намешавад ва ин қобилиятро танҳо дар чараёни фаъолияти меҳнатӣ амалӣ кардан мумкин аст. Инчунин нуқтаи назари дигаре дар бораи он вучуд дорад, ки баъзе олимони муқаррароти онро дастгирӣ мекунад, ки бозори меҳнат бозори захираҳо мебошад, яъне объекти хариду фуруш дар ин ҷо захираест, ки қувваи кориро тавсиф мекунад. Аз ин рӯ, «бозори меҳнат» шакли иҷтимоию иқтисодии ҳаракати захираҳои меҳнатӣ мебошад.

АДАБИЁТ

1. Вукович Г.Г. Рынок труда: учеб. пособие / Г.Г. Вукович, И.В. Гелета. – Ростов н/Д.: Феникс, 2013. – С. 5.
2. Гоибназарзода, С. М. Особенности формирования человеческих ресурсов в условиях преобразования рынка труда / С. М. Гоибназарзода, М. Б. Чиллазода // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2020. – № 5. – С. 182-189.
3. Генкин Б.М. Экономика труда. – М.: Норма, 2007. – С. 20.
4. Золин И.Е. Рынок труда и занятость в современных условиях: автореф. дис. канд. экон. наук. – Нижний Новгород, 2001. – С. 10.
5. Комилов С. Дж. Проблемы управления трудовыми ресурсами Таджикистана. – Душанбе: ТО Рус, 2021. – С. 41-42.
6. Омори солони Чумхурии Тоҷикистон, КОПҚТ. – Душанбе, 2022. – С. 702
7. Рофе А.И. Рынок труда. – М.: МИК, 2012. – С. 32-34.
8. Рофе А.И. Экономика труда. – М.: КНОРУС, 2010. – С. 100.
9. Рынок труда/ под ред. П.Э. Шлендера. – М.: Вуз. учеб., 2004. – С. 30.
10. Умаров Х., Юсуфбеков Ю. Труд в условиях социализма. – Душанбе: Ирфон, 1984. – С. 11.
11. Усманова Т.Дж. Современный рынок труда: методология исследования. Душанбе. Ирфон. 2004. С.28.
12. Хушвахтзода, К. Х. Сущность рынка труда и особенности его классификации / К. Х. Хушвахтзода, С. М. Гоибназарзода // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2021. – № 1. – С. 5-16.

ХУСУСИЯТҶОИ РУШД ВА ФАЪОЛИЯТИ БОЗОРИ МЕҶНАТ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Дар ин мақола хусусиятҳои рушди бозори меҳнат дар шароити муосир омӯхта мешаванд. Дар заминаи тартиботи босуръати ҷаҳонӣ, ҷаҳонишавӣ ва навоариҳои технологӣ, сохтор ва динамикаи бозори меҳнат бо мушкилот ва имкониятҳои нав рӯ ба рӯ мешаванд. Муаллиф таъсири автоматизатсия ва зеҳни сунъиро ба талабот ва пешинҳои қувваи корӣ, инчунин талаботҳои таълимӣ ва малақаҳои касбӣ таҳлил мекунад. Дар мақола инчунин масъалаҳои чандирши муносибатҳои меҳнатӣ, афзоиши шугли номувофиқ баррасӣ карда мешаванд. Ба мутобиқсозии қувваи корӣ ба шароити нав, азнавсозии роҳҳои касб ва масъалаҳои ҳифзи иҷтимоии кормандон дар шароити номуайяни диққати калон дода мешавад. Таҳқиқот инчунин масъалаҳои баробарии гендерӣ, диверсификатсияи касбҳо ва таъсири муҳочират ба бозори меҳнатро фаро мегирад. Дар хотима, мақола равишҳои стратегиро барои мутобиқ кардани иқтисодиёт ва бозори меҳнат ба мушкилоти муосир ва фароҳам овардани муҳити устувор ва фарогир барои шукуфоии қувваи корӣ дар оянда тавсиф мекунад.

Калидвожаҳо: бозори меҳнат, қувваи корӣ, муҳочират, шугл, тағйирот, бекорӣ, маориф, муҳочират, ҷойҳои корӣ, касб, сифати зиндагии аҳоли, захираҳои меҳнатӣ, меҳнат, сармоияи инсонӣ, шугли гайрирасмӣ, ҷойҳои корӣ.

Маълумот дар бораи муаллиф: Гоибназарзода Саид Муҳаммадназар -муовини яқум муовини ректор оид ба таълими Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М.Назаршоев ш. Хоруғ, кӯчаи Ш. Шохтемур тел: 992-988-20-45-45;E- mail: ssssaid1985@mail.ru. Холиқов Шодоб Хӯҷамқулович - муовини сардори раёсати таълими Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М.Назаршоев ш.Хоруғ, кӯчаи Ш. Шохтемур тел: 992-931-53-54-54;E- mail: shodob19971985@mail.ru.

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ И РЫНКА ТРУДА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

В данной статье исследуются особенности развития рынка труда в современных условиях. В контексте быстро меняющегося мирового порядка, глобализации и технологических инноваций, структура и динамика рынка труда сталкиваются с новыми вызовами и возможностями. Автор анализирует влияние автоматизации и искусственного интеллекта на спрос и предложение рабочей силы, а также на образовательные требования и профессиональные навыки. В статье также рассматриваются вопросы гибкости трудовых отношений, роста непостоянной занятости. Большое внимание уделяется адаптации рабочей силы к новым условиям, реинжинирингу карьерных путей и вопросам социальной защиты работников в условиях неопределенности. Исследование также охватывает вопросы гендерного равенства, диверсификации профессий и влияния миграции на рынок труда. В заключение, статья обрисовывает стратегические подходы для адаптации экономики и рынка труда к современным вызовам и создания устойчивой и инклюзивной среды для процветания рабочей силы в будущем.

Ключевые слова: рынок труда, рабочая сила, миграция, занятость, трансформация, безработица, образование, миграция, рабочие места, профессия, качества жизни населения, трудовые ресурсы, труд, человечески капитал, неформальная занятость, рабочие места.

Гоибназарзода Саид Муҳаммадназар – первый заместитель проректора по учебной работе Хорогского государственного университета им. М. Назаршоева г. Хорог, улица Ш. Шахтемур, телефон: 992-988-20-45-45, E-mail: ssssaid1985@mail.ru. Холиқов Шодоб Ходжамқулович – заместитель начальника управления образования Хорогского государственного университета имени М. Назаршоева, г. Хорог, улица Ш. Шахтемур, телефон: 992-931-53-54-54; E-mail: shodob19971985@mail.ru

FEATURES OF THE DEVELOPMENT AND LABOR MARKET IN MODERN CONDITIONS

This article examines the features of the development of the labor market in modern conditions.

In the context of a rapidly changing world order, globalization and technological innovation, the structure and dynamics of the labor market face new challenges and opportunities. The author analyzes the impact of automation and artificial intelligence on the supply and demand of labor, as well as on educational requirements and professional skills. The article also discusses the issues of flexibility of labor relations, the growth of non-permanent employment. Much attention is paid to the adaptation of the workforce to new conditions, reengineering of career paths and issues of social protection of workers in conditions of uncertainty. The study also covers issues of gender equality, diversification of professions and the impact of migration on the labor market. In conclusion, the article outlines strategic approaches for adapting the economy and the labor market to modern challenges and creating a sustainable and inclusive environment for the prosperity of the workforce in the future.

Keywords: labor market, labor force, migration, employment, transformation, unemployment, education, migration, jobs, profession, quality of life of the population, labor, labor, human capital, informal employment, jobs.

Ghoibnazarzoda Said Muhammadnazar - first deputy of vice rector for education of Khorug State University named after M. Nazarshoev sh. Khorog, Sh. Shahtemur, phone: 992-988-20-45-45;

E-mail: ssssaid1985@mail.ru **Kholikov Shodob Khojamkulovich** - deputy head of the department of education of Khorug State University named after M. Nazarshoev, Khorog, Sh Shahtemur, street. phone: 992-931-53-54-54; **E-mail:** shodob19971985@mail.ru

УДК: 339.9

МЕЖДУНАРОДНАЯ ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИНТЕГРАЦИЯ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Шарипов С.Б.

Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Со второй половины двадцатого столетия в мировой экономике протекают комплексные процессы конвергенции и взаимного проникновения национальных экономик разных стран, направленные на создание единого экономического организма, известного как международная экономическая интеграция. (МЭИ) [7].

Иностранные исследователи выступили инициаторами исследования явления международной экономической интеграции. Исследованному феномену в трудах различных ученых даны разные трактовки, но важно уточнить, что термин «МЭИ» появился лишь в 1940-х годах, тогда как теория МЭИ рассматривалась еще классиками экономической теории (А. Смит, Д. Рикардо, Дж. Миль), которые были сторонниками свободной торговли (фритредерства) и специализации производства на основе международного разделения труда. Сторонники раннего неолиберализма (В. Репке, М. Аллэ, Дж. Вайнер, Т. Сцитовски, 1950–1960-е гг.) выдвинули идею интеграции на основе спонтанных рыночных сил, но такая интеграция, вероятно, будет иметь негативные последствия, однако таковая, очевидно, будет характеризоваться отрицательными последствиями [9, с. 299–301]. Представители позднего неолиберализма (Б. Баласса) признавали целесообразным компромисс между административными и экономическими инструментами регулирования [5]. Сторонники корпорационализма (С. Рольф, У. Росту) считали, что МЭИ основана на деятельности международных корпораций. С точки зрения представителей структурализма (Г. Мюрдаль, А. Маршалл, Ч. Киндлебергер), центрами МЭИ являются крупные фирмы (ТНК) и целые отрасли промышленности. Неокейнсианцы (Р. Купер, Ф. Вейер, П. Стритен, С. Харрис, Б. Ф. Массел) рассматривали два возможных варианта МЭИ: а) объединение государств со взаимным согласованием экономической политики; б) интеграция с максимальным сохранением национальной

автономии. Сторонники неокейнсианства полагали, что ни один из двух данных вариантов в чистом виде нереализуем, а потому необходимо их оптимальное сочетание [3, с. 299–301]. Теоретики дирижизма (Я. Тинберген, Р. Санвальд, И. Штолер) большее внимание уделяли разработке общей экономической политики. Дирижизм как разновидность неокейнсианского направления отрицал решающую роль рыночного механизма в МЭИ, считая, что рынок способствует нарастанию экономического неравенства между странами. Неофункционализм (Э. Хаас, Л. Линдберг, А. Этзони, 1960–1970-е гг.) объяснял в первую очередь развитие Европейского экономического сообщества: создание наделенных полномочиями наднациональных институтов и передачу государствами им части своих экономических полномочий.

На сегодняшний день наиболее распространены регионалистские теории (возникают с конца 1960-х — начала 1970-х гг.). Регионализм - это интеграционная политика, основанная на административных инструментах, реализуются государствами.

«Новый» регионализм противопоставляется «старому» регионализму (Б. Хеттне): «старый» регионализм существовал в условиях биполярности, а «новый» существует в условиях многополярности; «старый» носил протекционистский характер, а «новый» реализует идеи «открытого» регионализма, совместимого с экономической взаимозависимостью; «старый» четко ориентировался на решение экономических проблем, а «новый» включает торгово-финансовую, экологическую, социальную и др. компоненты; «старый» предусматривал исключительно отношения между государствами, а «новый» предполагает участие негосударственных и субнациональных акторов [2].

Вклад в теорию МЭИ внесли и отечественные экономисты. Например, таджикский ученый-экономист Р.К. Рахимов отмечает, что «путь к интеграции в мировую экономику лежит через внутрорегиональные интеграционные процессы. В субрегионе Центральной Азии имеются все благоприятные условия, предпосылки и возможности для создания интеграционного союза. Объединение усилий центральноазиатских государств необходимо, прежде всего, для того, чтобы противостоять внешним вызовам и угрозам».

Другой таджикский ученый-экономист Т.Н. Назаров констатирует, что «региональная интеграция — это исключительно емкий рынок, простор для свободного маневрирования капитала, его доступа к освоению и использованию богатейших минерально-сырьевых ресурсов при дешевой рабочей силе, которыми располагают многие страны. Именно интеграция создает предпосылки для трансграничного движения товаров, финансовых потоков и формирования общих рынков» [4, С. 264].

Согласно данной концепции, следует отметить, что создание единого рынка на территории различных хозяйственных объединений является одним из важных условий формирования региональной экономической интеграции. Здесь речь идет о свободном перемещении товаров и транспортных средств, рабочей силы, освоении природных ресурсов и развитии инвестиционных отношений в том или ином регионе. Именно формирование региональной интеграции способствует успешному вхождению страны в мировое хозяйство и развитию международных экономических отношений.

Относительно международной экономической интеграции таджикский ученый Л.Х. Саидмурадов верно отмечает, что «международная экономическая интеграция – это новая форма взаимосвязи национальных экономик в рамках региональных интеграционных объединений». Данное определение, на наш взгляд, более конкретно выявляет суть международной региональной интеграции как новой формы хозяйственной связи групп стран, раскрывает её специфику, предпосылки возникновения и развития.

Разрабатывая вопросы интеграции, другой ученый И.А. Асроров отмечает, что: «...Международная экономическая интеграция – это объективный, но в то же время

осознанный, направляемый и регулируемый процесс, приводящий к сближению, взаимоприспособлению и сращиванию национальных экономик для решения отдельных крупных проблем на основе взаимной выгоды и заинтересованности интегрируемых государств» [5, С. 29].

Исходя из данной трактовки, можно сделать вывод касательно объединения усилий для преодоления нынешних проблем и поисков пути решения на основе взаимной выгоды между странами. Из данной концепции вытекает, что в современном мире ни одна страна не в силах самостоятельно решать современные вызовы и угрозы. Практически все страны для решения проблем и устойчивого развития ищут пути вхождения в интеграционные объединения.

Так, профессор Д. О. Кандыёрова отмечает, что «...региональная экономическая интеграция как экономическая категория представляет собой совокупность экономических отношений, возникающих в процессе сближения, взаимоприспособления и сращивания национальных экономик стран, расположенных в одном экономико-географическом регионе мира, имеющих близость уровней экономического развития и степени рыночной зрелости, историко-культурную общность и заинтересованных в совместном использовании природно-ресурсного потенциала региона для обеспечения коллективной защиты от угроз и вызовов глобализации» [8, С. 31-32].

Мы также поддерживаем мнение тех ученых, которые рассматривают региональную интеграцию как экономическую категорию, подчеркивая, что экономическая интеграция возникает в процессе укрепления взаимовыгодных отношений, обеспечения устойчивого экономического развития в результате сотрудничества в отдельном регионе. Следует отметить, что именно сближение, географическое расположение, взаимодополняемость экономик, общность культуры и заинтересованность в совместном процветании порождают экономическую интеграцию как фактор развития мировой экономики в целом.

С точки зрения предмета нашего исследования достойно внимания высказывание экономиста Д.К. Ходжаева, который отмечает, что «...региональная экономическая интеграция – это главный локомотив развития торговых отношений, особенно в энергетических, транспортных отраслях, в туристической, свободного передвижения рабочих ресурсов и капитала, борьба с незаконным оборотом наркотических и психотропных веществ, устранение разнородных санитарных и эпидемиологических катаклизмов и т.п.» [6, С. 7].

Многие ученые-экономисты, исследуя вопросы экономической интеграции делают вывод, что интеграционные объединения имеют положительный характер. В качестве примера можно привести такую организацию как Шанхайская организация сотрудничества, которая в свою очередь сотрудничает практически во всех сферах деятельности начиная от экономического взаимодействия заканчивая культурно-гуманитарными.

Из данной концепции следует, что региональная экономическая интеграция должна охватывать все сферы деятельности для плодотворного сотрудничества, и в этом контексте можно констатировать, что торговые отношения между странами-членами ШОС превышают его потенциал.

В то же время представляется уместным уделять больше внимания институциональному фактору, анализировать структуру институционального компонента МЭИ. Это необходимый элемент, который трансформирует международную перевозку товаров и факторов производства (МПТФП) в международной экономической интеграции. Международная экономическая интеграция представляет собой переплетение

национальных воспроизводственных процессов двух или более стран, целенаправленно проводимых их властями путем унификации межгосударственных экономических стратегий, т. е. имеет место: 1) усиление международной перевозки товаров и факторов производства, ведущее фактически к объединению (в некоторой степени) определенных ресурсов стран; 2) постепенная институционализация международных перевозок товаров и факторов производства, когда формируются институты, обеспечивающие международную перевозку товаров и факторов производства. Другими словами, международная перевозка товаров и факторов производства дополняется институциональным оформлением (регистрируется акт создания интеграционного объединения, создается формализованная организационная структура), происходит гармонизация внешнеэкономической политики стран, унификация производственно-технических и иных стандартов, возникает научно-образовательное сотрудничество и т. д.

В 1961 г. Б. Балассой были выделены этапы МЭИ:

- зона свободной торговли (ЗСТ); ей может предшествовать зона преференциальной торговли);
- таможенный союз (ТС) (ему может предшествовать зона свободной торговли с дополнительной свободой движения капитала): В этом случае внутри интеграционного объединения упраздняются таможенные пошлины, а в отношении третьих стран вводится единый таможенный тариф;
- общий рынок: внутри объединения свободу перемещения получают не только товары и услуги, но и капитал и рабочая сила;
- экономический и валютный союз (ЭВС): помимо всего выше-перечисленного, члены объединения в большей или меньшей степени практикуют единое экономическое регулирование, гармонизируют промышленные стандарты и вводят единую валюту.

При глубокой интеграции страны-участницы формируют единые наднациональные органы ее координации (регулирования) и наднациональный банк или фонд развития. Наднациональная регулирующая система может выполнять следующие функции: выработки и принятие решений, контроль за исполнением.

Наиболее развитым интеграционным объединением (согласно этапам МЭИ) является Европейский союз (ЕС), включающий 28 членов. ЕС является единственным региональным объединением, который соответствует всем критериям экономического и валютного союза. Законодательными органами в Евросоюзе выступают: Совет ЕС (определяет основные стратегические направления интеграционной деятельности) и Парламент ЕС. Высший орган исполнительной власти — Комиссия ЕС. Также исполнительную власть осуществляет Парламент ЕС (принятие бюджета) и ЕЦБ (осуществление кредитно-денежной и валютной политики). Наконец, судебная ветвь представлена Судом ЕС. Комиссия ЕС состоит из 28 членов, ведающих определенными отраслями.

В МЕРКОСУР (общий рынок стран Южной Америки; включает Аргентину, Бразилию, Уругвай, Парагвай, Венесуэлу) законодательная ветвь представлена Советом общего рынка (в составе министров иностранных дел стран-членов) и Совместной парламентской комиссией; исполнительная власть сосредоточена у Группы общего рынка и 10 отраслевых рабочих групп, подчиняющихся Группе; судебные функции осуществляет Постоянный арбитражный суд [4, с. 33].

В СНГ (с точки зрения МЭИ актуальна ЗСТ СНГ) законодательные функции сосредоточены у Совета глав государств и Межпарламентской ассамблеи (разработка предложений). Исполнительная власть представлена Советом глав правительств и Советом

министров иностранных дел. Наконец, судебная ветвь представлена Экономическим судом. В рамках ЕАЭС (Евразийский экономический союз который объединяет Россию, Белоруссию, Казахстан, Киргизию, Армению) законодательные функции сосредоточены у Высшего Евразийского экономического совета, подчиняющегося ему Евразийского межправительственного совета и Евразийской экономической комиссии; последняя осуществляет и исполнительную власть.

Но, например, НАФТА (Североамериканская ассоциация свободной торговли; включает США, Канаду, Мексику) не ставит целью формирование межгосударственных органов регулирования: в ассоциации созданы лишь совместные рабочие органы — Комиссия по свободной торговле и Секретариат.

Наднациональный банк развития интеграционного объединения может быть представлен в виде регионального банка реконструкции и развития, своего рода фонда, который выдает кредиты странам-участницам — на микроуровне (предприятиям) и макроуровне (правительствам).

В Евразийском экономическом сообществе (на его площадке в 2015 г. был создан ЕАЭС) в 2006 г. Россией и Казахстаном был учрежден Евразийский банк развития для содействия осуществлению инфраструктурных, в том числе транспортных и энергетических, проектов. А в рамках МЕРКОСУР в 2007 г. был учрежден Банк Юга [3, с. 36]. Социалистические страны в рамках Совета экономической взаимопомощи также имели такой банк — Международный банк экономического сотрудничества. Другая форма регионального финансирования — отраслевые и целевые фонды. Так, в ЕЭС в 1958–1968 гг. («переходный период» становления общего рынка товаров, услуг, капитала и рабочей силы) был создан аграрный фонд ЕЭС (ФЕОГА), призванный способствовать модернизации аграрного сектора. Сегодня в ЕС, помимо ФЕОГА, существуют, например, Европейский инвестиционный фонд (для поддержки малого и среднего бизнеса), Программа ЕС по занятости и социальным инновациям и т. д. [7, с. 52]. В целях решения проблем евро, возникших на фоне мирового финансово-экономического кризиса, в 2010 г. был создан Европейский фонд финансовой стабильности [8, с. 32]. В МЕРКОСУР был создан Фонд структурной конвергенции для финансирования экономического и социального развития наименее развитых членов блока [3; 34]. Также в 2008 г. был создан Фонд МЕРКОСУР по гарантиям кредитных операций для малых и средних предприятий — участников мероприятий по производственной интеграции МЕРКОСУР [3, с. 15]. В рамках ЕврАзЭС (при участии Армении) главами правительств был учрежден Антикризисный фонд с целью поддержки государств при возникновении у них кассовых разрывов.

Выводы:

1. Международная экономическая интеграция имеет особое значение в современном мире, поскольку способствует углублению экономической кооперации между странами и созданию благоприятных условий для международной торговли и инвестиций.

2. Различные теоретические подходы, такие как теория компаративных преимуществ, теория игр, теория региональной интеграции и теория экономического союза, играют важную роль в объяснении и предсказании процессов интеграции.

3. Преимущества международной экономической интеграции включают увеличение объемов торговли и инвестиций, повышение конкурентоспособности и эффективности экономики, а также снижение торговых барьеров и рисков для участников.

4. Однако интеграция также сталкивается с вызовами, такими как необходимость согласования правовых и экономических аспектов, сохранение национального суверенитета и балансирование интересов различных стран-участниц.

Предложения:

1. Дальнейшее исследование теоретических аспектов международной экономической интеграции является важным для разработки более эффективных стратегий и политик в этой области.

2. Необходимо углубить анализ эффектов международной экономической интеграции на различные секторы экономики, включая сельское хозяйство, промышленность и услуги, с целью определения потенциальных выгод и вызовов для различных отраслей.

3. Политические руководители и международные организации должны обеспечивать активную поддержку интеграционных инициатив, одновременно учитывая интересы всех стран-участниц и разрабатывая механизмы для разрешения возможных споров.

4. Важно проводить образовательные программы и информационные кампании, чтобы повысить осведомленность об экономических и социальных выгодах, связанных с международной экономической интеграцией, и устранить существующие мифы и предрассудки.

5. Необходимо активно сотрудничать с академическим сообществом и проводить научные конференции и семинары для обмена опытом и лучших практик в области международной экономической интеграции.

Данные выводы и предложения помогут углубить понимание и принятие мер по развитию международной экономической интеграции с учетом теоретических аспектов и практических рекомендаций.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алимов Р.К. Шанхайская организация сотрудничества – эффективный инструмент международного сотрудничества // Ежедневник «ASIA-PLUS», Душанбе, 2008, 20 мая. - С. 4-12.
2. Звягельская И.Д. (2005) Центральная Азия: эволюция параметров безопасности стабильности. Мальгин А.В., Наринский М.М. (ред.) Южный фланг СНГ. Центральная Азия–Каспий–Кавказ: энергетика и политика. Москва: Навона. с. 32-46.
3. Каюмов Н.К. Энергетическая безопасность Таджикистана в условиях новых вызовов и угроз // Энергетическое право. 2009. № 2. С. 11-16.
4. Олимов М.А. Проблемы безопасности в Центральной Азии: взгляд на ШОС из Республики Таджикистан//ШОС и проблемы безопасности в Центральной Азии: Материалы международной конференции (5 октября 2005 г.). – Алматы: Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте РК, 2005. – 66 - 72 с.;
5. Содиков, М. С. Экономические приоритеты Республики Таджикистан в контексте сотрудничества со странами ШОС / М. С. Содиков // Государственное управление. – 2021. – № 2(51). – С. 49-57.
6. Шарипов, С. Б. Основные направления углубления интеграционных процессов в рамках ШОС / С. Б. Шарипов // Финансово-экономический вестник. – 2022. – № 1(30). – С. 267-273.
7. Электронный ресурс: Основные события. url:<http://infoshos.ru/ru/?id=72>
8. Электронный ресурс: Учения ШОС «Мирная миссия-2012» стартуют в Таджикистане, url: <https://ria.ru/20120608/668170763.html>

МЕЖДУНАРОДНАЯ ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИНТЕГРАЦИЯ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

В рамках данной статьи автор исследует ключевые теоретические аспекты международной

экономической интеграции. В свете глобализации и усиления международных экономических связей, эта статья предоставляет обзор основных теорий, объясняющих процессы интеграции, и их влияние на мировую экономику. Автор делает акцент на исследовании концепции международной экономической интеграции и ее целей, включая сокращение торговых барьеров, стимулирование экономического роста и создание благоприятных условий для международной торговли и инвестиций. Кроме того рассматриваются основные теории, включая теорию компаративных преимуществ, теорию игр, теорию региональной интеграции и теорию экономического союза и анализируются преимущества и вызовы, связанные с международной экономической интеграцией, включая увеличение объемов торговли и инвестиций, повышение конкурентоспособности и эффективности, а также необходимость согласования правовых, экономических и политических аспектов.

Сведения об авторе: Шарипов Садриддин Бадридинович -Таджикский государственный финансово-экономический университет, доктор философии PhD, доктор по специальности мировой экономики, старший преподаватель кафедры мировой экономики и международной торговли. Адрес: 734045, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14. моб. (+992)918480778 E-mail: s_sadriddin91@mail.ru

ҲАМГИРОИИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ИҚТИСОДӢ: ҶАНБАИ НАЗАРИЯВӢ

Дар доираи ин мақола муаллиф ҷанбаҳои асосии назариявии ҳамгироии байналмилалӣ иқтисодиро мавриди баррасӣ қарор додааст. Дар партави ҷаҳонишавӣ ва афзояндаи робитаҳои иқтисодии байналмилалӣ дар ин мақола шарҳи назарияҳои асосие, ки равандҳои ҳамгироӣ ва таъсири онҳоро ба иқтисоди ҷаҳонӣ шарҳ медиҳанд. Муаллиф ба омӯзиши мафҳуми ҳамгироии байналмилалӣ иқтисодӣ ва ҳадафҳои он, аз ҷумла қоҳиши монеаҳои тиҷоратӣ, мусоидат ба рушди иқтисодӣ ва фароҳам овардани шароити мусоид барои тиҷорати байналмилалӣ ва сармоягузорӣ тавачҷуҳ зоҳир кардааст. Он инчунин назарияҳои асосӣ, аз ҷумла назарияи афзалиятҳои муқоисавӣ, назарияи бозӣ, назарияи ҳамгироии минтақавӣ ва назарияи иттиҳоди иқтисодиро баррасӣ мекунад ва манфиатҳо ва мушкилоти марбут ба ҳамгироии байналмилалӣ иқтисодӣ, аз ҷумла афзоиши тиҷорат ва сармоягузорӣ, афзоиши рақобатпазирӣ ва самаранокӣ ва зарурати ҷанбаҳои ҳуқуқӣ, иқтисодӣ ва сиёсиро ҳамроҳанг месозад.

Маълумоти муаллиф: Шарипов Садриддин Бадридинович – Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, доктори фалсафа (PhD), доктор аз рӯи ихтисоси иқтисодиёти ҷаҳон, муаллими калони кафедраи иқтисодиёти ҷаҳон ва тиҷорати байналмилалӣ. Суроға: 734045, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. моб. (+992)918480778 E-mail: s_sadriddin91@mail.ru

INTERNATIONAL ECONOMIC INTEGRATION: THEORETICAL ASPECT

Within the framework of this article, the author explores the key theoretical aspects of international economic integration. In the light of globalization and increasing international economic ties, this article provides an overview of the main theories that explain integration processes and their impact on the world economy. The author focuses on the study of the concept of international economic integration and its goals, including the reduction of trade barriers, the promotion of economic growth and the creation of favorable conditions for international trade and investment. It also examines major theories, including comparative advantage theory, game theory, regional integration theory, and economic union theory, and analyzes the benefits and challenges associated with international economic integration, including increased trade and investment, increased competitiveness and efficiency, and the need to harmonize legal, economic and political aspects.

Information about the author: Sharipov Sadriddin Badridinovich -The Tajik State Financial and Economic University, Doctor of Philosophy PhD, Doctor of World Economy, Senior Lecturer at the Department of World Economy and International Trade. Address: 734045, Dushanbe, st. Na-khimov 64/14. mob. (+992)918480778 E-mail: s_sadriddin91@mail.ru

ВЛИЯНИЕ ГЕНДЕРНЫХ АСПЕКТОВ НА ДОСТУП ЖЕНЩИН К МЕДИЦИНСКИМ УСЛУГАМ

Шоидарвозова М.С., Ғарибмамадов М.

Институти илмҳои гуманитарии ДДТТ, Донишгоҳи давлатии Хоруғ

В рамках мини исследования на тему «Доступ женщин и девушек к медицинским услугам в отдаленных регионах Горно-Бадахшанской автономной области» были охвачены труднодоступные местности четырех районов ГБАО: Ишкашим, Шугнан, Рушан, Рошткалга. Основной целью данного исследования является выявление факта доступа женщин и девушек к медицинским услугам в отдаленных горных местностях ГБАО, а также влияния гендерных аспектов на данный вопрос. Необходимо отметить, что гендерные аспекты имеют огромную значимость относительно вопроса доступа женщин к медицинским услугам. Женщинам и девушкам, играющие большую роль в семье и в обществе, необходимо создавать условия для доступа к качественным медицинским услугам. Очевидно, что на гендерный вопрос существенное воздействие имеет экономические и социальные стороны жизни людей. Экономически зависимые женщины и девушки в отличие от других членов своей семьи больше подвержены разному роду дискриминации и насилию, по их вопросу доступа к медицинским услугам.

Социальное положение женщин и девушек также может негативно повлиять на качество их жизни. В традиционных сообществах, как правило, домашнее хозяйство всецело может возлагаться на женщин и девушек. Однако не всегда и ни все члены семьи и даже общество признают труд женщины в домашнем хозяйстве, причиной чему считается отсутствие денежных доходов для семьи, а также невидимая и неосязаемая польза для общества. Женщины и девушки целыми днями занимаются домашним хозяйством, а в отдаленных труднодоступных от центров местностях труд, возлагаемый на плечи женщин и девушек может оказаться тяжелым: включая всю работы по дому, ношение воды, сена, дров и т.п. порой из дальних источников. Наравне со всем этим в традиционных обществах прямой обязанностью женщины также является рождение детей и их воспитание. Со временем исторически возложенное бремя на женщин и девушек подрывает их здоровье.

Эти упомянутые и другие социально-экономические факторы во многих странах мира способствовали тому, что Конвенция о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин ООН на своей двадцатой сессии внесла поправки в статью 12 данной Конвенции. Обращаясь к государствам-участникам, куда входит также Таджикистан, Конвенция гласит, что:

1. Государства-участники принимают все соответствующие меры для ликвидации дискриминации в отношении женщин в области здравоохранения, с тем, чтобы обеспечить на основе равенства мужчин и женщин доступ к медицинскому обслуживанию, в частности в том, что касается планирования размера семьи.

2. Независимо от положения пункта 1 настоящей статьи, государства-участники обеспечивают женщинам соответствующее обслуживание в период беременности, родов и послеродовой период, предоставляя, когда это необходимо, бесплатные услуги, а также соответствующее питание в период беременности и кормления [1].

Отражение данных пунктов статьи 12 Конвенции мы находим и в Конституции Таджикистана, где в статье 34 Конституции Таджикистана приводится, что «мать и ребенок находятся под особой защитой и покровительством государства», а статья 38

устанавливает общие гарантии в праве на охрану здоровья и доступа к бесплатной медицине. Конституционный принцип равноправия мужчин и женщин и конституционные гарантии равенства прав человека, указанные выше заложены во все законодательные акты Республики Таджикистан. Кроме того, эти гарантии и принципы равноправия мужчин и женщин послужили основанием для разработки, принятия и реализации политики и стратегий по достижению гендерного равенства между мужчинами и женщинами в Республике Таджикистан [2].

Республика Таджикистан в своем Национальном обзоре РТ по осуществлению Пекинской декларации и Платформы действий (1995г) в разделе женщины и здравоохранение (далее Национальный обзор РТ) приводит, что стратегическими целями по данному направлению являются следующие пять пунктов:

- Стратегическая цель С.1. Расширение доступа женщин на протяжении всей их жизни к соответствующим доступным и высококачественным услугам в области здравоохранения и информации и к услугам в смежных областях.
- Стратегическая цель С.2. Укрепление профилактических программ, направленных на укрепление здоровья женщин.
- Стратегическая цель С.3. Реализация учитывающих гендерные аспекты инициатив, касающихся заболеваний, передаваемых половым путем, ВИЧ/СПИДа и вопросов сексуального и репродуктивного здоровья.
- Стратегическая цель С.4. Содействие исследованиям и распространение информации по вопросам охраны здоровья женщин.
- Стратегическая цель С.5. Увеличение объема ресурсов на охрану здоровья женщин и контроль за деятельностью в этой области [3].

Следует отметить, что Горно-Бадахшанская автономная область, четыре районов которой охвачены исследованием, является горным регионом и считается самым труднодоступным регионом Таджикистана. Это по сути вся восточная часть Таджикистана и занимает 64 100 км². Наряду с Гималаями, Гиндукушем и другими высокогорными краями территория ГБАО считается одним из самых высокогорных мест мира. В области один город – Хорог, 5 районов и 43 сельских общин, называемых джамаатами. Отдаленные джамааты упомянутых пилотных районов в большинстве случаев находятся далеко от районных центров. К примеру, такой отдаленный труднодоступный джамаат Ишкашимского района, как Лангар от административного центра Ишкашим находится в 137 километрах. Джамаат Окмамад Шугнанского района от административного центра данного района Поршинев находится в 130 километрах, или же отдаленность джамаата Джавшангоз от административного центра Рашкалинского района составляет 93 километров. К тому же джамааты настолько могут быть разбросанными по горным массивам, что даже и в наши дни – в век космоса, стремительного развития науки и глобализации могут быть отрезаны от всего мира.

В таких условиях доступ женщин и девушек к медицинским услугам, на наш взгляд, и по сей день остается ключевым и основополагающим вопросом для исследования. На основе упомянутой выше 12-ой статьи Конвенции Таджикистан предпринимает решительные шаги относительно ликвидации дискриминации в отношении женщин, в том числе в сфере здравоохранения. Однако согласно Национальному обзору РТ, недостаточное финансирование сектора здравоохранения, отток квалифицированных кадров до сих пор становится причиной ограниченного доступа к качественным медицинским услугам, что конечно же отражается на здоровье женщин и девушек [4].

Анализ статистических данных относительно наличия больниц, медицинских центров, медицинских пунктов, а также обслуживающего медицинского состава в

отдаленных регионах области показало, что даже в густонаселенных труднодоступных джамаатах ГБАО сильно чувствуется нехватка медицинского персонала. Приведем несколько примеров, которые могут демонстрировать приблизительную картину затронутого вопроса. В джамаате Вранг Ишкашимского района, находящийся в 99 километров от административного центра Ишкашим и, в состав которого входят 7 сел с 776 хозяйством и 6091 населением, существует медицинский пункт, где работают 6 медсестер, но отсутствует дипломированный, профессиональный доктор. Или же в джамаате Шитхарв, находящийся в 107 километров от административного центра Ишкашим, в составе которого насчитываются 204 хозяйств с 1469 населением, есть медицинский пункт тоже с 6-ю медсестрами, однако здесь также нет дипломированного врача. Такая картина, согласно статистическим данным Управления областного здравоохранения, вырисовывается почти во всех отдаленных от центров медицинских пунктов джамаатов ГБАО, т.е. во многих медицинских пунктах при наличии 4-6 медсестер отсутствуют дипломированные врачи, что подтверждает сказанное в Национальном обзоре РТ. Следует сделать вывод, что женщины и девушки отдаленных джамаатов пилотных районов не всегда могут вовремя иметь доступ к необходимым медицинским услугам. Вследствие чего женщины и девушки рано теряют здоровье, что сильно может сказаться не только на качество их жизни, но и здоровье и качество жизни их детей, ибо здоровье детей напрямую зависит от здоровья их родителей, в частности их матерей. Поэтому в число упомянутых пяти стратегии в Национальном обзоре РТ, на наш взгляд, необходимо включить вопрос подготовки большего количества дипломированных врачей из местных отдаленных от центров регионов страны, с последующим их возвратом в родные края и обеспечением работой в их родном селе.

Однако следует отметить, что наравне с упомянутыми факторами сферы здравоохранения на здоровье женщин и девушек также сильно влияет фактор их образованности. В силу не достаточной образованности относительно вопроса охраны своего здоровья не всегда женщины и девушки обращают должного и своевременного внимания на свое здоровье. Следовательно, необходимо усилить стратегическую цель С.4. Содействие исследованиям и распространение информации по вопросам охраны здоровья женщин, указанной в Национальном обзоре РТ, включая в нее проведение информационных тренингов и семинаров среди женщин, в частности молодых девушек относительно вопроса сохранения здоровья и поддержки качественной жизни.

Бесспорно, что «здоровье женщин зависит от улучшения экономического и социального положения – включая образование, условия работы, и уровень жизни» [5]. В современном мире женщины играют огромную роль как в социальной, так и в политической жизни общества. Для полноценного развития семьи роль женщин и девушек несомненно является ключевым. Женщина наравне с мужчиной создает необходимую атмосферу для здорового развития семьи и семейных отношений. Здоровая женщина источник здоровой семьи, а здоровая семья — это условие для развития здорового общества.

ЛИТЕРАТУРА

1. Конвенция о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин. Принята резолюцией 34/180 Генеральной Ассамблеи от 18 декабря 1979 года https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/cedaw.shtml#a2
2. Конституция Республики Таджикистан. (Электронный ресурс) (в редакции референдума от 26.09.1999г., от 22.06.2003 г., от 22.05.2016г.) <https://mfa.tj/ru/main/tadzhikistan/konstitutsiya>
3. UNECE Policy for Gender Equality and the Empowerment of Women: Supporting the SDGs implementation in the UNECE region (2016-2020) (Электронный ресурс)

<https://unece.org> › DAM › publications_and_papers

4. Национальный обзор Республики Таджикистан по осуществлению Пекинской декларации и Платформы действий (1995 года) и итоговых документов двадцать третьей специальной сессии Генеральной Ассамблеи (2000 года) в контексте двадцатой годовщины четверной Всемирной конференции по положению женщин и принятия Пекинской Декларации и Платформы действий в 2015 году. (Электронный ресурс) <https://unece.org> › DAM › publications_and_papers
5. Грант АБР на улучшение материнского и детского здоровья в Таджикистане
6. <https://www.adb.org> › files › gender-health-ru. 4 декабрь 2018

ВЛИЯНИЕ ГЕНДЕРНЫХ АСПЕКТОВ НА ДОСТУП ЖЕНЩИН К МЕДИЦИНСКИМ УСЛУГАМ

В статье рассматривается вопрос взаимосвязи гендерных аспектов и доступа женщин и девушек к медицинским услугам в отдаленных от центров местностях Горно-Бадахшанской автономной области. В рамках мини исследования было выявлено, что невидимые элементы гендерного характера, такие как социальное положение женщин, а также их финансовые возможности сильно влияют на их доступ не только к качественной медицине, но и доступ к самым простым медицинским услугам. Наравне социальных и финансовых факторов, важную роль также в этом вопросе играет образованность самих женщин.

Ключевые слова: гендерные аспекты, медицинские услуги, женщины и девушки, доступ, пилотные районы

Сведение об авторе: Шойдарвозова Марзия Саидвалишоевна, кандидат экономических наук, старший научный сотрудник Института гуманитарных наук НАНТ. Адрес: ГБАО, г.Хорог, ул. Дехоти 45. Тел: 934402842, e-mail: mshoidarvozova@mail.ru. Гарибмамадов Масрур Мансурович, докторант экономического факультета Хорогского Государственного Университета. Адрес: ГБАО, г.Хорог, ул Шотемур 795. Тел 93 503 6053, e-mail: m_garibmamadov@mail.ru

ТАЪСИРИ ОМИЛҲОИ ГЕНДЕРӢ БА МАСЪАЛАИ ДАСТРАСИИ ЗАНОН БА ХИЗМАТРАСОНИИ ТИББӢ

Дар мақола масъалаи робитаи омилҳои гендерӣ ва дастрасии занон ва духтарон ба хизматрасониҳои тиббӣ дар минтақаҳои дур аз марказҳои ноҳиявии Вилояти Мухтори Қўҳистони Бадахшон баррасӣ мегардад. Дар доираи тадқиқоти кўтоҳмуддат оид ба ин масъала муайян гардид, ки омилҳои гендерии ноайён, амсоли мақоми иҷтимоии зан, ва ҳамчунин имконоти молиявии онҳо ба таври ҷиддӣ ба дастрасии онҳо на танҳо ба хизматрасониҳои босифати тиббӣ, балки ба дастрасиашон ба оддитарин хизматрасониҳои тиббӣ таъсир мерасонанд. Дар баробари омилҳои иҷтимоӣ ва молиявӣ дар масъалаи мазкур нақши муҳим таҳсилнокии худи занон бозӣ мекунад.

Калимаҳои калидӣ: гендер, хизматрасонии тиббӣ, занон ва духтарон, дастрасӣ, ноҳияҳои таҳти таҳлил.

Маълумот дар бораи муалиф: Шойдарвозова Марзия Саидвалишоевна, номзади илмҳои иқтисод, ходими калони илмии Институти илмҳои гуманитарии ДДТТ. Адрес: ВАБК, Хоруг, ст. Дехоти 45. Тел: 934402842, e-mail: mshoidarvozova@mail.ru

Гарибмамадов Масрур Мансурович, докторанти факултети иқтисодии Донишгоҳи давлатии Хоруг. Адрес: ВАБК, Хоруг, кўч Шотемур 795 Тел 93 503 6053, e-mail: m_garibmamadov@mail.ru

INFLUENCE OF GENDER ASPECTS ON WOMEN'S ACCESS TO HEALTH SERVICES

The article deals with the issue of relationship between gender aspects and access of women and girls to medical services in remote areas from the regional centers of the Gorno-Badakhshan Autono-

mous Region. As part of a mini-study, it was revealed that invisible elements of a gender issue, such as the social status of women, as well as their financial capabilities, greatly affect their access not only to quality medicine, but also access to the simplest medical services. Along with social and financial factors, the education of women themselves also plays an important role in this matter.

Keywords: gender, health services, women and girls, access, pilot regions

Author information: Shoidarvozova Marziya Saidvalishoevna, Candidate of Economic Sciences, senior researcher at the Institute for the Humanities of the National Academy of Science. Address: GBAO, Khorog. st. Dekhoti 45. Tel: 934402842, e-mail: mshoidarvozova@mail.ru. Garibmamadov Masrur Mansurovich, doctoral student of the Faculty of Economics, Khorog State University. Address: GBAO, Khorog. 795 Shotemur St. Tel. 93 503 6053, e-mail: m_garibmamadov@mail.ru

**КРАЕВАЯ ЗАДАЧА ТИПА ЗАДАЧА РИМАНА, КОГДА
КОЭФФИЦИЕНТ ИМЕЕТ ОСОБЕННОСТИ НЕЦЕЛОГО
ПОРЯДКА И НЕ ГОЛОМОРФНОЙ СТРУКТУРЫ
ДЛЯ СИСТЕМЫ УРАВНЕНИЙ ПЕРВОГО ПОРЯДКА
ЭЛЛИПТИЧЕСКОГО ТИПА**

НАДИРОВА М.И.

Таджикский государственный педагогический университет имени С.Айни

Рассматривается краевая задача Римана, когда коэффициент имеет особенность нецелого порядка и не голоморфной структуры для системы уравнений первого порядка вида.

$$\begin{cases} \frac{\partial u}{\partial x} - \frac{\partial v}{\partial y} = a \cdot u + b \cdot v + f \\ \frac{\partial u}{\partial y} + \frac{\partial v}{\partial x} = a \cdot u - b \cdot v + g \end{cases} \quad (1)$$

В комплексном виде это система имеет вид:

$$\frac{\partial u}{\partial \bar{z}} = A(z) \cdot U(z) + B(z)$$

И.Н. Векуа [1] показал, что решения системы уравнения (1) имеет вид:

$$U(z) = [F(z) + \Phi(z)] \cdot e^{\omega(z)},$$

где

$$F(z) = -\frac{1}{\pi} \int_D \frac{B(\zeta) e^{-\omega(\zeta)}}{\zeta - z} d\zeta, \quad \omega(z) = -\frac{1}{\pi} \int_D \frac{A(\zeta)}{\zeta - z} d\zeta,$$

$\omega(z)$ – аналитическая функция, $\omega(z)$ – обладает известными свойствами

- 1) $\omega(z)$ – принадлежит классу $C_{\bar{z}}(D + \Gamma)$;
- 2) $\omega(z)$ – во всей плоскости непрерывны;
- 3) $\omega(z)$ – аналитическая функция в области D^- ;
- 4) $\omega(\infty) = 0$;
- 5) $|\omega(z_2) - \omega(z_1)| < A|z_2 - z_1| \cdot \mathfrak{g}|z_2 - z_1|$.

Постановка задачи. Пусть Γ – контур, состоящий из $m+1$ простых замкнутых контуров типа Ляпунова $\Gamma_0, \Gamma_1, \dots, \Gamma_m$, ограничивающих связную область D^+ . Дополнительную к ней часть плоскости, состоящую из суммы m конечных односвязных областей D_k^- ($k = 1, 2, \dots, m$) и бесконечной области D_0^- , будем в дальнейшем для краткости называть также областью и обозначать через D^- . Класс функций суммируемых

со степенью p на контуре Γ , будем как обычно, обозначать $L_p(\Gamma)$.

Теперь сформулируем задачу Римана следующим образом:

Найти функцию $U^\pm(z)$ – аналитической в областях $D^\pm$, имеющие почти всюду на контуре Γ . Условия $U^\pm(z)$ – предельные значение принадлежащие $L_p(\Gamma)$ при $p > 0$, причём $U^-(\infty) = 0$, и удовлетворяющие краевому условию

$$U^+(t) = G(t)U^-(t) + g(t) \quad (2)$$

где $g(t) \in L_p(\Gamma)$ $G(t)$ – непрерывная функция, нигде не обращающаяся в нуль.

Индексом задачи, как приятно, назовём целое число

$$\varkappa = \sum_{k=0}^m \varkappa_k, \quad \varkappa_k = \frac{1}{2\pi} [\arg G(t)]_{\Gamma_k}.$$

Приращение берётся с учётом обхода. Последние считается положительным, если оставляет D^+ слева задача Римана для случая, когда $G(t)$ и $g(t)$ удовлетворяют условию Гельдера, решена в замкнутой форме Ф.Д. Гаховым [2]. Б.В. Хведелидзе обобщил это решение на случай многосвязной области [3] и д, суммируемой со степенью $p > 1$.

В настоящей заметке мы покажем, что результаты Ф.Д. Гахова относительно краевой задачи Римана верна и тогда, когда $G(t)$ лишь непрерывна.

Л.Г. Михайлов [4] рассматривая граничную задачу типа Римана для системы уравнений эллиптического типа отмечал, что коэффициент задачи Римана нигде не обращался в нуль и удовлетворял условию Гельдера, что исключало возможность обращения его в бесконечность. Допуская, что коэффициент задачи типа Римана в отдельных точках контура обращается в нуль или бесконечность комплексно-сопряжённого вида изучена работе Нурулло Усмонова, Сайхуна Шавкатзода [5], [6].

Здесь мы проведём исследования краевая задача типа задачи Римана, когда коэффициент имеет особенности не целого порядка и не голоморфной структуры для системы уравнений первого порядка эллиптического типа.

ЗАДАЧА. Найти функцию $U^+(z)$ регулярное решение (1) в области D^+ и $U^-(z)$ – аналитическая в области D^- , имеющих конечный порядок на бесконечности по следующий условию на контуре

$$U^+(t) = \frac{\prod_{r=1}^{\mu} |t - \alpha_r|^{\delta_r}}{\prod_{j=1}^{\gamma} |t - \beta_j|^{s_j}} G_1(t)U^-(t) + g(t), \quad (3)$$

где $G_1(t)$ – непрерывная функция и $G_1(t) \neq 0$, $g(t) \in \dot{I}(\tilde{A})$. α_r, β_j – разные

точки контура, $\delta = \sum_{r=1}^{\mu} \delta_r$, $S = \sum_{j=1}^{\gamma} s_j$, δ_r, s_j – любое вещественные число.

Подставляя значение

$$U^+(t) = [F(t) + \Phi^+(t)] \cdot e^{\omega(t)}, \quad U^-(t) = [F(t) + \Phi^-(t)] \cdot e^{\omega(t)} \quad \text{в краевое}$$

условие (3), получим:

$$[F(t) + \Phi^+(t)] \cdot e^{\omega(t)} = \frac{\prod_{r=1}^{\mu} |t - \alpha_r|^{\delta_r}}{\prod_{j=1}^{\gamma} |t - \beta_j|^{\delta_j}} G_1(t) [F(t) + \Phi^-(t)] \cdot e^{\omega(t)} + g(t),$$

если разделим краевое условие на $e^{\omega(t)}$, тогда получим, следующую задачу.

$$F(t) + \Phi^+(t) = \frac{\prod_{r=1}^{\mu} |t - \alpha_r|^{\delta_r}}{\prod_{j=1}^{\gamma} |t - \beta_j|^{\delta_j}} G_1(t) [F(t) + \Phi^-(t)] + g(t) e^{-\omega(t)}$$

или

$$\Phi^+(t) = \frac{\prod_{r=1}^{\mu} |t - \alpha_r|^{\delta_r}}{\prod_{j=1}^{\gamma} |t - \beta_j|^{\delta_j}} G_1(t) \Phi_1^-(t) + g_1(t) \quad (4)$$

где $\Phi_1^-(t) = F(t) + \Phi^-(t)$ $g_1(t) = g(t) e^{-\omega(t)} - F(t)$.

Так как

$$\prod_{r=1}^{\mu} |t - \alpha_r|^{\delta_r} = \prod_{r=1}^{\mu} (t - \alpha_r)^{\delta_r} \cdot e^{-2i \sum_{r=1}^{\mu} \theta_r^{(1)} \delta_r}, \quad \theta_r^{(1)} = \arg \theta_r^{(1)}$$

$$\prod_{j=1}^{\gamma} |t - \beta_j|^{\delta_j} = \prod_{j=1}^{\gamma} (t - \beta_j)^{\delta_j} \cdot e^{-2i \sum_{j=1}^{\gamma} \theta_j^{(2)} \delta_j}, \quad \theta_j^{(2)} = \arg \theta_j^{(2)}. \quad (5)$$

Если подставит равенства (5) на равенство (4) тогда имеем:

$$\Phi^+(t) = \frac{\prod_{r=1}^{\mu} (t - \alpha_r)^{\delta_r}}{\prod_{j=1}^{\gamma} (t - \beta_j)^{\delta_j}} G_1(t) e^{2i \left(\sum_{j=1}^{\gamma} \theta_j^{(2)} \delta_j - \sum_{r=1}^{\mu} \theta_r^{(1)} \delta_r \right)} \Phi_1^-(t) + g_1(t) \quad (6)$$

Обозначим

$$\sum_{r=1}^{\mu} \delta_r = \sum_{r=1}^{\mu} (p_r^{(1)} - q_r^{(1)}), \quad \sum_{j=1}^{\gamma} \delta_j = \sum_{j=1}^{\gamma} (p_j^{(2)} - q_j^{(2)}),$$

$$\sum_{r=1}^{\mu} p_r^{(1)}, \sum_{j=1}^{\gamma} p_j^{(2)} - \text{целые числа,} \quad \sum_{r=1}^{\mu} q_r^{(1)}, \sum_{j=1}^{\gamma} q_j^{(2)} - \text{их дробная часть,}$$

$$0 < \sum_{r=1}^{\mu} q_r^{(1)} < 1, \quad 0 < \sum_{j=1}^{\gamma} q_j^{(2)} < 1$$

т.е. . Преобразуем краевое условие (6)

$$\Phi^+(t) = \frac{\prod_{r=1}^{\mu} (t - \alpha_r)^{p_r^{(1)}}}{\prod_{j=1}^{\gamma} (t - \beta_j)^{p_j^{(2)}}} \cdot \frac{\prod_{r=1}^{\mu} (t - \alpha_r)^{-q_r^{(1)}}}{\prod_{j=1}^{\gamma} (t - \beta_j)^{-q_j^{(2)}}} e^{2i \left(\sum_{j=1}^{\gamma} \theta_j^{(2)} s_j - \sum_{r=1}^{\mu} \theta_r^{(1)} \delta_r \right)} G_1(t) \Phi_1^-(t) + g_1(t)$$

или

$$\Phi^+(t) = \frac{\prod_{r=1}^{\mu} (t - \alpha_r)^{p_r^{(1)}}}{\prod_{j=1}^{\gamma} (t - \beta_j)^{p_j^{(2)}}} G_2(t) \cdot \Phi_1^-(t) + g_1(t) \tag{7}$$

$$G_2(t) = \frac{\prod_{r=1}^{\mu} (t - \alpha_r)^{-q_r^{(1)}}}{\prod_{j=1}^{\gamma} (t - \beta_j)^{-q_j^{(2)}}} e^{2i \left(\sum_{j=1}^{\gamma} \theta_j^{(2)} s_j - \sum_{r=1}^{\mu} \theta_r^{(1)} \delta_r \right)} G_1(t)$$

где

Пологая в равенства (7)

$$\Phi_1^-(z) = \prod_{j=1}^{\gamma} (z - \beta_j)^{s_j^{(2)}} \cdot z^{-s^{(2)}} \Phi_2^-(z)$$

имеем:

$$\Phi^+(t) = \prod_{r=1}^{\mu} (t - \beta_j)^{s_j^{(2)}} \cdot t^{-s^{(2)}} \Phi_2^-(t) + g_1(t) \tag{8}$$

Для дальнейшего исследования нам нужно, чтобы функция $g_1(t)$ была дифференцируема достаточное число раз.

Построим интерполяционный многочлен $T(t)$, так чтобы он удовлетворял следующим равенством.

$$g_1^{(l)}(\alpha_r) = T^{(l)}(\alpha_r) \quad (r = 1, 2, \dots, \mu, \quad l = 0, 1, \dots, p_r^{(1)} - 1) \tag{9}$$

Используя равенство (9) краевое условие (8) перепишем в следующем виде:

$$\Phi^+(t) - T(t) = \prod_{r=1}^{\mu} (t - \alpha_r)^{p_r^{(1)}} t^{-s^{(2)}} G_2(t) \Phi_2^-(t) + g_1(t) - T(t)$$

или

$$\Phi_1^+(t) = \prod_{r=1}^{\mu} (t - \alpha_r)^{p_r^{(1)}} t^{-s^{(2)}} G_2(t) + \prod_{r=1}^{\mu} (t - \alpha_r)^{p_r^{(1)}} g_2(t) \quad (10)$$

где

$$\Phi_1^+(t) = \Phi^+(t) - T(t)$$

$$\prod_{r=1}^{\mu} (t - \alpha_r)^{p_r^{(1)}} g_2(t)$$

Разделив краевое условие (10) на $\prod_{r=1}^{\mu} (t - \alpha_r)^{p_r^{(1)}}$ имеем:

$$\frac{\Phi_1^+(t)}{\prod_{r=1}^{\mu} (t - \alpha_r)^{p_r^{(2)}}} = t^{-s^{(2)}} G_2(t) \Phi_2^-(t) + g_2(t)$$

или

$$\Phi^+ t = t^{-s} G t \Phi^- t + g t$$

где

$$\Phi_2^+(t) = \frac{\Phi_1^+(t)}{\prod_{r=1}^{\mu} (t - \alpha_r)^{p_r^{(2)}}}$$

Итак, нами получена задача с непрерывными коэффициентами для нее справедливо теорема.

ТЕОРЕМА.

Пусть $G_1(t)$ – непрерывная функция в контуре Γ . $\mathfrak{a} = \text{Ind} G_1(t)$ $g(t) \in H(\Gamma)$, тогда:

при $\mathfrak{a} - s^{(2)} = 0$, краевая задача имеет единственное решение (в классе функций интегрируемых на контуре);

при $\mathfrak{a} - s^{(2)} > 0$, краевая задача безусловна, разрешима и имеет $\mathfrak{a} - s^{(2)}$ линейно независимых решений;

При $\mathfrak{a} - s^{(2)} < 0$, краевая задача разрешим. Если выполняется $\left| \mathfrak{a} - s^{(2)} \right|$ условие разрешимости.

ЛИТЕРАТУРА

1. Векуа И.Н. Системы дифференциальных уравнений первого порядка эллиптического типа и граничные задачи с применением к теории оболочек.- Матем.сб. 1952.Т31(73), 217 – 314с.
2. Гахов Ф.Д. «Краевые задачи». - М.: Наука – с 640
3. Хведелидзе Б.В. «Линейные разрывные граничные задачи теории функций с сингулярными интегральными уравнениями и некоторые их приложения».-Труды Тбилисского Математического института АН грузин. ССР, 1956г. Т.23. 3-158.
4. Михайлов Л.Г. Краевая задача Римана для системы уравнений эллиптического типа.-уч.записки ТГУ-сталинабад, 1955с. 19-26с.
5. Усмонов Н., С. Шавкатзода. Сингулярная граничная задача линейного сопряжения

для системы уравнений эллиптического типа. Известия АН РТ. 2016. №3(164) – с 32-34.

6. Усмонов Н., С. Шавкатзода «Сингулярная краевая задача Римана для системы уравнений эллиптического типа» / Н. Усмонов, С. Шавкатзода // ДАН РТ. 2016. Том 59. №9-10 – с 373-379.

КРАЕВАЯ ЗАДАЧА ТИПА ЗАДАЧА РИМАНА, КОГДА КОЭФФИЦИЕНТ ИМЕЕТ ОСОБЕННОСТИ НЕЦЕЛОГО ПОРЯДКА И НЕ ГОЛОМОРФНОЙ СТРУКТУРЫ ДЛЯ СИСТЕМЫ УРАВНЕНИЙ ПЕРВОГО ПОРЯДКА ЭЛЛИПТИЧЕСКОГО ТИПА

Из исследования можно сделать вывод: число решений задачи в классе функций, ограниченных на контуре, не изменяется от наличия нулей у коэффициента задачи и уменьшается на суммарный порядок всех полюсов. В частности, если индекс оказывается меньше суммарного порядка полюсов, то задача неразрешима в классах ограниченных функций. Установлено, что число решений задачи в классе функций, ограниченных на контуре не изменяется от наличия полюсов сопряженно-аналитического характера у коэффициента задачи и уменьшается на суммарный порядок всей нулей сопряженно-аналитического характера.

Ключевые слова: аналитическая функция, эллиптическая система, непрерывная функция, функция удовлетворяющие условию Гельдера, интерполяционный многочлен, каноническая функция, нуль, полюс.

Информация об авторе: НАДИРОВОЙ Мохрухсор Иноятуллоевна – докторант (Phd) кафедры математического анализа. 734003, Республики Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки 121, Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддин Айни. Тел.: 987941593; E-mail: moh.nodirova@mail.ru

Аз тадқиқот чунин хулоса бармеояд: шумораи ҳалҳои масъала дар синфи функсияҳои дар контур маҳдуд, аз нулҳои коэффисиент тағйир намеёбад, аммо суммаи қутбҳо кам мешавад. Дар ҳолати хусусӣ агар индекс аз суммаи қутбҳо кам бошад, масъала ҳалнашаванда мебошад. Муайян карда шудааст, ки қутбҳои ҳамроҳшудаи коэффисиент ба шумораи ҳалҳои масъала таъсир намерасонанд, аммо нулҳои ҳамроҳшудаи коэффисиент ба шумораи ҳалҳо таъсир мерасонанд.

Калимаҳои калидӣ: функсияи аналитикӣ, системаи эллиптикӣ, функсияи бифосила, функсияи синфи Гелдер, бисёраъзогии интерполясионӣ, функсияи каноникӣ, нол, қутб.

Маълумот дар бораи муаллиф: НАДИРОВА Мохрухсор Иноятуллоевна – докторант аз рӯи ихтисоси (Phd) дар кафедраи анализи математикӣ. 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рудаки 121, Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Тел.: 987941593; E-mail: moh.nodirova@mail.ru

A BOUNDARY VALUE PROBLEM OF THE RIEMANN PROBLEM TYPE, WHEN THE COEFFICIENT HAS FEATURES OF NON-INTEGER ORDER AND NON – HOLOMORPHIC STRUCTURE FOR A SYSTEM OF FIRST – EQUATIONS OF ELLIPTIC TYPE

From the study we can conclude: the number of solutions to the problem in the class of functions bounded on the contour does not change due to the presence of zeros in the coefficient of the problem and decreases by the total order of all poles. In particular, if the index turns out to be less than the total order of the poles, then the problem is unsolvable in classes of bounded functions. It has been established that the number of solutions to the problem in the class of functions bounded on the contour does not change due to the presence of poles of a conjugate-analytic nature in the coefficient of the problem and decreases by the total order of all zeros of a conjugate-analytic nature.

Key words: analytic function, elliptic system, continuous function, function satisfying the Hölder condition, interpolation polynomial, canonical function, zero, pole

Information about the author: NADIROVA Mohrukhsor Inoyatulloevna - PhD student at the

ТДУ. 634.(075.8)

ОБҶУНҶОИШИ БАРГ ВОБАСТА АЗ УСУЛИ ОБӢРӢ ВА ШАРОИТИ ЭКОЛОГӢ

Шарипов У.Ғ., Рашидов Н.Ҷ., Гулов С.М.

Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш.Шотемур,
ДПДТТ ба номи ак. М.С.Осимӣ

Донистани равандҳо, ки речаи обнигоҳдории растаниҳои мевагию сабзавоти ро идора мекунад, яке аз шартҳои зарурии барои ҳалли имконияти баланд бардоштани ҳосилнокӣ мебошад. Бе аниқ кардани принципҳои танзими мубодилаи об, муайян намудани сохтори функционалии растанӣ ва системаи муносибатҳои физиологӣ, ки алоқаи зарурии равандҳои ҳаёти растаниро таъмин менамояд, равандҳои афзоиширо фаҳмидан мумкин нест [1, 2, 3].

Дар айни замон, таҳқиқоти ҷанбаҳои гуногуни мубодилаи об вобаста аз равандҳои физикӣ ва биохимиявии интиқоли намӣ дар сатҳи мембранаҳо ва ҳуҷайраҳои алоҳида, то ба сатҳи масъалаҳои экологӣ дахл дорад. Ташаккули элементҳои ҳосилнокӣ аз оғози ҳаёти мевагиҳо, дар ниҳолхона аллакай гузошта мешавад ва асосан аз ҷониби сатҳи барг муайян карда мешавад [4].

Майдони сатҳи барг, гарчанде ки он ба хусусияти генетикӣ вобастааст, аммо аз тағйирёбии равандҳои агротехникӣ дар ҳудуди муайян, инчунин ба тағйирёбӣ имконпазир аст ва аз омилҳои гуногун вобаста мебошад. Дар ин бобат обёрӣ роли калонро мебозад. Масалан, зиёд намудани миқдори ғизои маъданӣ дар ниҳолхона андозаи баргҳои ниҳолҳоро ба таври назаррас зиёд карда, миқдори хлорофиллро афзоиш дод, ки имконияти баланди мутобикшавии ниҳоли шинонидашударо ба шароити муайян кард [5].

Қисми асосии бофтаҳои растаниҳои меваю буттамевагиҳо об ташкил намуда, 65—86 фоизи вазни умумии онҳоро ташкил медиҳад. Функсияи об дар ҳаёти растаниҳо бисёр калон буда, он дар ҳалшавӣ ва интиқоли моддаҳои ғизоӣ тавассути реша ва танаи растанӣ ба амал меояд, речаи ҳарорати растаниҳоро ба танзим мебарорад, тургори зарурии ҳуҷайраҳо нигоҳ дошта мешавад, дар сохтан ва нигоҳ доштани фаъолияти ҳаётии ҳуҷайра иштирок мекунад. Об, ки ба растанӣ ворид мешавад, ҳангоми транспирасияи баргҳо қариб пурра сарф мешавад [6]. Маълум аст, ки навҳои мевагӣ ба намӣ серталабанд, ҳатто дар сурати боришоти якхела дар як сол ба ҳисоби миёна 700 - 800 мм, ба обёрӣ сунъӣ ниёз доранд. Ба як гектар боғ ҳар сол камаш то 7 - 8 ҳазор метри мукааб об сарф мешавад.

Муносибат ба об дар навҳои мевагӣ вобаста ба хусусиятҳои биологии навъ ва решаҳо, таркиби агрохимиявӣ ва механикӣ хок, минтақаи нашъунамои онҳо, синну сол ва сарбории ҳосили дарахту буттаҳо фарқ мекунад.

Аз ҳад зиёди гармӣ ва об, инчунин норасоии онҳо ба ҳаётгузаронии барг ва тамоми растанӣ бевосита таъсир мерасонад [7].

Дар минтақаи Унҷӣ, ноҳияи Б.Ғафуров, ки дар он ҷо тадқиқотҳои мо гузаронда шудааст замин санглох буда, филтршавии саҳти об ба амал меояд ва ин водор мекунад, ки обёрӣ тез-тез гузаронида шавад. Дар ин минтақа ҳарорати миёнаи ҳаво дар тобистон ба 38°C мерасад. Дар шароити Тоҷикистон равандҳои физиологии речаи обӣ, инчунин ба

хушксолӣ ва гармӣ тобовар будани зардолу маълумотҳо кам дақиқ карда шудаанд.

Нашъунамо ва серҳосилии дарахтони мева асосан ба дараҷаи бо нам таъмин будани онҳо вобаста аст. Тадқиқотҳо оид ба речаи обии растаниҳо, яке аз нишондиҳандаҳои характернок ва муҳим буда, об дар қисми барг ва миқдори обнигоҳдории онҳо нишондиҳандаҳои муҳим аст. Ба ин муносибат мо бо мақсади муқаррар намудани миқдори умумии об дар барг, ки тағйироти нишондиҳандаҳоро дар рушди дарахтон ба вучуд меоварад, омӯзиш гузаронидем.

Макон ва методикаи тадқиқот

Минтақаи таҷрибави дар Тоҷикистони Шимолӣ - вилояти Суғд, ноҳияи Б.Гафуров, дар Ҷамияти Саҳҳомии Кушодаи «Урунхӯчаев», бригадаи №36, минтақаи Тиллотеппа ҷойгир буд.

Омӯзиши ду навъи зардолуи дар ин минтақа паҳнғашта - Мирсанҷалӣ ва Бобои (дар вилояти Суғд назидик 54%), ки соли 2013 бо нақшаи бх4 м (расми 1) шинонида шуда буданд, вобаста аз усули обёрӣ қарор гирифт. Майдони боғи навъи Мирсанҷалӣ 1,0 га ва навъи Бобои 0,80 га, масоҳати умумии майдони таҷриба 1,8 га.

Қобилияти об нигоҳдории бофтаҳои растанӣ яке аз омилҳои мебошад, ки муқовимат ба беобшавиро муайян мекунад, ки мо онро аз рӯи талафоти об дар баргҳо ҳангоми хушк шудани онҳо дар давоми 12 соат баҳо медиҳанд. Миқдори обро дар барг бо воситаи методикаи Кушниренко баркаши, хушк намудани маводи тақиқоти – баргҳо дар термостат то пурра пайдо намудани вазни хушкӣ онҳо, дар ҳарорати 105°C дар давоми 12 соат гузаронидем. [Кушниренко, Курчатова, Крюкова, 1975]. Ҳисобро аз рӯи формулаи зерин гузаронидем:

$$A=100 \times (b-v) / b-a,$$

дар ин ҷо А – миқдори об аз вазни тари лаъличаҳо, %;

а – вазни лаъличаи холи, г;

б – вазни лаълича бо барги тар, г;

в – вазни лаълича бо барги хушкшуда, г.

Обнигоҳдории баргро ҳамасола дар моҳи июл 1 рӯз пеш аз обёрӣ ва 1 рӯз баъди обёрӣ гузаронидем.

Натиҷа ва муҳокима

Раванди талафи об мураккаб буда, ба сохти анатомии узвҳо, таркиби химиявӣ ва хосиятҳои таркиби протоплазма, фаъолияти об дар ҳучайра ва ҳолати физиологии растанӣ вобаста аст. Нишондиҳандаҳои об дар барги дарахтони зардолу аз рӯи вариантҳои таҷриба дар ҷадвал оварда шудааст. Чуноне, ки дида мешавад вобаста ба навъ ва усули обёрӣ фарқият вучуд дорад. Аз рӯи дар як муддати муайян дар баргҳои растаниҳо талаф шудани об (баъди хушккунӣ-назоратӣ) ба назар мерасад, ки баргҳои дарахтони навъи Мирсанҷалӣ қобилияти сустари об нигоҳ доштанро аниқ намудем. Дар ин навъ талафи об ҳангоми хушк намудан дар давоми 6 соат 68 % ва аз ин ҳам зиёдро ташкил дод. Баландтар будани обнигоҳдории баргҳои навъи Бобои, яке аз аломатҳои ба шароити номусоиди берунӣ беҳтар мутобиқ шудани он мебошад.

Агар таъсири талаф шудани об дар вақти хушк шудани баргҳо ба назар гирем, пас ба чунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки қобилияти обнигоҳдории дарахтони ҳарду навъ новобаста аз усули обёрӣ амалан фарқи калон надорад (66,2-68,0%). Инчунин аз нишондиҳандаҳои ҷадвал мушоҳида намудан мумкин аст, ки натиҷаҳо вобаста аз муҳлати гирифтани намуна байни якдигар фарқият доранд. Дар вақти сахар соати 9.00 аз ҳама нишондиҳандаҳои баландтарин дар баргҳои тар (24,5-26,1 г) гирифта шуд, дар соатҳои 12.00 ва 15.00 бошад новобаста аз навъ, аз ҳама нишондиҳандаҳои камтарин (20,1-22,8 г). Лекин бояд қайд намуд, ки нишондиҳандаҳои қобилияти обнигоҳдоштани барги дарахтони

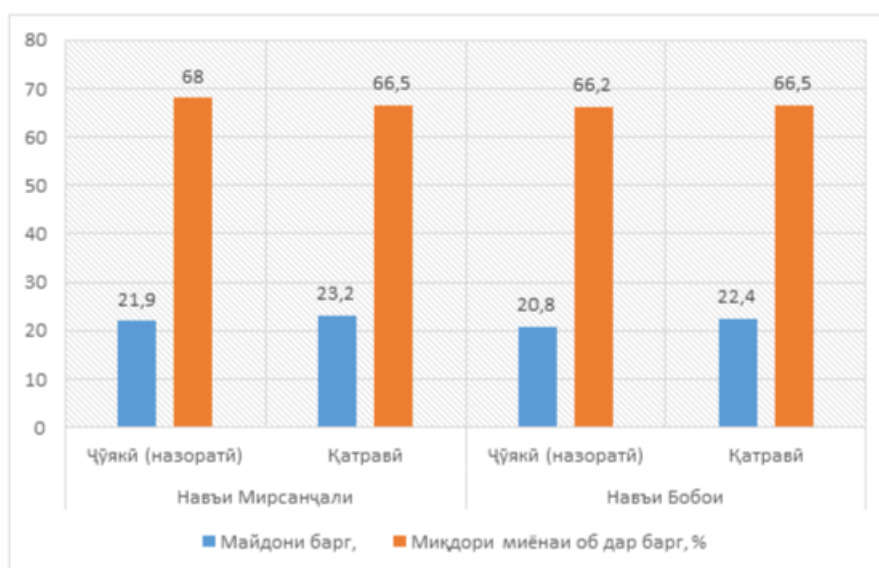
ИЛМҲОИ ТАБИЙ, РИЁЗӢ, ДАҚИҚ, ТЕХНИКӢ

Бобои амалан як хел аст. Дар навъи Бобои қобилияти баланди об нигоҳдоштани барғҳо қайд карда шуд.

Ҷадвал

Миқдори об дарг барг вобаста аз навъ ва усули обёрӣ (бо ҳисоби миёна солҳои 2017-2019)

Вариантҳои тадқиқот	Вазни барг то хушккунӣ, г				Вазни барг баъди хушккунӣ, г				Вазни оби талаф шуда аз барг, г				Миқдори миёнаи об дар барг, %
	соати 9.00	соати 12.00	соати 15.00	соати 18.00	соати 9.00	соати 12.00	соати 15.00	соати 18.00	соати 9.00	соати 12.00	соати 15.00	соати 18.00	
Навъи Мирсанҷалӣ													
Ҷӯякӣ (назоратӣ)	24,5	21,7	20,1	23,7	8,2	6,9	6,1	7,7	16,3	14,8	14,0	16,0	68,0
Қатрагӣ	24,9	22,4	20,6	23,0	8,4	7,6	6,6	7,7	16,5	14,8	14,0	15,3	66,5
ФКА05													1,1
Навъи Бобои													
Ҷӯякӣ (назоратӣ)	26,0	22,8	20,9	24,0	8,6	7,6	6,9	8,1	17,4	15,2	13,3	15,9	66,2
Қатрагӣ	26,1	22,6	20,5	23,9	8,7	7,5	6,8	8,0	17,4	15,1	13,7	15,9	66,5
ФКА05													0,6

Расм. Диаграммаи таносуби майдони барг нисбати оби дар таркиби он буда

Коркарди математикии натиҷаҳо нишон дод, ки фарқияти назаррас дар вариантҳои тадқиқшаванда кам вучуд дорад, ФКА05 0,6-1,1.

Ҷуноне, ки аз расм дида мешавад, таносуб байни ду варианти тадқиқот нишон медиҳад, ки ҳаҷми майдони як барг вобаста аз навъ ва намуди таҷриба назар ба назоратӣ фарқ намояд ҳам (то 1,3-1,4 см²), лекин дар таркиби онҳо қариб, ки як хел об ҷойгир аст. Фақат варианти назоратии навъи Мирсанҷалӣ 2% фарқ намуд, ки ин фарқияти назаррас нисбати ин варианти таҷриба намебошад. Ин таносуб нишон медиҳад, ки новаста аз миқдор ва ҳаҷми барг дар дарахтон миқдори об дар барг қариб, ки якхела мебошад.

АДАБИЁТ

1. Емельянов Л. Г., Анкунд С. А. Водообмен и стрессоустойчивость растений. – Изд-во «Наука и техника», 1992. – 144с.
2. Жолкевич В. Н., Чугунова Т. В., Королев А. В. Роль метаболических процессов в нагнетающей деятельности корня // Водный режим сельскохозяйственных растений. – Кишинев, 1989. – С. 12-16.
3. Завьялов А. А. Физиолого-термодинамический аспект транспорта воды по растению. – М., 1984.
4. Сейдафаров Р.А. Динамика водного режима листьев липы мелколистной в техногенных условиях. Вестник СПбГУ. Сер. 3. 2013. Вып. 2. – С. 22-29
5. Гурьянова Ю. В., Рязанова В. В. Формирование площади листьев и содержание хлорофилла в листьях при минеральном питании // Вестник Мичуринского ГАУ. – 2012. – №4. – С. 30-31.
6. Бобокалонов Ф.М. Особенности выращивания абрикоса по интенсивной технологии в условиях Самгарского и Хаджабакирганского массивов Северного Таджикистана. Дис. к.с-х.н, Душанбе – 2017. – 116 с.
7. Резниченко А.Г. Биология плодовых и ягодных культур. – М.: Мир, 1958. – С. 74-75.
8. Кушниренко М.Д. Методы оценки засухоустойчивости плодовых растений/ М.Д. Кушниренко, Г.П.Курчатова, Е.Г. Крюкова // -Кишинев: Штиинца, 1975. - С. 7-11.

ОБҶУНДОИШИ БАҶГ ВОБАСТА АЗ УСУЛИ ОБЁРӢ ВА ШАРОИТИ ЭКОЛОҒӢ

Дар мақолаи мазкур оиди қобилияти обнигоҳдори дарахтони навъҳои зардолуи Мирсанҷали ва Бобои маълумот оварда шудааст. Муайян карда шуд, ки новобаста аз усули обёрӣ байни навъҳо фарқияти ҳамагӣ 1,8%, ки он назаррас нест (66,2-68,0%). Инчунин натиҷаҳо вобаста аз муҳлати гирифтани намуна байни якдигар фарқият доранд. Дар вақти саҳар соати 9.00 аз ҳама нишондиҳандаҳои баландтарин дар баргҳои тар 24,5-26,1 г гирифта шуд ва аз ҳама камтарин соатҳои 12.00 ва 15.00 20,1-22,8 г, новобаста аз навъ.

Калимаҳои калидӣ: об, намӣ, обёрӣ, навъ, нишондиҳанда, вақт, бағ, муҳлат.

Маълумот дар бораи муаллифон: Шарипов Умед Ғайбуллоевич – докторанти PhD, Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш.Шоҳтемур. 734003. Тоҷикистон, Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 146. Тел.: (+992) 987000344. Рашидов Наим Чалолович - доктори илмҳои кишоварзӣ, доцент, мудири кафедраи агротехнологияи ва экологияи саноат, Институти политехникии Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи ак. МС Осимӣ дар ш.Хучанд, 735700, Тоҷикистон. ш. Хучанд, хиёбони И.Сомонӣ, 226. Почтаи электронӣ: Naimrashidov-tj@mail.ru. Тел.: (+992) 927205057. Гулов Саидалӣ Маъмурович - доктори илмҳои кишоварзӣ, профессори кафедраи боғу тоқпарварии Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш.Шоҳтемур. 734003. Тоҷикистон, Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 146. Почтаи электронӣ: sgulov@gmail.com. Тел.: (+992) 918789954

ПОЛИВ ЛИСТЬЕВ В ЗАВИСИМОСТИ ОТ СПОСОБА ПОЛИВА И УСЛОВИЙ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ

В данной статье приведены данные возможности водудерживающей способности оводненности деревьев абрикоса сортов Мирсанджали и Бобои. Определено, что не зависимо от способа полива разница между сортами составило всего 1,8 %, что незначительно (66,2-68,0%). Также показатели в зависимости от время взятия проб различаются. Утреннее время в 9.00 часов получен самый высокий показатель оводненности на листьях 24,5-26,1 г, а самый низкий в 12.00 и 15.00 часов 20,1-22,8 г, не зависимо от сорта.

Ключевые слова: вода, влага, полив, сорт, показатель, время, листья, срок.

Сведение об авторах: Шарипов Умед Ғайбуллоевич - докторант PhD, Таджикского аграрного университета им Ш.Шохтемур. 734003. Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 146. Тел.: (+992) 987000344. Рашидов Наим Чалолович – доктор сельскохозяйственных наук, дотсент, заведующий кафедры агротехнологии и промышленной экологии, Политехнического института Таджикского технического университета имени ак. М.С.Осими в городе Худжанд, 735700, Таджикистан. гор. Худжанд, пр. И. Сомони, 226. Эл. почта: Naimrashidov-tj@mail.ru. Тел.: (+992) 927205057. Гулов Саидали Маъмурович - доктор сельскохозяйственных наук, профессор кафедры плодовоовощеводства и виноградарства Таджикского аграрного университета им Ш.Шохтемур. 734003. Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 146. E-mail. sgulov@gmail.com. Тел.: (+992) 918789954

WATERING OF LEAVES DEPENDING ON THE METHOD OF WATERING AND ENVIRONMENTAL CONDITIONS

This article presents the data on the water-holding capacity of apricot trees of Mirsanjali and Boboi varieties. It was determined that, regardless of the method of irrigation, the difference between the varieties was only 1.8%, which is insignificant (66.2-68.0%). Also, the indicators differ depending on the time of sampling. In the morning at 9.00 am, the highest water content on the leaves was 24.5-26.1 g, and the lowest at 12.00 and 15.00 20.1-22.8 g, regardless of the variety.

Key words: water, moisture, watering, variety, indicator, time, leaves, term.

Author Information: Sharipov Umed Faybulloyevich - Doctor of PhD, Tajik Agrarian University named after S. Shokhtemur. 734003. Tajiistan, Dushanbe city, avenue Rudaki, 146. Ph.: (+992) 987000344. Rashidov Naim Jalolovich - Doctor of Agricultural Sciences, Dotsent, Head of the Department of Agrotechnology and Industrial Ecology, Polytechnic Institute of Tajik Technical University named after ak. M.S.Osimi in the city of Khujand, 735700, Tajikistan. Khujand city, avenue I. Somoni, 226. E-mail. naimrashidov-tj@mail.ru. Ph.: (+992) 927205057. Gulov Saidali Mamurovich - Doctor of Agricultural Sciences, Professor of the Department of fruit growing and wine breeding, Tajik Agrarian University named after Sh. Shokhtemur. 734003. Tajiistan, Dushanbe city, avenue Rudaki, 146. Ph.: (+992) 918789954

УДК 636.6.083.

РОСТ И РАЗВИТИЕ СЕРЫХ КУРОПАТОК ПРИ КЛЕТОЧНОМ СПОСОБЕ СОДЕРЖАНИЯ

Базаров Ш.Э., Рахманов Л.К.

Институт животноводства и пастбищ ТАСХН,

Самаркандский аграрный университет

Промышленное птицеводство среди других отраслей животноводства обеспечивая населения продуктами питания, является одной из ведущих в сфере сельского хозяйства и вносит весомый вклад в производстве белков животного происхождения. На сегодняшний день, после принятия ряда государственных программ по развитию отрасли птицеводства в Таджикистане, она вносит весомый вклад в продовольственную безопасность страны. Одним из направлений данной отрасли является производство качественного диетического мяса и расширение ассортимента разных видов мяса птиц.

Мясо птицы нетрадиционных видов (фазаны, куропатки, перепела, страусы и др.), занимают значимое положение среди продуктов питания по содержанию в них полноценного, сбалансированного по незаменимым аминокислотам белка, витаминов, макро и микроэлементов, а также жирных кислот. О диетических свойствах мяса этих видов птиц были отмечены во многих работах и исследованиях ученых [1,2,3,4,5].

Куропатки, как один из представителей дикой популяции птиц, в отрасли птицеводства

относится к нетрадиционным видам. Мясо их отличаются высокой питательностью по содержанию аминокислот и витаминов группы В. О полезных свойствах отмечены в работе некоторых авторов [6,7,8].

Изучение роста и развития молодняка куропаток с целью их дальнейшего использования в качестве родительского стада и совершенствование их технологии выращивания, является ключом в обеспечении хозяйств инкубационными яйцами и подросшим молодняком. В Республике Таджикистан, вопросами выращивания молодых куропаток занимаются многие фермерские, мелкие хозяйства, однако показатели их роста и развития, при клеточном способе не всегда соответствует ожидаемым результатам.

Цель исследований: Изучение роста и развития молодняка серых куропаток по периодам выращивания при клеточном способе содержания.

Материалы и методы исследования. Исследования были проведены в птицеводстве ООО «Шайхи Холмахмад» района Рудаки. Объектами исследований были серые куропатки, которых выращивали с суточного до 120 дневного возраста. В период проведения научных исследований руководствовались методиками по выращиванию и содержанию птиц в отрасли птицеводства [9,10].

В период проведения исследований изучались следующие зоотехнические показатели: живая масса цыплят куропаток – путем взвешивания по 15 голов, в суточном, 10, 20, 30, 40, 50, 60, 70, 80, 90, 100, 110 и 120 дневном возрастах. Соответственно, на основании показателей живой массы, в этих же возрастных периодах, определяли интенсивность роста, по абсолютному и относительному приросту. Цифровой материал исследований обрабатывали биометрическим методом вариационной статистики на персональном компьютере с помощью программы Microsoft Excel и Microsoft Word.

Таблица 1.

Живая масса и приросты ремонтного молодняка серых куропаток (0-120 дней)

Возраст, дней	Живая масса, г	Абсолютный прирост живой массы, г		Относительный прирост, %
		за период, дней	сутки	
Сутки	13,11±0,043	-	-	-
10 дней	29,69±0,109	16,58	1,66	77,5
20 дней	43,35±0,056	13,66	1,37	37,4
30 дней	90,47±0,87	47,12	4,71	70,4
40 дней	151,05±0,105	60,58	6,06	50,2
50 дней	180,94±0,825	29,89	2,99	18,0
60 дней	205,51±0,074	24,57	2,46	12,7
70 дней	234,82±0,635	29,31	2,93	13,3
80 дней	253,97±0,069	19,15	1,92	7,8
90 дней	278,81±0,618	24,84	2,48	9,3
100 дней	293,88±0,068	15,07	1,51	5,3
110 дней	316,42±0,700	22,54	2,25	7,4
120 дней	346,70±0,353	30,28	3,03	9,1

Результаты исследований. Из представленных данных таблицы 1 видно, что цыплята куропаток растут очень быстро и интенсивно набирают вес. Так, если живая масса цыплят в суточном возрасте составил - 13,11 грамма, то в конце 10 дня - 29,69 граммов. Абсолютный прирост живой массы за этот период составил – 16,58 граммов, а суточный прирост составил – 1,66 грамма. В конце 20 дня живая масса цыплят куропаток составил - 43,35 грамма, абсолютный прирост за период – 13,66 и суточный прирост - 1,37 граммов.

Тенденция увеличения живой массы и приростов, были обнаружены и в последующих 20 днях, так в возрасте 30 дней живая масса цыплят куропаток составил – 90,47 грамма, абсолютный прирост живой массы за период - 47,12 грамм и среднесуточный прирост – 4,71 грамм. В возрасте 40 дней, живая масса подращенных цыплят составил – 151,05 грамм, абсолютный прирост живой массы за период – 60,58 граммов. Среднесуточный прирост 6,06 грамма. В целях предотвращения ожирения и наступление ранней половой зрелости, постепенно, цыплят после 40 дневного возраста переводили в режим кормления с пониженным уровнем протеина – 19%. Следует отметить, цыплята очень чувствительны к изменениям в составе рациона кормов и могут резко снизить живую массу. В связи, с чем необходимо проявлять осторожность. В целях недопущения стресса, необходимо добавлять в готовый комбикорм аскорбиновую кислоту из расчета 200 грамм на тонну. В возрасте 50 дней подращенный молодняк весил 180 граммов по массе, однако было отмечено заметный спад абсолютного прироста живой массы цыплят куропаток за период – 29,89 и в сутки -2,99 граммов. Однако, это не отразилось на общей динамике подъема набора веса. Так живая масса подращенных куропаток в конце возрастов 60-70 дней, составил 205,51 и 234,82 граммов, абсолютный прирост живой массы за период 24,57 и 29,31 граммов, соответственно суточный прирост живой массы 2,46 и 2,93 граммов.

Последующие дни, начиная с 70 дневного возраста, постепенно кормление молодняка куропаток осуществляли с рационом, содержащим 16–17% уровня протеина. Данный период ознаменовались общим подъёмом темпа живой массы молодняка куропаток. Так живая масса за этот период до 120 дневного возраста составил – от 234,82 до 346,70 граммов. Что касается показателей абсолютного прироста живой массы, за этот период, то они были колеблющимся и составили – от 15,07 до 30,28 граммов. Среднесуточный прирост также составил от 1,51 до 3,03 граммов. Необходимо отметить, что, к началу яйцекладки (возраст 140-150 дней), молодняк должен весить не менее 360-370 граммов. Начиная со 120 дневного возраста, птицу постепенно переводят в рацион кормления для несушек с содержанием протеина ближе 18-19% .

Что касается относительного прироста живой массы, показатели, как и во всех молодых организмах, в раннем возрасте данная величина возрастает – 77,5-50,2%, а в последующих неделях выращивания, при переводе на другой уровень кормления, идет на спад -18,0-5,3%. У куропаток способность организма к росту и развитию продолжается до 55- 60 дней.

Закключение: установлено, что серые куропатки в искусственных условиях, как и другие виды домашних птиц, способны наращивать живую массу, и показывают положительные результаты по привесу.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вадковская И.К. Особенности микро-элементарного состава охотничье-промысловых видов птиц. / Вадковская И.К., Вадковский В.Б., Коган Л.М. // Экология, 1988. - №4. - с. 78-80.
2. Габузов О.С. Дичеразведение в увеличении продовольственных ресурсов./ Габузов О.С. // Обзорная информация. Москва, ВНИИТЭСХ, 1984.- 65 стр.
3. Забиякин В.А. Селекционно-генетические методы создания линии цесарок с аутоксексной окраской оперения, их племенные и продуктивные качества: диссер. докт. с-х. наук / Забиякин В.А. [ВНИТИП].- Сергиев Посад, 2008.- 395 с.
4. Кузнецов Б.А. Дичеразведение (Искусственное разведение пернатой дичи). / Кузнецов Б.А. - М.: Лесная промышленность, 2012, 145с.
5. Рахманов А. И. Фазановые: содержание и разведение / Рахманов А. И., Бессарабов Б. Ф. // Москва, Агропромиздат.- 1991, 168 с.

6. Устименко Л.И. Мясо тундряной и серой куропаток. / Устименко Л.И. // Охота и охот.хозяйство.-1972.-№3 .- с. 21 -22.
7. Устименко Л.И. Содержание макро- и микроэлементов в мышечной ткани диких промысловых пернатых./ Устименко Л.И. // Сб.научн.трудов МВА.-1973.- Т.68-с.143-146.
8. Хозяев В. И. Товароведение мяса боровой дичи, диких животных и нетрадиционного мясного сырья / В.И. Хозяев // — М.: Маркетинг, 2002. — 236 с.
9. Методическое руководство при проведении научных исследований по кормлению сельскохозяйственной птицы.- Загорск.- 1978.- 10 с.
10. Производство яиц. Технологический процесс выращивания ремонтного молодняка. Основные параметры. ОСТи 46-185-85. //- Загорск,1985.-8 с.

РОСТ И РАЗВИТИЕ СЕРЫХ КУРОПАТОК ПРИ КЛЕТОЧНОМ СПОСОБЕ СОДЕРЖАНИЯ

В данной статье приводятся результаты роста и развития живой массы подращенного молодняка серых куропаток, которые содержатся при клеточном способе в условиях Таджикистана. Полученные результаты свидетельствуют о положительной тенденции их адаптации в период выращивания, при клеточном способе содержания. Однако, для улучшения показателей предстоит дальше изучить и совершенствовать параметры условия содержания и нормы кормления.

Ключевые слова: куропатки, диетическое мясо, живая масса куропаток, абсолютный прирост, относительный прирост, среднесуточный прирост, выход мяса.

Сведения об авторах: Базаров Шарифжан Эмомалиевич, доктор сельскохозяйственных наук, старший научный сотрудник отдела интенсивного птицеводства Института животноводства и пастбищ ТАСХН. (Республика Таджикистан, г.Душанбе), Тел:(+992)900-99-38-27; E-mail: sharifgon@mail.ru. Рахманов Л.К. - кандидат сельскохозяйственных наук, доцент, Самаркандский аграрный университет (Республика Узбекистан, г. Самарканд) Тел:(+998)91-557-55-73; oriyon-parranda@mail.ru

РУШД ВА ИНКИШОФИ КАБКҶОИ ХОКИСТАРӢ ДАР ТАРЗИ НИГОҶДОРӢ ДАР ҶАҶАС

Дар ин мақола натиҷаҳои рушду инкишофи вазни зиндаи наврасони кабкҷои хокистарӣ, ки дар шароити Тоҷикистон бо тарзи ҷафасӣ нигоҳ дошта мешаванд, оварда шудааст. Натиҷаҳои бадастомада тамоюли мусбати мутобиқшавии онҳоро дар давраи парварии, бо тарзи ҷафасӣ нигоҳдорӣ нишон медиҳанд. Аммо, барои беҳтар кардани нишондиҳандаҳо, андозаҳои шароити нигоҳдорӣ ва меъери гизодиҳӣ бояд минбаъд омӯхта ва такмил дода шаванд.

Калимаҳои асосӣ: кабкҷо, ғӯшти парҳезӣ, вазни зиндаи кабкҷо, афзоиши мутлақ, афзоиши нисбӣ, афзоиши миенаи шабонарӯзӣ, баромади ғӯшт.

Маълумот дар бораи муаллиф: Базаров Шарифҷон Эмомалиевич, доктори кишоварзӣ, корманди калони илмии шуъбаи паррандапарварии интенсивии Институти ҷорводорӣ ва ҷарогоҳҳои ТАСХН (Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе). Тел: +992900993827. E.mail, sharifgon@mail.ru. Раҳмонв Л.К номзоди илмҳои кишоварзӣ, дотсент, донишгоҳи аграрии Самарқанд (Ҷумҳурии Узбекистон, шаҳри Самарқанд). Тел: +998915515573. oriyon-parranda@mail.ru.

GROWTH AND DEVELOPMENT OF GREY PARTRIDGES WITH A CELLULAR METHOD OF MAINTENANCE

This article presents the results of the growth and development of the live weight of the undergrown young gray partridges, which are kept by the cellular method in Tajikistan. The results obtained indicate a positive trend of their adaptation during the growing period, with the cellular method of maintenance. However, in order to improve the indicators, it is necessary to further study and improve

the parameters of the conditions of detention and feeding norms.

Keywords: *partridges, dietary meat, live weight of partridges, absolute gain, relative gain, average daily gain, meat yield.*

Information about the author: Bazarov Sharifjon Emomalievich, doctor of Agriculture, employee of the Senior Scientific Department of Intensive Poultry Breeding of the Institute of Animal Husbandry and Pastures of TASKH (Republic of Tajikistan, Dushanbe). Tel. +992900993827 E.mail, sharifgon@mail.ru.

ТДУ 636.2.084.4

ТАЪСИРИ ХӢРОКИ ОМЕХТА БА МАӢСУЛНОКИИ ШИРӢ ВА ТАРКИБИ ХИМИЯВИИ ШИРИ МОДАГОВӢО

Рачабов Ф.М., Каримзода М.Т., Соатов С.С., Бахтиёрӣ С., Азизов П.М.

Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш. Шоҳтемур

Мубрамии таҳқиқот. Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои расидан ба яке аз ҳадафи стратегӣ - таъмини амнияти озуқаворӣ дар назди олимон ва мутахассисони комплекси агросаноатӣ вазифаҳои муҳим гузоштааст. Таъмини амнияти озуқаворӣ кишварамон аз рушди минбаъдаи чорводорӣ вобастагии зиёд дорад.

Роҳи асосии зиёд намудани саршумор, маҳсулноки ва наслнокии чорво, беҳтар намудани сифатҳои зотии чорвои зотҳои мавҷудбуда ва ба вучуд овардани зотҳо ва типҳои нави чорво ин дар асоси дастовардҳои илм ва таҷрибаи пешқадам барпо намудани базаи мустаҳками хӯроки ва пурбаҳо хӯронидан мебошад. Инчунин бояд зикр намуд, ки самаранокии иқтисодии чорводорӣ аз тайёр кардани хӯроқҳои хушсифат, самаранок истифодабарии онҳо ва мувофиқи талабот хӯронидан вобастагии асосӣ дорад. Чунки аз хароҷотҳои, ки барои истеҳсоли маҳсулоти чорводорӣ сарф мешавад, қисми зиёди он ба хӯроқҳо рост меояд. Хӯроқҳо дар таркиби арзиши аслии шир 50-55%, гӯшт 60-65%, тухм ва гӯшти паранда 70-75 %-ро ташкил менамояд [1,3,5,8,11].

Шир ва маҳсулоти ширӣ барои организм ғизое мебошад, ки онро бо тамоми моддаҳои ғизоноку минералӣ ва витаминҳо таъмин менамояд. Организми инсон шир ва маҳсулоти ширӣро аз 95 то 98% ҳазм менамояд.

Дар таркиби шир ҳамаи моддаҳои асосии ғизоӣ мавҷуд аст: сафеда, раған, қанди шир, моддаҳои минералӣ ва витаминҳо. Ҳамаи ин моддаҳо барои инсон аҳамияти муҳим доранд. Сафедаи шир пурбаҳо мебошад, чунки дар таркибаш ҳамаи аминокислотаҳои лозимӣ мавҷуд аст. Калориянокии рағани шир тахминан баробари дигар рағанҳо буда, лекин ҳазмшавии он то 98% мебошад. Ғизонокии рағани шир аз он сабаб пурбаҳо аст, ки дар таркиби он кислотаҳои рағани сер ва носер мавҷуд аст, ки барои организми инсон хеле зарур мебошанд. Қанди шир карбогидрати махсусе мебошад, ки организмро бо энергия таъмин менамояд ва аҳамияти физиологӣ технологӣ дорад. Шир манбаи бойи моддаҳои минералӣ ва витаминҳо мебошад [2,10,12].

Таркиби химиявии шир бисёр мураккаб буда, дар он зиёда аз 100 намуд моддаҳои гуногун мавҷуд аст. Дар таркиби шир ҳамаи моддаҳои барои организми инсон зарур ба монанди сафедаҳо, раған, карбогидратҳо, намакҳои минералӣ, витаминҳо мавҷуд аст [2,4,6,7,9].

Қисми асосии шир барои истеҳсоли маҳсулоти ширӣ истифода мешавад. Аз шир зиёда аз 100 номгӯи маҳсулоти ширӣ тайёр карда мешавад. Барои инсон чунин маҳсулоти ширӣ, ба монанди рағани маска, панир, творог, қаймоқ, ширкиём, чурғот, яхмос, чакка, қурут ва ғайра аҳамияти беназир доранд.

Қайд намудан лозим аст, ки ҳоло дар ҷумҳурии мо талаботи аҳоли бо шир ва маҳсулоти ширӣ пурра таъмин нест. Зиёд намудани истеҳсоли шир дар ҷумҳурӣ боиси таъмин гардидани аҳоли бо шир ва маҳсулоти аз он тайёр кардашуда мегардад. Ба ғайр аз зиёд намудани истеҳсоли шир, дар назди мутахассисон, инчунин вазифаи муҳим бехтар намудани сифати он низ гузошта шудааст.

Шир дар ғадуди ширии модагов аз моддаҳои ғизоноки хӯрок ҳосил мешавад. Аз ин рӯ барои зиёд кардани маҳсулнокии ширии модаговҳо ба шароити хӯронидани онҳо диққати ҷиддӣ додан зарур аст.

Омили асосии маҳсулнокии баланди модаговҳо дар хӯронидани онҳо истифодаи хӯроки омехта (комбикорм) мебошад. Тархрезӣ кардани ретсептҳои самарабахши хӯроки омехта аз манбаҳои хӯрокии маҳаллӣ яке аз масъалаҳои муҳим буда, аҳамияти назариявӣ ва амалӣ дорад.

Мақсади таҳқиқот аз омӯختани таъсири ретсепти хӯроки омехтаи аз хӯрокҳои маҳаллӣ тартиб додашуда ба маҳсулнокии ширӣ ва таркиби химиявии шири модаговҳо иборат буд.

Методҳои таҳқиқот. Таҳқиқот дар корхонаи воҳиди давлатии «Тӯхмипарвар ба номи А. Назиров»-и ноҳияи Файзобод ба модаговҳои зоти алои тоҷикӣ гузаронида шуд.

Барои гузаронидани таҷрибаи илмӣ-хоҷагӣ доир ба омӯختани самаранокии истифодабарии хӯроки омехта дар хӯронидани модаговҳои ҷӯшой дар асоси таркиби химиявӣ ва ғизонокии ҳақиқии хӯрокҳои хоҷагӣ ретсепти хӯроки омехта тартиб дода шуд (ҷадвали 3).

Барои омӯختани таъсири ретсепти хӯроки омехта ба маҳсулнокии, таркиби химиявӣ ва ҳосиятҳои физикии шири модаговҳо аз 24 феврал таҷрибаи илмию хоҷагӣ оғоз гардид ва он то санаи 16 сентябри соли 2023 идома ёфт. Таҷриба 205 рӯз давом кард. Барои гузаронидани таҷриба ду гурӯҳи модаговҳо (гурӯҳи 1-ум назоратӣ, гурӯҳи 2-юм таҷрибавӣ) дар ҳар гурӯҳ 9-сарӣ бо дар назардошти вазни зинда ва ширчӯшии якшабонарӯза интихоб карда шуд.

Бо мақсади муайян кардани маҳсулнокии ширии модаговҳо дар як моҳ як маротиба ширчӯшии санҷишӣ гузаронида шуд. Намунаҳои шир барои таҳлил дар моҳҳои январ (зимистон), апрел (баҳор), июл (тобистон) ва октябри (тирамоҳ) соли 2022 гирифта шуданд. Намунаҳо ва тайёр кардани шир барои таҳқиқот тибқи ГОСТ 13928-84 сураг гирифт.

Таркиби химиявии шир бо усулҳои зерин муайян карда шуд: равған — бо усули кислотаи гербер аз рӯи ГОСТ 5867-90; сафедаи умумӣ ва казеин - бо титркунии расмӣ; лактоза ва боқимондаи шири хушки беравған (СОМО) — бо усули рефрактометрӣ дар анализатори АМ-2; маводи хушк - усули ҳакамӣ; хокистар - дар печи муфели сӯзондан; калсий ва фосфор — аз рӯи методикаи ДУРЧ (1970).

Ҳосиятҳои физикии шир аз рӯи нишондиҳандаҳои зерин баҳо дода шуданд: зичӣ — бо усули гидрометрӣ; кислотанокӣ - усули титрометрӣ.

Маводи рақамии таҳқиқот ба таври биометрӣ бо усули омори тағйирёбанда дар компютери фардӣ бо истифода аз барномаҳои Microsoft Excel ва Microsoft Word коркард шудааст.

Натиҷаҳои таҳқиқот. Ратсиони асосии модаговҳои ҳарду гурӯҳ дар моҳҳои феврал-май аз бедаи юнучка, коҳи гандум, силоси ҷуворимақка ва лаблабу иборат буд. Дар моҳҳои июн-август модаговҳои ҳарду гурӯҳ дар чарогоҳ нигоҳ дошта шуданд. Ба сифати хӯроки серғизо ба модаговҳои гурӯҳи 1-уми назоратӣ орди ҷуворимақка ва сабуси гандум, ба модаговҳои гурӯҳи 2-юми таҷрибавӣ бошад ба ивази ин хӯрокҳо хӯроки омехтаи ретсепти тартиб додашуда (ҷадвали 1) хӯронида шуд.

Таркиб ва ғизонокии хӯроки омехтаи серғизо

Таркиб, %		Крахмал, г	370
чуворимакка	37	Қанд, г	45
чав	15	Калсий, г	5,1
гандум	10	Фосфор, г	5,6
Сабуси гандум	23	Магний, г	4,4
Кунчораи зағир	15	сулфур, г	1,2
Дар 1 кг хӯроки омехта мавҷуд аст:		Оҳан, мг	265
ВХС	0,99	Мис, мг	7,2
ВХЭ	0,95	Рух, мг	28,0
Моддаи хушк, кг	0,876	Манган, мг	30,2
Протеини хом, г	136	Кобалт, мг	0,18
Протеини ҳазмшаванда, г	88	Йод, мг	0,92
Равған, г	52	Каротин, мг	-
Клетчатка, г	62	Витамины Д, ЧЧ	2,0

Маҳсулнокии ширӣ нишондиҳандаи асосии пурбаҳо хӯронидани модаговҳо мебошад. Бинобар ин, барои муайян намудани маҳсулнокии шири модаговҳо як маротиба дар ҳар даҳрӯза ширчӯшии санчишӣ гузаронидем.

Дар таҷрибаи гузаронида исбот гардид, ки ба модаговҳо ба ивази орди чуворимакка ва сабуси гандум додани хӯроки омехта ба маҳсулнокии шири онҳо таъсири мусбат мерасонад (чадвали 2).

Чи тавре аз нишондиҳандаҳои чадвали 2 дида мешавад, ба ҳисоби миёна дар давоми таҷриба ширчӯшии якшабонарӯзаи равғаннокиаш ҳақиқии модаговҳои гурӯҳи таҷрибавӣ, ки ба онҳо ба ивази орди чуворимакка ва сабуси гандум хӯроки омехта дода шуда буд, нисбат ба гурӯҳи назоратӣ 9,38% бештар мебошад. Аз ҳар як сар модагови гурӯҳи таҷрибавӣ дар давоми 205 рӯзи таҷриба дар муқоиса ба модаговҳои гурӯҳи назоратӣ 223,4 кг зиёд шири равғаннокиаш ҳақиқӣ чӯшида шудааст.

Дар мавриди ба шири равғаннокиаш 4 фоиза баргардонидан фарқият байни гурӯҳҳои таҷрибавӣ ва назоратӣ боз ҳам бештар аст: ширнокии модаговҳои гурӯҳи таҷрибавӣ 12,64% нисбат ба гуруҳи назоратӣ зиёд аст. Аз як сар модагови гурӯҳи таҷрибавӣ нисбат ба гурӯҳи назоратӣ 11,11 кг зиёд равғани шир гирифта шудааст.

Чадвали 2.

Нишондодҳои асосии маҳсулнокии шири модаговҳо, ба ҳисоби миёна ба як сар

Нишондодҳо	Гурӯҳҳо	
	1-уми назоратӣ	2-юми таҷрибавӣ
Ширчӯшӣ бо равғаннокии ҳақиқӣ дар давоми таҷриба, кг	2382,1±162,9	2605,5±183,9
Ширчӯшии якшабонарӯзаи равғаннокиаш ҳақиқӣ, кг	11,62±0,79	12,71±0,90
Миқдори равған дар шир, %	3,69±0,19	3,80±0,22
Ширчӯшии равғаннокиаш 4% дар давоми таҷриба, кг	2197,5±150,5	2475,2±174,7
Ширчӯшии якшабонарӯзаи равғаннокиаш 4%, кг	10,72±0,73	12,05±0,85
Миқдори равғани шир, кг	87,90±5,57	99,01±6,44

Таркиби химиявӣ ва нишондиҳандаҳои физикии шири модаговҳоро дар як моҳ як маротиба дар озмоишгоҳи ҶДММ «Элок-2015»-и н. Файзобод омӯхтем, ки натиҷаи онҳо ба ҳисоби миёна дар давоми таҷрибаи гузаронидашуда дар ҷадвали 3 оварда шудааст.

Ҷадвали 3.

Таркиби химиявӣ ва хосиятҳои физикии шири модаговҳо

Нишондодҳо	Гурӯҳҳо	
	1-уми назоратӣ	2-юми таҷрибавӣ
Моддаи хушк, %	12,27±0,26	12,52±0,31
БХШБ, %	8,58±0,14	8,72±0,17
Равған, %	3,69±0,19	3,80±0,22
Сафеда, %	3,24±0,09	3,31±0,08
Қанди шир, %	4,61±0,02	4,65±0,02
Моддаҳои минералӣ, %	0,73±0,01	0,76±0,01
Калтсий, мг	101,3±8,9	102,1±11,2
Фосфор, мг	88,7±5,4	89,0±5,7
Зичӣ, оА	30,1±0,01	30,5±0,01
Кислотанокӣ, оТ	17,3±0,18	17,2±0,21

Аз нишондодҳои ҷадвали 3 маълум мешавад, ки ба модаговҳо додани ҳӯроки омехта ба таркиби химиявии шир таъсири хуб мерасонад, чунки дар таркиби шири модаговҳои гурӯҳи таҷрибавӣ, нисбат ба шири модаговҳои гурӯҳи назоратӣ миқдори равған 0,11%, сафеда – 0,07%, боқимондаи хушки шири беравған (БХШБ) – 0,14% ва моддаи хушк – 0,25% зиёд гардидааст. Аз рӯйи миқдори қанд, калтсий ва фосфор байни шири модаговҳои гурӯҳи таҷрибавӣ ва назоратӣ фарқият ба қайд гирифта нашудааст.

Кислотанокҳои шири модаговҳои харду гурӯҳ як хел ва аз 180Т паст буд, ки ҷавобгӯи талаботи стандарти давлатӣ мебошад. Аз рӯйи зичии шир низ байни гурӯҳҳо фарқияти зиёд мушоҳида нагардид.

Хулоса. Ҳамин тариқ, натиҷаҳои таҷрибаи гузаронидашуда нишон додан, ки ба ратсиони модаговҳои ҷӯшой ба ивази орди ҷуворимақка ва сабуси гандум ворид кардани ҳӯроки омехта имконият медиҳад, ки маҳсулнокии шири онҳо 9,38% афзуда, дар таркиби шир миқдори равған 0,11%, сафеда 0,07% ва моддаи хушк 0,25% зиёд шуд.

АДАБИЁТ

1. Алигазиева, П.А. Повышение продуктивности крупного рогатого скота путем организации полноценного кормления в условиях Дагестана / П.А. Адигазиева // Автореферат дисс. ... доктора сельскохозяйственных наук. – Дубровицы, 2019. – 38 с.
2. Барабанщиков, Н.В. Молочное дело / Н.В. Барабанщиков. – М.: Колос, 1990. - 414 с.
3. Викторов, П.И. Практическое руководство по кормлению сельскохозяйственных животных и птицы и технологии заготовки доброкачественных кормов / П.И. Викторов, А.А. Солдатов, А.Е. Чиков.-Краснодар, 2003. - 556 с.
4. Горлов, И.Ф. Профилактика обмена веществ у коров / И.Ф. Горлов, В.В. Безбородин // Зоотехния. -1998. - № 12. - С. 15-17.
5. Драганов, И.Ф. Кормление крупного рогатого скота: Учебное пособие / И.Ф.

- Драганов, В.В. Калашников, Х.А. Амерханов, В.И. Левахин, Н.Г. Первов, А.С. Ушаков. – М.: Изд-во РГАУ-МСХА имени К.А. Тимирязева, 2013. – 302 с.
6. Заболотнов, Л.А. Сбалансированное кормление высокопродуктивных коров (справочное руководство) / Л.А. Заболотнов, С.Г. Кузнецов, В.Т. Виноградова, И.А. Баранова, П.В. Матющенко. – Боровск, 2013 г. – М.: ЗАО «Новые печатные технологии», 2013. – 246 с.
  7. Зеленков, П.И. Скотоводство / П.И. Зеленков, А.И. Баранников, А.П. Зеленков. - Ростов на Дону: «Феникс», 2005. - С. 81, 97-98, 221.
  8. Калашников, А.П. Нормы и рационы кормления сельскохозяйственных животных: справочное пособие. Под ред. А.П. Калашникова, В.И. Фисинина, В.В. Щеглова, Н.И. Клейменова. - М., 2003. -456 с.
  9. Красота, В.М. Разведение сельскохозяйственных животных / В.Т. Красота, В.Т. Лобанов, Г.Т. Джапаридзе.- М.: Агропромиздат, 1990. - 463 с.
  10. Муруватов, Ҷ.М. Технологии коркарди шир ва маҳсулоти ширӣ / Ҷ.М. Муруватов, Ф.М. Раҷабов.– Душанбе: «Эр-граф», 2013. - 324 с.
  11. Раҷабов, Ф.М. Хӯронидани чорво / Ф.М. Раҷабов.– Душанбе: матбааи «IRAM 2017», 2020. - 592 сах.
  12. Раҷабов, Ф.М. Назорати сифати маҳсулоти чорводорӣ / Ф.М. Раҷабов, Ш.Э. Бозоров, Бахтиёри С., С.С. Соатов.- Душанбе: «Нушбод», 2022. - 544 сах.

ТАЪСИРИ ХӢРОКИ ОМЕХТА БА МАӢСУЛНОКИИ ШИРӢ ВА ТАРКИБИ ХИМИЯВИИ ШИРИ МОДАГОВӢО

Дар мақола натиҷаи таҷрибаи илмию хоҷагӣ доир ба омӯхтани таъсири ретсепти хӯроки омехтаи аз манбаҳои хӯрокии маҳаллӣ тартиб додашуда ба маҳсулнокии ширӣ, таркиби химиявӣ ва хосиятҳои физикии ширӣ модаговҳои зоти алои тоҷикӣ оварда шудааст. Муқаррар гардидааст, ки ба ратсиони модаговҳои ҷӯшоӣ ба ивази орди ҷуворимакка ва сабуси гандум ворид кардани хӯроки омехта имконият медиҳад, ки маҳсулнокии ширӣ онҳо 9,38% афзуда, дар таркиби шир миқдори равған 0,11%, сафеда 0,07% ва моддаи хушк 0,25% зиёд шудааст.

Калимаҳои асосӣ: модаговҳо, хӯронидан, хӯроки омехта, маҳсулнокии ширӣ, таркиби шир, хосиятҳои физикӣ.

Маълумот дар бораи муаллифон: Раҷабов Фарҳод Меликбоевич - доктори илмҳои кишоварзӣ, профессори кафедраи технологияи коркарди маҳсулоти чорводорӣ ва хӯронидани чорвои Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш. Шохтемур, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ, 146, e-mail: rajabov-65@mail.ru тел.: +992907911201; Каримзода Мансур Тағой - номзоди илмҳои кишоварзӣ, докторанти кафедраи технологияи коркарди маҳсулоти чорводорӣ ва хӯронидани чорвои Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш. Шохтемур, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ, 146, тел.:+992313626049; Соатов Саъдимурод Содикович - номзоди илмҳои кишоварзӣ, и.в. дотсенти кафедраи технологияи коркарди маҳсулоти чорводорӣ ва хӯронидани чорвои Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш. Шохтемур, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ, 146, тел.: +992927398018; Бахтиёри Сайвалӣ - номзоди илмҳои кишоварзӣ, омӯзгори калони кафедраи технологияи коркарди маҳсулоти чорводорӣ ва хӯронидани чорвои Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш. Шохтемур, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ, 146, тел.: +992207202066; Азизов Парвиз Мачидович - ассистенти кафедраи технологияи коркарди маҳсулоти чорводорӣ ва хӯронидани чорвои Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш. Шохтемур, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ, 146, тел.: e-mail: parviz.azizov.93@list.ru тел.:+992901611906.

ВЛИЯНИЕ КОМБИКОРМА НА МОЛОЧНУЮ ПРОДУКТИВНОСТЬ И ХИМИЧЕСКИЙ СОСТАВ МОЛОКА КОРОВ

В статье приведены результаты научно-хозяйственного опыта по изучению влияния рецепта комбикорма, составленной из местных кормовых ресурсов, на молочную продуктивность,

химический состав и физические свойства молока коров таджикской черно-пестрой породы. Установлено, что включение в рационы коров комбикорма взамен муки кукурузной и отруба пшеничной способствует увеличению их молочной продуктивности на 9,38%, содержание в молоке жира на 0,11%, белка - на 0,07% и сухого вещества - на 0,25%.

Ключевые слова: *коровы, кормление, комбикорм, молочная продуктивность, состав молока, физические свойства.*

Сведения об авторах: Раджабов Фарход Меликбоевич - доктор сельскохозяйственных наук, профессор кафедры технология переработки продуктов животноводства и кормления животных Таджикского аграрного университета имени Ш. Шотемур, г. Душанбе, проспект Рудаки, 146, e-mail: rajabov-65@mail.ru тел.: +992907911201; Каримзода Мансур Тагой - кандидат сельскохозяйственных наук, докторант кафедры технология переработки продуктов животноводства и кормления животных Таджикского аграрного университета имени Ш. Шотемур, г. Душанбе, проспект Рудаки, 146, тел.:+992313626049; Соатов Саъдимурод Содикович - кандидат сельскохозяйственных наук, старший преподаватель кафедры технология переработки продуктов животноводства и кормления животных Таджикского аграрного университета имени Ш. Шотемур, г. Душанбе, проспект Рудаки, 146, тел.:+992927398018; Бахтиёри Сайвали - кандидат сельскохозяйственных наук, старший преподаватель кафедры технология переработки продуктов животноводства и кормления животных Таджикского аграрного университета имени Ш. Шотемур, г. Душанбе, проспект Рудаки, 146, тел.:+992207202066; Азизов Парвиз Маджидович - ассистент кафедры технология переработки продуктов животноводства и кормления животных Таджикского аграрного университета имени Ш. Шотемур, г. Душанбе, проспект Рудаки, 146, e-mail: parviz.azizov.93@list.ru тел.:+992901611906.

INFLUENCE OF COMPOUND FOOD ON MILK PRODUCTIVITY AND CHEMICAL COMPOSITION OF COW'S MILK

The article presents the results of a scientific and economic experiment to study the influence of a mixed feed recipe made from local feed resources on milk productivity, the chemical composition and physical properties of milk from cows of the Tajik black-and-white breed. It has been established that the inclusion of mixed feed in the diets of cows instead of corn flour and wheat cuts helps to increase their milk productivity by 9.38%, the content of fat in milk by 0.11%, protein by 0.07% and dry matter by 0.25 %.

Key words: *cows, feeding, compound feed, milk production, milk composition, physical properties.*

Information about the authors: Rajabov Farhod Melikboevich, Doctor of Agricultural Sciences, Professor of the Department of Technology of Processing of Livestock Products and Animal Feeding of the Tajik Agrarian University named after Sh. Shotemur, Dushanbe, Rudaki Avenue, 146,, e-mail: rajabov-65@mail.ru tel.: 907911201; Karimzoda Mansur Tagoy - candidate of agricultural sciences, doctoral student of the department of technology of processing livestock products and animal feeding, Tajik Agrarian University named after Sh. Shotemur, Dushanbe, Rudaki Avenue, 146, tel.: +992313626049; Soatov Sadimurod Sodikovich - Candidate of Agricultural Sciences, senior lecturer of the Department of Technology of Processing Livestock Products and Animal Feeding, Tajik Agrarian University named after Sh. Shotemur, Dushanbe, Rudaki Avenue, 146, tel.: +992927398018; Bakhtiyor Sayvali - Candidate of Agricultural Sciences, senior lecturer at the Department of Technology for Processing Livestock Products and Animal Feeding, Tajik Agrarian University named after Sh. Shotemur, Dushanbe, Rudaki Avenue, 146, tel.: +992207202066; Azizov Parviz Majidovich - assistant of the department of technology of processing livestock products and animal feeding, Tajik Agrarian University named after Sh. Shotemur, Dushanbe, Rudaki Avenue, 146, e-mail: parviz.azizov.93@list.ru tel.: +992901611906.

АҲАМИЯТИ ИҚТИСОДӢ-ИҚТИМОИИ РУШДИ ТУРИЗМИ ЭКОЛОГӢ ДАР МАРЗИ МАМНӢЪГОҲИ ДАВЛАТИИ «ЗОРКУЛ»

Холмамадов А.А., Мамадризохонов А.А.

Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М.Назаршоев

Туризм экологӣ яке аз самтҳои босуръат рушдбандаи тичорати сайёҳӣ буда, ташкили самараноки он на танҳо ба ҳифзи муҳити зист ва захираҳои он мусоидат мекунад, балки омили муҳими рушди иқтимоию иқтисодии минтақаи сайёҳӣ мебошад (Дроздов, 2005; Егоренков, 2013).

Идоракунии фаъолияти экологии соҳаи сайёҳӣ ва рекреатсия дар марзи Худудҳои махсусмуҳофизатшавандаи табиати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар тамоми давраи мавҷудияташон вучуд надошт. Аммо бо ба даст овардани соҳибхитиёрии давлатӣ таваҷҷуҳи роҳбарияти ҷумҳурӣ ва шахсан Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба рушди соҳаи сайёҳӣ ва фаъолияти Худудҳои махсусмуҳофизатшавандаи табиат ҳамчун воситаи асосии рушди туризми экологӣ, якбора афзуд.

Дар айни замон рушди туризми экологӣ ба стратегияи давлатии рушди устувори Ҷумҳурии Тоҷикистон мувофиқат мекунад, ки дар он истифодабарии миллии захираҳои табиӣ, аз ҷумла бо мақсадҳои сайёҳӣ ва рекреатсионӣ вазифаи муҳимтарини иқтимоӣ, иқтисодӣ ва экологӣ маҳсуб меёбад.

Бояд гуфт, ки маъруфияти ин намуди сайёҳӣ дар тайи даҳсолаи охир дар тамоми ҷаҳон на танҳо ба таназзули муҳити зист, балки бо «маданишавӣ»-и бисёр минтақаҳои машҳури сайёҳӣ ва рекреатсионӣ шарҳ дода мешавад (Мамадризохонов, 2013, 2016).

Бояд қайд намуд, ки ташаккули туризми аз ҷиҳати экологӣ устувор дар марзи Худудҳои махсусмуҳофизатшавандаи табиат як қатор хусусиятҳо ва бартарихоро дорад. Пеш аз ҳама, рушди туризми экологӣ на танҳо фаъолияти соҳибкорӣ буда, ҳадафи асосии он ба даст даровардани фоида аст, балки ин фаъолияти таълимӣ буда фаъолияти он таваҷҷуҳи аҳли ҷомеа ба масъалаҳои экологӣ ҷалб намуда, дастгирии ҷомеа роҳбар менамояд. Илова бар ин, худудҳои муҳофизатшаванда воҳидҳои сохторие мебошанд, ки қодиранд вазифаҳои банақшагирӣ, идоракунии ва мониторинги фаъолияти туристиро ба ӯҳда гиранд, ки ин низ шартҳои ҳатмии туризми экологӣ мебошад.

Имрӯз бозори экотуризм фаъолна инкишоф меёбад. Дар ҳудуди Тоҷикистон яке аз худудҳои ҷолиб барои рушди экотуризм, ин ҳудуди мамнӯъгоҳи давлатии Зорқул мебошад.

Мамнӯъгоҳи «Зорқул» дар соли 2002 бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкил шуда, дар қисмати ҷанубии ҳудуди ВМКБ, дар сарҳади байни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Афғонистон қарор дорад. Мамнӯъгоҳ зиёда аз 78 ҳазор гектар масоҳатро дар бар гирифта баландтарин мамнӯъгоҳи Осиёи Марказӣ ҳисоб мешавад, ки дар баландии 4100-4200 м аз сатҳи баҳр воқеъ гаштааст.

Бойгариҳои беҳамтои захираҳои табиӣ дар марзи мамнӯъгоҳ, гуногунии ландшафтҳои табиӣ экосистемаи кӯҳӣ, намудҳои беҳамтои олами набототу ҳавонот, ки дар байнашон шумораи зиёди намудҳои азбайнраванда, эндемикӣ ва камшумор зиёданд, ки ин заминаи муҳимтарин барои рушди фаъолияти экотуризм дар ҳудуди мамнӯъгоҳи давлатии Зорқул мебошад.

Бояд қайд кард, ки ҳудуди мамнӯъгоҳро аксаран қисмати сайёҳоне, ки ба воситаи роҳи эҳтиётии Хоруғ-Мурғоб сафар менамоянд, ташриф меоранд. Даромади солони

ичозатномаҳо аз он гувоҳӣ медиҳад, ки шумораи туристҳое, ки ба мамнӯъгоҳ ташриф меоранд, зиёд набуда дар як сол тақрибан 50-75 нафарро ташкил медиҳанд. Сабаби асосӣ дар он аст, ки дар мамнӯъгоҳ барои туристҳо ягон хел инфрасохтори сайёҳӣ мавҷуд нест. Роҳҳои автомобилгард ва ҷойҳои зисти туристҳо назорат карда намешаванд. Дар хусуси оне, ки туристҳои мамнӯъгоҳро убуркунанда аз роҳи асосӣ берун мераванд ва ба ҳудуди мамнӯъгоҳ зарар мерасонанд, ягон хел маълумот мавҷуд нест. Эҳтимол дуриӣ зиёди мамнӯъгоҳ ва роҳи душворгузар доштани самти он низ яке аз омилҳои мебошад, ки сайёҳон ба он кам ташриф меоранд. Аз тарафи дигар дар мамнӯъгоҳ манзараҳои зебо хеле зиёданд ва дар сурати андешидани чораҳои зарурӣ оид ба ҳифзи паррандагони лонагузор ва ба роҳ мондани ҳифзи ҳайвоноти ваҳшӣ мамнӯъгоҳ барои рушди экотуризм имконияти васеъ фароҳам хоҳад овард. Ташкил намудани манзилгоҳ (масалан хаймаҳо) метавонад ба ҷалби бештари туристҳо мусоидат намояд ва гузоштани хаймаҳо дар қисмати шарқии охири кӯл метавонад паррандашиносони ҳаваскорро низ ба худ ҷалб намоянд.

Азбаски мамнӯъгоҳ дар баландии хеле калон аз сатҳи баҳр дар сарҳади болоии паҳншавии наботот ҷойгир шудааст, табиати он ба тағйиротҳои ночизи речаи иқлим ҳасос мебошад.

Бутунии экосистемаи обию ботлоқии кӯли Зоркӯл ва сифати мавзёҳои табиӣ чарогоҳҳои алпӣ ба пуррагӣ аз дараҷаи намӣ, ки онро пирахҳои наздик ва экосистемаҳои нивалӣ муайян месозанд, вобастагӣ дорад.

Таъсири гидрологии тағйироти калони иқлимӣ ногузир ба минтақаҳои дар поёноби дарё ҷойгиршуда таъсир мерасонад. Ин таъсир метавонад боиси обҳезӣ ва ё паст гардидани маҷрои дарё гардад ва ба хоҷагиҳои зироаткор, аҳолии маҳаллӣ ва чорво таъсир расонад.

Раванди ҷойдоштаи гармшавии иқлим алҳол баръалост, аммо таъсири аниқи онро ба наботот, маҳсулнокии экосистемаҳо дар миқёси маҳаллӣ ва фосолаи вақте, ки ин тағйиротҳо ба вуқӯ мепаиванданд, пешгӯӣ намудан мушкул аст. Ин масъала зарурияти идоракунии мутобиқшавӣ ва татбиқи стратегияи мавзунӣ ҳифзи табиатро тақозо менамояд.

Дар айни ҳол харитаи аниқи мамнӯъгоҳ вучуд надорад, ҳудудҳои шарқӣ ва ғарбии он то ҳол муфассал нишон дода нашудаанд. Ҳудудҳои мамнӯъгоҳ бояд бо истифодаи GPS расман муайян карда шаванд. Ба мақсади фарқ намудани нусхаҳои гуногун, зарур аст, ки қаламдодӣ расмӣ ва харитаи рақамии мамнӯъгоҳ нашр карда шаванд. Амалӣ намудани ин фаъолият имконият медиҳад, ки ҳудудҳои мамнӯъгоҳ бо истифода аз аломатҳои ишоравӣ ва ё сангҳо нишон дода шаванд. Дар тамоми нуқтаҳои воридотии мамнӯъгоҳ бояд аломатҳои ишоравии нав, ки речаи мамнӯъгоҳро тасдиқ менамоянд, гузошта шаванд.

Дар айни замон, мовофиқи таъиноти мақоми мамнӯъгоҳ, он ба речаи қатъии ҳифз, яъне категорияи 1а ИБҲТ дохил шуда мувофиқи он истифодабарии ҳудуди ин мавзё ба мақсади намудҳои ҷойдоштаи хоҷагидорӣ аз қабилӣ чарондани чорво, туризм ва истифодаи роҳи убуркунандаи мамнӯъгоҳ ба мақсади умум, ба речаи дар боло номбаргардида мувофиқат намекунад. Хатоии ҷойдоштаро бо роҳи гузаронидани минтақабандии мувофиқ, аз он чумла чудо намудани минтақаҳои буферӣ, ки ба рушди туризм ва намудҳои дигари истифодабарии иқтисодӣ мусоидат мекунанд, ҳамчунин чудо намудани минтақаи ҳаставӣ (марказӣ) барои ҳифзи гуногуннамудии биологӣ, истифода намудан мумкин аст. Агар қатъ намудани чарондани чорво дар ҳудуди мамнӯъгоҳ муяссар нагардад, пас онро дар минтақаи буферии мамнӯъгоҳ маҳдуд намудан зарур аст. Азбаски барои чорво мавзёҳои обнӯшӣ зарур аст, ин гуна ҷойҳо бояд аз мавзёҳои лонагузорӣ ва ғизогирии паррандагон дар масофаи дур ҷойгир кунондан зарур аст.

Яке аз минтақаҳои мувофиқ барои чудо намудани минтақаи ҳаставии мамнӯъгоҳ,

ИЛМҲОИ ТАБИЙ, РИЁЗӢ, ДАҚИҚ, ТЕХНИКӢ

ин минтақаи Қарачилгасой (водии дарёи Помир, қисми болоии Чаканкул) ва минтақаи ҳамсарҳадии қаторкӯҳи Вахон ба ҳисоб меравад. Ин минтақаҳои дурдаст қисмати нисбатан зиёди мамнуъгоҳро дар бар гирифта дар баландии 4200-5800 м аз сатҳи баҳр ҷойгир шудаанд ва мавзёҳои таназзул нагардида, ҷамоаи набототи рангоранг, популятсияҳои калони гӯсфанди Марко Поло, бабри барфӣ, бузи кӯҳии Сибирӣ, ҷамоаи аҷоибӣ парандагони барои Осӣи Миёна нодир ва паҳншавии маҳдуд доштара дар бар мегиранд. Ҷазираҷаҳое, ки дар онҳо ғози ҳиндӣ тухм мегузоранд низ ба ҳифзи пурра эҳтиёҷ доранд.

Албата ба қатори омили муҳими рушди соҳаи сайёҳӣ дар ҳудуди мамнуъгоҳ - ин нокифоя ба роҳ мондани идоракунии фаъолияти мамнуъгоҳ маҳсуб меёбад. Идоракунии мамнуъгоҳ аз он сабаб мушкил аст, ки маъмурияти мамнуъгоҳ дар шаҳри Хоруғ дар масофаи хеле дур аз ҳуди мамнуъгоҳ ҷойгир шудааст. Гарчанде, ки дар наздикии посбонгоҳи Харғӯш барои кормандони хизмати мамнуъгоҳ бинои истиқоматӣ мавҷуд аст, аммо мавҷудияти қароргоҳи кормандони хизмати мамнуъгоҳ дар дохили ҳуди мамнуъгоҳ хеле зарур аст. Алҳол, масъалаи барқарор намудани яке аз биноҳои кӯҳна дар ҳудуди мамнуъгоҳ муҳокима шуда истодааст. Ин бино дар қисми шарқии посбонгоҳи Харғӯш, дар ҷое, ки воридшавии ғайрирасмӣ ба ҳудуди мамнуъгоҳ имкон дорад, ҷойгир аст ва истифодаи он имконият медиҳад, ки дар ин қисмати мамнуъгоҳ воридоти ғайриқонунӣ назорат карда шавад.

Дар қисмати шарқии кӯли Зоркӯл ҷойгир шудани кормандони хизмати мамнуъгоҳ имконият медиҳад, ки онҳо воридотро дар ин самт таҳти назорат гиранд ва мониторинги лоагузориҳои ғози ҳиндиро амалӣ намоянд. Эҳтимол истифодаи бинои кӯҳнаи мавҷуда ба ҳамин мақсад мувофиқ аст ва дар сурате, ки ин кор ғайриимкон бошад, он гоҳ дар наздикии ин бино лагери тобистона тавассути гузоштани юртаҳо ташкил намудан зарур аст. Чунин қароргоҳ метавонад чун лагери сайёҳон ва бошишгоҳ барои орнитологҳои ҳаваскор хизмат расонад.

Маъмурият ва кормандони мамнуъгоҳ барои ба роҳ мондани фаъолияти самараноки чунин қароргоҳ ҳавасманд мебошанд. Дар доираи лоиҳаи мазкур ба назар гирифта шудааст, ки норасоии моддӣ (нақлиёт, аспҳо, таҷҳизоти барои лагер, таҷҳизоти техники) барои ташкил намудани ин қароргоҳ ҳалу фасл карда шаванд.

Ҳамин тариқ дар асоси таҳлили маводҳои овардашуда ҳулоса кардан мумкин аст, ки дуруст ба роҳ мондани фаъолияти экотуристи дар марзи мамнуъгоҳи Зоркул барои рушди иқтисодӣ-иҷтимоии минтақа ва ҷумҳурӣ таъсири калони мусбӣ мерасонад. Аз ин лиҳоз марзи мамнуъгоҳҳо манбаи ҳақиқии ҷойҳои нави корӣ ва даромади иловагӣ бари иқтисодиёти маҳаллӣ шуда метавонад. Рушди фаъолияти экотуризм дар ин қаламрав метавонад барои ҷалби тавачҷуҳи ҷомеаи ҷаҳонӣ ва сармоягузороноро ба ин минтақа мусоидат намуда, ин дар навбати худ аҳамияти Ҳудудҳои махсусмуҳофизатшавандаи табиатро дар назари аҳолии маҳаллӣ афзоиш дода, муносибати онҳоро ба мушкилоти экологӣ тағйир медиҳад.

АДАБИЁТ

1. Дроздов А.В. Основы экологического туризма: Учебное пособие.- Москва: Гардарики, 2005. 271 с.
2. Егоренков Л.И. Экология туризма и сервиса: Учебное пособие. -Москва: Звезда, 2013. 312 с.
3. Мамадризохонов А.А. Экотуризм дар минтақаҳои кӯхистони Тоҷикистон. Душанбе, 2013. -594 с.
4. Мамадризохонов А.А. Ташкили фаъолияти сайёҳӣ. -Душанбе «Андалеб», -2016. -401 с.

**АҲАМИЯТИ ИҚТИСОДӢ-ИҚТИМОИИ РУШДИ ТУРИЗМИ ЭКОЛОГӢ ДАР
МАРЗИ МАМНӢҶОҶИ ДАВЛАТИИ «ЗОРКУЛ»**

Дар мақола маълумотҳои дар бораи имконотҳои истифодабарии захираҳои табиӣ мамнӯҷоҶи давлатии «Зоркул» бо мақсади рушди фаъолияти экотуристи маълумот пешкаш гардидаанд. Нишон дода шудааст, ки дар замони муосир таваҷҷуҳи роҳбарияти Ҳукумати Тоҷикистон ва рушди соҳаи сайёҳӣ ва фаъолияти Худудҳои махсусмуҳофизатшавандаи табиат хело зиёд аст. Бо вҷуди ин дар сохтори фаъолияти сайёҳии мамнӯҷоҶи давлатии «Зоркул» то кунун омилҳои мавҷуданд, ки барои рушди самараноки соҳа мамониат мерасонанд. Хулоса карда мешавад, ки дуруст ба роҳ мондани фаъолияти экотуристӣ дар марзи мамнӯҷоҶи давлатии «Зоркул» барои рушди иқтисодӣ-иқтимоии минтақа ва ҷумҳурӣ таъсири калони мусбӣ мерасонад.

Калидвожаҳо: *Сайёҳӣ, рекреатсия, манӯҷоҶ, худудҳои махсусмуҳофизатшавандаи табиат, захираҳои сайёҳӣ, иқтисодӣ сайёҳӣ, инфрасохтор.*

Маълумот дар бораи муаллифон: Холмамадов А А– омӯзгори кафедраи география ва сайёҳии Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М.Назаршоеви Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон. Мамадризоҳонов А.А. – профессори кафедраи география ва сайёҳии Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М.Назаршоеви Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон.

**СОЦИАЛЬНО – ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ РАЗВИТИЯ
ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ТУРИЗМА НА ГРАНИЦЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ
ЗАПОВЕДНИК «ЗОРКУЛ»**

В статье представлена информация о возможностях использования природных ресурсов Зоркульского заповедника с целью развития экотуристской деятельности. Показано, что в современное время внимание руководства правительства Таджикистана к развитию туристической отрасли и деятельности особо охраняемых территорий природы очень велико. Несмотря на это, в структуре туристической деятельности Зоркульского заповедника все еще существуют факторы, препятствующие эффективному развитию отрасли. Сделан вывод, что правильное налаживание экотуристской деятельности на границе Зоркульского заповедника оказывает большое положительное влияние на экономическое и социальное развитие региона и республики.

Ключевые слова: *Туризм, рекреация, заповедник, особо охраняемые природные территории, туристические ресурсы, туристический потенциал, инфраструктура.*

Информация об авторах: Холмамадов А.А. – преподаватель кафедры географии и туризма Хорогского государственного университета имени М.Назаршоева Министерства образования и науки Республики Таджикистан. Мамадризоханов А.А. - профессор кафедры географии и туризма Хорогского государственного университета имени М. Назаршоева Министерства образования и науки Республики Таджикистан.

**SOCIO- ECONOMIC SIGNIFICANCE OF THE DEVELOPMENT OF ECOLOGICAL
TOURISM ON THE BORDER OF THE STATE RESERVE «ZORKUL»**

The article provides information on the possibilities of using the natural resources of the Zorkul Reserve for the purpose of developing ecotourism activities. It has been shown that in modern times, the attention of the Tajik government leadership and the development of the tourism industry and the activities of specially protected areas of nature is very high. Despite this, there are still factors in the structure of tourism activities of the Zorkul reserve that prevent the effective development of the industry. It is concluded that the proper establishment of ecotourism activities on the border of the Zorkul reserve has a great positive effect on the economic and social development of the region and the republic.

Keywords: *Tourism, recreation, reserve, specially protected areas of nature, tourism resources, tourism capacity, infrastructure.*

Information about the authors: Kholmamadov AA - teacher of the Department of Geography

УДК.634.21

ХУСУСИЯТҲОИ МОРФО-БИОЛОГИИ ДАРАХТОНИ ДОНАКМЕВАДОРИ БАЛАНДКӢҲИ БАДАХШОН (ДАР МИСОЛИ ЗАРДОЛУ)

Шикориева Ш. П., Содатқадамова Т.М.,

Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М.Назаршоев

Помир яке аз минтақаҳои калонтарини қуҳистони Осиёи Марказӣ буда, дорои релефи мураккаб мебошад. Мураккабии релеф ва гуногунии омилҳои табиӣ-тағйирёбии иқлим, хушкӣ табиӣ атмосфера, шиддатнокии баланди радиатсияи аз нурҳои ултрабунафш бой, мавҷудияти пирияхҳо, кӯллҳо ва дарёҳо дар ҳамбастагӣ бо ҷойгиршавии баландкӯҳӣ аз сатҳи баҳр Помирро аз дигар минтақаҳои кӯҳсор тамоман фарқ мекунад. Таърихи пайдоиши растаниҳои мевадиханда ҳазорсолаҳоро дар бар мегирад, ин аз он гувоҳи медиҳад, ки парвариши онҳо дар шароити Вилояти Мухтори Қуҳистони Бадахшон аз дигар намуди растаниҳо пештар ба вучуд омадааст [1].

Дар давраҳои хело қадим сокинони ин ҷо як қатор мевағиҳои бурунмарзиро ба минтақаи худ ворид кардаанд: тут, зардолу, шафтолу, олуболу ва гелос [2]. Зардолу дар Помири Ғарбӣ аз байни донакдорон васеътар паҳншуда ба ҳисоб меравад. Гуногуннавьии он натиҷаи аз мамлакатҳои гуногун (Чин, Ҳиндустон, Эрон, Афғонистон ва ғайраҳо), дар тули асрҳо воридкардани донакҳои онҳо буда, бо роҳҳои селекцияи халқӣ беҳтаргардонидани хусусиятҳои хуби биологӣ – хоҷагӣ, ҳосилнокӣ, таъми мева ва мутобиқат ба шароити баландкӯҳ шудааст [3]. Дар ин ҷо зардолу аз баландии 1100 метр сар карда, то баландии 3150 метр аз сатҳи баҳр (к.Вичкут, н.Ишқошим) парвариш меёбад. Дар натиҷаи тадқиқотҳо зиёда аз 300 гуногуншаклии зардолу муайян карда шуданд, ки ҳамаи онҳо ба як намуди зардолу-Зардолуи муқаррарӣ (*Armeniaca vulgaris Lam.*) тааллуқ доранд [4].

Зардолуҳои Помири Ғарбӣ аз ҷиҳати аломатҳои морфологиашон нисбат ба зардолуҳои машҳури Фарғона гуногунтаранд. Баъзеи онҳо бо хусусиятҳои морфологиашон ба гуруҳи зардолуҳои аврупоӣ монанд буда, пайдоиши онҳо начандон равшан мебошад. Зардолуҳои минтақаи қуҳистон аз ҷиҳати хусусиятҳои биологиашон фарқ мекунанд. Зардолу-дарахти нисбатан рушноидӯст ва гармидӯст мебошад. Дар ҳолати зиёд зич ҷойгир кардани дарахтон ё анбух шудани шохсор қисми поёни тез луч мегардад. Пеш аз мӯҳлат навдаҳои нав ва боровар хушк гардида, шохсор ба боло қад мекашад. Барои рушду нумуи дарахти зардолу шароити мӯътадали маҷмӯи ҳарорати ғойданок бояд аз 2500°C кам набошад. Муайян карда шудааст, ки танайи пухта расидаи дарахти зардолу дар давраи оромӣ, ба ҳарорати пасти то -270C ва хунокии кӯтоҳ то -30-320C тоб оварда, осеб намебинад. Сармотобоварии муғчаҳои гули зардолу аз дараҷаи инкишофёбии онҳо вобаста мебошад. Дар давраи оромииашон онҳо аз ҳарорати -200C осеб мебинанд. Дар чунин ҳолат муғчаҳои навҳои гуногун аз 10 то 20 % осеб мебинад. Ҳарорати хатарноке, ки аз он 80-100% - и муғчаҳо осеб мебинанд, ки ҳарорати -250C мебошад. Дар давраи кушодашавӣ муғчаҳо аз ҳарорати -150C – 80-95% то 100% онҳо осеб мебинанд. Сину соли қисми зиёди навъу шаклҳои дарахтони зардолуи маҳаллӣ, ки дар минтақаҳои қуҳистон вомехуранд, аз 100

сол зиёд буда, назар ба навъҳои аврупоӣ хело дарозумранд ва ба шароитҳои номусоиди иқлими сардӣ баландуҳи Помир мутобиқат пайдо намудаанд. Мӯҳлати гулкунӣ ва пухта расидани меваи зардолу яке аз хусусиятҳои муҳими биологӣ буда, он аз шароити иқлими минтақа, баландӣ аз сатҳи баҳр ва агротехника вобастагӣ дорад.

Зардолу ба оилаи Садбаргулон-Rosaceae, зероилаи Rosidae дохил шуда, ҳамчун авлоди муस्ताқил аз чинси Prunus соли 1700 Турнефор онро ҷудо намуд. Дарахти донакмевадори паҳншудатарин буда, то 10-15 м қад мекашад. Гулаш сафед ё гулобӣ. Мевааш донак, гирда, дарозрӯя, сергӯшт, зард ё норанҷӣ. Мева аз донак ба осонӣ ҷудо мешавад, дар баъзе ҳолатҳо мечаспад. Донакҳояш шакл ва андозаи гуногун доранд. Баргҳояш калон то 6-9 см дарозӣ ва аз 5-8 см паҳноӣ доранд. Шаклашон тухмшакл, гирд ва дилшакл мешавад. Мӯякчаҳо надорад. Вобаста аз баландии сатҳи баҳр андозаи барг ва мева тағйир меёбад.

Сокинони Кӯҳистони Бадахшон бо надоштани захираи табиӣ барои интиҳоб, нигоҳ накарда, дар асоси меҳнати зиёд ва воридкунӣ (интродуксия) тавонистанд навъҳои маҳаллиро барои самтҳои гуногуни истифодабарӣ пайдо карда, роҳҳои парвариши онро ба шароитҳои гуногун мувофиқ гардонанд. Маркази гуногуншаклии зиёди навъҳои водии Язгулом мебошад.

Дар ин ҷо гуногуннавъӣ васеъ паҳн гашта, навъҳои паҳншудатарин: Ғураи – Балх, Махмурӣ, Хревонӣ, Сафедак, Дарагӣ, Машпак, Кундузӣ, Равшаналӣ, Махмаднурӣ, Раҳматуллоӣ, Рошталу, Кулчанош, Руғаннош ва ғайраҳо мебошанд. Ҳамаи ин гуруҳи навъҳои шириндона буда, арзиши баланд доранд [5].

Дар Тоҷикистон меваи зардолу аз қадимулайём яке аз маҳсулотҳои зарурии ғизоӣ ба ҳисоб меравад. Чунки истеъмоли он гуруснагиро тез таскин бахшида, баданро бо витаминҳо ва микроэлементҳои зарурӣ таъмин мекунад. Зардолу маҳсулоти хуби ғизоӣ ва парҳезӣ буда, онро тару тоза ва хушконида истеъмоли менамоянд, мураббо, компот ва шарбат тайёр мекунанд. Мағзи ширини зардолу дар саноати қаннодӣ, рағнаш дар истеҳсоли локу ранг истифода мешавад. Зардолу аз витаминҳои А, В ва С хеле бой буда, дар вақти тапиши дил, вайроншавии гардиши хун, инфаркти мушакҳои дил онро истеъмоли мекунанд.

Аҳамияти витаминҳои зардолу барои организм хеле калон аст. Масалан, витамини А ба просесси қадкашӣ ёрӣ расонда, дар просесси мубодилаи моддаҳо ва ғайра иштирок менамоянд. Рағнаи зардолу гирифта шуда, дар тиб ҳамчун ҳалқунандаи доруҳо ба кор бурда мешавад. Дар поён оиди хусусиятҳои морфологии баъзе навъҳои зардолу маълумот оварда шудааст.

Навъи Дугоник. Истилоҳи дугоник думағза будани онро ифода менамояд. Хусусияти ин шакл дар он аст, ки 95%-и донакҳои ин дарахт дутогӣ мағзча доранд. Ин навъи зардолу дар хоҷагии назди ҳавлигии шаҳрванд М. Ризвонов (қишлоқи Жамаги д. Язгулом) ба назар расид. Меваҳои ин навъ ҳаҷми (38*35*35мм) дошта, хати раҳи он ба назар нонамоён буда, ранги он сурхи зардчатоб аст. Маззаи ширин дорад. Ҳаҷми баргаш миёна, лӯндашакл ва нӯгҳои тези найзашакл дорад. Мағзчаашон на он қадар калон, вале 95%-и онҳо аз ду мағз иборатанд. Қабати болоии он дурушт аст. Хати раҳи он миёна аст. Мағз 32,7%-и вазни умумиро ташкил медиҳад. Навъи нисбатан дерпаз буда, серҳосил мебошад. Аз ин рӯ дар шароити кӯҳистони Бадахшон талаботи зиёдтар дорад.

Навъи Сафедак. Ин навъ дар ноҳияи Ванҷ парвариш карда мешавад. Шакли танаи зардолу нисбатан паҳн буда, даври тана 2,33м, баландӣ 1,70м-ро ташкил медиҳад. Меваҳои ин шакл гирд дошта, вазнашон то 13,9г мерасад. Ранги пӯсти мева равшан буда, хати раҳаш он қадар чуқур нест. Дилаи зардолу равшани зардчатоб буда, хеле бо шира ва бомазза аст. Ҳангоми афтидан донакаш дар якҷоягӣ бо дилаи мева мекафад. Ин хусусияти хоси навъ зардолуи Сафедак буда, ўро аз ду шакли дигари дар боло зикр

ИЛМҲОИ ТАБИЙ, РИЁЗӢ, ДАҚИҚ, ТЕХНИКӢ

шуда (Сафедаки калонмева ва Сафедаки хурдмева) фарқ мекунонад. Донааш ранги бӯри равшан дошта, вазнаш то 1,5г мерасад. Нӯги он тез буда, қабати болоии он дурушти чиндор аст. Рағчаҳои қабати дурушташ нағз намоён аст. Хати раҳи ақибаш пӯшида буда, чоки мобайни надорад. Донакаш аз дилааш базӯр чудо мешавад. Мағзаш ширин аст. Баргҳояш шакли паҳни тухмшакл дошта, дорои нӯгҳои тез ва асоси найзашакл доранд. Ҳаҷми баргҳояш 10,5*8,3см буда, дарозии думчааш 3,8см-ро ташкил медиҳад. Расиши солони навдаҳояш ба 12,6см ва ғафсиаш ба 0,3мм мерасад. Ин навъи серҳосили универсиалӣ буда, ба тадқиқоти селексионии нав эҳтиёҷ надорад.

Навъи Бунай-1. Баландии дарахт то 20 м, поя 1,22 м, даври тана аз 2,50 то 3,70 м. Шоҳаҳояш васеъ, пароканда, диаметр шоҳаронӣ то 20 м мерасад. Соли дарахт тақрибан 200 солро ташкил медиҳад. Ҳаҷми меваҳо калон (41x40x37 мм) вазнашон 39 г, пӯсти мева зардачатоб, мевааш шакли гирди, ширадор, ширин. Хати раҳи мобайни ноён.

Ҳаҷми донак миёна (20x17,5x10,0 мм) вазнаш 2,45г. Вазни донак косточек 3,7 аз ҳаҷми меваро ташкил медиҳад. Шакли донак ҳамвор, раҳ надорад, раҳи маркази ноён. Мазаи донак ширин 48,2 % вазни меваро ташкил медиҳад. Баргҳояш тухмшакли нугтези калон (11,0x9,8 см, дарозии думча то 30 мм).

АДАБИЁТ

1. Носиров С.Ю. Земля моих отцов. - Москва. -Колос,2000,-136с.
2. Демочкин Л. Сады на Памире. Изд-во Ирфон, Душанбе:1965.-53с.
3. Ломакин Э.Н. Абрикосы Горно-Бадахшанской автономной области // Тр. по прикл. ботанике, генетике и селекции. - 1969. - Т.40, вып.2. - С.57-69.
4. Мирзобайтов Н.М. Абрикосы Западного Памира //Тр. Ин-та садоводства, виноградарства и виноделия им. Р.Р. Шредера. -1971. - Вып.33. - С. 232-237.
5. Содатқадимова Т.М., Фелалиев А.С. Абрикосы Западного Памира. Изд.-во, Дониш.-2009.-176с.

ХУСУСИЯТҲОИ МОРФО-БИОЛОГИИ ДАРАХТОНИ ДОНАКМЕВАДОРИ БАЛАНДКЌҲИ БАДАХШОН (ДАР МИСОЛИ ЗАРДОЛУ)

Дар мақола оиди хусусиятҳои морфо-биологии зардолуҳои маҳалӣ маълумот дода шудааст. Муайян карда шуд, ки зардолуҳои минтақаи қўҳистони Бадахшон ба иқлими сарди баландкўҳ мутобиқат пайдо намудаанд. Зардолуи маҳаллӣ навъу шаклу намунаҳои хело зиёд дошта аз рӯи давраҳои пухта расидани мева, шакл, андоза, ранг, таъм, сифатҳои технологӣ, таркиби кимиёвӣ ва баъзе хусусиятҳои биологияшон тафовут доранд. Ҳудуди паҳншавии дарахтони зардолу баланди аз сатҳи баҳр то 3150 м мерасад.

Калимаҳои калидӣ: баландкўҳ, баланди аз сатҳи баҳр, шакли мева, сармотобовар, хусусиятҳои биологӣ, давраи гулкунӣ

Маълумот оиди муаллиф: Шикориева Ш. -докторант аз рӯи ихтисоси PhD- и Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М.Назаршоев. Содатқадимова Т.М. -мудири каф.биологияи умумии Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М.Назаршоев, Тел:+992935834519. E-mail, tahmina88@inbox.ru

МОРФО-БИОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КОСТОЧКОВЫХ КУЛЬТУР ВЫСОКОГОРЬЯ БАДАХШАНА (НА ПРИМЕРЕ АБРИКОСА)

В статье дана морфо-биологическая характеристика некоторых местных сортов и форм абрикоса высокогорья Памира. Выявлено, что местные сорта абрикоса адаптировались к суровым климатам Памира. Местные сорта отличаются многообразием форм и размера плода, косточек ихимисечкового состава. Ареал абрикоса по высотным поясам доходит до 3150 м над ур. моря.

Ключевые слова: высокогорья, высота над ур.моря, форма плода, Еморозостойкость,

биологические свойства, время цветения.

Сведения об авторах: Шикориева Ш. докторант PhD- кафедры общей биологии Хорогского государственного университета им.М.Назаршоева. Содаткадамова Т.М. зав.кафедрой общей биологии Хорогского государственного университета им.М.назаршоева.Тел:+992935834519. E-mail, tahmina88@inbox.ru

MORPHO-BIOLOGICAL FEATURES OF PITTED FRUIT CROPS IN THE HIGH MOUNTAINS OF BADAKHSHAN (THE EXAMPLE OF APRICOT).

The article gives the morpho-biological characteristics of some local varieties and forms of apricot from the high Pamirs. It was revealed that local apricot varieties have adapted to the harsh climates of the Pamirs. Local varieties are distinguished by the variety of shapes and sizes of the fruit, seeds and seed composition. The range of apricot in altitudinal zones reaches 3150 m above sea level.

Key words: highlands, altitude above sea level, fruit shape, frost resistance, biological properties, flowering time

Information about authors: Shikorieva Sh, P. Doctoral student (PhD) Of the Department of biology faculty of Khorog state University named after M. Nazardhoev. Sodatkadamova T.M. Candidate of biology of the biology Department of Khorog state University named after M.Nazarshoev, Phone :+992935834519. E-mail, tahmina88@inbox.ru

МУНДАРИЧА

ФИЛОЛОГИЯ

1. Каримова Д.О. ИСТИФОДАИ УСУЛИ ИНТЕРАКТИВӢ ВА МАВОДИ МУЛТИМЕДИЯВӢ ЗИМНИ ТАЪЛИМИ МАВЗӢИ “НУТҚИ АЙНАН ВА МАЗМУНАН НАҚЛШУДА” 3
2. Пулодова Ш. АРЗИШҶОИ МИЛӢ-АХЛОҚӢ ВА МАСЪАЛАИ ТАРБИЯИ ХОНАНДАГОН 9
3. Раҳимова М. МУАРРИФИИ ЧЕҶРАҶОИ ЗАНОНИ СУХАНВАР ДАР ҶАРАӢНИ ТАЪЛИМ 14
4. Раҷабова Н. БАЪЗЕ ХУСУСИЯТҶОИ ОМОНИМҶОИ ЗАБОНИ ТОҶИҚӢ ВА АНГЛИСӢ 21
5. Шофақирова Р., Лутфишоева Ш. МУҚОИСАИ БАЪЗЕ ЛАЗАҶОИ ДОСТОНИ “ЛАЙӢИ ВА МАҶНУН”-И МАКТАБИИ ШЕРОЗӢ БО АСАРИ ҶАМНОМИ АБДУРАҶМОНИ ҶОМӢ 25

ТАЪРИХ, ФАЛСАФА, СИЁСАТШИНОСӢ

6. Алимшоев М.М., Сафарқулова Г. Ю. РАҶНАВАРДИ РОҶИ ИЛМУ ДОНИШ ЧЕҶРАИ ИЛМИИ АКАДЕМИК Б. ИСКАНДАРОВ 37
7. Дилдорев Г. А. ҚАЙДҶОИ ЭТНОГРАФИИ ТОМАС ЭДВАРД ГОРДОН ОИД БА ВАХОН 42
8. Сайнаков С.П., Занджирбекова Г.И. ВКЛАД ШОХЗОДАМУХАММАДА В РАЗВИТИЕ НАРОДНОЙ МЕДИЦИНЫ ТАДЖИКОВ ПАМИРА 49
9. Карамшоева Г.Қ. КАСАЛИҶОИ КӢДАКОНА ВА ТАРЗИ ТАБОБАТИ ОНҶО БО УСУЛҶОИ ТИББИ МАРДУМӢ ДАР БАДАХШОН 54
10. Наврузбекова Ҷ.Д. АЗ ТАЪРИХИ СОХТМОНИ ШОҶРОҶИ МУРҶОБ-КУЛМА-ҚАРОҚУРУМ 58
11. Саидасанов Ю., Наврузова З. СТАНОВЛЕНИЕ ПАМИРСКОГО МУЗЫКАЛЬНОГО АНСАМБЛЯ И ЕЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В ПЕРИОД 40-50-Х ГОДОВ XX ВЕКА ..62
12. Ҷочибеков Э. МАРОСИМИ БОРИ АВВАЛ ТАРОШИДАНИ МӢИИ САРИ КӢДАКОНИ ХУРДСОЛ ДАР ШУҶНОНУ РӢШОН, ВАХОН ВА ДЕҶАИ РИНИ ИШКОШИМИ ТОҶИКИСТОН 68
13. Худобердиев Р.Б. БАЛАНД БАРОШТАНИ ҚАДРУ МАНЗАЛАТИ ОМӢЗГОР ДАР ДАВРАИ СОҶИБИСТИҚЛОЛИИ ҶУМҶУРИИ ТОҶИКИСТОН (СОЛҶОИ 1991-2022) 73
14. Зикрзода Х. ДОИР БА БАЪЗЕ МАСЪАЛАҶОИ ОЗОДӢ ВА ФАРМОНБАРДОРӢ ДАР ТАЪЛИМОТИ МАШШОИӢНИ ШАРҚӢ 77
15. Зикрзода Х. ПРОБЛЕМА СВОБОДЫ И ПОВИНОВЕНИЯ В УЧЕНИЯХ ТАДЖИКСКИХ ФИЛОСОФСКО-РЕЛИГИОЗНЫХ ТЕЧЕНИЙ 86
16. Саидумаров С.С., Авғонова З.А., Тураев Ф.Р. АСОСҶОИ ТАШАККУЛИ ҶУВИЯТИ МИЛӢИ ДАР ТОҶИКИСТОН 93
17. Саидумаров С.С. ТАБИАТ, СОХТОР ВА ВАЗИФАҶОИ ҶУВИЯТИ МИЛЛИИ

ТОЧИКОН (ТАҲЛИЛИ ИҶТИМОЙ-ФАЛСАФӢ)	101
18. Сулаймонов Б.С. УСУЛИ ХИРАДГАРОИИ ШИНОХТИ ОЛАМ АЗ НИГОҶИ АБӢНАСРИ ФОРОбИ ВА НАСИРУДДИНИ ТӢСӢ	110

ПЕДАГОГИКА, РАВОНШИНОСӢ, УСУЛИ ТАЪЛИМ

19. Ахмадиён Ш.Р. РАЗВИТИЕ ДЕМОКРАТИИ: ПОНЯТИЯ, МЕРЫ И ЭМПИРИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ	118
20. Кадамов К.Х. ПРОЦЕСС ОБУЧЕНИЯ В ИННОВАЦИОННОМ ВУЗЕ	132
21. Шарипов Қ.Б., Чонмирзоев Э.Қ. АСОСҶОИ МЕТОДОЛОГӢ ВА ШАКЛҶОИ БАРГУЗОРИ АРЗӢБИИ РАВАНДИ ТАЪЛИМ ДАР ШАРОИТИ НИЗОМИ КРЕДИТИИ ТАҲСИЛОТ (дар мисоли муассисаҶои таҳсилоти олии касбии педагогӢ)	136
22. Хуррамова Б. КЛАССИКАИ МИЛӢ ДАР ДРАМАТУРГИЯ ВА ТЕАТРИ МУОСИРИ ТОЧИК	141

ИҚТИСОДИӢТ

23. Гадомамадова С.Н. РУШДИ БОСУБОТИ САНОАТИКУНОИ ҶАДАФИ ЧОРУМИ СТРАТЕГӢ	148
24. Ғоибназарзода С.М., Холиқов Ш.Х. ХУСУСИЯТҶОИ РУШД ВА ФАӢОЛИЯТИ БОЗОРИ МЕҶНАТ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР	149
25. Шарипов С.Б. МЕЖДУНАРОДНАЯ ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИНТЕГРАЦИЯ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ	159
26. Шоидарвозова М.С., Ғарибмамадов М. ВЛИЯНИЕ ГЕНДЕРНЫХ АСПЕКТОВ НА ДОСТУП ЖЕНЩИН К МЕДИЦИНСКИМ УСЛУГАМ	166

ИЛМҶОИ ТАБИӢ, РИӢЗӢ, ДАҚИҚ, ТЕХНИКӢ

27. Надирова М.И. КРАЕВАЯ ЗАДАЧА ТИПА ЗАДАЧА РИМАНА, КОГДА КОЭФФИЦИЕНТ ИМЕЕТ ОСОБЕННОСТИ НЕЦЕЛОГО ПОРЯДКА И НЕ ГОЛОМОРФНОЙ СТРУКТУРЫ ДЛЯ СИСТЕМЫ УРАВНЕНИЙ ПЕРВОГО ПОРЯДКА ЭЛЛИПТИЧЕСКОГО ТИПА	171
28. Шарипов У.Ғ., Рашидов Н.Қ., Гулов С.М. ОБҒУНҶОИШИ БАРГ ВОБАСТА АЗ УСУЛИ ОБӢРӢ ВА ШАРОИТИ ЭКОЛОГӢ	177
29. Базаров Ш.Э., Раҳманов Л.К. РОСТ И РАЗВИТИЕ СЕРЫХ КУРОПАТОК ПРИ КЛЕТОЧНОМ СПОСОБЕ СОДЕРЖАНИЯ	181
30. Раҷабов Ф.М., Каримзода М.Т., Соатов С.С., Бахтиёри С., Азизов П.М. ТАЪСИРИ ХӢРОКИ ОМЕХТА БА МАҶСУЛНОКИИ ШИРӢ ВА ТАРКИБИ ХИМИЯВИИ ШИРИ МОДАГОВҶО	185
31. Холмамадов А.А., Мамадризохонов А.А. АҶАМИЯТИ ИҚТИСОДИ-ИҶТИМОИИ РУШДИ ТУРИЗМИ ЭКОЛОГӢ ДАР МАРЗИ МАМНӢЪГОҶИ ДАВЛАТИИ «ЗОРКУЛ»	191
32. Шикориева Ш. П., Содатқадимова Т.М. ХУСУСИЯТҶОИ МОРФО-БИОЛОГИИ ДАРАХТОНИ ДОНАКМЕВАДОРИ БАЛАНДКӢҶИ БАДАХШОН (ДАР МИСОЛИ ЗАРДОЛУ)	195

ҚОИДАҲО БАРОИ МУАЛЛИФОНИ
МАҶАЛЛАИ НАЗАРИЯВӢ ВА ИЛМИӢ ИСТЕҲСОЛИИ «ПАЕМ»-И
ДОНИШГОҲИ ХОРОҒ

Мақолаҳои илмие, ки барои нашр ба маҷалла пешниҳод мегарданд, бояд ба талаботи зерин ҷавобгӯ бошанд: а) мақолаи илмӣ бояд бо назардошти талаботи муқаррарнамудаи маҷалла омода гардида бошад; б) мақола бояд натиҷаи таҳқиқоти илмӣ бошад; в) мавзӯи мақола бояд ба яке аз самтҳои илмии маҷалла мувофиқат намояд.

Талабот нисбат ба таҳияи мақолаҳои илмӣ:

-матни мақола бояд дар формати Microsoft Word омода гардида, бо ҳуруфи Times New Roman барои матнҳои русӣ ва англисӣ ва бо ҳуруфи Times New Roman Tj барои матни тоҷикӣ таҳия гардида, дар матн ҳаҷми ҳарфҳо 14, хошияҳо 2,0 см ва фосилаи байни сатрҳо бояд 1,5 мм бошад.

-формулаҳо, аломатҳо ва нишонаҳои ҳарфҳои бузургӣ бояд дар муҳаррири формулаи Microsoft Equation ва ё Math Type (ҳуруфи 12) ҳуруфчинӣ карда шаванд. Танҳо он формулаҳо, ки ба он истинод оварда шудаанд, рақамгузорӣ карда мешаванд.

-накшаҳо, схемаҳо, диаграммаҳо ва расмҳо бояд рақамгузорӣ карда шаванд ва инчунин, онҳо бояд номи шарҳдиҳанда дошта бошанд.

Ҳаҷми мақола бо формати А4 бо назардошти рӯйхати адабиёти истифодашуда ва аннотатсияҳо аз 8 то 10 саҳифаро бояд дар бар гирад.

Сохтори мақола бояд бо тартиби зерин таҳия гардад:

1. Индекси ТДУ барои мақола;
2. Номи мақола;
3. Насаб ва дар шакли ихтисор ном ва номи падар (намуна: Раҳимов С.Ҳ.);
4. Номи муассисае, ки дар он муаллиф (он) қору фаъолият менамояд;
5. Матни асосии мақола;
6. Рӯйхати адабиёти истифодашуда (на бештар аз 10 номгӯй);
7. Номи мақола, аннотатсия ва калимаҳои асосӣ (бо се забон: забони тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ);
8. Аннотатсия дар ҳаҷми на камтар аз 6-7 сатр ва калимаҳои асосӣ аз 8 то 10 номгӯ бояд таҳия карда шаванд.
9. Маълумот дар бораи муаллифон бо се забон (пурра ном, насаб ва номи падар пурра, ҷойи қор, вазифа, унвони илмӣ, суроғаи ҷойи қор, почтаи электронӣ, телефон).

Ҳангоми иқтибосоварӣ адабиёти истифодашуда ва саҳифаи мушаххаси он бояд дар қавси ҷаҳоркунча нишон дода шаванд.

Намуна [4, с.15], яъне адабиёти №4, саҳифаи 15.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ
ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ И НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОГО ЖУРНАЛА «ВЕСТНИК»
ХОРОГСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

Научные статьи, представленные для публикации в журнале, должны соответствовать следующим требованиям: а) научная статья должна быть подготовлена в соответствии с требованиями, установленными журналом; б) статья должна быть результатом научных исследований; в) тема статьи должна соответствовать одному из научных направлений журнала.

Требования к оформлению научных статей:

-текст статьи должен быть подготовлен в формате Microsoft Word, шрифтом Times New Roman для русского и английского текста и Times New Roman Tj для таджикского текста, кегль 14, поля 2,0 см со всех сторон, интервал 1,5 мм.

-формулы, символы и буквенные обозначения величин должны быть набраны в редакторе формул Microsoft Equation или Math Type (шрифт 12). Нумеруются лишь те формулы, на которые имеются ссылки.

-таблицы, схемы, диаграммы и рисунки нужно сгруппировать и пронумеровать, а также, они должны иметь название.

-объем статьи (включая аннотацию и список литературы) должен быть в пределах от 8 до 10 страниц в формате А4. Статья должна иметь следующую структуру:

1. Индекс УДК на статью можно получить в любой научной библиотеке;
2. Название статьи;
3. Фамилия и инициалы автора (пример: Рахимов С.Ҳ.);
4. Название организации;
5. Основной текст статьи;
6. Список использованной литературы (не более 10 наименований);
7. Название статьи, аннотация и ключевые слова (на таджикском, на русском и английском языках);
8. Аннотация оформляется в объеме не менее 6-7 строк, ключевые слова от 8 до 10 слов или словосочетаний;
9. Информация об авторе на трех языках (полные ФИО, должность, ученая степень, место работы, адрес места работы, электронная почта, телефон).

При цитировании конкретного материала, ссылки указываются в квадратных скобках. Образец: [4, с.15], т.е., литература №4, страница 15.

RULES FOR THE AUTHORS
THEORETIC AND SCIENTIFIC PRACTICAL MAGAZINE "BULLETIN" OF THE KHOROG UNIVERSITY

Scientific articles submitted for publication in correspond must the following requirements: a) the scientific article must be prepared in accordance with the requirements established by the journal; b) the article must be the result of scientific research; c) the topic of the article must correspond to one of the scientific directions of the journal.

Requirements of typography of the scientific articles:

-the text of the article should be prepared in Microsoft Word format, in Times New Roman font for Russian and English text and Times New Roman Tj for Tajik text, size - 14, fields - 2.0 cm from all sides, interval - 1.5.

-formulas, symbols and letter designations of quantities must be typed in the formula editor Microsoft Equation or Math Type (font 12).

Only those formulas to which there are references are numbered.

-tables, diagrams, diagrams and figures must be grouped and numbered, and also, they must have a name.

-the volume of the article (including annotation and bibliography) should be in the range of 8 to 10 pages of A4 format. The article should have the following structure:

1. UDC index per article;
2. Title of the article;
3. Surname and initials of the author (example: Rahimov S.H.);
4. The name of the organization in which the author (s) of the article works, the postal address of the organization, city, country;
5. The main text of the article;
6. List of used literature (no less than 6 and no more than 7 titles of scientific literature).
7. Title of the article, annotation and keywords (in Tajik, English, and Russian).
8. Annotation is drawn up in the amount of at least 6-7 lines, keywords from 8 to 10 words or phrases;
9. Information about the author in three languages (full name, position, academic degree, place of work, address of the place of work, E-mail, telephone)

When citing specific material, links are indicated in square parenthesis. Example: [4, p.15], and etc., literature No.4, page 15.

Ба чоп 06.10.2023 супорида шуд.
Андозаи 60x84 1/8. Чопи офсетӣ.
Қуъи чопӣ 25. Теъдод 100 нусха.
Дар матбааи “ДДХ” чоп шудааст.